

BIRÓ VENCEL

„ERDÉLYT JOBBAN
MEGSZERETJÜK,
HA AZT MÚLTJÁVAL
EGYÜTT ISMERJÜK”

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

MAGYARSÁGKUTATÓ
INTÉZET

BIRÓ VENCEL

**„Erdélyt jobban megszeretjük,
ha azt múltjával együtt ismerjük”**

BIRÓ VENCEL

**„ERDÉLYT JOBBAN
MEGSZERETJÜK, HA AZT
MÚLTJÁVAL EGYÜTT
ISMERJÜK”**

Történeti tanulmányok

**ÖSSZEÁLLÍTOTTA, SZERKESZTETTE ÉS
A KÍSÉRŐTANULMÁNYT ÍRTA:
SAS PÉTER**

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2021

Biró Vencel összegyűjtött tanulmányai 2.

Lektorálta: Koltai András

Nyelvi lektor: Ferenczi Gábor

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Biró Vencel jogutódja (Piarista Rend Magyar Tartománya), 2021

ISBN 978-615-6117-22-9

ISSN 2677-0261

TARTALOM

SAS PÉTER: BIRÓ VENCEL PIARISTA TÖRTÉNETÍRÓ HELYE ÉS SZEREPE AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS ÉLETBEN	7
TANULMÁNYOK AZ ERDÉLYI FEJEDelemsÉGRŐL	49
Báthory István fejedelem.	50
Báthory István és Erdély. Születésének négyszázéves fordulója alkalmával.	80
Tűzpróba (1603–1613). Bevezetés	100
Az erdélyi és a román fejedelmek	116
Impériumváltozás.	124
Erdély és a porta.	127
Külföldi követek fogadása az erdélyi fejedelmi udvarban.	144
Az erdélyi alkancellária megalakulása Bécsben.	156
Béldi Pál összeesküvése.	166
Az erdélyi fejedelmek temetkezése	171
TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK	177
Szent István, a keresztény országépítő.	178
Az Aranybulla.	180
Erdélyi László: A székely eredetkérdés megoldásának sarkpontjai.	184
Erdélyi hűség mindhalálig. Kathonay Mihály kolozsvári főbíró esete	186
Világnezetek harca – kétszázötven évvel ezelőtt	193
Vass József (1813–1873)	196
Erdélyi közvélemény alakulása a Magyarországgal való egyesítések idején.	202
Vay Kata, Teleki Pálné mint nevelő (1864–1868)	205
„Erdély történelme” kérdéséhez.	222
Az erdélyi magyar történetírás feladatai.	225
Erdély történelmének jövője.	232
A mai közszellem erdélyi történelmünk ítélőszéke előtt.	236
GAZDASÁGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK	247
Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében.	248

Erdélyre gyakorolt közművelődési hatások a XVII. század második felében az ingóság-összeírások tükrében	286
Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez	318
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK	333
Ősi magyar emlék Kolozsmonostoron	334
Kolozsvár 200 évvel és 100 évvel ezelőtt	342
Kegyrtárgyak a régi erdélyiek lakásaiban	348
Gazdálkodó főnemes asszonyok és kézműves fejedelmek	354
Az erdélyiek vásárlásai Konstantinápolyban	362
Solymászat a régi Erdélyben	370
Posta a régi Erdélyben	376
Tilos a dohányzás!	382
Szalmasüveg a nyelveskedő fejen	391
Bethlen Gábor halála	394
Báthory Kristóf temetése	401
Kézműves uralkodók	408
MEGEMLÉKEZÉSEK	411
Báthory István-szobor Kolozsvárt	412
Gróf Apor István	414
Gróf Batthyány Ignác (1741–1798) Emlékezés születésének kétszázéves évfordulóján	418
Karácsonyi János tiszteleti tag (1858–1929) emlékezete	433
Szabó Károly mint történetíró. Születésének századik évfordulójára	455
Márki Sándor	460
Szádeczky Kardoss Lajos	464
Dr. Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család történetírója	470
A négy száz éves jezsuita rend	473
Márton Áron püspökké szentelése	476
Kolozsvár és a piaristák	477
A KÖZÖLT TANULMÁNYOK LELŐHELYEI	491
KÉPJEGYZÉK	495
NÉVMUTATÓ	499

BIRÓ VENCEL PIARISTA TÖRTÉNETÍRÓ HELYE ÉS SZEREPE AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS ÉLETBEN

S A S P É T E R

1943-ban Balanyi György piarista a tőle megszokott kiérlelt, tanáros alapos-sággal áttekintette saját rendjének magyarországi történetét, és azon belül rendtársainak iskolán kívüli tevékenységét. Megemlékezett azokról a kiemelkedő gondolkodókról, tudósokról, teológusokról, egyházszerzőkről, akik társadalmi, közéleti, tudományos és irodalmi téren maradandót alkottak, olyan értékeket létrehozva, melyeket a magyar és az egyetemes művelődés-történet egyaránt fontosnak tart és elismer.¹ Az 1848 és 1918 közötti kor-szakban a történészek közül megemlítette Vajda Gyulát, a kolozsvári egye-tem díszét, Csaplár Benedek rendtörténetírót; Prónai Antal és Perényi József irodalomtörténészeket, Vass József művelődéstörténészt és Takáts Sándort, a másfélszáz éves török korszak egyik meghatározó és termékeny történetíró-ját, és végül felhívta a figyelmet „történetírásunk két biztató reménységére”: Miskolczy Istvánra – aki a későbbiekben a középkor története, a magyar és a nápolyi kapcsolatok szaktudósa lett –, valamint Biró Vencelre, mint az Erdé-lyi Fejedelemség múltjának legértőbb kutatójára.

1 Az elindulástól Trianonig. In: Balanyi György–Biró Imre–Biró Vencel–Tomek Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp., 1943. 237–244.

1. A piarista rend címere

Biró Vencel akkor már több volt „biztató reménységnél”. Piarista szerzetesként és rendi történészként sokat foglalkozott tanítórendje és választott hazája, Erdély – azon belül Kolozsvár múltjával –, majd sokat írt az erdélyi kiemelkedő személyiségekről, a szerzet oktatásügyi politikájáról és nevelési elveiről. Természetszerűleg arra is módot talált, hogy bemutassa Erdély piarista iskoláit, különös tekintettel az egykori kolozsvári római katolikus főgimnáziumra és a Báthory–Apor Szemináriumra. Ezekről szóló tanulmányaiban visszanyúlt a fejedelemség korának időszakába, a Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem megteremtette egykori jezsuita egyetem alapításához, mely az oktatás, a művelődés és a kultúra területén hozzájárult Erdély európai jelenlétéhez, a kultúrnemzetek sorában való számontartásához. Munkája megírásának hitelesebbé tételéhez a felhasznált levéltári anyagokon, okmányokon kívül saját, helyben megszerzett nevelői-oktatói tapasztalatai is alapvetően hozzájárultak. Nagy ívű, történelmi távlatokban gondolkodó áttekintése segítségével az oktatási intézmény tevékenységéről, mint a 16. századi jezsuita alapítástól kezdve a 18. századi piarista folytatáson át egészen a 20. század közepéig tartó, összefüggő, megszakítás nélküli folyamatról nyerhetünk pontos és átfogó képet. Akár az általa bemutatott kegyesrendi működés virágzó időszakának távlatá-

ból, akár mai korunkból nézve, egyaránt felmérhető, milyen jelentős szellemi értékek pusztultak el, mentek veszendőbe az egykori kolozsvári római katolikus főgimnázium és az ott oktató piarista rend erőszakos módszerekkel történő felszámolásával. Mára csupán – a pap-tanárok Házsongárdi temetőben levő sírja-in kívül – az egykori piarista épületek emlékeztetnek a bennük folyt életre, az ott oktató kegyesrendi tanárookra és az ott tanuló, Mária-monogramos jelvényt viselő diákokra.

Ismerkedjünk meg az alábbiakban olvasható tanulmányok szerzőjével, Kolozsvár egyik oktatási fellegvárának, a római katolikus főgimnáziumnak tanárával, majd a Sors kényszeréből többször nevet változtatott Tudományegyetemének professzorával! Tekintsük át életútját, ismerjük meg annak történetét, hogy hogyan lett egy dunántúli kisiparoscsaládban született gyermekből az erdélyi piarista rend főnöke és a fejedelemség korabeli Transilvania egyházi és világi jellegű történetének elhivatott megörökítője!

Biró Vencel 1885. augusztus 9-én született a Komárom megyei Vértessomlón. Elemi iskoláit az egykori Komárom vármegye központjában, Tatán végezte el. Egész életére szóló vonzódás alakult ki benne a tatai tó iránt.² Középiskolai tanulmányait az 1896/97. tanévben, a piaristák tatai kispapiskolájában kezdte el, ahonnan 1900. augusztus 27-én jelentkezett a nagy múltú tanító rendbe. A kötelező noviciátusi esztendőit Vácon töltötte le, ahol előkészült az iskolai magánvizsgákra is. A noviciátus letelte után, már piarista kispapként az észak-magyarországi Liptó vármegyében, a Vág folyó melletti Rózsahegy főgimnáziumában folytatta tanulmányait, ahol 1904-ben jeles érettségi vizsgát tett.³

- 2 „Hetedikes korában pályázatot tüztek ki az Önképzőkörben festői költeményekről. A pályadíjat Biró Vencel nyerte el *Tó partján* című költeményével. Nyilván a tatai tó adta neki az ihletet. És élete végén is a tatai tó partjára vágyott.” Biró Imre levele Simon Tamásnak (Tata, 1963. február 8.). Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára, Kolozsvár (Továbbiakban GYFL. ERKSL), VI. 28: Biró Vencel.
- 3 „Az I–IV. osztályt a tatai kegyes r. algimnáziumában, az V–VIII. osztályt a rózsahegy r. kat. főgimnáziumban végezve jelesen megfelelvén őt a főiskolai tanulmányokra érettnak nyilvánítjuk. Rózsahegy, 1904. június 21.” Gimnáziumi érettségi bizonyítvány. GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

2. A piarista épületegyüttes a Farkas utcában: rendház,
róm. kat. főgimnázium és a rendi főiskola, a Kalazantinum

Magyar Gábor piarista tartományfőnök (akit akkoriban rendfőnöknek címeztek) teológiai és egyetemi tanulmányainak színhelyéül Kolozsvárt jelölte meg. A nagy múltú Farkas utca közepén – a Tudományegyetem épülete és a református templom között – az egykori Karacsay-házakból kialakított tágas épületben működött az 1894-ben alapított Kalazantinum, a rendi hittudományi főiskola, ahol a lakoszobákban elhelyezett 30–35 növendék képzését, teológiai felkészülését egy 12000 kötetes könyvtár segítette.⁴ A fiatal hallgató szaktanargyaiként a történelmet és a latin nyelvet jelölte meg. Választását személyes

4 Részletesebben lásd Russel Károly–Fekete Endre–Hám Antal: *A kolozsvári Kalazantinum története 1894–1916*. Sajtó alá rend., szerk. kísérőtanulmány Sas Péter. Bp., Piarista Rend Magyar Tartománya, 2009. (Magyarország piarista múltjából 4.)

ráhatások mellett azok a környezeti benyomások magyarázhatják, amelyek életének korábbi állomáshelyein érték. Az oklevelekben már 1387-ben *civitasként* említett Tata városának és környékének múltat idéző emlékei: az oly sokszor gazdát cserélt tatai vár, az 1848–49-es szabadságharcban jelentős szerepet viselő komáromi erősség, a Csák nembeli Trencsényiek gesztesi várának romjai, Majk és Vértesszentkereszt régiségei, szerzetesrendekhez köthető építészeti emlékei. Rózsahegyen is a történelem vette körül, a hajdan bástyákkal őrzött városrész, a „Ring”, és Likava várának omladékai.⁵ Históriai érzékének kifejlődésében nagy szerepe lehetett szülőfaluja nagy tudású plébánosának, NácZ Józsefnek, akitől az *Archaeologiai Közlemények* is elfogadott tanulmányt.⁶ Ezeket a korábbi hatásokat régi történelmi emlékeivel csak fokozta, felerősítette a kincsesnek nevezett város, Kolozsvár az ódon épületeivel, várfalszakaszaival, a Bethlen-bástyával, tulajdonképpen egész hangulatával, valamint a múltat a leghitelesebben őrző régiség- és levéltárával.

A Kalazantinumban alapos, magas színvonalú képzést kapott az intézetigazgató Russel Károlytól (alap- és ágazatos hittan, szentírástan), Hám Antal prefektustól (lelkipásztorkodástan, gyakorlati szertartástan, bölcselet- és neveléstan, katetika), Komáromy Dezsőtől, a tanárképző tanáráról (egyházjog, erkölcsstan, egyháztörténet).⁷ A legnagyobb hatás a kalazantinumi lelkiatyához, a tanárképző főfelügyelőjéhez, a művészettörténet-tanárához – későbbi egyetemi professzorához – Vajda Gyulához fűződött, akit oktatói tevékenysége 40. évfordulóján versben köszöntött.⁸ Tanárai mintaszerű szerzetesnövendéknek tekintették, ezt mutatják az előljárói szavazások (scrutiniumok) eredményei, melyeket félévente a rendi alkotmány szerint az ünnepélyes fogadalmat még

-
- 5 Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára Bp. (továbbiakban PMKL), IV. 130: Biró Vencel gyűjtemény, 2. tétel: hagyatéka. Adalékok gyűjteménye Biró Vencel életéhez és irodalmi munkásságához (Biró Imre összeállítása, a továbbiakban Biró Vencel életéhez). Tata történelmi jelentőségét jelzi, hogy 1938-ban a rendházban nyílt meg a helyi múzeum. Lásd Rév helyi Elemér: *A tatai piarista rendház és múzeuma*. Bp., 1938. (A Tatai Piarista Öregdiákok Szövetsége kiadványai 1.)
- 6 NácZ József: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 1899. XXII. kötet. (Új folyam XIX. kötet.) 118–203.
- 7 A magyar kegyes-tanítórend Névtára 1904/05–1907/08. passim.
- 8 *Kalazantinum*, 1905–1906. II. sz. 2–3.

nem tett rendi növendékeknél tartottak.⁹ 1906 karácsonyán hatodmagával tette le ünnepélyes fogadalmát „a vallás és a tudomány előmozdítására [rendalapító] szent Atyánk akarata szerint” Russel Károly igazgatónak, a rendfőnök megbízottjának.¹⁰ Ezzel a lélekiemelő eskütelletel véglegesen összekötötte életét a piarista renddel.

3. A kolozsvári róm. kat. főgimnázium tanári kara

Teológiai tanulmányaival – az újabb rendi előírásoknak megfelelően – párhuzamosan folytatott tanári képzését a „kincses város” egyetemén, a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karán kezdte el. Erdély egyetemének professzorai közül nagy hatást tett rá Szá-

9 Biró Vencel (Venceslaus) felett 1905. február 22. és 1906. december 15. között, öt alkalommal tartott scrutiniumot Vajda Gyula, Russel Károly, Hám Antal és Komáromy Dénes. Lásd *Liber scrutiniarum 1895–1916: PMKL, II.45*: Kolozsvári Kalazantinum levéltára, 4: Növendékekre vonatkozó iratok, 4..

10 *Kalazantinum, 1906–1907. V. sz. 10.*

deczky Lajos, akinél magyar történelmet és diplomatikát hallgatott. Közvetlen, személyes hatására terelődött Biró Vencel figyelme Erdély történelme, története felé. A latin nyelvben, az ókor irodalmában és történetében való jártasságát a szótáríró Szamosi Jánosnak, a klasszika-filológus Csengery Jánosnak és Schilling Lajosnak köszönhette.¹¹ Mentora és atyai jó barátja lett Márki Sándor, a közép- és újkori egyetemes történelem tanára, aki egészen haláláig támogatta, és szakmai érvényesülésében hathatósan segítette egykori tanítványát. Évtizedekkel később hűséges diákként mindkét tanárát elkísérte utolsó útjára, és nekrológot, megemlékezést írt róluk.¹²

Biró Vencel az egyetemi évek alatt, 1906. május 14-én tette le szaktantárgyaiból a tanári alapvizsgát, majd az esztendő végén, december 24-én ünnepélyes rendi fogadalmat tett. Két év múlva, 1908. április 3-án sikeresen túljutott a szakvizsgáin is. Történelmi „oroszlánkörmeit”, szakmai felkészültségét az *Erdély belügyi fejlődése a fejedelemség megalakulása korában (1541–1571-ig)* címet viselő szakdolgozatában mutatta meg. Sikeres és méltányolt munkáját később a kolozsvári piarista gimnázium értesítője megjelentette.¹³ 1908. június 11-én nemcsak egyetemi tanulmányait fejezte be, hanem – *summa cum laude* minősítéssel – a bölcsészeti doktori oklevelét is megszerezte. A kitüntettek jelképes ajándékkul megkapták a *Székely Oklevéltár* forráskiadvány addig megjelent kötetét.¹⁴ Az 1905–1906-os tanévben a Garay-idézetet – „Csak törpe nép felelhet ős nagyságot” – jelígéül választó nyertes pályamunkája¹⁵ témáját kiteljesítve *Forgách Ferenc mint történetíró* címen fejtette ki doktori értekezésének témáját.

11 *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-josephinae Kolozsváriensis MCMVIII–IX. Fasciculus I. Beszédek.* Kolozsvár, 1909. 30–36.

12 Szádeczky Lajosról *Páztortúz*, 1936.; Márki Sándorról *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1927. és *Márki Emlékkönyv.* Cluj–Kolozsvár, 1927. (Márki Sándorról írt részletes életrajza kéziratban maradt.)

13 *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus kegyesrendiek vezetése alatt álló kolozsvári főgimnáziumának Értesítője az 1910–1911. tanévről.* Közzéteszi Nemes Endre. Kolozsvár, 1911. 7–54.

14 *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-josephinae Kolozsváriensis MCMVIII–IX. Fasciculus I. Beszédek* i. m. 66, 72. – *Kalazantinum*, 1907–1908. IX. sz. 7. és X. sz. 6.

15 *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-josephinae Kolozsváriensis MCMV–VI. Fasciculus II. Beszédek* i. m. 89, 92–93.

Két héttel később, 1908. június 30-án zajlott le életének legnagyobb kihatású eseménye: megtörtént ünnepélyes pappá szentelése. Primíciáját, első szentmiséjét július 6-án szülőfalujában, a kis Vértessomló templomában mutatta be.¹⁶

4. Biró Vencel, a pályakezdő piarista tanár. Dunky Fivérek felvétele

Tanári pályája a nagy múltú intézményben, a kolozsvári róm. kat. főgimnáziumban vette kezdetét az 1908/09. tanévben. A tanév végén – 1909. május 21-én – letette a pedagógiai vizsgát, és megszerezte középiskolai tanári oklevelét. A kolozsvári katolikus középiskolában a tantárgyain – történelmen és a latinon – kívül hittant, filozófiát és néhány esetben még ábrázoló mértant is

16 PMKL. IV. 130. 2.

tanított. Kolozsvárról soha nem helyezték át más városba, haláláig ott élt és dolgozott. Az egyetemi tanulódót is beszámítva – 1904 és 1962 között – ötvennyolc évet, több mint egy fél évszázadot töltött kedves városában. A piarista templomban – korabeli szóhasználattal – „áldozár”-ként, misés papként szolgálta a hívek lelki üdvét. Megbecsülésére jellemző, hogy tanársága második éve után rendi házfőnöke–intézményi igazgatója javaslatára a Mária Terézia fiúnevelő intézet aligazgatójává nevezték ki. Ezt a felelősségteljes tisztséget hat éven keresztül látta el.

Fiatal, kezdő tanár korában levéltári adatgyűjtésekkel alapozta meg történelmi kutatásait, melyek középpontjában főképpen az Erdélyi Fejedelemség időszaka szerepelt. Ez a komoly érdeklődés nemcsak figyelemfelkeltésül szolgált, hanem Kelemen Lajost, az Erdélyi Múzeum-Egyesület legendás levéltárosát is megnyugvással töltötte el. Erre utalt 1915. június 3-ai naplóbejegyzésében: „Tegnapelőtt beszéltem a Mátyás király téren sokáig Biró Vencellel, s felhívtam az Erd[élyi] Múz[eum] Levéltáraitra a figyelmét, tegnap pedig a Teleki-levéltár missiliseit mutogattam meg neki. A szép nagy anyag meglepte, s hiszem, hogy most már benne kitartó és lelkes dolgozó embert találtam a levéltár anyagából. Végre tíz év után akad egy ember, akinek nem hiába szóltam. Huszti András leveleit, melyekre Török Istvánt 3 évig hiába kértem, legelőbb fel fogja dolgozni, s majd a többire is sor kerül.”¹⁷

A piarista rend elismert és tevékeny tudósa, Vass József történetíró életrajzána megírásával maga felé irányította a kolozsvári székhelyű tudós társaság, az Erdélyi Múzeum-Egyesület figyelmét. A Veress Endre levéltáros-történész felkérésére írt centenáriumi megemlékezés¹⁸ hiteles és meggyőző lehetett, mert ettől kezdve gyakran foglalkoztatták előadóként az Erdélyi Múzeum-Egyesület felolvasó ülésein, valamint a Brassóban, Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön megrendezett vándorgyűlésein.

17 Kelemen Lajos: *Napló I. (1890–1920)* Sajtó alá rend., szerk., bev. tan., jegyz. Sas Péter. Kolozsvár, 2017. 438.

18 Vass József (1813–1873) *Erdélyi Múzeum*, 1913. 2. füzet 65–91.

5. Pállya István, az első piarista igazgató emléktáblája, 1942. Fülöp István alkotása

Figyelme – érthető módon – tudományos szempontból is egyre inkább az erdélyi katolicizmus története, valamint intézményei és nagyjai felé fordult. Ennek volt meggyőző példája *A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején (1579–1588-ig)*¹⁹ és *Bethlen viszonya Pázmánynyal*²⁰ című dolgozata. Választott és módszeresen kutató történelmi korszakához, az Erdélyi Fejedelemség históriájának feldolgozásához sem lett hűtlen. Az ebben a témakörben írt – *Az erdélyi fejedelmek és az oláh vajdák*²¹, valamint a *Béldi Pál felkelése*²² című – tanulmányai mélyreható ismereteit tükrözték. Sikerében, elismerésében ismételtelen szerepe volt Kelemen Lajosnak, aki látva komoly

19 *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus kegyesrendiek vezetése alatt álló kolozsvári főgimnáziumának Értesítője az 1913–1914. tanévről.* Közzéteszi Rietly Károly. Kolozsvár, 1911. 3–25.

20 *Erdélyi Múzeum*, 1914. 4. füzet. 181–194.

21 *Magyar Figyelő*, 1917. III. kötet. 361–382.

22 *Századok*, 1920. 1–3. sz. 243–273., 4–6. sz. 341–370.

érdeklődését, fontos, közöletlen levéltári adatokkal segítette kutatásait. A lelkiismeretes szerzetes kutatóról így emlékezett meg 1917. október 4-ei naplóbejegyzésében. „Ma volt nálam Biró Vencel a levéltárban. Oláh összeköttetésekre keresett adatokat. Átadtam neki a Jósika-levéltárban tavaly kapott okleveleket, s fölhívtam a figyelmét a Lázár-levéltár néhány darabjára. Megígértem, hogy az unitárius egyházi levéltár N. Kovács István-féle, Béli *Pálra vonatkozó leveleit is átadom neki, hogy ha kap valamit bennük, dolgozhassa föl.*”²³ Majd néhány hónappal később, november 4-én ismét felbukkant a piarista tanár neve: „November 3. Biró Vencelnek adtam oda 41 drb Bély Pál-féle levelet.”²⁴ A legendás levéltárosnak sokat köszönhetett Biró Vencel, aki tisztelője, majd barátja lehetett az erdélyi történetkutatás meghatározó személyiségének.²⁵

A Magyar Tudományos Akadémia Csánki Dezső indítványára pályázatot írt ki „*Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1541–1690*” tárgykorben. Beküldött dolgozatával Biró Vencel nemcsak a pályázat győztese lett, hanem egyúttal elnyerte az első helyezettnek járó 2000 koronás díjazású Bojári Vigyázó Sándor-díjat is.²⁶ „*Az Akadémia tapsolt Biró Vencelnek*” – táviratozta a kolozsvári rendháznak Márki Sándor professzor.²⁷

Díjat nyert pályamunkája, szorgalmának és hozzáértésének elismerése buzdító, kedvező hatást gyakorolt munkássága további folytatásában. Szakmai körökben egyöntetű elismeréssel adóztak teljesítményének. Ez a megítélés és állásfoglalás fogalmazódott meg a jeles pályatársak, Csánki Dezső, Lukinich Imre, Szekfű Gyula, Veress Endre, Cholnoky Jenő, Buday Kálmán véleményeiben, kritikáiban és az erdélyi főpásztor, Mailáth Gusztáv Károly püspök elismerő levelében.²⁸

23 Kelemen Lajos: *Napló I. (1890–1920)* i. m. 536.

24 Kelemen Lajos: *Napló I. (1890–1920)* i. m. 540.

25 „Őszinte részvétellel értesültem Kelemen Lajos bátyánk elhunytáról. Vencel hálás tisztelője és igen jó barátja volt. Sokban segítségére volt kutatásaiban és témajuttatásban is.” Biró Imre levele Simon Tamásnak (Tata, 1963. szeptember 3.) GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

26 „Szerencsém van a Magyar Tudományos Akadémia jutalmi érmét, mint a Bojári Vigyázó-pályadíj odaítélésének emlékjelét, ide csatolva átküldeni. Bp. 1916. május 15. Kiváló tisztelettel Heinrich Gusztáv főtitkár.” Biró Imre levele Simon Tamásnak. PMKL. IV. 130. 2. A nyertes kéziratot nyomtatásban lásd Kolozsvár, 1917.

27 PMKL. IV. 130. 2.

28 „Kedves Tanár úr! Örvendek, hogy sokoldalú tanári és nevelői elfoglaltsága mellett talál módot arra, hogy a tudományos munkálkodást ily szép sikerrel folytassa. További munkál-

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés aláírása után négy férfi szerzetesrend folytatta munkáját, immár Románia fennhatósága alatt. Az ifjúság valláserkölcsös és tudományos képzését szolgáló Kegyes Tanítórend négy rendházában (Nagykároly, Máramarossziget, Kolozsvár, Temesvár) 53 piarista működött. A békeszerződés elszakította őket a magyar provinciától, a szentszéki dekrétum alapján 1921-ben csupán viceprovinciává, 1925-ben már önálló romániai rendtartománnyá szerveződhetek. Nyolc oktatási intézményt tartottak fenn: Kolozsváron főgimnáziumot, valamint a rend papnövendékei számára a Kalazantinum hittudományi és tanárképző főiskolát, Máramarosszigeten főgimnáziumot és rendi újoncnevelő intézetet, Nagykárolyban főgimnáziumot, elemi fiú- és leányiskolát, Temesváron főgimnáziumot és fiúnevelő intézetet.²⁹

A főhatalom-változás – akkori szóhasználattal az impériumváltozás – Biró Vencel további életére és munkásságára is jelentős hatást gyakorolt. A román közigazgatás hamarosan berendezkedett Erdélyben. Az állami szolgálatban állókat arra kötelezték, hogy egy formanyomtatvány aláírásával hűségesküt tegyenek I. Ferdinánd királyra és az ország alkotmányára. Akik ezt megtagadták, azokat elbocsátották vagy kiutasították az országból. A fogadalomtételen kívül arra is kötelezték őket, hogy két éven belül vizsgát tegyenek román nyelvből.³⁰ Mint minden romániai tisztviselőnek, Biró Vencelnek is hűségesküt kellett tennie, hogy középiskolai tanár maradjon. A hivatalos esküformulát tartalmazó formanyomtatványt 1921. február 24-én írta alá.³¹ Ezenkívül vizsgát kellett

kodásához áldásomat küldve vagyok jóakarató főpásztor Guszta Károly erdélyi püspök” Mailáth Gusztáv Károly levele Biró Vencelnek (Gyulafehérvár, 1917. július 2.). PMKL. IV. 130. 2.

29 A korszak piarista vonatkozásait lásd Biró Vencel: Az erdélyi rendházak a román uralom éveiben. In: *A magyar piarista rendtartomány története* i. m. 330–345.

30 Biró Vencel levele Márki Sándornak. „Mivel az óraszám nagy, s a tanítás sokban újszerű, az államnyelvet is kell tanulni a tanárnak is, bizony alig jut időm arra, hogy magamnak is foglalkozzam” (Cluj-Kolozsvár, 1924. március 18.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban MTAK Kt), Ms 5160/489.

31 „Én Biró Vencel a róm. kat. főgymnázium rendes tanára esküszöm, hogy Ófelsége I. Ferdinánd, Románia királya és az ország alkotmánya iránt tántoríthatatlan és rendületlen hűséggel fogok viseltetni, a törvényeket és rendeleteket megtartom, az ország és polgárainak érdekeit, méltóságát és becsületét megvédem és a hivatalos titkot megőrzöm. Isten engem úgy segítjen. Kelt Cluj–Kolozsvár, 1921. február 24-én. Biró Vencel dr. róm. kat. főgymn. kegyesrendi tanár, Huber Imre igazgatóhelyettes, mint a kegyesrend képviselője, Dr. Valeriu

tennie az állam hivatalos nyelvén történelemből, földrajzból és alkotmánytanból. Miután Constantin Anghelescu közoktatásügyi miniszter 1923-ban kiadott rendeletei miatt módosítani kellett a tantervet,³² az ún. román nemzeti tantárgyakat (földrajz, történelem, alkotmánytan) csupán az állam hivatalos nyelvén taníthatták. A korábban önálló magyar történelem tantárgy csak a világtörténelem tanításának keretében, román nyelven nyert oktathatóságot.³³ Az előnytelen módosítások hatására a kolozsvári piarista főgimnáziumban a diáklétszám az 1918-ban beiratkozott 745-ről az 1920–21-es tanévre majdnem a felére, 437-re apadt.³⁴ A változtatás hatása Biró Vencelt is sokat foglalkoztatta. A helyi történelem tanításának kérdésében két írásában is állást foglalt: *Erdély történelmének jövője*³⁵ és *Az erdélyi magyar történetírás feladatai*³⁶ címen. Ezekben a tanulmányaiban korunkig meg nem haladott megállapításokat tett: „sajnálatosan kell megállapítanunk, hogy Erdély szép múltjából keveset tudunk. Amit az iskolában Erdélyről tanultunk, az vajmi kevés. A tankönyvek Erdélyt nagyrészt csak Magyarország szempontjából tekintették; így Erdély történelme nem érvényesült a maga kerekességében. [...] Erdély műveltségének összefüggő leírása még teljesen hiányzik. Forrásközlemények is vannak, de a levéltárak anyaga még jórészt kiaknázatlan.” Történetírói és tanári ars poeticája képpen így fogalmazott: „Erdélyt jobban megszeretjük, ha azt múltjával együtt ismerjük.” Ezzel a módszertannal adta át a honi történelem tudnivalóit keze alatt felnőtt tanítványainak.

A Felekezeti Tanács 1921. július 22-én hozott határozata alapján Patay József rendtársával és kollégájával közösen megírták az *Egyetemes történet a középiskolák 6-7. osztálya részére* című tankönyvet,³⁷ melyben Biró Vencelnek

Seni a közoktatási minisztérium képviselője. GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

32 Balázs András: *Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez 1919–1929*. Cluj-Kolozsvár, 1929. 15–17.

33 „Hivatalos rendelet jelent meg, hogy a szerzetes iskolák csak az esetben működhetnek, ha román nyelven tanítanak, mivel nem tűrhető, hogy magyar kultúra szolgálatában álljanak.” Biró Vencel levele Márki Sándornak (Tata, 1923. augusztus 18.). MTAK Kt, Ms 5160/488.

34 Biró Vencel: *A kolozsvári román kat. gimnázium a román uralom éveiben*. Kolozsvár, 1941. 18.

35 *Páosztortú*, 1922. I. kötet. 26. sz. 685–687.

36 *Páosztortú*, 1935. 5–7. sz. 122–124.

37 Kiadói szerződés az Egyetemes történet középkor és újkor 1648-ig és Egyetemes történet

a középkori rész kimunkálása volt a feladata.³⁸ Victor Motogna egyetemi tanár hivatalos és kifogásokat megfogalmazó bírálata után az Erdélyi Római Katolikus Státus Igazgatótanácsa 1922. szeptember 22-én felkérte a szerzőket, hogy tegyék meg a szükséges változtatásokat, és dolgozzák át a kifogásolt részeket, különös tekintettel a románok eredetének magyarozatára és a *Világháború* címen megírt fejezetre.³⁹ A tankönyv Denderle József piarista tanár átdolgozásában 1940-ig volt használatban, hozzájárulva a magyar iskolák tanulói történelemszemléletének és ismeretanyagának bővüléséhez.

Az oktatással párhuzamosan tudományos munkásságát is igyekezett folytatni. Diplomáciatörténeti kutatásai szolgálták forrásként az *Erdély követői a portán* címen megjelent könyvéhez (Kolozsvár, 1921). Székely Ottokár korjelző kifejezésekkel fogalmazott ismertetése kiemelte, hogy „tudományos értéke mellett érdekesítő olvasmány is. [...] Példát szolgáltat a legnehezebb időkben sem lankadó hazaszeretetnek, emléke a magyar Erdélynek s egyúttal jele a száz maroktól fojtogatott mai erdélyi magyarság életének is.”⁴⁰ Ebben a témakörben – az erdélyi fejedelemségnek a török portához való viszonyáról – több cikket publikált a *Pásztortűz* irodalmi és művészeti, valamint a *Jóbarát* – alcíme szerinti – „irodalmi és tudományos folyóirat az ifjúság számára” sajtótermékekben.

Munkálkodása elismeréseként az Erdélyi Múzeum-Egyesület már korábban rendes,⁴¹ majd választmányi tagjának választotta. 1921. május 14-én az

újkor részének megírására. (Kolozsvár, 1922. szept. 8.) GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

38 „A megbízó iratban jegyzőkönyvi kivonat van, amelyben rám ez áll: d., Történelem az V., VI. és VII. osztály számára. Magyar szempontok kiemelése V-VI. osztály ó- és középkor egy könyv. VII. osztály újkor a politikai földrajzzal. (Az eltávozott Márki Sándor dr. helyett Biró Vencel dr.)” Biró Vencel levele Márki Sándornak (Cluj-Kolozsvár, 1921. augusztus 6.) MTAK Kt, Ms 5160/478. „A tankönyv készül, de lassan, mert nagyon meg vagyunk terhelve. Az V.-est Buday írja, a VI-VII-osztályost Patayval ketten, közös név alatt és lehetőleg egyforma stilizálással.” Biró Vencel levele Márki Sándornak (Cluj-Kolozsvár, 1922. március 18.) MTAK Kt, Ms 5160/480.

39 „A bírálat is megállapította, hogy látszik, hogy professzor úr tanítványai vagyunk. Elismeréssel szól róla, de a VI. osztályos részben a románok eredetéről határozottan a hivatalos álláspont közlését kívánja, a VII. részben meg a világháború teljes átdolgozását.” Biró Vencel levele Márki Sándornak (Tata, 1922. július 24.) MTAK Kt, Ms 5160/482.

40 *Katholikus Szemle*, 1922. 3. sz. 191.

41 Az EME választmánya 1910. január 12-i ülésén iktatta rendes tagjainak sorába. 49–1910. Dr. Lechner Károly alelnök és Dr. Schilling Lajos. (Kolozsvárt, 1910. január 18.) PMKL. IV.

Erdélyi Irodalmi Társaság fogadta soraiba.⁴² A szegedi m. kir. Ferenc József Tudományegyetem bölcséleti-, nyelv- és történettudományi kara 1923. április 12-én Erdély történelme tárgykörben magántanárrá habilitálta. A javaslatot neves professzorok – Szádeczky Lajos és Erdélyi László – terjesztették elő *Vélemény és jelentések Dr. Biró Vencel egyet. m. tanár-jelölt irodalmi működéséről* címen.⁴³ Magántanárként első előadását *Erdély és a porta* címen tartotta. 1925. február 27-én a Szent István Akadémia is megtisztelte, és – egykori professzora, Márki Sándor ajánlására – rendes tagjai közé választotta.⁴⁴

Az Erdélyi Fejedelemség kutatása kapcsán egyre jobban elmélyedt a korabeli magyar–román kapcsolatok témakörében. Erről szóló tanulmányai a Jakabffy Elemér szerkesztette nemzetpolitikai szemlében, a *Magyar Kisebbség* folyóiratban jelentek meg. A 16–17. század történéseit idézi *Az erdélyi és a román fejedelmek*⁴⁵ című írásában, az *I. Rákóczi György és Basarab Máté havasalföldi fejedelem*⁴⁶ című tanulmánya pedig a két fejedelem szövetségét elemzi.

A jóleső elismerések további komoly munkára ösztönözték. *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene* című összefoglaló jellegű, többszerzős munkában (Dicsőszentmárton, 1925) három fejezet megírása is nevéhez fűződött: *A Bátorhoryak kora*, *Az impériumváltozás kora* és *A katolikus restauratio*.⁴⁷ Még abban

130. 2.

42 Dósa[Endre] elnök (Kolozsvar, 1921. május 14.) PMKL. IV. 130. 2.

43 „Mi veteránok előbb-utóbb kidőlünk, megnyugvásunkra szolgál, ha nyomunkba saját nevelésű szellemi örökösök léphetnek. Biró Vencelt magántanárságra melegen ajánlja. Bp., 1923. január 20. Dr. Szádeczky K. Lajos.” MTAK Kt., Ms 4165/72. „Én tehát javasolom, hogy a Tekintetes Kar fogadja el Dr. Biró Vencel irodalmi működését az Erdély történetéből magántanárrá való képesítés alapjául és bocsássa a jelölt urat kollokviumra. Szeged, 1923. március 8. Dr. Erdélyi László” MTA Kt, Ms 4165/72.

44 „Bátyám leveléből értesültem, hogy Méltóságod irántam tanúsított állandó jóakarátát most újabban ismét mennyire kimutatta, amikor a Szent István Akadémiában tagul ajánlott.” Biró Vencel levele Márki Sándornak (Cluj-Kolozsvar, 1923. február. 15.). MTAK Kt, Ms 5160/484. „Méltóságod lapját megkaptam s a Szent István Akadémia jelölése ügyében való szíves tudósítását hálásan köszönöm. Jól esik olvasnom, hogy Méltóságod érdekemben annyit fáradsz.” Biró Vencel levele Márki Sándornak (Cluj-Kolozsvar, 1924. március 18.) MTAK Kt, Ms 5160/489.

45 *Magyar Kisebbség*, 1923. 21. sz. 832–839.

46 *Magyar Kisebbség*, 1924. 15–16. sz., 646–653.

47 „A katolikus egyház intézményei, javai, iskolái ellen az állam megbízásából micsoda munkát írt Ghibu Onişifor egyet. tanár, nem kevesebbet kívánva, mint a status egész vagyónát.

az esztendőben, Szabó Károly centenáriuma kapcsán az ünnepelt erdélyi történetíróról készített átfogó megemlékezést.⁴⁸

Nemcsak „civil” szakmai elismerésben volt része, hanem szerzete, a piarista rend is adózott munkássága és képességei előtt. 1925-ben a kényszerű történelmi okok miatt önállósult romániai provincia Temesvárott gyűlésező első káptalana Patay Józsefet választotta a rend főnökévé, aki azt az álláspontot vallotta, hogy „*aki az Erdély területét borító kulturális fövenyt vizsgálgatja, a fövényben a kegyes-tanítórend lábnymaival lépten-nyomon találkozik.*”⁴⁹ Biró Vencel, a fiúnevelő intézet addigi régense⁵⁰ most a rendtartományfőnök asszisztense és a kolozsvári róm. kat. főgimnázium igazgatója lett.⁵¹ A nagy múltú oktatási intézményben megfelelő módon hasznosíthatta a tizenhét éven keresztül megszerzett pedagógiai tapasztalatait. Vezetői beosztása révén tagja lett az Erdélyi Római Katolikus Státusgyűlésnek is.

1926-ban Bánffy Miklós tanulmány pályázattal tett kísérletet Erdély 17–19. századi történelmének tudományos-ismeretterjesztő jellegű feldolgozása elősegítésére. A pályázat nyerteseiként két elismert szaktekintély, Herepei János és Biró Vencel elsőségét hirdették ki. A piarista történészt Báthory István mellett különösen Apor István személye és történelmi szerepe foglalkoztatta. Gondos kutatómunkája eredményeként *Altorjai gróf Apor István és kora* címen született meg a témában azóta is nélkülözhetetlen alapmunkája.⁵² A kitűzött pályadíj elnyerésének értékét növelte, hogy Kelemen Lajos és Bitay Árpád bírálata alapján

A kat. egyház., ill. Status erre elhatározta, hogy az erdélyi kat. történelmét megírhatja, amelyben minden vagyonához való joga is benne lesz kiemelve a támadott helyeket. Bizony nehéz volt írókat összehozni, mert már nagyon kevesen vannak ezekből. Nekem négyet osztottak ki s ezzel majdnem egész évi munkámról be is számoltam.” Biró Vencel levele Márki Sándornak (Tata, 1924. július 16.) MTAK Kt, Ms 5160/490.

48 Szabó Károly, mint történetíró. Születésének századik évfordulójára. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1925. 1–2. sz. 17–21.

49 Patay József: A piarista-rend Erdélyben. Dicsőszentmárton, 1925. 16. (Klly. Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene)

50 „A Mária Teréziáról nevezett kolozsvári róm. kat. fiúnevelőintézet régensévé ezennel kinevezem. Az erdélyi püspöktől. Gyulafehérvár, 1922. augusztus 22. Mailáth Gusztáv Károly” GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

51 Az erdélyi püspöktől. (Gyulafehérvár, 1925. október 30.) GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

52 Cluj, 1935. (Erdélyi Katolikus Akadémia kiadványai 10.)

kapta meg.⁵³ A kisonográfiaát Buday Árpád kolozsvári, majd szegedi régész, egyetemi tanár fia, a történész pályát választott Buday Kálmán – halála évében, utolsó munkájaként – ismertette, aki Báthory István kapcsán foglalkozott az Erdélyi Fejedelemséggel.⁵⁴ Biró Vencel „legújabb művében Erdély egyik legnagyobb fiát, Bethlen Miklósnak, a nagy kancellárnak méltatlanul elmellőzött kortársát, Altorjai Apor István grófot (1638–1704) igyekszik a megnemértés és feledékenység homályából kiemelni és helyét Erdély történetében kijelölni. [...] Kítűnik belőle az is, hogy a magára maradt erdélyi magyarság minden anyanyelvén megjelent sort közkincsnek tekint és így minden ottani magyar írónak kötelessége munkáját a nagyközönség számára is élvezhető formában megírni.”⁵⁵

1926-ban a kolozsvári róm. kat. főgimnázium bensőséges ünnepélyre készülődött. A rend Kolozsvárra költözése 150. évfordulójának megünneplésére öregdiák-találkozót tartottak. A templomi megemlékezést és ünnepi misét a főgimnázium dísztermében megrendezett matiné követte. Az emlékező főhajtáson megjelentek az iskola volt román diákjai is, akik jelenlétükkel is kifejezték ragaszkodásukat egykori alma materük iránt. A történelmi jelentőségű esemény alkalmából György Lajos emlékkönyvet szerkesztett, melyben Biró Vencel megírta a középiskola történetét,⁵⁶ ahol éppen eredményes igazgatói munkássága idején létesítették az alapítványt tevő Jósika-családról elnevezett

53 Bitay Árpád többoldalas megjegyzések után így összegezte véleményét: „A címben jelzett mű értékes nyeresége az erdélyi magyar történeti irodalomnak. Különösen korrajzi szempontból kiváló. [...] Amint a bevezetésben is jeleztem, műve mindenkép[pen] érdemes a kítűzött pályadíjra. Alba-Julia–Gyulafehérvár, 1933. jún. 24-én.” Kelemen Lajos tömören fejtette ki megítélését: „Dr. Bitay Árpád bírálói észrevételeivel egyetértek. A mű mostani formájában igazában egymás mellé állított, különböző tárgyú, egy korból való tanulmányosorozat. A dr. Bitay Árpád által egyenként felsorolt hiányok nagy része könnyűszerrel, utólag is, bármikor pótolható s a sajtó alá rendezés előtt pótlendő is. Ez azonban nem képezheti akadályát a pályadíj kiadásának, melyet a pályamű komoly és értékes tartalmával, s formájával egyaránt megérdemel.” Véleményes jelentés Dr. Biró Vencel: Gróf Apor István kincstartó (Cluj-Kolozsvár, 1933) c. kéziratós művéről. PMKL. IV. 130. 2.

54 *Báthory István erdélyi fejedelemsége 1571–1576*. Szeged, 1932. (Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 20. sz.)

55 *Századok*, 1936. 4–6. sz. 227–228.

56 A kolozsvári róm. kat. főgimnázium története. In: *Öreg diák visszanez...* Szerk. György Lajos. Cluj-Kolozsvár, 1926. 18–38.

új dísztermet, és indították el az ifjúság számára a Rózsa József és Uitz Mátyas szerkesztette *Jóbarát* című lapot.⁵⁷

6. Altorjai gróf Apor István sírja a piarista templom kriptájában. Fotofilm felvétele

Birót tagjai sorába választotta a Szent István Akadémia is, ahol 1927. március 18-án rendezték székfoglalóját. Tárgyaként gróf altorjai Apor Istvánt (1638–1704), a katolikus vallás „nevezetes oszlopá”-t választotta⁵⁸ de távolléte miatt rendtársa, Balanyi György, az Akadémia osztálytitkára olvasta fel értekezését. Elemző tanulmánya még abban az esztendőben meg is jelent. Sorra láttak nyomdafestéket egyéb munkái is: atyai jóakarója, Márki Sándor életrajzát

57 A lapot a magyar kultuszminisztérium támogatta. Biró Vencel 1938. január 6-i levelében a támogatás további folyósítását kérte Hóman Bálinttól. Lásd Sas Péter: Erdélyi levelek Hóman Bálinthoz. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1998. 1. sz. 90–91.

58 *Gróf Apor István*. Székfoglalóul felolvasta a Szent István Akadémia II. osztályában 1927. március 18-án. Bp., 1927.

a Márki-emlékkönyvben közölte.⁵⁹ Az erdélyi solymászatról a Csengery-emlékkönyvben írt tanulmányt.⁶⁰ A *mai közszellem erdélyi történelmünk ítélőszéke előtt* című munkáját (Kolozsvár, 1928) a Minerva könyvtár sorozatában adták ki. Az *erdélyi fejedelmek temetkezése* című publikációját az *Erdélyi Múzeum* kényszerű szünetelése miatt a tudományos jellegű írásművek megjelentetését felvállaló *Erdélyi Irodalmi Szemle* hozta.⁶¹

Az 1928. májusában megjelent *Erdélyi Helikon* szépirodalmi és kritikai folyóirat *A régi Erdély* rovatcímen sorozatot indított, melyhez történész munkatársakat kerestek.⁶² Ehhez fűződik Kelemen Lajos egyik korabeli, 1928. április 29-i naplóbejegyzése. „Bíró Vencel az ünnepek körül az Apor István gr. életrajzához újra nekifogván az adatkereséshez, beszélgetés közt mondotta nekem, hogy nála járt Áprily Lajos, s a *Helikon* folyóiratába föl-kérte munkatársnak.”⁶³

Munkaköre tovább bővült, amikor Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök 1928. december 28-án – az Erdélyi Római Katolikus Státus Igazgatótanácsával egyetértésben – kinevezte a kolozsvári Báthory–Apor Szeminárium igazgatójává.⁶⁴ Új feladatköre egyéb teendői mellett tudományos munkára inspirálta, melynek eredménye *A Báthory-Apor Szeminárium története* című dolgozata lett (Kolozsvár, 1935).

59 A Márki Sándor tiszteletére írt tanulmányok először az *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1927. 2. számában jelentek meg. Bíró Vencel írását lásd *Márki Sándor*. 129–158. Kötetben *Márki Emlékkönyv*. Írták: Tanítványai. Szerk. György Lajos. Márki Sándor halálának második fordulójára kiadja az Erdélyi Irodalmi Szemle. Cluj–Kolozsvár, 1927.

60 Képek a régi Erdélyből. In: *Emlékkönyv Csengery János születésének hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára*. Bp., 1926. 92–102.

61 *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1929. 1–2. sz. 74–91.

62 A felkérésből négy írásmű született: *Az erdélyi alkancellária megalakulása Bécsben*. *Erdélyi Helikon*, 1928.1. sz. 48–54., *Dr. Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család történetírója*. *Erdélyi Helikon*, 1928.2. sz. 153–155., *Külföldi követek fogadása az erdélyi fejedelmek udvarában*. *Erdélyi Helikon*, 1928.3. sz. 217–225., *Karácsonyi János*. *Erdélyi Helikon*, 1928.6. sz. 443–456.

63 Kelemen Lajos: *Napló II. (1921–1938)* Sajtó alá rend., szerk., bev. tan., jegyz. Sas Péter. Kolozsvár, 2018. 394.

64 Mailáth Gusztáv Károly levele Bíró Vencelnek (Alba-Julia, Gyulafehérvár, 1928. december 28.) PMKL. IV. 130. 2.

Az 1928. esztendőben megalakult Erdélyi Katolikus Akadémia rendes tagjává és tudományos szakosztályának elnökévé választotta. Székfoglaló előadását 1929. november 13-án – Bethlen Gábor halálának 300. évfordulója tiszteletére – *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus* címen tartotta (Kolozsvár, 1929). Balanyi György könyvismertetésében kiemelte, hogy „Biró Vencel kolozsvári piarista tanár, az erdélyi történelemnek nálunk is jól ismert specialistája, [...] kutatásainak végső eredményeként arra az eredményre jut, hogy a nagy fejedelem, aki kifelé mint a protestantizmus félelmetes előharcosa szerepelt, odahaza türelmes és jóakarátú uralkodója volt katolikus alattvalóinak.”⁶⁵ Azon az ünnepi ülésen jelentette ki György Lajos, az Akadémia főtitkára, a Lyceum-könyvtár igazgatója, hogy Biró Vencel dunántúli születése ellenére teljesen erdélyivé vált.⁶⁶

A későbbiekben is gyakorta felkérték előadások megtartására. Az Erdélyi Katolikus Akadémián *Püspökjelölés az erdélyi római kath. egyházmegyében* (Kolozsvár, 1930) és *A kolozsvári piarista templom alapítása* (Kolozsvár, 1932), az Erdélyi Múzeum-Egyesületben *A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola a Bethlen és Rákóczy fejedelmek idejében* (Kolozsvár, 1931) című tanulmányait olvasta fel, melyek rendre meg is jelentek.

A kolozsvári piarista templom alapítása című értekezés egyúttal válasz volt Onisifor Ghibu vádaskodásaira. Balanyi György örömmel mutatott rá, hogy a szerző „anélkül, hogy egy pillanatra is leereszkednék a meddő politikai vitatkozás porondjára, az objektív tudomány imponáló fensőbbiségével ízzé-porrá töri a fanatikus sovinizmus tudománytalan állításait és mindenütt szigorúan egykorú forrásokra támaszkodva végérvényesen tisztázza a templom keletkezésének körülményeit.”⁶⁷

65 *Katholikus Szemle*, 1930. 11. sz. 955.

66 PMKL. IV. 130. 2.

67 *Katholikus Szemle*, 1933. 6. sz. 479.

7. Báthory István-szobra a Báthory–Apor Szeminárium udvarán.
Vágó Gábor alkotása. A szobor alatti diákok gyűrűjében Biró Vencel

Báthory István születése 400. évfordulója alkalmából az Erdélyi Múzeum-Egyesület sepsiszentgyörgyi vándorgyűlésén tartott előadását jelentették meg.⁶⁸ Az évforduló kapcsán még két műve jelent meg: az egyik *Báthory István fejedelem* (Kolozsvár, 1933), a másik a Magyar és a Lengyel Tudományos Akadémia által közösen megjelentetett emlékkönyvben *La politique religieuse et scolaire d'Etienne Báthory en Transylvanie* címen.⁶⁹

Kevésbé ismert, hogy Bíró Vencel szépirodalmi művekkel is jelentkezett. *Keserű serbet* című történeti regénye (Kolozsvár, 1930) Rákóczi György korába vezeti el olvasóit. Ismertetését a Tarczai György álneven szépirodalmi műveket író Divald Kornél felvidéki művészettörténész, „a szentek fuvarosa” vállalta. Tetszésének így adott hangot: „Az egyszerű mesét pompás epizódok, festői leírások tarkítják s kitűnően jellemzett alakok teszik drámaian lüktető fordulatossá párbeszédekkel mindvégig elevenné. Bíró regényének erdélyi zamatú nyelve tisztaságával és zengzetességével bilincsel le. Nemes felfogása, jó ízlése, a történelmi kritikával szemben is helytálló kortörténeti hűsége kitűnő ifjúsági olvasmánnyá avatja művét.”⁷⁰ Tíz történelmi tárgyú elbeszélést tartalmazó kötete a *Nagyságos fejedelmek idejében* címen jelent meg (Kolozsvár, 1939). A kisebbségi magyar diák életét mutatta be az *Első diákév* című elbeszéléssorozatában (Kolozsvár, 1939). Alkalmi diákelőadásokra néhány színpadi jelenetet is írt: *Kalazancius megtalálja hívatását*, *Jósika Miklós búcsúja*, *Szegények anygala* és *Báthory István* címen.

68 Báthory István és Erdély. Születésének négyszázéves fordulója alkalmával. *Katholikus Szemle*, 1933. X. füzet. 261–280.

69 *Etienne Báthory roi de Pologne prince de Transylvanie*. Cracovie, 1935. 47–81.

70 *Katholikus Szemle*, 1931. 2. sz. 158.

8. A Báthory–Apor Szeminárium bejárata piarista diákokkal

Szemináriumi igazgatósága időszakában az Apor-kötet mellett még egy rangos munkájának a – Mailáth Gusztáv Károly püspök életrajza – végére tett pontot. A befejező részét csak püspöke halála után írta meg. A kiadás elhúzódása a püspök írásbeli kérésére történt: „várjunk még az életrajz kiadásával, hogy az élők tömjénezésének még a látszatát is elkerüljük”.⁷¹ A „diákok püspöké”-ről szóló műve talán a legszebben megírt, és legolvasottabb munkájává vált. (A könyvet Reithofer Jenő festőművész rajzai díszítették.) A *Magyar Paedagogia* hasábjain rendtársa, Agárdi László ismertette „Az előttünk lévő életrajz e tekintetben igen értékes alkotás; minden külső történést tárgyilagosan örökít meg, s e mellett bepillantást enged nem egy helyen a küzdő és csalódó vagy sikereinek örvendő ember lelke mélyébe is, és ezzel külső tevékenységét lelki mozzanatokkal világítja meg. Az embert érző szív, a papot rendíthetetlen hit, a nevelőt hártalan bizalom és szeretet jellemezte. E lelki vonásokat művészi hozzáértéssel örökítette meg a hozzá méltó életrajz, mely Biró Vencel kitűnő tollát dicséri.”⁷²

Az 1930-as évek elejére esett Biró Vencel életének egyik legnehezebb időszaka, lelki teher szempontjából a mélypontja. Ez derül ki abból a levélből, amelyet 1932. január 14-én, egyik budapesti tartózkodása idején írt Sebes Ferenc magyarországi piarista rendfőnöknek.⁷³ Áthelyezését kérte, de nem az általánosan tapasztalható kisebbségi- és egyházellenes intézkedésekre való hivatkozással. Tudományos munkája kiteljesedését látta veszélyben a történelmi viszonyok teremtette helyzetben megszorított kisebbségi-közösségi igényű, politikai jellegű elfoglaltságai miatt. „Romániában a tudományos irodalommal, közelebbről az erdélyi történelemmel foglalkozó magyar írók száma kevés. Emiatt szerény törekvésem állandó megbízásokat szerez számomra, amelyek alól nemzeti kötelességérzésből kivonni magamat nem tudom. Itteni életem úgy alakult,

71 Mailáth Gusztáv Károly levele Biró Vencelnek. (Mödling bei Wien, 1931. szeptember 23.) PMKL. IV. 130. 2.

72 *Magyar Paedagogia*, 1943. 3–4. sz. 289.

73 Biró Vencel levelének lelőhelye: PMKL, I.1.b: Magyar tartományfőnökség új levéltára, Iktatott iratok, Románia/1932/52. Sebes Ferenc (Vác, 1883. április 8. – Bp., 1941. június 26.): piarista rendfőnök. Szegeden, Kecskeméten, Kolozsvárt, 1916-tól a rend budapesti gimnáziumában tanított. 1925-ben rendfőnöki asszisztens, 1928–1940 között rendfőnök, haláláig a budapesti rendház főnöke.

hogy sokat ígérő tudományos munkásságba fogtam. Mivel pedig itt kevés a tudományos irodalommal, közelebről erdélyi történetírással foglalkozó magyar ember. Azért megbízásokkal árasztanak el, előadásokra kérnek fel.”

Leveléből tudunk egy olyan megbízásáról, melynek kidolgozott változata nem jelent meg, és hagyatékában sem lelhető fel, ennek megírását „az Erd. Irodalmi Társaság ruházta rám. Ezt lelkesítő s a magyarság becsületét védő gondos műnek szánták”. Címe: „Az erdélyi magyarság története”. Alapvetően egy tudós szerzetes volt, akit – érzése szerint – szerzetesi, papi életvitele háttérbe szorításával túlságosan igénybe vettek a világi jellegű feladatok: „A szomorú következmény tudniillik az, hogy az állandó s túlfeszített munka miatt éppen az a kötelességem szorul háttérbe, amely papi hivatásomnál fogva első lenne. A lelkieknek nem tudok elég időt szentelni.” Főleg azzal indokolja áthelyezési kérelmét, hogy „itt megfelelőbb életrendet tarthatnék magamnak”. A rendfőnök január 20-án azt válaszolta, hogy átveszi „a magyar provinciába, ha a romániai rendtartomány főnöke megadja hozzájárulását”. Biró Vencel ezt február 2-án már otthonából köszönte meg, de a végső lépést nem tette meg, hanem ottmaradt a „kincses város”-ban. További életsorsa ismeretében helyeselhetjük döntését, és azt is, hogy igyekezett az immár sajátjának tekintett Kolozsváron egyensúlyba hozni vallásos lelkületét és tudományos ambícióit.⁷⁴

A piarista rend egyre nagyobb igényt támasztott szerzetbeli munkálkodására. 1934-ben a Temesváron tartott tartományi káptalan az önállósult romániai rendtartomány főnökévé választotta. Nagy felelősséggel és gondokkal járó megbízatása mellett két éven keresztül még a szemináriumi igazgató tisztséget is ellátta. Kinevezését üdvözölte többek között Sándor Imre, a csíkszeredai fiúnevelő intézet igazgatója is, kinek levele szakmai szempontból is fontos, mert felhívta a figyelmet Szebelébi Bertalan (1631–1708), erdélyi római katolikus püspöki helynök vizitációs naplójára.⁷⁵

74 PMKL, I.1.b: Magyar tartományfőnökség új levéltára, Iktatott iratok, Románia/1932/52.

75 „Kedves Provinciális úr! Most olvastam az *Erdélyi Lapokból* nagy fontosságú kinevezését. Szívvel imádkozom, hogy áldja meg az Úristen felelősségteljes munkáját a rend és ügyeinek javára bőséges áldással. Ma járt kezemben az esp. kerületi papság könyvtárából Szebelébi Bertalan kéziratoss vizitációs naplója. Tudták, hogy ez itt van? Még sok érdekes dolog lehet a levéltárban. Örömmel látnám, ha a provinciális teendőiben elfárad, egy kis kedvteléses

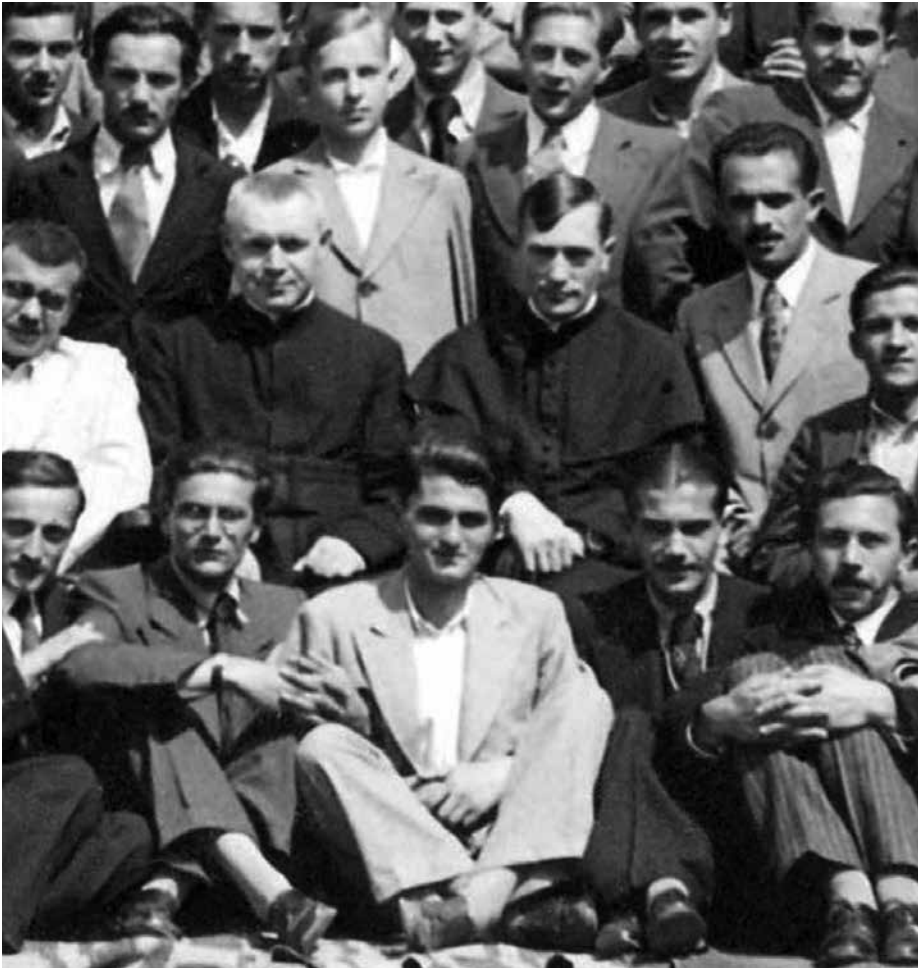
Biró Vencel a rendtartomány vezetésével súlyos gondokat vett a vállaira. A rend jogi személyiségének elismertetését korábbi rendfőnök elődeinek nem sikerült véghez vinni. Ennek hiányában könnyen kialakulhatott volna az a helyzet, hogy a szerzetesrend elveszíti minden vagyonát. A tragikus helyzetet csak fokozta a római katolikus egyház és a Státus ellenében⁷⁶ többször is gyűlölködve fellépő Onisifor Ghibu kolozsvári egyetemi tanár feljelentése,⁷⁷ aki címbitorlás és államellenesnek nyilvánított rendi címer használata miatt irredentizmus vádjával pert indított ellene a bíróságon. Ötoldalas vádiratának csúcspontjaként rámutatott, hogy a rendi címer felett a magyar korona látható, a felette levő betűk – M. A. – pedig azt jelentik, hogy „Magyar Állam”. Mindezek mellett a helyzet végsőkéig éleződése jeleként a kultuszminisztérium végzésben értesítette, hogy nem ismeri el rendfőnöknek. A vád súlyát kellőképpen érzékeltetheti az a körülmény, hogy a román állam százmillió lej kártérítést követelt. Hosszas pereskedés, jogi huzavona után a kolozsvári ítélőtábla kötelezte a román államot a piarista rend és rendfőnöke, Biró Vencel elismerésére.⁷⁸ 1938-ban a magyar állam jelképének tekintett rendi címer kérdésében is felmentő ítélet született. Nagy segítség volt számára, jelentősen csökkentek terhei, amikor 1932-től 1938-ig, plébánossá, majd 1939-ben püspökké választásáig Isten Szolgája, Márton Áron személyében új egyetemi lelkészt kapott a Báthory-Apor Szeminárium.

kutatásra. Ismételt jó kívánatokkal szívből köszönti Sándor Imre. Székelyudvarhely, 1934. június 21.” PMKL. IV. 130. 2.

76 Sas Péter: A Vatikán és Románia államközi megállapodásai a két világháború között. *Egyháztörténeti Szemle*, 2003. 1. sz. 85–86.

77 „Ghibus Omnivoraxnak talán mégis megártana a kövér falat s telhetetlenségéből remélhetőleg semmi sem lesz...” Márki Sándorlevele Biró Vencelnek (Gödöllő, 1924. július 21.) PMKL. IV. 130. 2.

78 PMKL. IV. 130. 2.

9. Biró Vencel főgimnáziumi tanár és Márton Áron egyetemi lelkész piarista diákok között

Ebben a vészterhes időszakban nyilvánult meg töretlen lelki ereje és erős akarata. A rend ügyeinek intézése mellett, mint a tudomány elkötelezett munkása sem tért el. A *Pásztortűzben* és a *Jóbarátban* megjelent cikkeiből két kötetet állított össze. Az egyik *Képek Erdély múltjából* (Kolozsvár, 1937), a másik *Történeti rajzok* (Kolozsvár, 1940) címen jelent meg. A nagy érdeklődést kiváltó *Szalmasüveg a nyelveskedő fején* c. tudományos ismeretterjesztő írása

az *Erdélyi Tudósító* – alcíme alapján – „társadalmi, tudományos és hitbuzgalmi szemle” almanachjában kapott megjelenési lehetőséget.⁷⁹

1940 nyarán a rendi káptalan ismételten a rendtartomány főnökévé választotta. Amikor azonban a második bécsi döntés után – Temesvár kivételével – a romániai piarista rendházak ismét magyar területre kerültek, lemondott megbízatásáról. A romániai rendtartománnyal kiegészült magyar provincia kormányzását a magyar provinciális, Zimányi Gyula vette át.

A második bécsi döntést követően már a magyar művelődés és szellemi élet terén kimagasló érdemeket szereztek között az erdélyiek is részesedhettek a Corvin-lánc, és –koszorú elismerésekből. Az 1940. október 24-én Corvin-koszorúval megtszített tizenhét kitüntetett között – Balázs András, György Lajos, Kemény János, Kós Károly, Kristóf György, Nyirő József, Szopos Sándor, Tamási Áron, Varga Béla mellett – olvashatták Biró Vencel nevét is.

Az újjászerveződő magyar tudományos életbe lelkesen kapcsolódott. A kolozsvári római katolikus főgimnázium oktatójából⁸⁰ 1940. október 1-től a kincses városba visszaköltözött Ferenc József Tudományegyetem Erdély és Kelet-Európa történeti tanszékének nyilvános, rendes tanára lett.⁸¹ Ott talál-

79 I. évfolyam. Szerk. Veress Ernő. Kolozsvár, 1933.

80 „Róm. kat. gimnázium Kolozsvár. 140/1945/46. szám. Működési Bizonyítvány. Alulírott, a kolozsvári római katolikus gimnázium igazgatója hivatalosan igazolom, hogy Dr. Biró Vencel, aki 1885. augusztus 9-én, Vértessomlón született, a vezetésem alatt álló gimnáziumban 1908. szept. 1-től 1940. aug. 31-ig mint rendes tanár működött. Kolozsvár, 1945. november 2. Cservény Albin igazgató.” GYFL. ERKSL. VI.28: Biró Vencel.

81 „A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi minisztertől. 34.359-1940. szám. A Kormányzó Úr Ő Főméltósága Budapesten 1940. évi október hó 19. napján kelt legfelsőbb elhatározásával előterjesztésemre Nagyságodat a kolozsvári magyar királyi Ferenc József tudományegyetem erdélyi és kelet-európai történeti tanszékére egyetemi nyilvános rendes tanárrá kinevezni méltóztatott. Erről Méltóságodat örvendetes tudomásulvétel végett értesítem. Budapest, 1940. november 2. Hóman.” Biró Vencel kinevezését köszönő levele is fennmaradt. Közölve Sas Péter: *Erdélyi levelek Hóman Bálinthoz* i. m. 91. Majd egy féléves csúszással: „M. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 34.181/1941. szám. A Kormányzó Úr Ő Főméltóságának 1940. évi október hó 19-én kelt legfelsőbb elhatározásával dr. Biró Vencel, a kolozsvári m. kir. Ferenc József tudományegyetem bölcsészettudományi karán az erdélyi és kelet-európai történet tanszékére nyilvános rendes tanárrá neveztetett ki. Bp. 1941. május 2. dr. Mártonffy Károly miniszteri tanácsos.” GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel. Ebből az alkalomból köszöntötte Biró József művészettörténész is: „Áldja meg a Mindenható Méltóságodat s kísérje szerető figyelemmel Professzor úr tanári és tudományos

juk az újonnan felállított Erdélyi Tudományos Intézet munkatársai között is. Munkássága méltó és igazságos elismeréseként Balanyi György, Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér, Hajnal István, Madzsar Imre, Eckhardt Sándor ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia 1941. május 9-én levelező tagjává választotta.⁸² Székkfoglaló előadását a következő esztendőben, március 9-én tartotta meg *Erdélyi nagybirtokos a 18. század második felében* címen. Az ülésen egykori piarista novíciustársa, Kornis Gyula elnökölt. Akadémiai tagságának elnyerése számtalan köszöntőlevelet eredményezett, többek között az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya⁸³ és az Egyetemi Könyvtár ny. igazgatója, Gyalui Farkas részéről.⁸⁴

A Szent István Akadémián 1942. november 13-án *Karácsonyi János tiszteleti tag (1858–1929) emlékezete* címen tartott felolvasást. Ezt a tanulmányát korábban maga a méltott is olvashatta.⁸⁵ A megváltozott történelmi viszonyok között lehetősége nyílt az általa igazgatott kolozsvári róm. kat. főgimnázium félmúltjának megírására, mely *A kolozsvári róm. kat. gimnázium a román uralom éveiben* címen jelenhetett meg (Kolozsvár, 1941). A kiadványról Fest Aladár tankerületi főigazgató írt ismertetést, melyben egyetértőleg megismételte Biró Vencel állásfoglalását. „A kisebbségi sorsnak megvan az az előnye, hogy a

tevékenységét!” (Bp. 1940. október 20.) PMKL. IV. 130. 2.

82 A Magyar Tudományos Akadémia „mai napon tartott tagválasztó nagygyűlésen levelező tagjává választotta meg. Bp. 1941. május 9. Voinovich Géza főtítkár.” GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

83 Tavaszy Sándor elnök, Szabó T. Attila titkár levele Biró Vencelnek. „A kisebbségi sors nehézségei között legmagasabb tudományos intézeteinktől megfosztva, az Erdélyi Múzeum Egyesület és benne a szellemtudományokat művelő Szakosztályunk volt az, melynek kezei rendelkezésre állottak annak a kevés tudományművelőnek, aki áldozatos munkájával igyekezett megtartani az erdélyi magyar történelmi öntudat és az erdélyi tudományos élet folytonosságát. Ezek között a Professzor úr is a legönzettelenebb és leghűségesebb munkások közé tartozott” (23–1941.) PMKL. IV. 130. 2.

84 „Nem hittem, hogy az Akadémia nékem még örömet is fog szerezni. A mi tudományos és irodalmi társaságaink tagválasztó ordáliáikon annyi baklövést szoktak elkövetni kávéházi kapucínerevő barátainknak bevéasztása által, hogy valóban jóleső meglepetés volt részemre, mikor olvastam – elég későn –, hogy Méltóságod érdemes és nekem is oly tisztelt és nagyrebecsült személyét választották az Akadémiába.” Gyalui Farkas levele Biró Vencelnek (Kolozsvár, 1941. május 24.) PMKL. IV. 130. 2.

85 Előadta a Szent István Akadémia II. történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályának 1942 november 13-án tartott ülésén. Bp., 1943. (III. kötet 10. szám.)

közösség, az egymásra utaltság érzése emelkedik. Közelebb jutnak egymáshoz az emberek, a különböző társadalmi osztályok.” Ehhez annyit tett hozzá, hogy „Ez az összefogás óvta meg Erdély magyarságát és ősi magyar kultúráját e nagy múltú intézetben is.”⁸⁶

10. Piarista diákok háborús emlékműve, 1942. Szervátiusz Jenő alkotása

Folytatta az erdélyi katolicizmus történetét feltáró munkásságát is. A piaristák Magyarországon való megtelepedésének 300. évfordulója alkalmából meg-

86 *Magyar Paedagogia*, 1942. 1–3. sz. 250–251.

jelent kötetekben több tanulmányt is közölt.⁸⁷ Erről a több száz éves jelenlétről emlékezett meg a *Kolozsvár és a piaristák* című írásában is.⁸⁸ A Kalazantinum megalapításának 50. évfordulójára *Farkas utca 4.* címen írt emlékező tanulmányt.⁸⁹ A gyulafehérvári Batthyáneum alapítója, gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök születése 200. esztendejében tisztelgett az alkotás és létrehozója előtt.⁹⁰ A ferences P. Boros Fortunáttal együtt írta, szerkesztette és jelentette meg az *Erdélyi katolikus nagyok* című életrajzgyűjteményt (Kolozsvár, 1941).

A kiemelkedő egyházi személyiségekről szóló munkái sorát folytatva írta meg *Gróf Zichy Domokos* című dolgozatát (Kolozsvár, 1942), mely hitelesen mutatta be a volt veszprémi püspök és Vazul Groza görögkatolikus esperes-plébános baráti kapcsolatát. *Gróf Mailáth Gusztáv Károly* püspök a román szenátusban (Kolozsvár, 1942) címen adta ki egykori kedves előljárójának a román törvényhozás munkájában a magyarság és az erdélyi katolicizmus érdekében elmondott, egymást erősítő beszédeit. Az egyház- és politikatörténet szempontjából fontos kiadványról kolozsvári egyetemi professzor társa, Cselényi Béla írt ismertetést: „Biró professzor tanulmányának világánál a felejtethetlen püspök leheletszerűen finom egyéniségének kevésbé ismert arculata bontakozik ki: az elárvult erdélyi nyáját ezeréves öntudattal védelmező főpásztoré. Az európai kockajátékon a régóta sóvárgott nyereségéhez jutott újjazdag nép mindent elsodró, mohó sovinizmusában megállani, csak erős és öntudatos magyar lélek volt képes.”⁹¹

Tudományos munkásságának, történelmi kutatásainak mintegy összefoglalásaként írta meg az *Erdély története* (Kolozsvár, 1944) című művét, mely a

87 Vass József (1813–1873), Vajda Gyula (1843–1909). In: Magyar piaristák a XIX. és XX. században. Szerk. Balanyi György. Bp., 1932. 133–141, 235–257. *Az erdélyi [!] rendházak a román uralom éveiben*. In: *Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszázéves jubileumára*. Szerk. Balanyi György és Lantos Zoltán. Bp., 1943. 344–359.

88 *Kolozsvári Szemle*, 1943. 1. sz. 27–37.

89 *Kolozsvári Szemle* 1944. 1. sz. 37–46.

90 Gróf Batthyány Ignác (1741–1798). Emlékezés születésének kétszáz éves évfordulóján. *Erdélyi Múzeum*, 1941. 1. füzet. 7–19. és Kolozsvár, 1941. (Erdélyi Tudományos Füzetek 127. sz.)

91 *Pásztortűz*, 1943. 8. sz. 381.

Márton Áron alapította *Erdélyi Iskola* folyóirat felkérésére készült.⁹² Azt tűzte ki célul, hogy egy olyan ismertetőt, egy olyan könyvet adjon olvasói, a téma iránt érdeklődők kezébe, mely elfogultságmentesen igazítja el őket az erdélyi történelem minden számottevő kérdésében. Könyve elismerésre készítette régi barátját, György Lajost, aki nem tudta megállni, hogy jókívánságai mellett a „Kedves Venci!”-nek ne ejtsen szót a készülő „szörnyű veszedelem”-ről.⁹³

Az 1944. évi nyári szünetet szokása szerint Tatán töltötte. Ott érte az augusztus 23-i román fordulat híre, melynek hatására azonnal visszatért Kolozsvárra. Időközben kórházba került, a december 1-én megnyílt Bolyai Egyetemre a kórteremből járt ki tanítani. Az 1944/45-ös tanév első félévében Balanyi György helyett egyetemese történetet is tanított, a második félévben a jogi karon tanárhiány miatt Erdély alkotmánytörténetét is elő kellett adnia.

A második világháború befejezését követő igazoló eljárások, ún. „purifikálások” után⁹⁴ a Közoktatásügyi Minisztérium 1945. szeptember 22-én jóváhagyta tanári kinevezését, ismét taníthatott – új nevén – a kolozsvári Magyar Tudományegyetemen.⁹⁵

Kutatásait, tudományos publikációs tevékenységét az új történelmi helyzetben sem szüneteltette. Az Erdélyi Tudományos Intézet *Az erdélyi udvarház gaz-*

92 Róm. kat. Püspöki Helytartótanács engedélye az Erdély története kinyomtatásához. (Kolozsvár, 1944. augusztus 2.) Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

93 „Politikusainktól sokszor hallottam azt a frázist, hogy senki másban, egyedül csak magunkban bízhatunk. Ezzel szemben régi, sőt világnézeti alapelvem, hogy egyedüli segítségünk és támaszunk Isten kegyelme – ha ugyan még szerepelünk az Ő terveiben.” György Lajos levele Biró Vencelnek (Kolozsvár, 1944. augusztus 29.). PMKL, IV. 130. 2.

94 „Közalkalmazottak Szakszervezete mellett működő Tisztogató Bizottság Kolozsvár. Nr. 723/XV–1944. sz. Igazolvány dr. Biró Vencel egyet. tanár demokratikus magatartása ellen semmi kifogás nem merült fel, ezért őt a Bizottság egyhangúlag purifikálnak nyilvánítja. Cluj–Kolozsvár, 1945. március 9.” GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

95 „A kolozsvári Magyar Tudományegyetem Intézőbizottsága 117–B/1944–45. A Közoktatásügyi Minisztérium 1945. évi szeptember hó 22-én kelt 243.262. sz. leiratával tudomásunkra hozta, hogy Önnek a kolozsvári Magyar Tudományegyetemen az Erdély története ny. r. tanárává való kinevezését jóváhagyta, továbbá felhatalmazza Önt, hogy ebben a minőségében egyetemünkön működését megkezdje és egyidejűleg Önt a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar ideiglenes tanácsába kiküldi. Kolozsvár 1945. szeptember hó 26-án. Dr. Csögör elnök.” GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

dasági szerepe a 18. század második felében címen adta ki munkáját (Kolozsvár, 1945). Ennek mintegy kiegészítéseképpen jelentette meg az intézet a korabeli inventáriumok feldolgozása nyomán megírt *Erdélyre gyakorolt művelődési hatások a XVII. század második felében* (Kolozsvár, 1947) című dolgozatát, melyet eredetileg a Kelemen Lajos születésének 70. évfordulójára tervezett, de akkor politikai nyomásra meg nem jelentethetett emlékkönyvbe írt.⁹⁶

A katolicizmus története továbbra is élénken foglalkoztatta. *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezése a XVIII. században* című tanulmányában (Kolozsvár, 1945) a jezsuita rend majdnem 200 éves története elevenedett meg. Saját szerzetesközössége történetírásához sem lett hűtlen. Alapos levéltári kutatások eredményeképpen tanítórendje múltját elevenítette fel *A kegyesrend Besztercén, Medgyesen és a kolozsvári főiskola bölcsészeti karán* címen kiadott munkájában, mely a rend alapítója, Kalazanti Szent József halálának 300. évfordulójára jelent meg (Kolozsvár, 1948).

1945 és 1948 között az immár Bolyairól elnevezett kolozsvári tudományegyetem bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karának prodékánja. 1948. december 1-től nyugállományba vonult.⁹⁷ A megalapítása óta többször átkelesztett tudományegyetemnek nyolc éven keresztül volt professzora. Erdély és Kelet-Európa története elnevezésű tanszékét az egyetem ismételt átszervezése során megszüntették.

Nem maradt feladat nélkül, újra jelentős munkát kellett vállalnia a piarista rend érdekében. Amikor 1947-ben ismét kinevezték a romániai rend-

96 In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos hetvenedik születése napjára*. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1947. 3–31.

97 „Universitatea Bolyai din Cluj – Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 389/1948. Cluj–Kolozsvár, 1948. augusztus 27. Kivonat a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar 1948. augusztus 27-én tartott értekeztetének jegyzőkönyvéből. A Kar egyhangúlag sajnálattal veszi tudomásul, hogy nyugdíjba vonulása alkalmával meg kell válnia dr. Biró Vencel kartársától. Ez alkalomból nem mulaszthatja el, hogy mind az egyetemes tudományos, mindpedig Népköztársaságunk egyetemi ifjúságának, valamint magyar népe művelése és demokratikus nevelése terén kifejtett munkásságáért ki ne fejezze köszönetét s kérje, hogy továbbra is támogassa tudományos érdeklődésével Karunkat és az erdélyi tudományosságot. Jegyzőkönyvi kivonatunkat azzal a kéréssel hozzuk a mélyen tisztelt Kartársunk tudomására, hogy Egyetemünket s volt Kartársait továbbra is tartsa meg jó emlékezetében. Jancsó Elemér dékán.” GYFL. ERKSL.VI. 28: Biró Vencel.

MATHIAS PERI A S. JOSEPH

CLERICORUM REGUL. PAUPERUM MATRIS DEI SCHOLARUM PIARUM

VICARIUS GENERALIS.

Omnibus praesentes Litteras inspecturis testamur quod in theca *parva argentea ovali* = = = figurae filo serico rubri coloris, & crystallo ex *utraque* parte munita particulam ex *Sola incisa sanguine* = = = = = S. JOSEPHI CALASANTII A MATRE DEI Fundatoris Nostri ex authenticis locis extractam reposuimus, eique thecae parvum sigillum nostrum ceræ hispanicae rubrae impressum apponi iussimus. In horum vero fidem Litteris majori sigillo nostro obignatis manu nostra subscripsimus.

R. die 22. mensis Aprilis anni 1772 =

Mathias Peri a. S. Joseph Vicarius Generalis

Theodoricus Granagana a. S. Petri Vicarius

11a, 11b Kalazanti Szent József ereklyetartója és igazoló okirata, Róma,
1772. április 22. Sas Péter felvételei

tartomány főnökévé, nagyszerű szervező tevékenysége eredményeként a rendi utánpótlás érdekében sikerült megnyitnia a nagykárolyi kolostorban a noviciátust, a kolozsvári Farkas utcában pedig a rendi főiskolát, a Kalazantinumot. A rend kolozsvári házában a tartományfőnökkel együtt 11 szerzetes szolgált: Biró Vencel; Simon Tamás házfőnök, a liceum igazgatója; Uitz Mátyás házi másodfőnök és lelkiatya, rendi vagyongondnok; Visegrádi Lajos exprovinciális, házi lelkiatya, a házfőnök tanácsadója; Balanyi György házi lelkiatya, a házfőnök tanácsadója; Cserevény Albin tartományfőnöki tanácsos, a „Mária Terézia finevelő” igazgatója; Denderle József az akadémiai templom gondnoka, a „Mária Terézia finevelő” aligazgatója; Szennai Sándor a rendi növendékek magisztere, házi számvizsgáló; Mikó Gábor kánonjog doktor. A házhoz tartozott még két rendi növendék: Simon István V. éves hittudományi, bölcsészettudományi hallgató, szerepap és Uhár József III. éves hittudományi hallgató.⁹⁸

1948–49 az egyházak szempontjából is a „nagy fordulat” éve volt Romániában. A nyitányt 1948. július 17-e jelentette, amikor Románia egyoldalúan felmondta a Vatikánnal kötött államközi egyezményt, a Konkordátumot. A katolikus egyházat megfosztották ingatlanaitól, intézményeitől. Az 1948. augusztus 3-án kibocsátott 175. számú rendelet, a „kultusz-törvény” állami tulajdonba juttatott minden egyházi ingó és ingatlan vagyont, mely iskolák és más intézmények fenntartásával volt kapcsolatban. 1949. július 30-án, a 810. számú rendelettel feloszlattak minden olyan férfi és női szerzetesrendet, mely tanítással, egészségügyi és társadalmi szolgálattal foglalkozott. A rendeletek és törvények nem kerültek el a piarista rendet sem. Iskoláit – a felekezeti és magániskolákkal együtt – 1948. augusztus 3-án államosították, majd a következő esztendőben magát a rendet is megszüntették.⁹⁹

98 49/1948. sz. A Romániai Kegyes tanítórend az 1947/48. tanévben. GYFL. ERKSL. V. 2: Kolozsvári piarista rendház iratai.

99 A piarista templom sem sokáig maradhatott a rend kezelésében. „A Szentszék és a román kormány létrejött Accord templomunkban jogot biztosított a gr. kat. egyesült egyháznak vasár- és ünnepnapokon való misézésre. Egyházi és hatósági közegekből álló bizottság 1948. november 30-án templomunk kulcsait magához vette.” Jegyzőkönyv a kolozsvári Kegyesrendi társház tavaszi rendes házi gyűléséről. (1949. május 10.) GYFL. ERKSL. V. 2:

12. A kolozsvári piarista templom Könnyező Szűz Mária kegyképe.
Fotofilm felvétele

A rendi közösségek megszüntetése után a rendtagok 1949. január 21-én a rendház elhagyására kényszerültek.¹⁰⁰ Biró Vencelnek sikerült az egyház közelében maradnia.¹⁰¹ Baráth Béla főesperes-plébános nyújtott neki szállást,

Kolozsvári piarista rendház iratai.

100 A kolozsvári házban ekkor kilenc pap-tanár (lásd a 98. sz. jegyzetet) és 2 növendék (Uhár József, Mihályfi Nándor) tartózkodott. 148/1948. sz. Kegyesrendi Tartományfőnökség a Román Népi Köztársaságban, Kolozsvár. A Rendtartomány tagjainak névsora 1948/49. évben. V. 2: Kolozsvári piarista rendház iratai.

101 „2308-1949. szám. Nagyoniszteendő Biró Vencel piarista atyának Kolozsvár. Nagyonisz-

ellátást a Szent Mihály-plébánia államosítás után meghagyott részében és papi szolgálati lehetőséget a hozzá tartozó főtéri plébániatemplomban. Ezzel alkalmat szolgáltatott arra, hogy bekapcsolódhasson a lelkipásztori munkába, reggelente a gyóntatás után Biró Vencel tartotta a 9 órás szentmisét. 1954-től a régi rendi istenházában vasár- és ünnepnapokon az esti 6 órás misén szentbeszédet is mondhatott.¹⁰² 1958. július 29-én aranymiséjét is a jezsuita alapítású, de Mária Terézia idején rendjére átruházott kedves barokk templomban mutathatta be.

Tudományos tevékenységgel is sikerült foglalkoznia. *Erdély 16–17. századi kereskedelmének történetéhez* című tanulmányával tisztelgett régi barátja, Kelemen Lajos előtt, a levéltáros-történész 80. születésnapjára végre megjelentethetett emlékkönyvben.¹⁰³

Figyelme a 18. században alkotó festőre, Veress Mátyásra terelődött. Nagy nehézségek árán sikerült feldolgoznia és bemutatnia munkásságát. Írása Entz Géza segítségével egy budapesti szaklapban jelenhetett meg.¹⁰⁴ Utolsó tudományos jellegű megbízatását Baráth Béla plébánostól kapta, aki felkérte az 1882. évi latin nyelven íródott egyházmegyei névtár (*Schematismus Venerabilis cleri Dioecesis Transsylvaniensis Editus Pro Anno A Christo Nato MDCCCLXXXII*) magyarrá fordítására. Biró Vencel nemcsak a felkért feladatot teljesítette, hanem komoly egyháztörténeti tanulmányt is írt *Kolosy Antal műve a gyulafehérvári római katolikus püspöki egyházmegye plébániáinak történetéről* címen. Munkája kiváltotta Márton Áron püspök elismerését is, melynek levelében adott kifejezést: „Mélyen tisztelt Venci barátom! Az egyházmegye plébániáinak

telendőségedet saját kérésére a 641. kan. 1. és 2. §-a alapján átveszem ad experimentum a gyulafehérvári egyházmegye kötelékébe nyugdíjas papi minőségben. Fenntartom a jogot, hogy szükség esetén lelkipásztori munkáját is igénybe vehessem. Gyulafehérvár, 1949. július hó 25-én. Dr. Boga Alajos püspöki általános helytartó.” GYFL. ERKSL. V. 2: Kolozsvári piarista rendház iratai.

102 Fennmaradt egy konferencia-beszéde, melyet a Boldogságos Szűz Mária Lourdes-i megjelenésének 100 éves jubileuma alkalmából 1958. január 19-én tartott az egykori piarista templomban. GYFL. ERKSL. V. 2: Kolozsvári piarista rendház iratai.

103 *Emlékkönyv Kelemen Lajos nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et alii. Bukarest, 1957. 64–77. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai 1.)

104 *Művészettörténeti Értesítő*, 1960. 118–122.

az 1882. évi Schematismusban megjelent történetével kapcsolatban írt gondos tanulmányodat hálásan köszönöm. Egy szuszra elolvastam. Nagyon érdekelt. És még újra el fogom olvasni. [...] Mély tiszteletem nyilvánításával maradtam tisztelő híved Márton Áron.¹⁰⁵”

1961-ben, Balanyi György születése hetvenötödik évfordulóján *Balanyi és Kolozsvár* címen személyes hangú írással köszöntötte rendi és egyetemi tanárságát, a korszakra jellemző politikai okok miatt a Vékey Károly szerkesztette emlékkönyv csak kéziratos formában készülhetett el.¹⁰⁶

1962 tavaszától hosszasan betegeskedett, sokat bajlódott egészségi állapotával. Még abban az esztendőben, december 2-án el is hunyt.¹⁰⁷ A Szent Mihály-templomban felállított ravatalánál a kolozsvári tudós kollégák képviseletében Szabó T. Attila, Kristóf György, Jakó Zsigmond, Pataki József, a Babeş-Bolyai tudományegyetem tanárai, valamint Maksay Albert és Imre Lajos, a kolozsvári református teológia professzorai tisztelegtek, élükön rektorukkal, Juhász Istvánnal. A gyászolók, a tisztességtelők nemcsak a fáradhatatlan tanártól, történettudóstól, hanem a még fáradhatatlanabb rendfőnöktől, lelkipásztortól és szerzetestől kellett búcsút vegyenek. A sírnál végzett szertartás után a piarista rend nevében így emlékezett meg róla egykori titkára, Reischel Artúr: „Életének két munkakör adta meg a tartalmát: megbecsülte a múlt értékeit és szerette a jelen vergődő lelkeit. Így lett szerény és megértő tartalmas élete folyamán. [...] Mint előjáró is jóságával, meggyőző erővel és angyali türelmével fegyverezte le az esetleg fellobbanó indulatokat. Nem parancsolt, hanem kért, nem döntött, hanem meggyőzött, és higgadt, nyugodt fellépésével, emberi érzékenységeket kímélő fellépésével meg tudta védeni a reá bízott lelkeket. Nem féltette a tekintélyét, erőszakos megnyilatkozásokkal nem akart feltétlen engedelmisséget a maga számára biztosítani, de az egyéniségéből elősugárzó lelki erő és nemesség csorbítatlan tekintélyt adott neki. Atya volt mindennek

105 Márton Áron levele Biró Vencelnek (Gyulafehérvár, 1962. április 10.) GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

106 Kéziratban maradt írását Sas Péter közölte. Lásd *Művelődés*, 1998. 2. sz. 28–33.

107 Léh István, *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp., 1998. 60. (METEM könyvek 21.)

fölött, szerető, jóságos atya...”¹⁰⁸ Erről az alaptulajdonságáról emlékezett meg levelében egykori egyetemi tanítványa, az egyik legkiemelkedőbb 20. századi ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél: „Kedves Professoromat Szent Vencel vigíliáján keresem fel, még mindig a személyi lehetőség híján. Köszöntelek kedves neved-napján énekelek, éltetlek, tanítványi örömmel és minden egyéb jókívánsággal. Holnap az Úrnak is bemondlak a Mementóban, hogy éltesen, tartson, segítsen, s engedje megérned Rendednek, s Magadnak a megújulását, s láthassuk szellemi működésednek megjelent gyümölcsseit. Hálás szeretettel, tanítványod fr. Benedek Fidél ofm.”¹⁰⁹

Nekrológiában rend- és tanártársa, Balanyi György így jellemezte: „Életpályájának legszembetűnőbb vonásait zavartalan harmóniája adta meg, [...] egész tevékenységében a keresztény eszmények mellett a színtiszta humánus vezérelte”¹¹⁰

Az erdélyi magyar történetírás feladatai című írásában időszerűségéből nem vesztett, beteljesítendő feladatot hagyott szakmai utódaira: „Az erdélyi magyarság megírandó története szellemit, anyagit, politikait és társadalmi, egyéni és közösi egységbe olvasztani és összefogni van hivatva, mindamellett még külön erdélyi magyar művelődéstörténetre is szükség lenne, amely a szellemi és anyagi művelődés mozzanatait aprólékosabban is feltűntetné. Ebben tér nyílik annak kimutatására, hogy Erdélyben mit jelentett a magyar szellem. [...] Az erdélyi magyar történetírásnak elsősorban saját múltunkból kell merítenie. Természetesen ez nem annyit jelent, hogy a magunk történetét a többi nemzet történetéből kiszakítva képzeljük, hanem az együtt élő nemzetek történelmi kutatásaival kapcsolatban.”

Biró Vencelnek köszönhetően az erdélyi művelődéstörténet fejedelemség korabeli és saját időszakának kiemelkedő személyiségeivel és munkásságával kapcsolatban ma is alapvető fontosságúnak számító munkák születnek és jelennek meg. Gondolkodásmódjában az események logikusan felépített bemutatá-

108 Reischel Artúr búcsúbeszéde. PMKL. IV. 130. 2.

109 Benedek Fidél levele Biró Vencelnek (Kolozsvár, 1955. szeptember 27.) GYFL. ERKSL. VI. 28: Biró Vencel.

110 Balanyi György: *Biró Vencel emlékére* i. m. 106.

13. A kolozsvári piarista tanárok sírkertje. Sas Péter felvétele

sa, a múlt felidezésének lényegre törő ereje és az erdélyiekre jellemző sokirányúságában is alapos szemléletmód érvényesült. Egyaránt otthonosan mozgott az erdélyi történelem, gondolkodásmód útvesztőiben és Kolozsvár utcái, sikátorai, házai között, mintha ott született volna. György Lajos már 1929-ben megállapította, hogy Biró Vencel dunántúli születése ellenére hasonult környezetéhez, teljesen erdélyivé vált.¹¹¹ Rendfőnökként és akadémikusként is szerény maradt, de attól még jobban tisztelt szerzetes történész–tanár *Kolozsvár és a piaristák* című írásában magával kapcsolatban is vallott ennek remélt lehetőségéről: „A piaristák közül számosan, ha nem is itt születtek, annyira kolozsváriakká lettek, hogy szinte egész életüket itt élték le, egyesek nyugvóhelyet is itt nyertek. [...] A meghaltakon kívül kolozsváriaknak számítanak azok az élők, akik itt élték le hosszú tanárkodásuk összes éveit, három évtizeden túlmenően. Ide tartozik jelen összeállítás szerzője is hasonló helyzet alapján.”

Biró Vencel becses életműve miatt csak dicsérendő lehet egykori rendfőnöke, Magyar Gábor döntése, amikor a szerzetesi életút elején álló ifjú piaristát Kolozsvárra irányította. Kiteljesedett és immár gyűjteményes kötetekben olvasható, hozzáférhető írásbeli munkássága ismeretében kijelenthető, hogy Biró Vencel kolozsvári pappá, tanárrá, történésszé és erdélyi személyiséggé válva kiérdemelte a házsongárdi temető nyújtotta földi halhatatlanságát.

A tudós történész levéltári forrásokon alapuló rend- és egyháztörténeti vonatkozású, valamint a kiemelkedő erdélyi katolikus egyéniségeket bemutató írásainak gyűjteményes kötete már korábban megjelent.¹¹² A mostani, az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos, továbbá történeti, gazdaság- és művelődéstörténeti, valamint évfordulós megemlékező írásait tartalmazó összeállítás révén olvashatóvá válik minden folyóiratcikként vagy könyvrészletként nyomtatásban megjelent írása.

111 Lásd a 66. sz. jegyzetet.

112 Biró Vencel: *Katolikus kincsek* (Egyháztörténeti tanulmányok) Kolozsvár, 2012. Előszó Rupert József. Összeáll., szerk., utószó Sas Péter. (Biró Vencel összegyűjtött tanulmányai 1.)

**TANULMÁNYOK AZ ERDÉLYI
FEJEDELEMSÉGRŐL**

Báthory István fejedelem

Az időszerűség egy-egy emléket a felszínre vet. A kedvezőket képzeletünk ragyogásában megcsillogtatja, körülményeit visszavarázsolja, és az emlékezet tárházában, mintegy felfrissült színes virágot, ismét elraktározza.

14. A kolozsmonostori apátsági templom szentélye

Négyszáz éves idők távlatából ekképpen csillan fel most Báthory István neve. Fenségesen, tisztán, a teremtő erők magaslatán. Képe szemléletében két nemzet csodáló szeme olvad össze. Mindkettő magáénak vallja őt, s felszapordott érdemeiből vetélkedve fon feje köré koszorút.

Megkapó gyümölcsöskert az, ahol e koszorú első levelei kizöldültek. A Magura-hegység déli lejtőjén, a Kraszna folyó két partján, hosszú házsorban, emelkedett helyen terül el Szilágysomlyó. A város mellett kimagasló hegytetőn, a Várhegyen a várromok már alig látható maradványai a Báthory család hajdani hatalmáról regélnek. A néphit titkos alagutat rajzol alájuk, amely mélyen leereszkedik, le egészen a város piacáig, az ott pompázó, romjaiban is szép Báthory-lovagvárig. Két csonkán maradt kerek bástyája, az egyik kapuja fölé emelt magas őrház, az ovális formára kiegészíthető falrészek lebilincselő varázsa, századokkal előbbi korból támaszt gazdag emlékeket. A környéken messze területen szóródtak el a falvak, a Báthoryak gazdagságfájának ez élet-erős gyökerei.

E lovagvárban éppen négyszáz évvel ezelőtt, 1533. (Possevino egykorú jezsuita szerint 1534-ben) szeptember 27-én született Báthory István. Vallásos szülei, Báthory István vajda és Telegdi Katalin gyermekük születésének idején Szűz Mária tiszteletére kisdud templomot építettek, és azt bőven felszerelték. A ma is fennálló plébániatemplomnak hálós és bordás ívezettel boltozott szentélye e korból való. 1423-ból eredő kis harangja, egy féldomború feszülete még régibb időkből származik. A sekrestye ajtófélfájának díszkő faragása, szentségháza, szentségtartója, bámulatba ejti a szemlélőket. A templom magasabbra vont tornyával kiemelkedő dombocskán állandó emlék gyanánt hirdeti, hogy Báthory István a vallás jegyében kezdett élethivatást.

Fiatal korában majdnem egész Európát bejárta, és utazásának tanulságait emlékezetébe véste. A főúri ifjak az időben előkelő családok vagy uralkodók udvarában nyertek továbbképzést, katonai nevelést. Így jutott ő is Várdai Pál érsek, majd Ferdinánd magyar király udvarába. Innét tudományszomja Olaszországba vonzotta, ahol a páduai egyetem hallgatója lett. Itt tanulása emlékére Poniatowsky Szaniszló lengyel király életnagyságú szobrát állíttatta fel. A művészi szempontból kifogás alá eshető mű a maga egyszerűségében külső országban is nevének emlékezetét őrzi.

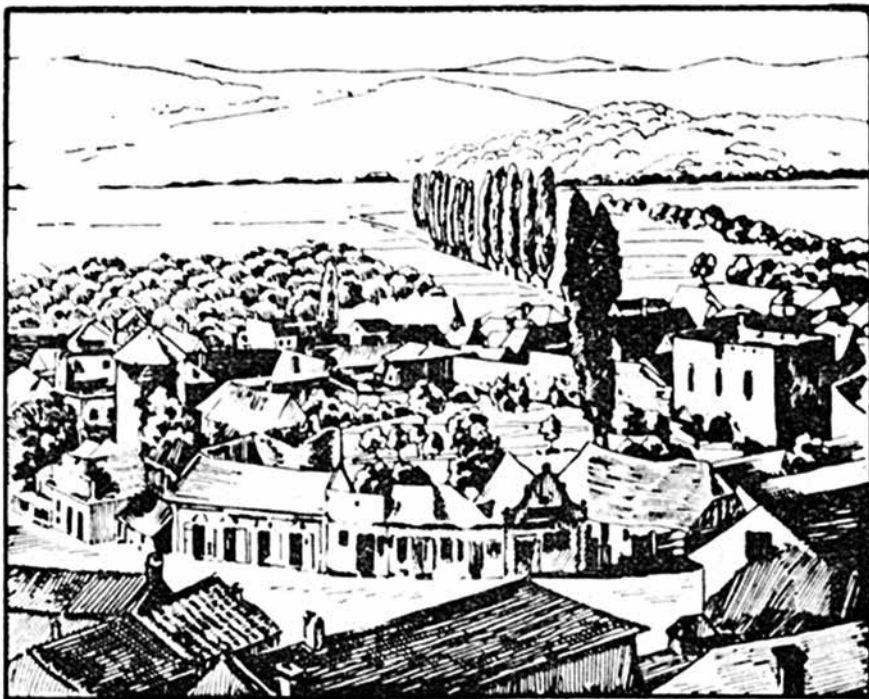
Idő múltán, János Zsigmond fejedelem uralkodásakor az erdélyi vezető emberek közé emelkedett, világlátottsága, nyelvi ismerete révén többször követi megbízásokban járt el. A politikai események összevisszasága miatt felbosszankodott Ferdinánd király öt követküldése alkalmával Bécsben fogságba is vetette, és két évig abban tartotta.

A politikai állásfoglalásban akkor nem volt könnyű az eligazodás. Erdély külön fejedelemség volt, a töröktől függött, és neki évi adót fizetett. A török viszont az országnak szabad fejedelemválasztási jogot biztosított, és belső ügyeibe nem avatkozott be. De a Magyar Királyság – amelytől Erdély a magyar Nagyalföld török megszállása miatt elszakadni kényszerült – szintén jogot tartott Erdélyre. A két versengő hatalom között Erdélyország állandó gondok között hanyódott. A törökbarátság keresztényietlennek tűnt fel, viszont a magyar király a földrajzi helyzet miatt Erdély megvédésére nem vállalkozhatott. A hovacsatlakozás kérdésében az erdélyiek véleménye többször megoszlott.

János Zsigmond fejedelem uralkodásának végén olyan szerződést kötött, amely szerint halála után az ország különállásáról lemondva, megint vajdasággá, a Magyar Királyság részévé lenne. Az ország többsége azonban a végrehajtást lehetetlennek tartotta, és kitartott a fennálló helyzet mellett.

Báthory István is ezek táborába tartozott, és ezek összefogásából lett fejedelem. Az ellenállókat megtörte, vezetőjüket, Békés Gáspárt csatában legyőzte, és uralkodását megszilárdította. E nehéz helyzetben annyi bölcsességet, hozzáértést és mérsékletet tanúsított, hogy cselekedeteiben az ország tetszésével találkozott.

Hasonló okossággal háritották el az erdélyiek a veszedelmet, amely az ország szabadságát a pártfogó török részéről veszélyeztette. A török ugyanis a választást megelőzve, Báthoryt úgy akarta kinevezni. Az erdélyiek látták a bajt, amely a kinevezés esetén rájuk vár, azért a kinevező iratot, helyes körültekintéssel a végrehajtott választás után olvastatták fel. Báthory józan higgadsága e kérdés megoldásában is lebilincselte az erdélyieket.

15. A szilágysomlyói Báthory-vár romjai

Az ország különállásának ilyen módon való ügyes biztosítása, a fejedelem kitarthatása és komolysága, a határok megvédésében és a Békés-féle ütközetben tapasztalt hadvezéri arravalósága a lengyelek figyelmét is felköltötte. Ötévi uralkodás után Báthoryt királyukká választották. A lengyel nemzet éppen akkor élet-halál harcát vívta az oroszokkal. Az oroszok egyre-másra szedték el a lengyelek várait, szállták meg földjüket, és egész Lengyelország meghódítása eszükben forgott.

A megpróbáltatások reménytelenségében erőskezű királyra volt tehát szükségük, aki az orosz terjeszkedésnek véget vessen. S Báthoryban nem is csalódtak. A hadsereget újjászervezte, annak létszámát sok fizetett, közte sok erdélyi vitézzel sokszorososan emelte. Possevino jezsuita atya írta, hogy még sohasem látott olyan halálmegvetéssel harcolni, ahogyan a székelyek az oroszok ellen küzdöttek. A fejedelem megsegítésére maga Erdély is nagy áldozatokat hozott.

A hősi nekilendülés teljes sikerrel járt, az orosz meghátrált, sőt csakhamar védekezésre kényszerült. A keresztény vérontás ellen végül is a pápa emelte fel szavát, mire az ellenfelek ismét kezét fogtak. A letarolt harctereken újból a béke virágai nyíltak, és hirdették a honmentő király nevét.

Ami ideje a sok harc, hadi elfoglaltság között fennmaradt, Báthory István azt a béke műveinek emelésére fordította. Lengyelországban is, Erdélyben is. Ott iskolákat emelt, Grodnóban templomot, Varsóban szegényházat, Vilnában főiskolai otthont épített, a krakkói akadémiát újjászervezte, a közintézmények létesítésére adakozásait mindenfelé bő kézzel szórta. A vilnai egyetem az ő nevét viseli. Az ország megvédelmezésével és belső intézmények megteremtésével ekképpen érdemelte ki a legnagyobb lengyel király nevet.

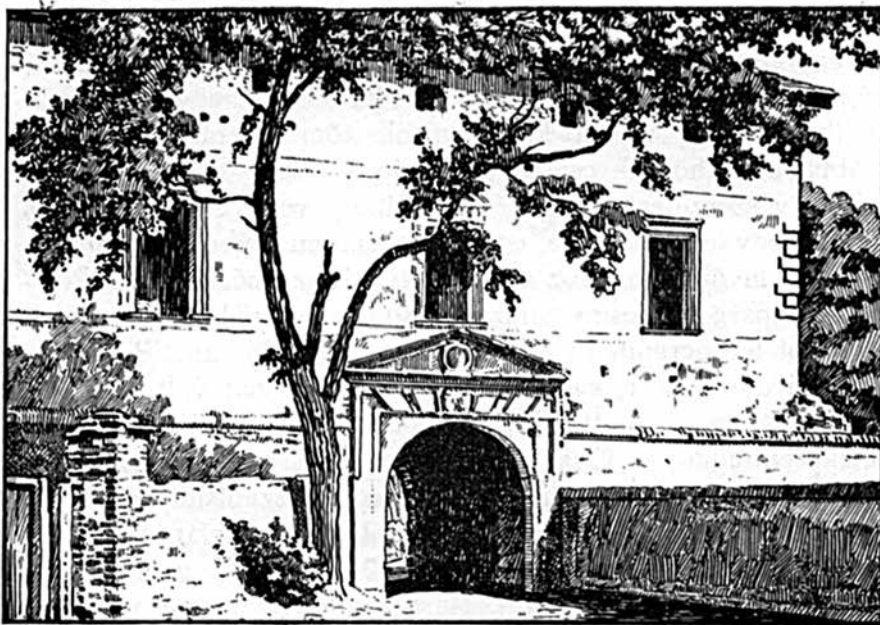
Szívünkhöz közelebb állanak, és tiszteletünket jobban fokozzák azok az intézkedések, a melyeknek nyomán Erdélyben manapság is érezhető hatások nyertek életet. Ő ugyanis lengyel királysága idején sem vette le szemét Erdélyről. Fejedelme maradt annak továbbra is, bár távollétében bátyját, Kristófot, majd ennek fiát, Zsigmondot is fejedelemmé választották. Ezek tehát helyettesei gyanánt tűntek fel, és akaratát készséggel végrehajtották.

Lengyelországból sok dologban intézkedett: nemességet, birtokot adományozott, vallási és kultúrintézményeket létesített. Az árván maradt gyermek, Zsigmond fejedelem neveléséről gondoskodott, nagykorúságáig Erdély igazgatására háromtagú kormányzótestületet, majd egy személyben kormányzót rendelt. Így az erdélyi fejedelmek névsorában haláláig, 1586-ig tartó időjelzéssel szerepel.

A tizenöt év, amely ilyen módon a fejedelemség másfél százados idejéből reá esik, nemcsak az évszámokban, hanem a művelődésben való előrehaladásnak is olyan korszaka, amely díszes lapokat tölt meg Erdély történelmében. Az ország lakosságának jelentékeny részébe több vallásosságot vitt és, a tudomány fáklyáját új életre gyújtva, azt százados lendülettel fejlesztette.

Jellemvonásait a lengyelek síremlékén így összegezték: A béke és háború műveiben híres, jámbor, igazságos, szerencsés oroszverő. Ha az erdélyiek is oda véshették volna fejedelmük jellemző vonásait, gazdag jelzőkkel díszítették volna a síremlék erdélyi emlékéit; a Báthory család címerének sárkányfogait. E fogakkal ugyan a kötelékeket, amelyek Erdély német gúzsbakötésével fenyeget-

tek, széttépte, de hiányoznak a síremlékről az intézetek nevei, amelyeket a katolikus és egyben az országos tanügy felvirágoztatására kegyes kézzel alapított. Nincsenek ott a hálaszavak, amelyeket a kihalásra kárhoztatott katolicizmus, alatta némi erőre kapva, köszönettel hangoztatott. Elhaló hangjának fokozására ugyanis Báthory idejében kapott biztatást és a jövő századokra kiható művelődési alkotások megőrzésére bátorságot.

16. A Báthory-vár kapubejárata

Uralkodásának megkezdésekor az erdélyi katolikusokat nagyon szegényes helyzetben találta. Elődje, János Zsigmond fejedelemsége alatt Erdélyben a hitújítás ugyanis befejeződött. A különböző vallások elhelyezkedtek, és ezzel Erdély vallási térképe megalakult. A protestáns vallások egymástól is hódítottak, gyarapodásuk azonban elsősorban a katolikusok rovására történt. Ennek következtében a katolikus vallás erőben az utolsó helyre került.

Az 1556-ban kimondott katolikus vagyonelvétel, majd a katolikus papságnak 1566-ban elhatározott kiutasítása a katolikusok erejét majdnem teljesen

megtörte. Megszűnt a katolikus püspökség, papnevelő, a szerzetesek a csíksomlyói ferencrendiek kivételével az országból eltávoztak. A katolikus papság megtűrtén csak Csík és Háromszék megyékben maradhatott meg, ahol a katolikusok tömegesebben éltek, továbbá a Báthoryak családi birtokain. Váradra Báthory Kristóf vitt egy szerzetest, amikor ott kapitány volt, Szilágysomlyón is volt egy öreg minorita, egész Kraszna megyében három pap.

A hívők számához és elszórtságához mérten a székelyföldi papság is kicsiny volt. Csíksomlyón 1572-ben négy felszentelt ferencrendi és három fráter élt. 1583-ban, Possevino erdélyi utazásakor egész Székelyföldön 24 pap volt. Közülük Csík megyére 15 esett. Egy-egy pap volt Csíkszenttamáson, Csíkszentmihályon, Csíkszentmiklóson, Csíksomlyón, Csíkszentgyörgyön, Csíkménaságon, Kozmásán, Csíkszentsimonon, Csíkszentkirályon, Csíkmindszenten, Boldogasszonyfán. Kászonújfaluban és Gyergyószentmiklóson 2–2, de az utóbbi helyhez négy plébánia tartozott. Háromszék megyében 9 pap volt. Orbaiszéken 4, Kézdiszéken 5, éspedig Kézdziben, Kézdiszentkeresztben, Esztelneken, Lemhényen, Kézdiszentléleken.

Püspök nem lévén az országban, a székely papság két esperes igazgatása alatt állott. Az egyik Csíkmegye papságának volt a feje, és Csíksomlyón lakott, a másik Háromszék papságát igazgatta, és Gelence volt a székhelye. Az eszteréseket a papok választották, és a fejedelem erősítette meg. Papokká a Leleszre menekült csanádi püspök vagy pedig a kamienici (oroszországi) püspök szentelte őket.

Megtörtént, hogy pap hiányában itt-ott vándorpapot vagy szónokot fogadtak. Főleg a törökhódoltság területéről vetődött Erdélybe. Volt olyan nemes, aki katolikus pap híján, protestáns szónokot tartott birtokán, de nem engedte, hogy olyasmit mondjon, ami a katolikus vallás ellen van. Máskor értelmesebb világi ember helyettesítette a papot, így Kolozsváron 1579-ben egy asztalosmester olvasta fel vasárnap és ünnepnap az evangéliumot, és azt meg is magyarázta.

17. A Báthory-vár két bástyája

Hátrányos volt az is, hogy a magára maradt papság kiképzése és életmódja nem felelt meg az egyházi előírásoknak, így a rendes formák betartásával házasodtak, a házasságról írásbeli bizonyítványt adtak ki. Papnevelő intézet híján harangozókat, kántorokat is felszenteltek. Kellő ismeret nélkül jutván állásukba és ellenőrzés nélkül magukra hagyva, a katolikus vallás megvédésére és terjesztésére gyengék voltak. De így is katolikus szempontból igen nagy érdemük az, hogy híveiket vallásukban megtartották. Missziótartásra a ferencrendiek vállalkoztak, akik csíksomlyói kolostorukból egész Székelyföldre eljártak.

A Székelyföldön kívül itt-ott maradtak katolikus szigetek. Legtöbb katolikus volt Nagyváradon, Kolozsvárott és Gyulafehérváron. Kisebb számban voltak Torda vidékén. Lugos és Karánsebes vidékén a nemesség nagy része szintén katolikus maradt. A székely katolikusok száma mintegy 40000: Kolozsváron mintegy 3–500 ember, Gyulafehérváron 300 katolikus család lakott. Legtöbben voltak Nagyváradon, számuk 2500–3000 ember körül volt. Ezek mellett elszórtan itt-ott éltek katolikusok.

Az elgyengült katolikusság megsegítésére Báthory István vállalkozott. Már fejedelemmé választása előtt hívta családi birtokára a jezsuitákat, akiket Bécsben ismert meg. Fejedelemmé választásakor esküt tett, hogy a vallást nem fogja erőszakosan terjeszteni, és ez ígérését be is tartotta. Emellett azonban célul tűzte ki, hogy a katolikus vallást védelmébe veszi, és megerősíti. Célja elérését a katolikus papok lelkes munkájától várta. A magyarországi ferencrendieket hívta először Erdélybe, de mikor ezek kérésének nem tudtak eleget tenni, figyelme ismét a jezsuiták felé fordult. A jezsuiták ugyanis már ekkor, megalakulásuk első évtizedeiben, tettvágyukkal, meggyőződésükkel, tudományukkal terveinek keresztül vitelét kilátásba helyezték. Békés Gáspár felkelése, majd lengyel királlyá választása, valamint a török háború félelme a jezsuiták részéről a nagy emberhiány szándékának megvalósulását évekre késleltette, míg végre 1579 szeptemberében a lengyel jezsuita tartományfőnök tizenegy rendtagot hozott be Erdélybe.

Az 1579. okt. 21-től 24-ig tartott országgyűlés, amikor a jezsuitákat befogadta, arra kérte a fejedelmet, hogy ami végett ti. tanítás végett bejöttek, maradjanak meg amellet. Lakóhelyükül Kolozsvárt, illetve ennek külvárosát, Kolozsmonostort és Gyulafehérvárt jelölték meg.

Kolozsmonostor volt a jezsuiták első lakóhelye. A háromágú Szamos folyó mellett kiemelkedő dombon állott a XI. századból eredő bencés-apátság kéttornyú csúcsíves templommal, mellette a Szamos felé eső oldalon rendházzal, városzerűen megerősített körfalakkal. A Szamoson túl mérföldekre terjedő hegyoldal húzódik, akkor dúsan termő szőlőkkel, a völgyben termékeny síksággal, gondozott kertekkel. Költők, festők képzeletét foglalkoztató csodás táj, ahol a lelkes csapat, mint első állomáshelyén, megállott. A templom szentélye ma is áll, és az utóbb hozzáépített hajóval rendeltetésének szolgál.

A jezsuiták 1580. január 11-én itt nyitották meg iskolájukat. Mivel azonban Kolozsvár és Kolozsmonostor falu között akkor még pusztaság terült el, és a tanulók kétföldnyire nehezen járhattak ki a városból, a fejedelem csakhamar behozta őket. A Farkas utcában az igen tágas és üresen álló volt ferencendi zárdát adta nekik lakásul. A templom ajtajával szemben állva, jobb kéz felől állott a rendház a templommal összeépítve. Bal felől régi apácazárda állott, ez lett az iskola.

18. A jezsuita templom és kollégium a kolozsvári Farkas utcában

Az elhelyezést a kolozsvári református kollégium tulajdonában lévő, most közölt kép szépen szemléleti. A kép eredetije az 1780-as évekből származhat. Rokokó díszítésekkel ékesített kép, valószínűleg fametszet. Jobb oldalon egy, bal felől több kisebb ház áll, a rajzoló gyenge kivitelében egyik fekvő helyzetben. E baloldali házakat utóbb a jezsuiták építkezésre megvásárolták. A rendház előtt valószínűleg kút állott.

Az épületek rendbe hozásához a fejedelem küldött anyagot, téglát és pénzt is adott. A sajátjából hozatta tehát rendbe a romokat, amelyek egyházi jellegét leginkább az a körülmény mutatta, hogy a kolostor odaadásához a fejedelem a pápa beleegyezését kérte.

A jezsuiták fenntartására a kollégiumnak adományozta a reformáció miatt megszűnt kolozsmonostori bencés apátság birtokaiból Kolozsmonostort, továbbá Bács, Jegenye, Tiburc, Kajántó és Bogártelke helységekben fekvő birtoko-

kat. E helyek közül egyesek előzőleg magánemberek kezébe kerültek, amelyeket a nemes lelkű fejedelem saját pénzén váltott vissza. Senki az adományozás ellen fel nem szólalt, annyira nyilvánvaló volt, hogy egyházi jellegű birtokokat eredeti rendeltetésüknek ad vissza.

Az alapítólevél szerint az adományozás a jezsuita kollégiumnak szólt, de az alapítás egyben a célt is megjelölte, amely végett az alapítás történt. E cél pedig a katolikus érdekek előmozdítása az iskolában s az iskolán kívül. Vagyis az alapítás nem a tanítókért történt, hanem a tanítók alapítottak a célért. És míg e cél megvalósul, addig az alapítás rendeltetését betölti. Vagyis a jezsuitáknak adott vagyon az első perctől fogva katolikus közvagyon, ahogyan Báthory István uralkodása óta azt minden erdélyi katolikus uralkodó felfogta, és a szerint kezelte.

Amint a jezsuitáknak 1581-ben kapott alapítólevele kifejti, a fejedelmet a betelepítésükkel kettős cél vezette: az erdélyi katolikusság megerősítése és a tanítás. Vallásos buzgósága mellett tehát országos szükségén akart segíteni. A szerzetesrendek s általában a katolikus papság kiutasítása ugyanis az iskolázás aláhanyatlásával járt. A katolikusoknak nem maradt egy középiskolájuk sem. Arról pedig, hogy a tanításról az állam gondoskodjék, akkor még szó sem esett, ez tisztán a vallások ügye volt. Az állam segítése abban merült ki, hogy esetleg anyagi támogatásról gondoskodott. Olyan viszonyok között tehát, amikor egy-egy iskola jellegét azok tanítóinak arravalósága szabta meg, nagy jelentőségű az a körülmény, hogy a jezsuiták kísérletezések helyett pontosan megszabott tantervvel léptek a világ elé. A protestánsoknak voltak ugyan középfokú iskolái (Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Gyulafehérváron), de ezek is a megalakulás nehézségeivel küzdöttek. Ezek először Izabella királynéhoz, majd János Zsigmondhoz fordultak pártfogásért, tanárokért, a felsőfokú tanítás meg teljesen hiányzott. A hiány pótlása az iskoláikról híres jezsuitákra várt.

Az alapítólevélben a fejedelem felhozta, hogy az erdélyi ifjak, hogy főiskolát végezhesenek, hosszas vándorlásokra kényszerülnek. Más keresztény fejedelmek példájára tehát a jezsuitákat hívta be, mint akiket tudományuk és jámborságuk ajánl.

A városban 1581 tavaszán megnyílt jezsuita iskola középfokú iskola volt, amely főiskolai tagozattal is rendelkezett. A főiskolában a tanítást 1585-ben kezdték meg, azon filozófiát és teológiát tanítottak. A filozófia tulajdonképpen

a mai középiskola két felsőosztályát pótolta, így tehát a középiskola a mai összetételében nagyjában az akkori filozófiai képzést is megadja. A tanításban a végső cél a teológiai tanuláshoz szükséges ismeretek megszerzése volt.

A tanulók iskolai nevelésének elősegítői jórészt a nevelőintézetek, diákotthonok voltak. A kisebb tanulók részére konviktust szerveztek. Tagjainak száma 1585-ben 80 volt. Eleinte vegyes összetételű, amennyiben a rektor néhány kézművest is felvett, akik írás-olvasás tanulása végett jöttek az intézetbe. Itt tehát szegény-gazdag együtt lakott, tanítóikkal közösen étkeztek. Temetésekkor énekeltek, házi teendőket is végeztek. E foglalkozások utóbb a szegény diákokra hárultak. A tanulók egy részének szegénysége okozhatta, hogy a konviktust csakhamar kettéválasztották, a következő évben a szegény tanulók konviktsújáról olvashatunk.

A nagyobb tanulók az ún. szemináriumban nyertek elhelyezést. Báthory István ez intézet alapítását a jezsuiták beköltözése után azonnal tervbe vette. Főleg a szegények számára akarta felállítani, ezzel is kimutatván emberszerető érzését, amely intézkedéseit általában áthatotta. XIII. Gergely pápa, amint más országokban is tette, a szeminárium tervét azonnal felkarolta, annak segélyezésére 15 éven át évi 1200 tallért ígért. Báthory István ugyanekkora összeget, évi 1000 aranyat ajánlott fel a szegény tanulók eltartására. A fejedelem eszében eleinte két szeminárium felállításának gondolata forgott: külön a nemeseknek és külön a nem nemeseknek. Alapítólevele szerint azonban a szeminárium nemesek, nem nemesek részére egyaránt szolgált. De az összeg, amelyet rendelt, csak a szegények eltartására volt fordítható. A Possevino által szerkesztett szabályzat szerint ugyanis a gazdagok, ha erényesebb élet után vágyva bekívánkoztak, fizetni tartoztak. Csak abban az ellátásban részesültek, mint a többiek. A szeminárium — az alapítólevél ezt az elnevezést használja — eszerint elsősorban a szegény ifjak számára készült otthon lett, és e jellegét utóbb is megőrizte. A nagyobb diákok elhelyezése volt a cél, tagjainak száma 1585-ben 50 volt, a tagoknak legalább 15 éveseknek kellett lenniök.

A szeminárium első évben bérelt házban volt elhelyezve. Possevino –, akit a király az ügy elintézésére Erdélybe küldött – a kolozsvári városi tanácscsal történt sok tanácskozás után kivitte, hogy a város 1000 forintért házat vett, amelyet szeminárium céljára egy évre bérbe adott. A ház azonban roskadozó, földes volt. Benne a diákokat a megbetegedés veszélye fenyegette. Kicsiny is volt, 20

bennlakónak rendezték be. Possevino szerette volna az Óvárban lévő volt ferencendi zárdával elcserélni, ahol akkor az unitáriusok tartottak fenn iskolát. A szeminárium a város falai mellett állott, valószínűleg az Óvár falai mellett, azért kérték helyette az óvári ferencendi rendházat.

A következő évben a jezsuita tartományfőnök jött Erdélybe, s vette kezébe a szeminárium elrendelésének ügyét. A városi tanács először kész volt arra, hogy az előző évben vett házat 300 tallér értékig 50 diák számára három évre berendezze, majd beleegyezett, hogy a jezsuiták a kollégiummal szemben fekvő házacskákat építés céljaira megvehessék. Meg is vették. A szeminárium szebb fekvésű lett, mint a kollégium, homlokzata délre nézett.

A jezsuiták kiutasítása után az országgyűlés 1622-ben és 1638-ban a templomot, a ferencendi- és apácazárdát, ezek épületeivel és egész telkével, úgyszintén a szemináriumát is a reformátusoknak adományozta. E helyeket ugyanis a jezsuiták kiköltözése után az államkincstár lefoglalta. Azóta nem tartoznak azon vagyontömeghez, amely jelenleg a gyulafehérvári róm. kat. egyházmegye tulajdona.

Gyulafehérváron a mai katolikus gimnázium homlokzatának helyén állott az ún. Báthory-templom, amelyet a jezsuiták ez időben kaptak meg. Rendkívül szép csúcsíves templom volt. Hajdan a Domokosrendűek bírták a templomhoz épített zárdával együtt. E templomban temették el Báthory Kristóf fejedelmet, és ravatalozták fel a szerencsétlen véget ért Báthory Endrét, és innét vitték a székesegyház kriptájába. A rendházból ma is megvan egy rész, földszintje kápolnául szolgál. A jezsuiták a tanulók bennlakására nevelőotthont is rendeztek be, amelyhez a fejedelem évi segéllyel járult.

Az iskolán kívül, amelyet a jezsuiták gyulafehérvári rendházukkal kapcsolatban tartottak fenn, magában a fejedelmi udvarban is volt kisebb iskola. A gyermek Báthory Zsigmonddal együtt ugyanis több főúri ifjút neveltek, akik tanuló és játszótársai voltak. Az ifjak részben magyarok, részben lengyelek voltak. Számuk 10-re ment fel. E fiúkat is a jezsuiták tanították az általános tanítási módszerük szerint.¹

1 L. Bitay Árpád: *Az erdélyi róm. kat. státus gyulafehérvári „Mailáth” főgimnáziumának megalakulása*. Arad, 1930. 16.

19. A szilágysomlyói Báthory-templom szentélye

Nagyváradon a jezsuiták Erdélybe költözése után Possevino hosszabb időt töltött, és e helyre a rend állandó letelepülését is kieszközölte. Szántó István jezsuita két társával érkezett a városba, és lelkes, okos beszédeivel a város katolikusságát egy csapásra meghódította. Mivel itt magyarul beszéltek, Báthory István úgy intézkedett, hogy e helyen minden körülmények között magyar szónokot kell alkalmazni. A jezsuiták 1584-ben telepedtek meg, és fenntartásukra tekintélyes birtokot nyertek. A városból kiköltözött Ágoston rendűek Szent Egyed templomát kapták, de rendes rendházuk nem épült. Iskolát is tartottak fenn. II. Lipót magyar király adományából mind e helyeket ma a görögkatolikusok bírják.

Báthory István vallási intézkedéseinek fontosságát a jezsuiták által elért eredmény világítja meg. Ez eredmény elérését részben a jezsuiták lelkes munkája magyarázza meg, részben a helyi viszonyok mozdították elő.

A katolikus vallás terjedésének több körülmény kedvezett. Ilyen volt elsősorban az uralkodó család pártfogása. Báthory István hívta be a jezsuitákat, róluk minden alkalommal a legelismerőbben nyilatkozott. Ellátásukról gondoskodott, intézményeiket pártfogolta. Bevallott célja volt, hogy betelepítésükkel a katolikus vallást új életre kelti Erdélyben. Bátyja, Kristóf készséggel hajtotta végre királyi öccse terveit, törekvéseit elősegítette, igazi szerzetesi halállal, zsoldáréneklés között jezsuita kézben halt meg. Báthory Zsigmond jezsuita nevelők mellett nőtt fel, ragaszkodott hozzájuk, a vallási szabályok betartásában gyermekkorában példaadó volt, alázatosságból a szentmisénél is segédkezett. A jezsuita rendfőnökhöz írt leveleiben elragadtatással beszélt a rendtagok tudományáról, szónoki ügyességéről, jámbor életéről, és számukra mindenkorra való támogatását ígérte.

A fejedelmi támogatás mellett a vallás terjesztésére jó hatással volt maguknak a jezsuitáknak jó hírneve és elismert tudományossága. Életmódjuk ellen a protestánsok sohasem tettek kifogásokat. Iskoláik elsőrangúak voltak, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy tanulóik részben a protestánsok közül kerültek ki.

Emellett, mint a jezsuiták szinte fáradtságos munkájuk lekicsinylésére írták, a nép nem idegenkedett a katolikus vallástól, a köznép a jezsuiták szerint a katolikus vallásra hajló, nem káromkodó, nem fajtalan, csak részeges. A nemesség protestáns vallásban való megmaradásának okát elsősorban az elvesztett egyházi javak megtarthatásában látták.

Kedvező körülmény volt továbbá, hogy az erdélyi protestánsok a vallási hirdető jezsuitákkal szemben türelmesebbek voltak, mint más országokban. Maguk a jezsuiták írják, hogy sokkal szelídebbek, mint a francia vagy német protestánsok, szépen meg vannak velük, egymásnak lépten-nyomon nem kellemetlenkednek. A főrangú protestánsok a jezsuitákkal állandóan érintkeztek, Blandrata György különösen jó viszonyban volt velük, Gyulafehérváron lakásukon is többször fölkereste őket, tudományukról, erényes életükről a fejedelmi tanács előtt is elismerően beszélt. Kovacsóczy Farkas kancellár is hasonlóan nyilatkozott.

A katolikusok előnyét tapasztalták annak is, hogy ez időben már a protestáns papsággal szemben is könnyebben felvehették a versenyt. Maguk írták jelentéseikben, hogy a városi protestáns papok nem eléggé jártasak a humaniorákban, a falusiak tudatlanok, Dávid Ferenc halála után nincs, aki velük kiálljon. Így bár a protestánsok azt kívánták, hogy a jezsuiták a tanítás mellett maradjanak, és állandó tartózkodásra más helyekre ne menjenek, de a misszióktól nem lehetett őket eltiltani, és a katolikusokat sem lehetett attól megfosztani, hogy állandó pap híján közben saját vallásukhoz tartozó papot is hallgassanak.

Ilyen viszonyok között türelmességre vall az, hogy a jezsuiták békésen járhattak-kelhettek az országban. Bár a papoktól felingerelt kisebb tömegek kellemetlenséget támasztottak, de ez nem a többség műve volt. Így amikor 1580 júniusában zivatar, robbanás pusztított a gyulafehérvári várban, a károkért a jezsuitákat okolták. Ezért a pestis idején üresen maradt kolozsvári rendházat pedig megrohanták, és kárt okoztak benne. A műveltebbek a közéletben nem bántották a jezsuitákat, tiszteletet mutattak velük szemben. Csak amennyiben híveikből átengedni nem akartak, mint hithirdetőket igyekeztek őket utóbb távozásra bírni.

A kedvező körülmények felhasználásával a jezsuiták mindent megtettek a hitélet felvirágoztatására és új hívek toborzására. Szilágysomlyóról, Marosvásárhelyről, Torda vidékéről, Lugosról, Karánsebesről, Temesvár vidékéről is jöttek őket missziókra meghívni, tőlük állandó papot kérni. A követek többnyire nemes emberek voltak. Székelyföldről 30 nemes is jött egyszerre. Mivel a jezsuiták csekély létszámuk miatt e kéréseknek nem tudtak eleget tenni, állandóan panaszkodtak, hogy az aratás sok, de munkás nincs hozzá. Ilyen körülmények alkalmával legnagyobb sikerrel működtek állandóan Lugos, Karánsebes vidékén, amerre sok katolikus nemes lakott. Gyula, Temesvár, Nagyvárad vidékéről, 15–20 mérföldről is összesereglett a nép, vagy a jezsuiták jártak be 50–60 hódoltsági falut is. Karánsebes maga is erős katolikus középpont volt, 3000 katolikus élt benne. A csíkiek látván, hogy a nagy paphiány a katolikus vallást veszélyezteti, adót róttak magukra, hogy így a jezsuiták fenntartásához hozzájárulva jobban jussanak papokhoz. Az összeg 300 tallér évi összeget is kített.

Állandó lakhelyeik közül a jezsuiták legnagyobb részben Kolozsváron laktak, és itt lett működésük középpontja. Rendesen innét küldtek szónokokat

olyan helyekre, ahol kívánták őket, itt voltak legnagyobb számmal iskoláik, itt volt legtöbb szónokuk. Különösen felhasználták azokat a napokat, amikor országgyűlés idején a fejedelemmel együtt nagy tömegek jöttek össze Erdély minden részéből. Ilyen alkalomkor a tanulók színi előadásokat rendeztek, és ezeket az összesereglett nemesség a fejedelemmel együtt megnézte. A fejedelmet ünnepélyesen, beszédekkel, énekekkel fogadták. A színelőadások nagyszabásúak, látványosak voltak, közben fegyveres tanulók, fegyveres parasztok is szerepeltek bennök. A tanulók ügyessége, tanultsága általános elismeréssel találkozott, és ez elismerés első sorban a jezsuitáknak szólt.

A színelőadások jelentőségét emeli, hogy az időben az iskoladrámákon kívül egyéb színelőadások nem voltak Erdélyben. A német iskolák évenként két előadást tartottak, a református iskolákat az 1562. évi debreceni hitvallás ilyen darabok előadásától eltiltotta, az unitárius iskolák magyar nyelvű iskoladrámáiból, a XVI. századból egy maradt fenn. Tehát ők is inkább a latin nyelvű előadásokat kedvelték, éppen úgy, mint a jezsuiták. A jezsuita iskoladrámák magyar tárgyat is öleltek fel, így a fiatal Báthory Zsigmond jelenlétében Szent István királyról szóló darabot adtak elő.

Az országgyűlések napokig is elhúzódtak, mindig estek közbe olyan napok, amikor a jezsuiták szentbeszédeket tartottak, közben a vallási kérdésekről vitákat rendeztek. E beszédeket, vitákat az országgyűlésre összejövők is meghallgatták. Gyulafehérváron Báthory Kristóffal együtt az udvar is eljárt e beszédekre. Erre való tekintettel itt képzett, jó szónokokat szerepeltettek, amiért is e beszédeket a más vallásúak is dicsérték, és többen át is tértek.

20. A szilágysomlyói Báthory-templom

A szóbeli vitákon kívül mindkét részről röpiratokat is bocsátottak ki, amelyek vallási tételekkel foglalkoztak. Így a nagy közönséget jobban bele vonták vitáikba. A jezsuitáknak kissé nehéz volt a helyzetük a könyvek és kisebb iratok kiadásában, mert rendi szabályaik szerint előzőleg a rendfőnöknek mindent be kellett mutatniok. Emellett a támadó iratokra nem szívesen feleltek, hogy így az összetűzést kerüljék. A könyveket, egyéb iratokat Németországban vagy Krakkóban nyomatták, a kolozsvári nyomdát gyengének tartották. Báthory István foglalkozott a gondolattal, hogy Kolozsváron katolikus nyomdát állítson fel. Ennek megszervezését Possevinora bízta. Megbízatásának sikere bizonytalan. A nyomtatványok magyar vagy latin nyelvűek, részben eredetiek, a magyar

nyelvűek inkább fordítások. A fordítással főleg Szántó István jezsuita foglalkozott. Báthory István Possevinonak utasításul adta, hogy magyar katekizmussal egyidejűleg román nyelvűt is adjon ki.

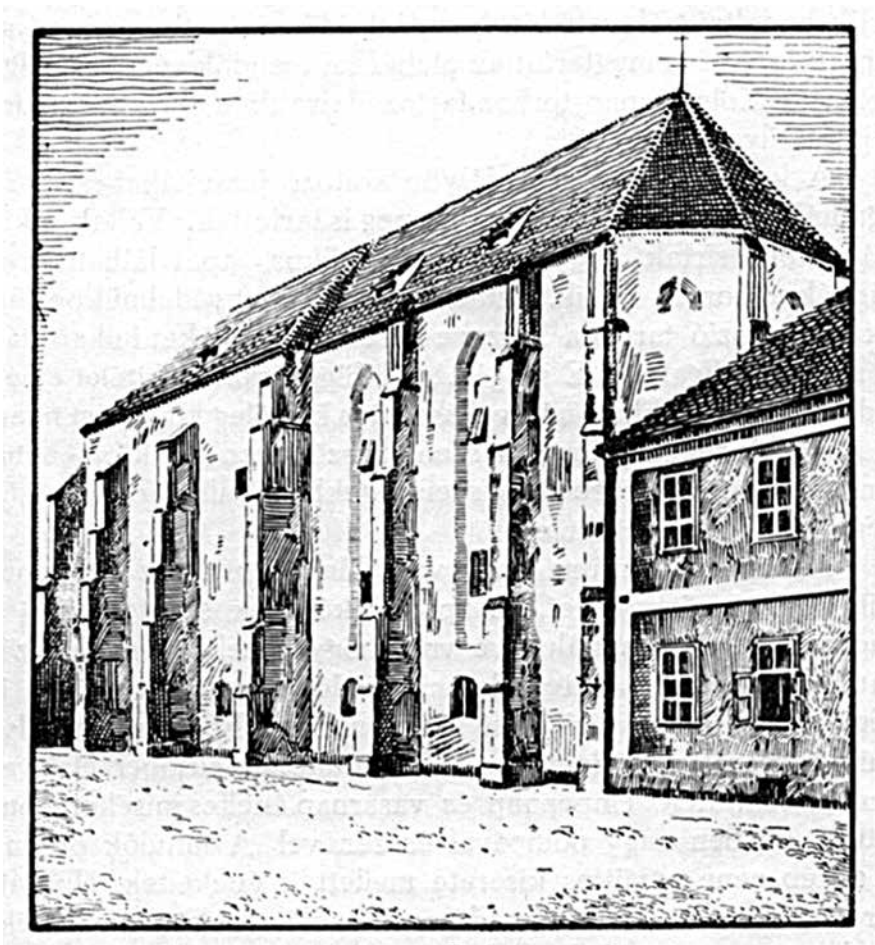
A románok erőszakos térítése egyáltalában nem forgott az eszében. Sőt, a görög keleti egyházat megerősödéshez, szervezkedéshez segítette. Először Eftimie szerzetest erősítette meg a püspöki székben, majd Christofort tette meg utódjává. Erdély már Báthory idejében két püspöki kerületre oszlott, a Havasalföld felé és Moldva felé eső részre. Egyiknek Ghenadie, másiknak Spiridon lett a püspöke.

A jezsuiták iskoláinak keresettségét mutatja ama körülmény, hogy sok protestáns tanuló is járt hozzájuk, 1584-ben 16 protestáns pap fia tanult náluk. A román püspök, valószínűleg Spiridon, unokájának a szemináriumba való felvételét személyesen kérte és nyerte meg. Ide akarta beadni fiát egy zsidó is, hogy abból nyelvekben jártas diplomatát neveljen.

Kedvező körülmények között, missziók, hitviták, röpiratok, intézeteik révén így hatottak a jezsuiták katolikusra és más vallásúra is egyaránt. Ami a katolikust hitében megerősítette, ugyanaz a más vallásút a katolikusok közé hozhatta. Az áttéréseket csak a jezsuiták igyekezete eredményezte, kényszerítésről szó sem volt. Az áttérők nagyobb része az alsóbb néposztályból került ki, de a nemesek közül is sok lett katolikus. A jezsuiták a nemeseket jobban figyelemmel kísérték, tudván azt, hogy az ő példájukat alattvalóik is könnyen követik. Az áttérések azonban nem magyarázhatók meg földesúri kényszerítésből, hiszen még a jezsuiták falvaiban sem volt mindenki katolikus, és volt olyan, aki itt a katolikus vallásról a protestánsra újból visszatért. Az uralkodó család pártolta a katolikus vallást, de annak felvételére senkit sem szorított. A más vallásúakra inkább a benső katolikus hitélet hatott, amely a jezsuiták működése nyomán fakadt. Szép beszédek, hitviták szólhatnak az észhez, de az átértett vallásosság látása hat leginkább a szemlélő lelkületére. S a jezsuiták sikerének legnagyobb dicsérete a katolikus hitélet emelkedése.

Ennek elérésében a jezsuitáknak sok akadállyal kellett megküzdeniök. Papok híján ugyanis a katolikus hitélet annyira alá hanyatlott, hogy a jezsuiták Erdélyt állandóan Indiához hasonlították. Vállukra nehezedett minden lelkészi teendő, olyan hatáskörrel kellett tehát őket felruházni, hogy joguk legyen ke-

resztelni, esketni, temetni, templomot és oltárt szentelni, a gyónásban fenntartott esetek alól feloldozást adni.

21. A gyulafehérvári Báthory-templom

Báthory István mindent megtett, hogy a nehézségeket elhárítsa. Lehetővé tette, hogy a jezsuiták több, a püspöknek fenntartott szertartást végezhesenek, és hogy az erdélyi papokat, bármely püspök a megkívánt kor előtt is felszentelhesen. 1582-ben ugyanis meghalt a törökök elől Leleszre menekült csanádi püspök, Melegh Boldizsár, aki az erdélyi papokat szentelte. A fejedelem a jezsuitáknak és

általában a katolikus papságnak a híveikkel való érintkezését is megkönnyítette azzal, hogy a házassági pereket katolikus egyházi bíróság elé utalta. Katolikus papok híján ugyanis a házassági ügyekben is protestáns papok ítéleztek.

Nehezítette a jezsuiták munkáját az is, hogy állandóan kevés köztük a magyar pap. Sokszor panaszkodtak, hogy magyarokkal több eredményt tudnának elérni. 1580-ban 2, 1581-ben 6, 1584–1585-ben 7, 1587-ben 4 magyar páter volt köztük: Leleszi János, Báthory Zsigmond nevelője; Szántó István; Törös György; Undó Márton; Thományi Máttyás és Ládó Bálint. A tanítók közt alig volt magyar. E páterek is szét voltak osztva, amellet a próbaéves fiatalokat – mert még nem tartották őket eléggé képzetteknek – csak falvakban alkalmazták. A török hódoltságról vetődött hozzájuk időnkint egy-egy magyar pap, akit szívesen megtartottak plébánosi teendők végzésére. Így történt, hogy a Kolozsmonostorhoz tartozó falvakba és Nagyváradra is jutott ilyen kíséző.

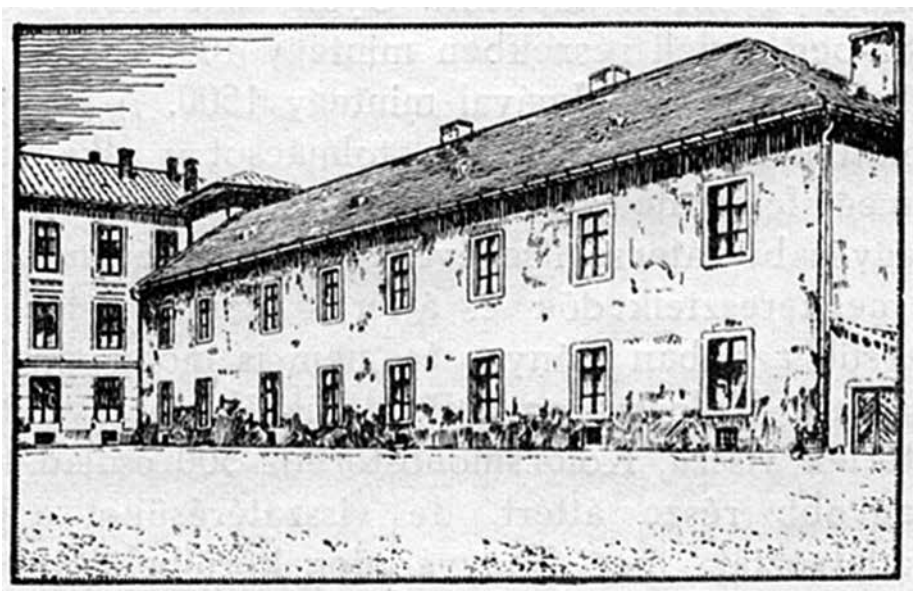
A katolikusok az Erdélybe költöző jezsuitákat szívesen fogadták és e szeretetet mindig meg is tartották. Voltak, akik örömben sírtak, hogy megint katolikus papot láthatnak, és ajándékot hoztak nekik. Szükség esetén őket védelmükbe vették és missziótartásra keresve-keresték. Ügyüket felkarolták, és reájuk hallgattak. E megértéssel függ össze a hitélet emelkedése. A katolikus nép vallásossága külsőleg kifejezést nyert az ünnepek megülésében, a szentbeszédeken és körmeneteken való megjelenésében, a szentségekhez való járulásban, a szenthelyek tiszteletében.²

Az ünnepek száma nagy volt. Megtartották az Úr ünnepeit, a Mária-ünnepeket, az apostolokét, sok szentét, főleg a magyarokét. A jezsuiták elve volt, hogy a helyi ünnepek számát ne apasszák. A templomok védőszentjének napját is megülték. A kolozsvári belső templom Szent Ferencről, a külső Szűz Máriáról volt elnevezve, ők mindkettőt október első vasárnapjára tették. Ünnepnap és vasárnap énekes miséket mondtak, melyeket nagy pompával és zenével kísérték. A tanulók orgona és egyéb zene együttes kísérete mellett is énekeltek. Húsvétkor Jegenyén az Úr feltámadásáról szóló éneket énekeltek, mindenesetre magyarul, mert három paraszt fenntartotta a régi éneklési módot. Mise alatt

2 L. Biró Vencel: A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején. Kolozsvári róm kat. főgimn. Értesítő 1913–14-ben.

Úrfelmutatáskor az oltáron fáklya vagy nagy gyertya égett, ünnepélyes misekor a főoltáron két nagy és négy kis gyertya. Ünnepponon és vasárnap délutánonként ünnepélyes, zenével kísért vecsernyét tartottak.

Ha emberük volt rá, ünnepeken, vasárnap délelőtt és délután is volt szentbeszéd. A délutáni szentbeszéd többnyire katekizmus magyarázatból állott. Az isentiszteletbe a tanulókat is bele vonták. Így vecsernye után a tanulók elimádkozták a *Miatyánkot*, *Üdvözlégyet*, *Hiszekegyet* és a *Tízparancsolatot*, a tanultabbak három-négy kérdést adtak fel egymásnak, ezeket megfejtették, mire a hitszónok ugyanazt bővebben kifejtette. Kolozsváron délelőtt 800–1000, délután 300 ember is összejött beszédhallgatásra. Gyulafehérváron is megjelent 300–400 ember. Nagyváradon a környékről is sokan összesereglettek, mivel a szegények ingyen fürdhetek az ottani fürdőben. Ilyenkor kicsiny volt a templom, a szónok tehát a temetőben elhelyezett állványról beszélt. Kolozsváron németül is beszéltek, mindegyik helyen magyarul és németül is szónokoltak. Missziók alkalmával 5–6 beszédet is tartottak egy nap, sok falut bejártak. Nagyvárad, Temesvár, Lugos és Karánsebes vidékén a török hódoltságából is sokan jöttek szentbeszédhallgatásra.

22. A gyulafehérvári róm. kat. főgimnázium fennmaradt része a Báthory-korból

Húsvét idején körmeneteket tartottak. Ezek nagyobb szabásúak voltak, fél-napig is eljártak, és az erdőből virágzó ágakkal felékesítve tértek haza. Ilyen körmeneteken vettek részt a tanulók Virágvasárnap előtt való délután. Korán felkeltek, misét hallgattak, utána kimentek az erdőbe, és csak 12 óra után tértek vissza. A magukkal hozott virágzó ágakkal az oltárokat díszítették fel. Húsvétkor a nép Kolozsváron kora reggel elindult, Bács faluig ment, és útközben mindenütt a régi mód szerint az Úr feltámadásáról szóló éneket énekelte. Szentbeszédre és misére visszajött a városba.

Rendszerint az ünnepnapokkal és vasárnapokkal kapcsolták össze a hívek gyónását, a kisdedek keresztelését, e napokon történtek az áttérések és házasságkötések is. A gyónók és áldozók számáról időnkint hivatalos jelentések számolnak be. A gyónók száma rendszeren nagyobb, mint az áldozóké. 1580 Húsvét táján Kolozsmonostoron 207 áldozott, köztük tanulók is, Kolozsváron 129, Bácsón 157, Jegenyén 72. 1581-ben Székelyföldön a missziót tartó pap nem tudott olyan korán felkelni, hogy gyónó ne lett volna. Vásárhelyen, mondják, 3000 gyónó is volna, ha pap lenne. 1581-ben az előző év Karácsonyától ez év Húsvéjtáig Kolozsváron és vidékén körülbelül 1000 ember gyönt és áldozott. Gyulafehérváron 100 gyónás volt. 1585-ben a déli részekben mintegy 1000 ember áldozott, a székely missziók alkalmával mintegy 1500. A magyar paphiány miatt kénytelenek voltak közben tolmácsot is alkalmazni. Így 1586-ban egy felszentelés előtt álló papot használtak fel e célra, máskor egy szabó fráter segítségével kellett a gyónást meghallgatni.

A megkeresztelkedők és áttérők számát is feljegyezték. Feljegyzésük azonban hiányos és nem is mond mindig határozott számot. Kolozsváron bejöveteleüktől számítva 2 év alatt 400-an tértek vissza, Kolozsmonostorhoz 500 család tartozott, ezek nagyobb része áttért, de visszatérésüket a jezsuiták nem akadályozták meg. Nagyváradon körülbelül 1000 ember tért vissza, de közülük sok a hódoltság területére esett. Ide számítható a felnőtt, de meg nem kereszteltek belépése is. Alig volt ünnepnap, hogy hat-hét gyermeket meg nem kereszteltek volna, köztük 8–10 éveseket is. Protestáns szülők maguk is hozták meg nem keresztelt gyermekeiket keresztelés végett. 1584-ben 200-nál több keresztelkedett meg, a székelyek közül mintegy 100, akik 10–16–20 évesek voltak. Nagy volt a keresztelkedők száma Gyula, Temesvár vidékén is. Ez utóbbi vidéken olyan

nagy volt a paphiány, hogy a jezsuiták egy házas tanítónak adtak felhatalmazást a keresztelésre, a házasságok tudomásul vételére. A pestis idején Kolozsváron 100 ember tért át. A tanulók közül 65 lett katolikus. Keresztszülőknek a protestánsokat is elfogadták az Üdvözítő mondása alapján: Hagyjátok hozzám jönni a kisdedeket.

23. Báthory István

Bérmálás hosszú idő után Báthory Kristóf temetése idején volt, amikor a temetésre jövő Bialobrzeski Márton kamienici püspök sokakat megbérmált.

Vasárnapra és ünnepnapra tették rendesen a házasságokat is. E dologban sok kétség adódott, amelyek megoldására a jezsuiták feljebbvalóiktól állandóan tanácsokat és utasításokat kértek.

A tanulók hitélete mindvégig élénk maradt, gyakran gyóntak, áldoztak, szentbeszédeket hallgattak, miséken, vecsernyéken énekeltek, körmeneteken vettek részt, vallási kérdések tisztázására vitákat rendeztek. Szentmisét naponként hallgattak, a nagyobb tanulók a népnek tartott szentbeszédekre is eljártak, a kisebbeknek az osztályokban beszéltek. A tanulók megtanulták, hogy az elenvetéseket hogyan kell megcáfolni, jártasak voltak a szentírásban. Erdélyben ugyanis nem lehetett a szentatyákkal, zsinati végzésekkal, pápai rendeletekkel bizonyítani, a protestánsok tekintélyül csak a szentírást fogadták el. Bensőbb hitélet fejlesztését célozta az ifjúság körében megalakult Mária Kongregáció. Gyermekkorában Gyulafehérváron Báthory Zsigmond is benne volt a kongregációban. A hitélet emelkedését mutatja, hogy a tanulók közül többen papi pályára léptek. 1586-ban 20 folyamodott a jezsuitákhoz, belőlük 6-ot felvettek. A szemináriumból kikerülő első papot 1587-ben Lengyelországban szentelték fel.

A hitélet emelkedésével együtt járt, hogy a szenthelyeket, templomokat és temetőket rendezték. A jezsuiták bejövetelük alkalmával mindenütt látták a reformáció alatt elpusztult templomokat. A protestánsok a ruhákat, edényeket elvitték, a képeket pedig elégették. A kolozsvári templomban ajtó, ablak rossz volt, Kolozsmonostoron hiányzott minden dísz. Gyulafehérváron is csupaszon állottak a falak, padlózni, padokat elhelyezni kellett. Legszegényesebb volt a templom Nagyváradon. E helyek rendbehozatalában a fejedelem, Báthory István segédkezett.

Templomi felszerelés Gyulafehérváron és Nagyváradon maradt meg. Gyulafehérváron megmaradt sok ruha és szentedény. A fejedelem ezeket a jezsuitáknak adta, akik e tárgyakat szétszotva használták. Nagyváradon is sok ruhát, egyházi könyvet őriztek meg, amelyeket Báthory szintén a jezsuitáknak engedett át. Gyulafehérváron és Kolozsváron temető nélkül maradtak a katolikusok, csak a templom körül maradt kis hely a sírok számára. A nép szeretett volna a templom kriptájába temetkezni, de a jezsuiták iparkodtak őket erről lebeszélni. 1586-ban a fejedelem a kolozsvári tanácsot utasította, hogy a katolikusoknak engedjen át temetőt. Nagyváradon is a templom körül temetkeztek.

24. Báthory István szobra Páduában

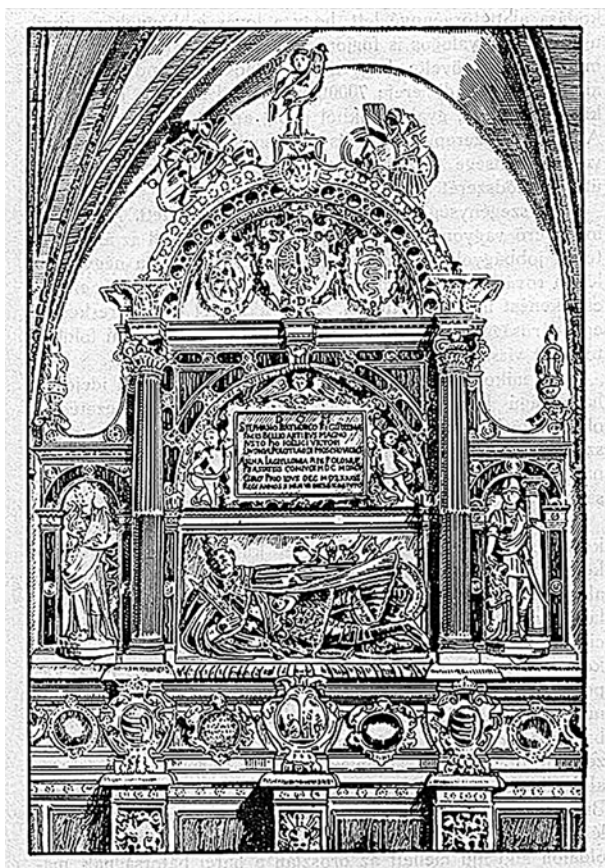
A sok munka elvégzésére, amely a jezsuitákra Erdélyben várt, állandóan sok rendtagra volt szükség. Soha nem voltak ugyan elég számmal, de az emberhiányt lelkesültségük pótolta. 1580-ban 15-en, 1581-ben 16-an, 1584-ben 38-an voltak benn az országban (köztük páterek, tanítók, fráterek). Igen nagy csapásként nehezedett rájuk az 1586. év tavaszán kezdődő pestis. Sokan meghaltak közülük úgyannyira, hogy azt mondogatták, Erdély éppúgy a jezsuiták temetője lett, mint a török ellen Magyarországra küldött német katonáké. 25-en haltak meg pestisben, köztük 7 páter, 6 tanító, a többi fráter. A halálnak volt kik között tarolnia, mert ez évben csak Kolozsváron 30 jezsuita élt.

A nagy sikerek, amelyekkel a jezsuiták dicsekedhettek, a protestánsoknak nem tetszettek, azért Báthory István halála után az országgyűlés kiutasította

őket Erdélyből. E kiutasítás utóbb is megismétlődött. Elszegényedve, szegényes intézményeket fenntartva, a jezsuiták mindamellettt Kolozsváron és Gyulafehérváron a fejedelemség egész kora alatt fennmaradtak, és a katolikus ifjúság nagyobb részét felnevelték. Ez iskolák fennmaradása tehát Báthory István fejedelemnek az érdeme, aki a jezsuitákat behívta, és velük Erdélyt megszerettette. Az erdélyi katolikus közoktatásügy és a jezsuita név a fejedelemség befejező korszakáig egy fogalom lett Erdélyben. A kolozsvári és gyulafehérvári iskolákhoz a fejedelemség idejében először az udvarhelyi jezsuita, utóbb a csíksomlyói (csíkszeredai) ferencendi és a kantai (kézdivásárhelyi) minorita középiskolák csatlakoztak.

Báthory István nevéhez fűződik, hogy intézkedéseivel az elgyengült erdélyi katolikusságba erőt öntött, és őket nagyobb szervezkedéshez segítette.

Bethlen Gábor fejedelem 1615-ben feledésbe ment országgyűlési végzést újíttott fel, amely szerint egy-egy helyen a templom és a hozzá tartozó vagyon a többségben lévő vallást illeti. E feledésbe merült törvény eredetét ugyancsak Báthory István uralkodására vezethetjük vissza. 1581-ben ugyanis törvényt hoztak arról, hogy vitás esetben a fejedelemtől kiküldött bizottság állapítja meg, hogy melyik vallás híveiből van több, mint a lakosság fele. Ugyancsak az ő uralkodása alatt lévő szellem alapján alakult meg halála után két évvel az a törvény, hogy a saját birtokaikon a katolikus főurak is tarthatnak papot. E két intézkedés lehetővé tette a katolikusok fennmaradását és vallásgyakorlatát, amiért az elismerés szintén Báthory Istvánt illeti.

25. Báthory István síremléke Krakkóban

A fejedelem egyéb országos intézmények megteremtésében is nagyon mutatta magát. Az ország hadseregét létszámban és fegyvernemek tekintetében hozzáértően növelte. Eddig a nemesek, székelyek és szászok hadereje mellett a jobbágyságból minden 16. ember ült fel háború esetén. Uralkodása alatt törvénnyé lett, hogy a lovas jobbágyokon kívül ugyanannyi gyalogos is fogjon fegyvert. Ez újítással a létszámot annyira növelte, hogy amíg János Zsigmond uralkodása alatt Erdély hadi ereje 70000 emberből állott, ő lovasokból kiállított ennyit, gyalogosokból pedig annyit, amennyit akart. A tüzérség szerepeltetését is fontosnak tartotta. Kiváló hadvezéri tehetsége közismert volt, a meglepő támadások, rajtaütések módszerét követte.

A szegénység terhein lényegesen könnyített. Addig hat forint érő vagyon után, amely két ökörnek volt az ára, fizettek a jobbágyok egy rovást (99 dénárt), 1578 óta négy ökör lett a rovásalap. Az államjövedelemben ilyen módon előálló csökkenést úgy tüntette el, hogy a bőrrel való kereskedést egyedárusággá tette, és a magánkezekbe jutott állami földbirtokokat visszaszedegette.

Amikor Erdélyt a kiskorú Báthory Zsigmond idejében háromtagú kormányzó testületre bízta, az ország vezetésére olyan intézkedéseket tett, amelyekből széles látóköre, rendszeretete, mindenről gondoskodása tűnik elő. A fejedelmi tanács jelentősége, az udvari élet, a külföldi követek illő fogadásának kötelezettsége ez iratból szépen bontakozik ki.

Báthory István fejedelem és lengyel király a krakkói székesegyházban nyugszik. A lengyel királyok temetője e székesegyház. A templom hajója körül épült hét oldalkápolna a kriptában pihenő királyok és nagy emberek emléktábláival van tele. Itt van eltemetve Sobieski János király, Kosciusko Tádé szabadsághős. A király reneszánsz ízlésű ónkoporsóban pihen. Fenn a templomban az egyik szép oldalkápolnában vörös márvány síremléke látható. A síremlék főmotívuma: két oszlopon nyugvó diadalív. Ennek timpanonjában közepén van a lengyel sas. A két oszlopköz által képezett mezőben felül a síremlék szövege: legendája olvasható, alul pihenő alakban van a király képe. Az emlék alapján a Báthory család címere: a sárkányfogak ékeskednek. Az emlékművön a háború és béke jelvényei egyaránt láthatók. Egyik oldalon álló ifjú mellett az oroszlán a harci bátorságnak, másik oldalon álló ifjú kezében a galamb a békének és az ott látható kígyó az okosságnak a kifejezője. A Bethlen család címerpajzsának kígyó alakja is látható még az emlékművön. E kígyó vagy a fejedelem okosságát jelképezi, vagy azt a sárkányt akarja jelteni, amelyet az egyik Báthory a hagyomány szerint megölt. A Báthory család ugyanis nem állott olyan összeköttetésben a Bethlenekkel, hogy ezek címere indokoltan a király síremlékére kerülhetett.

A síremléken tehát azok a tulajdonságok nyernek megörökítést, amelyek a kolozsvári főgimnázium mintegy 200 éves nagy Báthory képén is szembe tűnnek. Az uralkodó testét a szerencsés hadvezér vert díszítésű páncél ruhája fedi. Kezében kormánypalcája, amellyel népeit bölcs mérséklettel irányította. Másik kezében kettőstornyú, csúcsíves templom, amely templom művélemény szerint

a jezsuitáknak Kolozsvárt adott ún. kolozsmonostori, hajdan bencés apátsági templom képe. A kép felett Szűz Mária, akinek a templom ajánlása szólott. Királyi korona alatt a lengyel sas és a Báthory család címeréből a sárkányfogak láthatók. A háttérben lévő képek közül a baloldali a kolozsmonostori apátságot, a jobboldali a szilágysomlyói templomot és távolban a Báthory-várat őrizte meg. Mindkét kép emlékezet után, tehát nem pontos kivitelben készült, de egyedül fennmaradt rajzai e helyeknek.

A régiak tehát Báthory Istvánban ugyanazokat az életértékeket vették észre és emelték ki, amelyeket mi is csodálattal szemlélünk és születésének 400 éves fordulójakor készséggel elismerünk. Így kapcsolódik össze múlt és jelen, hogy együttérzésük a király és fejedelem örök nagyságának hirdetője legyen.

Báthory István és Erdély. Születésének négyszázéves fordulója alkalmával

Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király Krakkóban nyugszik. Az időben e város volt a lengyel királyok székhelye. A Wawel-hegyen a királyi palotával összeépülten áll a székesegyház, a királyok temetője. A templom hajója körül hét oldalkápolna lenn a sírboltban nyugvó királyoknak és nagyembereknek emléktábláival van tele. Itt pihen Báthory István is Sobieski János király, Kosciusko Tádé szabadsághős s Mickiewicz Ádám, a lengyelek legnagyobb költője társaságában.

A fejedelem reneszánsz ízlésű ónkoporsóban pihen. Fenn a templomban egyik szép oldalkápolnában vörösmárvány síremlékén alakja fekvő helyzetben látható. Elhelyezése a nagy tettekben kifáradt uralkodó megpihenése. A két oszlopköz által képzett mezőben jellemzése olvasható. E szerint a király a béke és háború műveiben híres volt, igazságos, jámbor és szerencsés oroszverő.

Íme, életmegítélés pár szóban összefoglalva. Nem hideg évszámok korhártart jelző táblája, hanem bő lélettartalom összefoglalása. Minden egyes megállapítás sűrű sorokkal megtelt lemez, amelyeket csak meg kell szólaltatnunk, hogy belőlük hangos gramofon harsogó hangjával bőbeszédű magasztalás áradjon. A pár szó erősen megépített híd hatását kelti. Ez izmos lábaival jeget tör, a víz sodró árja ellen védelmez, hátán meg a nyugodt tovahaladásnak tart fenn utat. A fejedelem is háborúival az ellenséget visszatartva, országában az igazság, a vallás és a tudomány terjesztésére tág teret nyitott.

Súlyos napokat élt akkor Lengyelország, amikor őt királyává választotta. Háta mögött akkor erősült meg Oroszország, elszedte a lengyelek várait, földjét, az egész ország elvétele eszében forgott. E nehéz napokban Báthory István sietett a lengyelek védelmére. A fáradt lengyel nemesség személyes felkelése helyett a megnagyobbított adókból katonaságot fogadott. Lassan tízezerről száz-

ezerre szaporodott serege, amelyben nagyon sok volt a magyar, főleg erdélyi. Fennmaradt a katonaság fizetési jegyzéke, és abból tősgyökeres magyar nevek tűnnek elő. Századosok, tizedesek, zászlótartók, gyalogos és lovas katonák, a huszárok és hajdúk százai. Magyar fiúk véreztek el Lengyelország szabadságáért! Ők voltak a király leghűségesebb katonái, mert ők a becsületért is harcoltak, amikor fejedelmük oldalán a lengyelekkel együtt küzdöttek. Külön századokra osztva maradtak, hogy a nagy uralkodó szeme mindig rajtuk lehessen, és vitézségükben gyönyörűsége telhessen. Possevino jezsuita atya mondotta, hogy sohase látott még oly bátran, halálfélelem nélkül harcolni, mint az orosz háborúban a fejedelem székelyeit. Báthory csodás harcai után síremlékén a szabadság jelképe, a lengyel sas nyitott szárnyal valóban szabadon repülhet, és a Báthory család címerén a sárkányfogak (megcsonkított heraldikai ékek) jogosan büszkélkedhetnek.

A fejedelem szülőhelyén, Szilágysomlyón, a Púpos-hegy oldalán mutogatják a barlangot, amelyben a hagyomány szerint hajadonokat rabló sárkány lakott. A sárkányt az egyik Báthory megölte, és fogait pajzsára festette. A sárkány mesebeli szörny, az erőszakosság képviselője, legyőzése pedig az emberi átlagos erőket meghaladó igazságszolgáltatás kifejezője. A gyengébb Lengyelország ekkor élet-halálharcát vívta, és a király szorgalma, kitartása, hadvezéri kiválóságai révén végül is kitűzte a diadalmi zászlót.

A nyugalom napjait a béke műveinek szentelte. A dacos főnemességet szigorú rendben tartotta ugyan, de nagy sérelmet szüntetett meg azzal, hogy — amint elődei megtették — nem avatkozott bele az igazságszolgáltatásba. A papságot engedékenységgel nyerte meg, és ezek háborúiban nagy pénzüsszegekkel támogatták. Tízéves királysága alatt az országban nagyon fellendült az irodalom és a tudomány. A krakkói egyetemet rendbe hozta, jó tanárokkal látta el. Végrendeletében a grodnói kollégium templomának építésére tízezer forintot hagyott, miután ennek alapjait két év előtt ő tette le. A varsói szegényháznak végrendeletében húszezer forintot hagyományozott. Vilnában a pápa támogatásával a főiskolai hallgatók számára otthont, ún. szemináriumot létesített. Az egyetem egyenesen az ő nevét viseli. Több iskolát emelt, fenntartásukra alapítványokat tett. Nem csoda tehát, ha naggyá lett népe szeretetében és hálájában, ünnepelté az elismerés dicséretében.

Sírfeliratán olvasható életmegítélésének előzményeiből Erdély is részt kér. Báthory Istvánt ugyanis az erdélyi fejedelmi székből eltöltött évek vívmányai segítették a lengyel királyi trónra. Az itt elért eredmények emelték a magasba, amely magasság fokozását az értékét felismerő lengyelek a hatalmas Habsburg-házi trónkeresővel szemben is vállalták. Az erdélyi fejedelem bölcsessége, erőskarúsága, nemzetnevelő alkotásokért lelkesülő heve fogta meg a lengyeleket és támasztott bennük királyt megillető reményeket. Ők tehát már megmintázott arcot kaptak, és csak élesebben emelték ki annak jellegzetes vonásait. Így a lengyelek megállapításai Báthory erdélyi uralkodásának is vezetőfonalai.

Báthory István személyes tekintélyt vitt a fejedelmi székbe. A páduai egyetemen tanult, sok országot bejárt, János Zsigmond fejedelemsége idejében követségben gyakran járta a bécsi udvart. Erdélynek Ferdinánd magyar király korában történt átadása nyomorúságain okulva, a kereszténységgel való egyesülés felemelő gondolataért nem tudott lelkesülni. Úgy látta, hogy amíg a magyar Nagyalföldet a török tartja megszállva, addig Erdély Nyugathoz kapcsolása nem időszerű. A pártfogó török jóakarátát nem értékelte túl, mint kifejezte, a török más kosarába nem szed epret, de azon az úton kívánt haladni, amelyet még János Zsigmond fejedelem megjelölt: Erdélyország akkor élhet békében, ha egyrészt a német, ti. a magyar király, másrészt a török barátságát bírja.

János Zsigmond fejedelem azonban életének utolsó napjaiban törökpárti politikájában megingott. Halála esetére szólóan szerződést fogadott el, amely szerint a különálló Erdély újból vajdasággá, a magyar királyság részévé lenne. Másfelől a János Zsigmond alatt török részről biztosított szabad fejedelmválasztó jog is veszélyben forgott. A török ugyanis már most, az első alkalommal, a fejedelmet maga akarta kinevezni.

S most e kétséges helyzetben az erdélyiek Báthory Istvántól vártak megoldást. Külső politika irányítására csak az vállalkozzék, aki kétséges helyzetben határozott állásfoglalásra bátorodik. A megoldásra ő vállalkozott. Azzal a párttal tartott, amely Erdély trónján nem vajdát, hanem önálló fejedelmet akart és amely a fejedelem kinevező iratának felolvasását a választás végrehajtása után következő időre hagyta.

Erdély különállása ekképpen lett befejezett, német-török részről tisztázott.

Függetlenségének kettős megvédelmezése a fejedelmi hatalom szilárdságának alapja lett, egyben Erdély államiságának biztosítása. A német párt ugyan az ő uralkodása alatt is még egyszer próbát tett, de Báthory a párt fejét, Békés Gáspárt, aki az országgyűlés fogalmazása szerint arcul támadt a fejedelemeire és az országra, Kerelószentpálnál leverte, híveit pedig elhallgattatta.

Választásakor letett esküjében a fejedelemtől az ország nem kért többet, mint hogy a múlt intézményeit tiszteletben tartja, az országot szabadságában és vallásában megőrzi és mindenkinek igazságot szolgáltat. Ő mindezeknek megfelelően, a fejedelmi hatalom iránt bizalmat, hitet ébresztett, és az ország belügyi fejlődésének irányításával az állam jólétét mozdította elő.

A lengyelek ötévi erdélyi uralkodás után választották meg királyukká. E választást, mondták az erdélyiek, ők jónéven veszik, azon örülnek és hálát adnak az Istennek, aki a szegény magyar nemzetnek utolsó reménységében megengedte érni és látni, hogy véréből való királyt idegen nemzeteknél is lássson, és amint azelőtt is erdélyi vajdaságból egyeseket fő-fő tisztségre, királyságra vitt, most is e földnek a jövő időkre szóló állandó dicsőségét megérni engedte. Hatalma ezzel lényegesen növekedett. Nem jogilag, mivel a két ország független maradt egymástól, hanem tekintélye növekedésen alapuló hatalmával. Mintegy védője maradt Erdélynek, továbbra is uralkodója. Viszont bátyját, Kristófot, a sok nyelven beszélő kiváló diplomatát is vajdává-fejedelemmé választották, hogy itthon közvetlenül uralkodjék.

S most az a sajtáságos helyzet állott elő, hogy tulajdonképpen két fejedelme volt Erdélynek. Báthory István is fejedelmi jogokat gyakorolt: hivatalokat töltött be, intézményeket létesített, nemességet adott, birtokadományozásokat tett, külön erdélyi kancelláriát tartott fenn, viszont Kristóf is szabad fejedelem módjára uralkodott. Választásakor esküt tett, a török neki is megerősítő iratot küldött. Rövid uralkodása alatt a külső ügyekben nyomokat nem hagyott, a belső ügyekben királyi öccse intézkedéseit mindenben hűségesen előmozdította, végrehajtotta. Ahogyan temetésekor az ünnepi szónok kifejezte: egyik a karvezető, a másik a tanító szerepét töltötte be. Kristóf fiának, Zsigmondnak kiskorúsága alatt a király Erdélyt három tagból álló kormányzótestületre, triumvirátusra bízta. Megkívánta azonban, hogy nehezebb belső vagy külső ügyet

nélküle el ne intézzenek. Utóbb, az erdélyiek kívánságának megfelelően, egy kormányzóra bízta az országot. Ez idő már csak a meglevő intézmények továbbvitele a király 1586-ban bekövetkezett haláláig.

Intézkedéseivel a fejedelmi hatalmat nemcsak nagyobbította, hanem a siker érdekében azt teljes mértékben fel is használta. Erdély története azt mutatja, hogy helyzetszülte adottsága mellett sorsa elsősorban fejedelmei egyéniségétől függött. A fejedelmek céljai elérésére jótékony hatással volt a felfogás, amellyel maguk a fejedelmek és az alattvalók is az uralkodóról gondolkoztak; főleg a hivatás, amelynek betöltését tőle várták. A fejedelem is, az alattvalók is az Isten kegyelméből való uralkodás alapján állottak. Nyilvánvaló, hogy a felséges Isten a fejedelmeket a közönséges rend közül kiválasztani s őket kiváltképp való kegyelmes gondviselésével szokta őrizni, írta I. Rákóczi György fejedelem. A birodalmak, fejedelemségek Istentől vannak, vallották az alattvalók. Hangoztatták, hogy a választásban fő az Isten akarata, amelyhez járul sok jó ember egyező véleménye. Ez Isten tetszéséből választott fejedelmektől megkívánták, hogy alattvalóikat ne csak a külső ellenségtől megvédjék, hanem benn az országban is a béke létrehozói legyenek. Ilyen felfogás mellett érthető, hogy a fejedelmek keze mindenben benne volt, mintegy kézen vezették alattvalóikat. Személyi arravalóságuk, egyéniségük csak fokozta hatásukat.

E hatások Báthory István uralkodása idején különösen megfigyelhetők, és a lengyelektől megállapított életmegítélés kereteibe illeszthetők.

Boldog város, boldog nemzetség az, amely a béke idején gondolkodik a hadügyről, vallották régi példabeszédre hivatkozva az erdélyiek. E felfogásuk magyarázza meg, hogy hadügyük fejlett volt. A róla való gondoskodást az kívánta meg, hogy az országnak, főleg a végeknek védelme állandó felkészültséget kívánt. Német, török részről jövő be-betörések, foglalások gyakran adódtak. Ha tehát a Báthory-címer egyik sárkányfogára az oroszok ellen, akkor a másik kettőre e két irányban volt szükség. A katonaság nemesekből, jobbágyporták után kiállított lovas jobbágyokból, a székelyekből, a szászoknak megszabott számú gyalogságából és a rendes várkatonaságból állott.

A fejedelem a hadsereg fejlesztésében továbbment. Mint hadvezér a gyors elhatározás, rajtaütés módszerét követte. A támadásban nagy szerepet juttatott az ágyúknak. 1575-ben új fegyvernemet hozott be. Eddig ugyanis minden ti-

zenhat kapu után állítottak ki egy lovas jobbágyot, ő most a lovas mellé egy-egy gyalogost is szavaztatott meg. Ezeket pázsitzöld ruhába öltöztette. Ezzel a veresruhás székely, feketeruhás szász, kékruhás udvari katonaságból álló sereg még színesebb lett. A zsoldos katonaságtartást Erdélyben is gyakorolta, a sereg egy részét ugyanis állandó katonaság alkotta. Nem engedte azonban, hogy az ország kárára a várkatonaság a szükségesnél nagyobb legyen.

E rendezésnek, szervezésnek, pontos számbavevésnek eredménye az lett, hogy amíg János Zsigmond korában az erdélyi sereg létszáma általános felkelés idején 70000 ember volt, addig ő csak lovasból könnyen kiállított ugyanannyit, az olcsó felszerelésű gyalogságból meg annyit, amennyit éppen akart. Az ország védelme és a sereg elhelyezése végett Erdély területe öt kapitányságra oszlott: huszti, váradi, szilágysomlyói, szörényi és fogarasi kapitányságokra.

A hagyomány azt tartja, hogy Szilágysomlyón fenn a Várhegyen állott várat ő építtette. Köveit a gondviséletlenség következtében széthordták, de a város piacán az ún. Báthory-lovagvár romjai még ma is megvannak. Két csonka kerek bástyája és egy kapuja felett az emeletes őrház falai kielégítő épségben fennmaradtak. A fejedelem 400 évvel ezelőtt, 1533 (Possevino szerint 1534-ben) szeptember 27-én e lovagvárban született. A Báthory család a régi várat átépítette, e szerint a fejedelem is javított rajta. A kolozsvári vár is épült alatta, ez építkezés emléke az egykori Szappan utcai kisbástya, ma tűzörtorony.

A fizetett katonaság, a várak, hadiszerek, továbbá a török adó, ajándékok, udvartartás, a táblai bírák fizetése sokba kerültek. A szükséges összeg előteremtése elsősorban az uralkodó vállaira nehezedett. Ő nevezte ki a kincstartót, és az elszámolás is neki történt. Uralkodása elején kimondták, hogy mindennemű jövedelmek a fejedelemhez tartoznak, aki ezekből az országra és annak szükségére olyan gondot viseljen, hogy a haza semmiben meg ne fogyatkozzék.

Ilyen pénzkezelési rendszer mellett a fejedelem költségeivel érzékeny pénzzavart idézhetett elő, de Báthory István helyes gazdálkodással az államháztartás mérlegét egyensúlyban tartotta. A magánkezekbe jutott állami birtokok visszavételét is megkezdte, továbbá az ország egyik legkeresettebb és legbővebb kiviteli áruját – a bőrt – egyedárusággá tette. A monopóliumot mint államjövödelmet Erdélyben ő kezdeményezte. Erdélyben sokáig divatosak voltak az árszabályozások, e rendszernek ő is híve volt.

A bevételek fokozásával tűntette el a hiányt, amelyet az uralkodása alatt bevezetett új adókulcs előidézett. A jobbágyok eddig 6 forintot érő vagyon után, amely két ökörnek volt az ára, fizettek egy rovást (99 dénárt). 1578 óta négy ökör lett a rovásalap. A két ökör vagyonról a négy ökör vagyonra való leszállás az adófizetők számát és ezzel a befizetett adóösszeget lényegesen csökkentette. A fejedelem helyes gazdálkodása révén azonban az állambevételek évi összege az ő uralkodása alatt sem apadt. Mint előtte, úgy most is az évi jövedelem 150000 arannyal – kétszerannyi forinttal – ért fel.

A fejedelem eljárása a jobbágyság terheinek könnyítésében szociális érzésének kifejezője, amely őt mélyen áthatotta, és sok jócselekedetre bírta. Példája az emberiségnek, amely az erdélyiekben olyan elismerésreméltó mértékben megvolt. Szántó István jezsuita éppen ez időben – a lengyel jobbágyság sanyarú helyzetével párhuzamba állítva – írta, hogy Erdélyben a jobbágyokat nem úgy tartják, mint Lengyelországban, hanem úgy bánnak velük, mint polgárokkal szoktak. Száz évvel később is, Apor Péter szerint, szeretetben élt úr és paraszt. Az eltolódás okát Apor a Habsburgok alatt bekövetkezett rangemelésekre, nagyobb embermegkülönböztetésekre vezette vissza.

Méltán tehető fel tehát a kérdés, mi volt az oka a székelyek elégedetlenségének, lázadásainak s több alkalommal, éppen a Báthoryak idejében is, méltán feltűnést keltő cselekedeteinek. Elkedvetlenedésük a fejedelemség kezdő korából eredő megadóztatásukra vezethető vissza. Régi csekély adózásukkal (ökör-sütéssel) szemben ugyanis János Zsigmond óta a többi nemzettel arányosan kellett fizetniök. Régen, akiket hűtlenségi perekben elítéltek, azoknak jószágja a család kezében továbbra is megmaradt. Utóbb jószágvesztéssel ők is sújthatók lettek. Az ilyen alapon elvett birtokaikba nemszékely urak is beültek, akiket gyűlölettel néztek. Ilyen körülmények között aztán régi adómentességük, előbbi helyzetük visszaállításának ígéretésével könnyű volt megnyerni őket.

A külső államokkal való érintkezésben és egyéb belső ügyekben is voltak újításai. Ő volt az első fejedelem, aki Törökországból fejedelmi megerősítő iratot kapott. Az az eljárás, ahogy a megerősítést hozó követet fogadta, utódainak is például szolgált. Általában a követek fogadásmódjára, elhelyezésére, kihallgatásra hozására udvarmesterének utasítást adott. Ezek utódai alatt csak jobban kifejlődtek, és rendszerré lettek.

Amikor Erdélyt a háromtagú kormányzótestületre bízta, az ország vezetésére intézkedéseket tett, amelyek széles látókörének, rendszeretének, mindenről gondoskodásának bizonyítékai. Jelentősége ez iratnak, hogy a főtanácsúrnak, kancellárnak munkakörét részletesebben is megjelölte, amiről egyébként a történeti források szűkszavúan szólnak. Hasonlóképpen a fejedelmi tanács jelentőségét, a tanácskozáshatározás módját is körvonalazta, amivel ez intézményt hozzánk közelebb hozta. Az udvarmesternek adott utasítása a fejedelmi udvar belső életébe enged bepillantást. Békességet és erkölcsös életet kívánt. A nemes ifjak udvari nevelésére ugyancsak az ő uralkodása idejéből, részben az említett iratból maradtak fenn az első adatok.

A szegénység érdekeinek felkarolása, amely a fejedelmet díszíti, az ő igazságérzetében találta alapját. Ahogyan igazságszeretetét örök idők emlékeztére a lengyelek sírkövére vésették, azon módon ez érzésének Erdélyben is tanújeleit adta. Igazságkeresése a fejedelemség korának vallásos szelleméből táplálkozott, az ő érzése viszont alattvalóira is kihatott. Az igazságszítás szükségességét éppen az ő idejében ilyenformán szövegezték: Hogy Istennek neve, dicsérete szemük előtt legyen, hogy Istent naponkint való bűneikkel nagyobb s nagyobb büntetésre ne ingereljék, sújtják a bűnösöket. Igazságosságukban a fejedelem tehát megbízhatott és ennek tulajdonítható, hogy a Békés-féle fellelkeskor a fővezetőkön végrehajtott rögtönítélet után a többi politikai vétkes megrendszabályozását alattvalóira bízta.

Noha Isten, aki a győzelem, hálálkodott az országgyűlés, s mind a vétek nagyvolta más módot mutatott volna a megbüntetésre, de mivel a fejedelem szokott kegyelmes természete szerint, mint régi igaz megregzett úr nemzet, ilyen való dologban is a törvény útját követi, ennek ítéletét rájuk támasztotta, kegyességét országul megszolgálni igyekeznek.

A megbocsátásnak örökszép szavait intézte Békéshez, amikor őt utóbb a legmagasabb katonai állásba királyi udvarába hívta. A megengesztelődött barátság – úgymond – sok jónak és szépnek lehet forrása. Vizsgálja meg Békés jól szívét s tiszta lélekkel, becsületes szándékkal jöjjön s minden, ami történt, feledve lesz.

A fejedelem erdélyi uralkodásának legmaradandóbb virágai a vallás és tudomány talajából nőttek ki. Szülei gyermekük születésekor hálaadásul Szilágy-

somlyón kisdud templomot építettek. Átépitve, bővítve e templom ma is rendeltetése betöltésére szolgál, és kiemelkedő dombról hirdeti, hogy a fejedelem, akinek emlékére e templom fogadalmi jelül épült, a vallással születésekor eljegyeztetett. Fejedelmi székbe jutása éppen az időre esett, amikor Erdélyben a hitújítás befejeződött. Az egyes protestáns vallások egymás után nyertek elismerést, ennek alapján Erdély a négy bevett vallás alapjára helyezkedett. A vallási átalakulásból és elhelyezkedésből a katolikus vallás került ki legelgyengültebben. További esésében megállítani, szervezni, intézményekkel biztosítani, ez volt Báthory István törekvése. Célja elérésére az iskolának is szerepet szánt. Iskolapolitikájának nemes célzatait azonban az országos szükségén segítség gondolatával annyira összefüggésbe hozta, az erdélyieket a helyi elzártság veszélyéből annyira emelte, hogy kortársai előtt is megértéssel találkozott. Erdélyben mindig a fejedelmek vallása adta meg a kulturális vezetést. Mindegyiket a saját korában cselekvés előnyei mutatták nagynak, Báthory István is saját korába helyezetten mutat igazi arcot.

A katolikus egyházi vagyonnak 1556-ban történt elvételekor megszűnt a katolikus püspökség, vele együtt a magasabb egyházi állások, vezetés nélkül maradt az alsópapság. Mivel így nem volt, aki új papok neveléséről gondoskodjék, a meglevők száma egyre fogyott. E mellett a katolikus papság 1566-ban elhatározott kiutasítása után alig maradt itt-ott egy-egy pap Erdélyben. A szerzetesek a csíksomlyói ferencrendiek kivételével mindenünnen eltávoztak. A székelyek között volt a legtöbb katolikus, viszonylag itt maradt a legtöbb pap is. A mai Csík megye katolikus maradt, Háromszék és Udvarhely megye csak részben. A városok közül legtöbb katolikus volt Nagyváradon, Kolozsvárott, Gyulafehérváron, Karánsebesen, kisebb számmal Torda vidékén, Marosvásárhelyen. A Báthoryak birtokain, főleg Szilágysomlyón és környékén is megmaradtak. A székely katolikusok száma 40000, Kolozsvárott 300–500 ember, Gyulafehérvárott 300 család, Karánsebesen 3000, Nagyváradon 2500–3000 ember élt a katolikus vallásban.

E számokhoz viszonyítva a pap mindenütt kevés volt. Kolozsvárra egy sem jutott, Nagyváradra Báthory Kristóf vitt egy szerzetest, amikor odavaló kapitány volt. Szilágysomlyón is volt egy öreg minorita, a körülötte fekvő megyében összesen három. Csíksomlyón 1572-ben négy felszentelt ferencrendi élt, 1583-

ban a székelyek között összesen 24 pap lakott. Papnevelő-intézet híján harangozók, kántorok, tanítók pappá szentelésben részesültek.

A középfokú katolikus iskolák a szerzetesek elvonulása után teljesen megszűntek. Az elemi iskolák is csak olyan helyen maradhattak meg, ahol a katolikuság tömegesebben lakott. Nem csoda tehát, ha sok helyen tudatlanul nőttek fel a gyermekek, 10–16–20 éveseket lehetett találni, akik még nem voltak megkeresztelve.

A katolikuság megsegítésére Báthory István vállalkozott. Nemes szándékának életre keltésében és véghezvitelében a vallásnak és az országnak érdekeit olyan bölcs elgondolással kapcsolta össze, hogy Erdély kulturális életében megszűnő jövő időre kisugárzó fénypontokat teremtett, a maga vallásába meg annak bátorítására és elhaló hangjának fokozására erőt öntött. Az államnak polgárai képességének felhasználására szüksége van; az elhanyagolt katolikuság erkölcsi erejének, vallási érzésének, tudományos készültségének fokozása magában véve nyeresége volt az államnak. A fejedelem érdemét nagyobbá tette azzal, hogy iskolapolitikájának áldása az egész országra kihatott.

Figyelme a szerzetesek felé fordult, mint akik igénytelenségükkel, szervezetségükkel és nevelésükkel a siker reményét keltették. A magyarországi ferencrendiek behozatalával is próbát tett, bizalma utóbb teljes mértékben a jezsuitarend felé fordult. E rend fellépésének első évtizedeiben tettvagyával, tudományával a fejedelem tervének keresztülvitelét különösképpen kilátásba helyezte. Behozatalára az időpont kedvezőnek mutatkozott. A nagynevű protestáns vezetők halálával ugyanis gyengébbek állottak már helyükbe, másrészt Erdély vallási térképe meglehetősen megalakulván, a versengés is alábbhagyott. Továbbá a protestánsok és katolikusok Erdélyben sokkal jobb viszonyban éltek egymással, mint más országokban. Szántó István jezsuita megjegyzése szerint Rómában bár a szerzetesekkel éltek volna ennyire jól. A főrangúak állandóan érintkeztek a jezsuitákkal, Blandrata György különösen ápolta velük a jó viszonyt. Kedvezően hatott az uralkodócsalád pártfogása is. Ajánlotta őket az a körülmény is, hogy kialakult tanrendszerrel léptek fel. Tudományt ígértek, és hoztak be az országba, ahová nevesebb tanárokat utóbb is nagy anyagi áldozatokkal és rábeszéléssel sikerült beédesgetni. Arról, hogy a tanításról az állam gondoskodik, akkor még szó sem volt, ez tisztán a vallások ügye lett. A val-

lások pedig a fejedelemtől vártak segítségnyújtást. Ez alapon segített Izabella királyné, majd János Zsigmond a nagyváradi, kolozsvári, marosvásárhelyi, gyulafehérvári protestáns iskolákon.

Az erdélyi 1579. október 21–24-én tartott országgyűlés megértvén a lengyel király leveléből, hogy az ifjúságnak tanítása végett a jezsuitákat behozta, azokat elfogadta, csak arra kérte a fejedelmet, hogy a jezsuiták ami végett, ti. tanítás végett behozattak, maradjanak meg a mellett. A betelepülés helyéül Kolozsvár külvárosát, Kolozsmonostort és Gyulafehérvárt jelölték meg. Mivel pedig a kolozsmonostori hajdan bencésapátsági épület, ahol a jezsuiták 1580. január 11-én iskolájukat megnyitották, a város-tól távol volt, a rendtagok nagyobb része a Farkas utcában levő elhagyott ferencrendi zárdába költözött, és 1581 tavaszától itt folytatta működését. Amint a jezsuitáknak a kolozsvári kollégiumra vonatkozó, 1581-ben Vlnában kelt alapítólevele kifejti, két feladat van, amelyben a fejedelem ténykedése leginkább megnyilatkozik. Ezek közül az egyik az, hogy az Isten imádása övéi között helyesen és igazán történjék, mint ami az embernek a legfőbb célja; a másik az, hogy mindenkinek a joga adassék meg, ami az állami élet alapjául szolgál. Érdeemes megfigyelni, hogy nemes elhatározása a krakkói síriron ragyogó erényeiből: a vallásszeretetből és igazságosságból meríti erejét. E két fejedelmi feladatnál, folytatja az okirat, semmi más eljárás nem mutatkozott célravezetőbbnek, mint hogy más fejedelmek példájára az erdélyi fejedelem is tanult férfiakat hívjon Erdélybe, akiket jámborságuk és jó erkölcsük ajánl, hogy ezeknek tudománya és kegyes intézményei révén az igazi vallásosság régi helyére állíttassék vissza, és az ifjak az egyházi és világi ismeretekben kioktatva, egyesek az egyházi, mások a világi tudományok művelésére váljanak alkalmasabbakká. Ezért a jezsuitákat híván be, a fejedelem azt akarja, hogy a nekik tett alapítás a jövőre örök időkre fennmaradjon. Hogy pedig a kollégium a jogokat, címeket és magasabb fokozatokat tekintve semmiben hátra ne maradjon, a keresztény világban levő egyéb akadémiák szokása szerint rendeli a fejedelem, hogy aki a humanisztikus tudományokban, a zsidóban, görögben és latinban dicséretesen jártas, és aztután a fakultások egyikének, akár a teológiának, akár a filozófiának legfelsőbb fokozatára a kollégium ítélete alapján feljutni akar, tudományáról előbb bizonyágot téve, a baccalauratusi, magisteri és doktori fokozatot is el-

érhesse. E fokozatok annyi jogot, megtszitelést és címet jelentenek, amennyivel Olaszország, Franciaország, Spanyolország és Németország akadémiáin jog és szokás szerint rendelkezni szoktak.

Az alapítás okait az oklevél támogatta még azzal is, hogy az erdélyiek tanulási céljából nagy költségen hosszú vándorlást kényszerülnek felvállalni, mivel sem Erdélyben, sem Magyarországon nincsenek kollégiumok és akadémiák. Gyakran sok kiváló szellem pénzhiány miatt nem indulhat útnak, a török terjeszkedés miatt különben is veszedelmes az út Magyarországon keresztül. Mivel a haditudomány miatt a tisztas tudományok mellőzésben részesülnek, a jámborságra való hév is kihűl, és az élet finomsága eltűnik.

Ezek szerint a vallásosság, az egyházi és világi tudományok terjesztése, az ezek nyomán támadó finomabb életmód elérése, pontosabban az országos közkerölcs és közművelődés előmozdítása a nagy király célja. Szociális érzéstől vezettetve azt akarja, hogy mindezekért az ifjaknak ne kelljen messze idegenbe járniok, a pénzben szegény, de tehetségben gazdag tanulóknak ne kelljen az ország kárára felhasználatlanul elkallódnik.

A szellemi erőket felkutatása, munkába állítása, mintegy árammal megtöltése, a közjó számára kitermelése széles látókörű alkotóra valló gondolat olyan időben, amidőn Erdélyből egy vallás erejére támaszkodó főiskolai tanári kar ki nem telt, középiskolái sem voltak egységesek. Utóbb Bethlen és a Rákócziak is neves külföldi tanárokkal egészítették ki a tisztas nevet szerzett hazai tanárokból álló tanári kart. Egy ország szellemi újjászületésének lélekemelő gondolata szakadt tehát fel a tettekre hivatott uralkodó lelkéből, hogy képzelt szebb jövő áldásai nemzedékről-nemzedékre szállva új dicsőséggel övezzék a kis ország nevét.

Méltán feltűnhetik, hogy az uralkodó miért helyezte a jezsuitákat Erdély nyugati részén fekvő városokba, és miért nem az ország keleti részén fekvő Csík megyét jelölte ki működési körül, holott ennek lakosai csak katolikusok. Eljárásának magyarázata az, hogy Erdély keleti részén nincsenek nagyobb városok, központi helyek, a hegyek miatt elzártabb vidék. Ezzel szemben a kiszemelt városok, Kolozsvár, Nagyvárada, Gyulafehérvár, földrajzi fekvésüknel és történeti múltjuknál fogva az ország legfontosabb helyei voltak. Gyulafehérvár a fejedelem székvárosa, a Maros folyó mellett összekötőpont, Kolozsvár a Szamos

mellett természetes fővárosa Erdélynek. Nagyvárad a magyar Nagyalföld szélén a török hódoltságból átjövők találkozási helye, e mellett a város lakosságának egyharmad része katolikus volt.

Kolozsvárott a középiskolai tagozat mellett a főiskolai tárgyakat, a teológiát és a filozófiát a fejedelem sürgetésére 1585-ben vezették be. A filozófia azonban tulajdonképpen a mai középiskola két felső osztályát pótolta, úgyhogy a középiskola mai összetételében nagyjában az akkori filozófiai képzést is megadta.

Az iskola helyül az alapítólevél a Farkas utcában egy zárdát jelölt meg, amelyet iskolaépületté most alakítottak át. Az építéshez maga a fejedelem küldött anyagot, a templom kijavításához is ő adott téglát. Bőkezűségével tehát a sajátjából hozatta rendbe a romokat, ahogyan részben a saját pénzén váltotta vissza a magánemberek kezére jutott egyházi birtokokat is, amelyeket a tanárok fenntartására rendelt.

Az iskola kiegészítésül csakhamar a főiskolai diákotthon, szeminárium is felépült. A fejedelem ilyen szeminárium felállítását a rend beköltözésekor azonnal tervbe vette. Főleg a szegények számára akarta azt berendezni. XIII. Gergely pápa, mint más országokban is tette, a szeminárium tervét felkarolta, és segízésére 15 éven keresztül évi 1200 tallért ígért. Az ifjak eltartására a fejedelem ugyanekkor évi összeget ajánlott fel. Ez összeg csak a szegények eltartására volt fordítható, azonban az intézetbe nemesek és nemnemesek egyaránt felvételt nyerhettek. Szabályzatát, mint más országokban is, Possevino híres jezsuita atya állította össze. Az ifjaknak legalább 15 éveseknek kellett lenniök, számuk 1585-ben 50 volt. A szeminárium elsősorban a szegény ifjak számára készült otthon lett és e jellegét utóbb is megtartotta.

A kisebb tanulók részére konviktust rendeztek be. Tagjainak száma 1585-ben 80-ra rúgott. Eleinte vegyes összetételű, amennyiben oda kézművest is felvettek. A konviktust azonban csakhamar kettéválasztották, a szegény tanulókat olcsóbb ellátásban részesítették. A templom bejáratával szembenézve, jobboldalon közvetlen mellette volt a rendház, baloldalon pedig az iskola. A rendházzal szemben vásárolt telken épült fel a szeminárium.

Kolozsmonostoron, Kolozsváron kívül a jezsuiták Gyulafehérváron és Nagyváradon is megtelepedtek. Gyulafehérváron a mai katolikus gimnázium telkén állott a templomuk és iskolájuk. Benn magában a fejedelmi várban is ala-

kult kisebb iskola, amelyből az egész fejedelemség korára kiható nevelési rendszer bontakozott ki. A fejedelmi gyermek, Báthory Zsigmond mellé ugyanis játszó- és tanulótársakat gyűjtöttek, magyarokat és lengyeleket egyaránt. Ez iskolát a jezsuiták látták el. A gyermekfejedelem nevelése főleg az atya, Kristóf fejedelem halála után Báthory István gondja lett.

Possevino észrevette, hogy a nemesifjak a katonáskodást kedvelik, s e ragaszkodásukat nevelésüknél értékesíteni igyekezett. Katonaiskola felállítását ajánlotta, ahol a nemesifjak a haditudományokban nagy haladást tennének, e mellett más hasznos dolgokkal is foglalkoznának. Erényes életmódjuk és a végzett iskola azután őket a katonai pályán kapitányságra ajánlaná.

A Báthory István idejében kezdődött udvari iskola és a Possevinótól ajánlott katonás szellem fejlesztése jelentékenyen közreműködhetett abban, hogy utóbb a fejedelmi udvar a nemesifjak nevelőiskolájává lett. Így volt ez Bethlen Gábor uralkodása idejében; I. Rákóczi György már az ifjakat Nemes Társaság néven egyesületbe tömörítette, II. Rákóczi György meg kötelezővé tette, hogy a nemesifjak középfokú tanulmányaik elvégzése után a fejedelmi udvarba jöjjenek.

A katolikus iskolák a jezsuitarendszer szerint működtek Kolozsvárott, Gyulafehérvárott és Nagyváradon. Ez utóbbi helyen a Szent Egyed-templom lett a középpont. Tannyelvük az ezidőben nemzetközi latin nyelv volt, de a nemzeti szempontokat sem a nyelvben, sem a szellemben nem mellőzték. Így amíg a gyermekek a latint meg nem értették, kiségitő nyelvként a magyart használták. A nagyobb tanulókat elvitték a népek tartott szentbeszédre. A magyar szentek napjait különösen figyelemben részesítették, Báthory Zsigmond és az udvar jelenlétében az ifúság Szent Istvánról szóló színdarabot adott elő.

Az iskoladrámát a jezsuiták nagyon felkarolták. E színdarabok látogatottságát előmozdította az a körülmény, hogy az időben még rendes színházi előadásokról szó sem volt Erdélyben. Csak Bethlen Gábor idejében tűnt fel egy olasz nyelvű társulat a fejedelmi udvarban. A fejedelemség megszűnése után is a Bécsbe feljáró erdélyiek csodálkozva nézték az ottani nagyszabású előadásokat. Így Erdélyben a színelőadás az iskolákba szorult. De itt se mindenik vallás szerette. A reformátusokat az 1562-iki debreceni hitvallás az iskoladrámáktól eltiltotta. Az unitárius iskolák adtak elő színdarabokat, de ők is szerették a latin nyelvet. Magyarnyelvű színdarabjuk a XVI. századból csak egy ismeretes.

A német iskolák évenként két iskolai színelőadást rendeztek. A jezsuita iskoladrámák látványosak voltak, közben fegyveres tanulók és parasztok is szerepeltek bennök. Főleg országgyűlések idején e darabokat igen sokan nézték végig, s a fejedelem is megjelent azokon udvarával együtt. Így tehát az iskoladrámák szükségletet töltöttek be, és jelentőségük az általános művelődés előmozdításában tagadhatatlan.

A jezsuitaiskolák keresettségére jellemző, hogy Kolozsvárott 16 protestáns pap fia tanult náluk, a görögkeleti püspök személyesen kérte és nyerte meg unokájának felvételét a szemináriumba. Ugyanoda kívánta fiát beadni egy zsidó is, hogy abból nyelvekben jártas diplomatát neveljen.

A jezsuitáknak tisztán vallási szempontból nézett hatása is tartalmaz olyan mozzanatokat, amelyek országos jelentőségűeknek tekinthetők, így a Székelyföldön és egyéb helyeken a katolikusságban, tehát az ország lakosságának jelentékeny részében a vallásos érzés növekedett, ami erkölcsiségük emelését vonta maga után. Sőt a török hódoltság vidékéről, Temesvár, Nagyvárad környékéről 10—20 mérföldről is összesereglettek az emberek, hogy a jezsuiták szentbeszédeit hallgassák. Máskor ők jártak be 50—60 hódoltsági falut. A hitviták, kiadott vallási röpiratok, könyvek a másvallásúaknál nemtetszést is kelthettek, de az akkori kor szokásainak megfeleltek és a könyvirodalmat előbbre vitték. Könyvek magyarra fordításával főleg Szántó István jezsuita foglalkozott, megfigyelve, hogy a könyvekkel a protestánsok sokkal jobban hatnak a katolikusokra, mint a beszédekkel. Báthory István katolikus nyomda felállításának tervével is foglalkozott, nem biztos azonban, hogy e szándéka sikerült.

A jezsuiták működése nyomán fellendült vallásosság külsőleg az ünnepek megüléseiben, a szentbeszédeken és körmeneteken való tömeges megjelenésekben, a szentségekhez való járulásban, a szenthelyek tiszteletében nyert kifejezést. A jezsuiták a nép nyelvén beszéltek, ritkábban és megfelelő helyen latinul, németül, Lugos és Karánsebes vidékén románul is. Szónokaikat ugyanis nyelvismeretük szerint osztották be. Több erdélyi rendtag volt közöttük, egyesek meg itt tanultak meg magyarul.

A fejedelem a katolikusoknak kívánt használni azzal a védőlevéllel, amelyet érdekükben 1583-ban kiadott. E levéllel őket kivette a református egyházi joghatóság alól. Nevezetesen elrendelte, hogy a jövőben a katolikusok az ő hely-

benhagyása mellett válasszanak bírót, aki – ahányszor szükséges – katolikus és okos emberek tanácsa szerint intézze el a katolikussága ügyeit. Ez ügyek között első helyen állott a házasság, amelyben ti. katolikus papok híján a protestáns pásztorok is ítékeztek. A fejedelem a püspökség visszaállításának gondolatával is foglalkozott.

Először a somlyói esperest akarta püspökké tenni, máskor a pápától várt püspököt; ilyen hiányában megelégedett volna azzal is, hogy legalább a lengyel nuncius menjen időnkint Erdélybe. Püspök hiánya miatt a pápa a jezsuitáknak sok egyházi ténykedésre külön felhatalmazást adott.

A Báthory István vallás- és iskolapolitikájáról festett kép teljességét a más vallásúakkal szemben mutatott eljárása adja meg. Megállapítást nyert, hogy a fejedelem, bár a katolikus vallás érdekeit különösen szívén viselte, a más vallásokkal szemben a legmegértőbb bánásmódot tanúsította. A katolikusságtalpra állítását annak belső megerősödésétől és nem a többi vallás hátraszorításától várta. Új oltásokat helyezett a régi törzsbe, anélkül, hogy a szomszédos fák ágait is tördelte volna.

A protestáns vallásokat protestáns összefoglaló név alatt ténylegesen egynek tekintette, éppen azért azokat jogilag egyforma bánásmódban részesítette. Érzelmileg azonban mégis a lutheránus vallás közelebb állott hozzá, mint amely a többi protestáns vallásnak is alapjául szolgált.

Az egyik legismertebb református egyháztörténet-író (Pokoly József) mondja: A fejedelem a római katolikusok érdekében óhajtott ugyan leginkább munkálkodni, de az erdélyi vallásügyi törvényekben és felekezetközi viszonyokban előtte álló helyzet megkötötte a kezét. Azért megelégedett azzal, hogy az elvadult vallásügyi helyzetben némi rendet hozzon be és a szélsőségeket is nyesegeesse. Híres mondása szerint Isten három dolgot tartott fenn magának: Semmiből teremtsen, jövendőt mondjon, és a lelkiismereteken uralkodjék. Ennek megfelelően és letett esküjéhez is híven, vallásában senkit meg nem háborított. Egyházpolitikája odairányult, hogy protestáns érzelmű alattvalóit lehetőleg az ágostai hitvallás köré csoportosítsa. Akkor az ágostai hitvallást jóformán csakis a századok követték. Első gondja volt tehát az, hogy őket ebben a hitvallásban megerősítse, biztosítsa. Az unitárius vallásban elítéli az újítást, újabb reliigiók létrejöttét nem nézi el.

Ellenőrzésül a saját meggyőződése szerint és az ország kérésére a vallásos könyveket újítások megakadályozása végett cenzúra alá vetette. Ez eljárás akkor országos érdekűnek látszott. Nagy hatással lehettek rá a reformáció németországi túlzásai, amelyekről külföldi útjai alkalmával közelebről is tudomást szerezhetett.

Az unitárius teológiai intézet dogmatikatanára (Borbély István) írja: Azt kell állítanunk, hogy a János Zsigmond fejedelemsége alatti szabad vizsgálódás az unitárius vallásban Báthory István uralkodása idejében nagyobb akadályok nélkül folyt le. Az 1573. május 24–27-ig tartott országgyűlés nem iktatott egyetlen törvénybe, mint azt, hogy a vallásban a jövőben nem szabad újítást megtűrni. A fejedelem részéről az üldözés formáját szerfölött bajos elképzelünk. Ha Báthorynak szándéka lett volna üldözni az unitarizmust, ellenfelének, az unitárius Békés Gáspárnak leveretése és pártjának megbüntetése után szabadon tehetne volna. A hiteles tények azt igazolják, hogy ő ezt nem tette.

A görögkeleti románoknak két püspökségük volt Erdélyben. A Báthoryak semmi intézkedést nem tettek arra, hogy a románságot erővel katolizálják, a románok vallásuk szabad gyakorlatának korlátozásáról nem tettek panaszt. A fejedelemnek eszében forgott, hogy egyidejűleg magyar és román nyelvű katekizmus jelenjék meg, de ez nem valósult meg.

Egyes uralkodók ünnepelt tettei idők múltán összezsugorodnak és elhomályosulnak, az emberi művelődést előmozdító cselekedeteik azonban az utódokban felmérhetetlen hatásban állandósulnak. Báthory István is azok közé a fejedelmek közé tartozik, akiknek intézményei haláluk után sem semmisültek meg. Az erdélyi protestánsok ugyan halála után a jezsuitákat az országból kiutasították, mivel a fellendült katolikus hitélet a meglevő vallási helyzetnek nagyobb mérvű megváltoztatását helyezte kilátásba, de iskoláik Kolozsváron és Gyulafehérváron szegényesebben továbbra is működtek. Az erdélyiek türelmére vall, hogy többször ismételt kiutasítások ellenére is megtűrték a jezsuitákat az országban. Bethlen Gábor fejedelem maga hívta őket vissza. Működésük katolikus szempontból igen nagyfontosságú, mivel nevük és a katolikus iskolaügy egyet jelentett. Utóbb a Habsburg-királyok pártfogása révén fellendült kolozsvári akadémiajuk az állami egyetem felállításáig szerepet töltött be Erdély művelődésében.

Bethlen Gábor fejedelem 1615-ben feledésbe ment országgyűlési végzést újíttatott fel, amely szerint egy-egy helyen a templom és a hozzátartozó vagyon a többségben levő vallást illeti. E törvény felújításával Bethlen a katolikusoknak kedvezett. Ez idővel feledésbe ment országgyűlési végzés eredetét Báthory István uralkodására vezethetjük vissza. 1581-ben ugyanis törvényt hoztak arról, hogy vitás esetben a fejedelemtől kiküldött bizottság állapítsa meg, hogy melyik vallás híveiből van több, mint a lakosság fele. Ugyancsak az ő uralkodása alatt levő szellem alapján alakult meg halála után két évvel az a törvény, hogy a saját birtokaikon a katolikus főurak katolikus papot tarthatnak.

Báthory István vallási- és iskolapolitikájának az az áldásos hatása is megvolt, hogy e politika révén Erdélynek más országokkal való kapcsolata erősödött. A fejedelem Rómával, Ausztriával, legfőképpen pedig Lengyelországgal állandó kapcsolatot tartott fenn e politika révén. A lengyel jezsuiták Erdélyben tartózkodása már magában véve hatással volt az országra. Így feljegyzés van arról, hogy lengyel szokásokat honosítottak meg, ételeket ismertettek meg, ebédlőjünkben lengyel kereskedők, utasok ültek, a gyulafehérvári udvari iskolában lengyel nemesifjak tanultak. Lengyelországból jövő hatásnak számítható, hogy Erdély számára Krakkóban nyomtak könyveket, lengyel püspök bérmált Erdélyben és betegségükben többen Krakkóban kerestek gyógyulást. Viszont a király környezetében nagy számmal voltak magyarok, udvarában erdélyi ifjak nevelkedtek, a lengyel kollégiumokban erdélyi ifjak tanultak. Az erdélyi jezsuiták leveleit a király Bécsen át küldte Rómába. Báthory Kristóf fejedelem temetésekor a király a temetés egyházi részének rendezésével Bialobrzeski Márton kamienetzi püspököt és a dalmát származású Fábius György sulleoviai apátot küldötte Erdélybe. A temetés rendjét az erdélyi temetkezési szokásoknak megfelelően maga a király állította össze. A püspök mint a király képviselője foglalt helyet a fejedelem ravatalánál, és kísérte azt utolsó útjára. Katolikus erdélyi fejedelem temetéséről más részletes leírás nem is maradt fenn, általában fejedelemé sem Apafi Mihály haláláig. A temetés után a vilnai székesegyházban tartott gyászmise, amelyet Báthory István mondatott, talán egyetlen erdélyi emlékünknél, amely a katolikus egykorú gyászmisét feltünteti. A meghalt fejedelem számára Gyulafehérvárott síremléket készíttetett, és azt óhajtotta, hogy ennek mintájára készítsék el az övét is. Az erdélyi nagy pestis évében, 1586-ban a lengyel jezsui-

iták közül nagyon sokan szenvedtek halált Erdély kultúrájáért. Némi viszonzás volt a sok erdélyiért, akik az orosz csatamezőkön véreztek el Lengyelország szabadságáért.

A nagy uralkodó bizonyos lehangoltsággal szállott sírba. Sok nagy tette után úgy érezte, hogy cselekedeteihez mérten a lengyelek nem elég hálásak. Végrendeletében felsorolta, hogy elhagyva hazáját, rokonait, ismerőseit, barátait, élete virágát szolgálatukra szentelte. A népes, hatalmas, gazdag, fegyverben erős oroszokat viaszosította, békére bírta, az elveszett határokat visszaszerelte, az ország területét nagyobbította, az állam régi tekintélyét helyre állította. Vágyott utána, hogy hálójukat, amelyet életében nem adtak meg neki, legalább halála után ne vonják meg tőle.

Az érdemekben gazdag király tehát több szeretetmegnyilatkozást várt. Alattvalói azonban, ha szemben nem is mutattak iránta elég melegséget, távollétében az elismerésben nem fukarkodtak. Szántó István jezsuita Rómából írta, hogy amely lengyelek részint ájtatosságból, részint tanulás végett odajöttek, minden jót mondtak a királyról. Nem volt olyan közöttük, aki az ő bölcs uralkodása alatt ne akart volna igen soká élni. Nem volt olyan, aki érte ne imádkozott volna, és igen tiszteletteljesen róla meg ne emlékezett volna. Egyesek műveltségét, jóságát, kegyességét, mások kiváló okosságát, becsületességét, mérsékletét, veleszületett jámborságát dicsérték. Rómában annyira elterjedt a híre, hogy mesterileg ércbe vésett képét sokszorosítva az utcán árulták.

A tiszteletnyilvánítás idővel csak fokozódott. Poniatowsky Szaniszló lengyel király szobrot állíttatott neki Páduában, Pilsudski lengyel marsall pedig Erdély földjén jártában őt Lengyelország legnagyobb királya néven emlegette, és életadatai után kutatott. Most meg a király születésének 400 éves fordulójakor a lengyel nemzet óriási méretű ünnepségekkel mutatja ki királya iránt érzett hálóját. Maradandó emlékül nagyobb szabású könyv kiadását is előkészítette, amelyet Báthoryról a Lengyel és Magyar Tudományos Akadémiák közös szerkesztésével lengyel és magyar történétírók írnak.

Mikor így a lengyel és a magyar nemzet Báthory István ünneplésében összefog, ez ünneplés az erdélyiek lelkében is visszhangra talál. Az erdélyiek régen is figyelemmel kísérték a fejedelem lengyelországi tetteit, és sikerén örvendtek. Így az országgyűlés jóérzéssel vette tudomásul, hogy sok munkája, fáradsá-

ga, költsége után a lengyel és a muszka nemzet között béke lett. Hálát adnak az Istennek, mondták, és jövő sikert kívánnak. A szeretetnyilvánításban Erdély most sem marad tehát hátra, és az elismerés koszorújába odafonja a maga virágait. Báthory István itt született, uralkodott, itt lett naggyá, és innét hódította meg a nemes lengyel nemzet szívét. Emlékezete köztünk él, amelyet sok jel éber tart. A szilágysomlyói templom, ugyanott a Várhegy és a várkerti romok, a kolozsvári (kolozsmonostori) apátsági templom, a Farkas utca, a korában épült tűzörzőtorony, a nevét viselő Báthory-szeminárium, a címerével ellátott piaristarendház, a főgimnázium, az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában őrzött néhány irat, a gyulafehérvári gimnázium, ennek egyik egykorú szárnya, több helyen kifüggesztett képei – mind az ő nevét terjesztik.

Születésének négyszázéves fordulóján tehát két nemzet érzése találkozik. Ahol két nemzet szíve így egybe dobban, ott a történelem lapjain aranybetűk csillognak.

Tűzpróba (1603–1613). Bevezetés

Báthory Endre fejedelem elmenekülése és veszített csatája után Mihály vajda 1599. október 31-én bevonult a fejedelmi székvárosba, Gyulafehérvárra. A megrémült város ellenállás nélkül meghódolt. Maga Náprágyi Demeter kancellár küldte a vajda elé a város kulcsait. Így ő anélkül, hogy valaki ellentmondott volna, a fejedelem székébe ült.³

Az erdélyi föld előnyét eddig is élvezte. Báthory Zsigmond fejedelem ugyanis, amikor őt a török párttól elvonta, jóakarata jeléül többféle kedvezményben részesítette. Így megengedte, hogy Mihály Fehérvárt a fejedelmi palotával szemben szeretházat építhessen, egyéb helyen meg birtokkal ajándékozta meg. Itt tartott tisztviselője azután a vajdát a birtok jövedelmével gazdagította, a szeretház lakói viszont az erdélyi helyzetről értesítették őt.⁴

Titkos hírhordásokra, szorgalommal gyűjtött jövedelemre most már nem volt szüksége. Nyert csatája után ugyanis győzelmesen vonult be, és szabadon gyűjtötte a kincseket. Báthory Zsigmond és Endre értéktárgyait harminckét társzekerre rakva hozatta Fehérvárra és más helyekről is, ahol kincset érzett, azokat beszállította. Ugyanakkor katonái szörnyű dülást vittek végbe az országban, nem maradt nemes ember, kinek házát ki ne fosztották volna. A vérszemet kapott jobbágyság is bántalmazta urait, úgyhogy a nemesség rémülete egyre fokozódott. A vajda szóban azt hirdette, hogy Rudolf császár-királynak vette meg az országot, de valójában, mint uralkodó rendelkezett, sőt még keményebben, olyan címen, hogy fegyverrel szerezte meg Erdélyt. Bár kemencefűtőjét küldené be Rudolf, annak inkább szolgálnának, mint Mihálynak – hangoztatták az erdélyiek.⁵

3 Erd. Orsz. Eml. IV. 425.

4 U. o. V. 171–172.

5 U. o. IV. 426–428.

Nem csoda tehát, hogy a megiszonyodott ország, mint zsarnokság idején történni szokott, a megalázkodás túlzásába esett. Az 1599. november 20–28-i fehérvári országgyűlésre összegyűlt rendek ugyanis Mihályt kegyelmes fejedelmüknek nevezték, és köszönettel vették abbéli ígéretét, hogy az ország szabadságának megtartására esküt tesz.⁶ Mikó Ferenc egykorú történetíró szerint is a vajda „magát fejedelemnek választatá”. A másik, 1600. július 20–27-i fehérvári országgyűlésen, amely országgyűlésnek végzései pontokba szedve az ő idejéből szintén fennmaradtak, a rendek kegyelmes uruknak szólították őt.⁷

Mihály erdélyi fejedelemségének szemléltetésére látszatra így önként kínálkozik a bizonyíték, amit a román történetírás észre is vett és kiaknázott. Valójában azonban úgy áll a dolog, hogy fejedelmi beiktatásról szó sem esett, arról sincs feljegyzés, hogy Mihály a beígért esküt letette volna. Az országgyűlés végzéséből választási eljárás sem állapítható meg. Annál inkább nem, mivel az említett országgyűlések jegyzőkönyveiben Mihály vajda a német-római császár helytartójának (*locumtenens*) nevezte magát. E cím élte végéig tartó használatának megengedéséről tárgyalást kezdett. Az országot is a császárnak és azután magának, mint helytartónak, hűségére eskette meg.⁸

A vajda, mint helytartó eszerint a nyugati császársághoz tartozás állapotát képviselte. Rudolf császár-király és a vajda tehát az érem ugyanegy oldalának, a német párton állásnak szemléltetői. A felmutatott jók ugyanegy kormányzási rendszernek dicsérői, a szenvedett rosszak meg ugyanegy rendszernek hibái. A vajda követői egyben a császárnak is párhívei. Az ország így egy táborban, a német párton állott.

E helyzet a székelyek magatartását is magyarázza, akik Mihály vajda mellett kitartottak. A gyurgyevői csata után csalódott és meglakoltatott székelység ugyanis a vajdától nemcsak szabadságát kapta vissza, hanem ezen felül Rudolf nevében kiállított (bár hamisított) szabadságlevelet is nyert.⁹

Az ősi szabadságba való visszahelyezés pedig a székely harmadrend életében lényeges változást jelentett. Nemcsak a Fráter György korától kezdődő évi

6 U. o. IV. 430, 436.

7 U. o. IV. 521. Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613. 143. Magy. Tört. Eml. Írók. VII.

8 Erd. Orsz. Eml. IV. 428.

9 U. o. IV. 394. 2. jegyz., 431.

adófizetés alól nyert felmentést, hanem a János Zsigmond fejedelem korában kezdődött jobbágyállapotból is kiemelkedett. Új helyzete révén sok jobbágyteherrel szabadult meg.

A szabadsorsban elhelyezkedés nem ment simán. Felszabadult szenvedélyek lángoltak fel és támasztottak elviselhetetlen keserveket. A székelység ugyanis most nem elégedett meg nagyobb mérvű zavarkeltéssel, mint a Havasalföldre vonulás előtt, hanem ahol székely nemes embert, akár gyermeket is értek, azt megölték, házukat elégették. Vakmerőségüket fokozta, hogy tettükért semmi büntetés sem érte őket. Így egyfelől a vajda, másfelől a székelység kegyetlenkedett.¹⁰ Úgy tűnt fel, hogy a székelység a nemessége kiirtásában lát biztosítékot jogai megőrzésére.

A székely szabadság visszaállításának gazdasági következményei az egyoldalú elintézés célszerűsége felől indokolt észrevételt támaszthatnak. Az adómentesség országos viszonylatban ugyanis annyit jelentett, hogy az országos adóból a székelységekre eső egyharmad rész megfizetése mostantól fogva a másik két nemzetre: a magyarságra és a szászságra hárul.¹¹

A székely adózásnak tisztán az ökörsütésre történt korlátozása e szerint országos viszonylatban visszaesést jelentett. Az országos adó egyharmadát a székelység ugyanis jobbágyi sorsba süllyedése előtt is fizette a Fráter György korabeli elintézés szerint. A Székelyföld gazdasági nehézségét az oda települt nem székely jobbágyok helyzetének rendezetlensége csak növelte. Magyarok mellett szászokat, románokat is hoztak a székely jószágokra. Az ős jobbágyok száma Bethlen Gábor fejedelemsége idejére már tízezerre rúgott anélkül, hogy őket ez ideig az országos adó fizetésére kötelezték volna.¹² S a mostani zavarokban e jobbágyok is a székely harmadrend közé vegyítették magukat. Az annak adott szabadságot magukra is vonatkoztatva a nemesség kárára nemesi jószágokat ők is szállottak meg.

Ha most a székely nemesség még e jobbágyságot is elveszti, akkor földjei művelés nélkül maradtak volna. A nemesség tehát országgyűlésileg kérte, hogy

10 Borsos Tamás: *Vita vel potius peregrinatio totius vitae Thomae Borsos de Vásárhely etc. in anno 1614.* 24. Erd. Tört. Tára II Mikó Ferenc i. h. 144.

11 A változás az akkori országgyűlési végzésekből kitűnik. Erd. Orsz. Eml. IV. 370, 431, 522.

12 Erd. Tört. Ad. III. 262.

Mihály vajda az ilyen jobbágyokat uraik birtokába helyezze vissza. A nemesek kapják vissza erőszakosan megszállott javaikat: udvarházaikat, szántóföldjeiket, szénarétjeiket, tavaikat, erdeiket, malmaikat.¹³

A nemesi birtokok megszállása és a személyi bántalmazások a törvényen kívüli állapot kifejezői. Az országgyűlés panaszai élénken megvilágítják a helyzetet. Így ott kifejtették, hogy a vajda bejövetelekor, a katonáskodás idején, a jobbágyok nem akartak uraikra hallgatni és sok törvényteleniséget vittek végbe. Az országgyűlés kérte tehát, hogy a jobbágyok, mint azelőtt, uraikra hallgassanak, mert másképpen a kívánt pénzt és élelmiszereket nem tudják előteremteni. Továbbá előadták, hogy a fejveszettségben az ország útjait gonosztevők lepték el, a rácok és egyéb futott népek a kóborlókhoz adván magukat, az országban sok háborgást cselekedtek. Ugyanúgy viselkedtek egyes nemes emberek, akik Mihály vajda seregébe állottak. A vajda katonái, ahol, amit kaphattak, azt elvitték, a városokat felégetéssel fenyegették. S az idő nemhogy enyhülést hozott volna, csak fokozta a visszaéléseket. A sereghez vagy Mihály nemes embereihez csatlakozott jobbágyok volt uraikat, amikor ezek őket kikérték, megöléssel, dúlással fenyegették. Egyéb kóborlók a seregbe beállván a községek szegény népét pusztították. A gonosztevők mindenféle megsokasodtak. Nemes emberek is akadtak, akik hatalmaskodtak, vagy magukban vagy román nemes emberek pártfogásával. Jóságok megszállásában a vajda tisztartói is rossz példát adtak.¹⁴ A nagy adók behajtása következtében előállott elszegényedés, a szanaszét jövő-menő zsarolása és fosztogatása, a gazdátlan kóborlók garázdálkodása, a nemesi birtokok erőszakos megszállása, a nemesek megfenyegetése és bántalmazása az országgyűlési végzéseken kívül egykorú magánfeljegyzésekből is bőségesen szemlélhetők.

Valóban szenvedések szenvedése, amely élet a szegény országnak osztályrészszerű jutott. Természetes következmény tehát, hogy kétségbeesett helyzetén javítani akart, és a vajdának fegyveresen ellenállott. Másrészt az idő megmutatta, hogy Mihály állandóan meg akar telepedni Erdélyben. E szándékát a császári-királyi udvarnál is észrevették. Így történt azután, hogy a szervezkedő erdélyi

13 Erd. Orsz. Eml. IV. 435.

14 U. o. IV. 432–434, 522–523.

nemesek meghívására Rudolf hadvezére, Básta György is csatlakozott az ellenálló erdélyi sereghez.

Nagyenyed vidékén, Miriszlónál került szembe a két tábor. Mint Báthory Endre fejedelem megtámadásakor, a vajda seregének tekintélyes részét most is székelyek alkották. A csata előtt hiába ígerte nekik a nemesség, hogy őket régi szabadságukban mindörökké megtartja, hogy a szenvedett bántalmakért soha bosszút nem áll, hogy miként a táborban megjelent aranyosszéki székelységgel, a többivel is együtt akar élni vagy halni.¹⁵ A székelység Marosszék kivételével nem csatlakozott.

Eszerint tehát most sajátos helyzet adódott. A székelység ugyanis eddig, ha a vajda oldalán harcolt is, Rudolf pártjához tartozott. Viszont most a császárnak hadvezére, Básta, az erdélyi nemesség táborába szállott. A székelység eddigi politikai magatartását: a császár-királyhoz állást, igazolni tudta, a csata idején azonban már harmadik versengőről volt szó, aki Erdélyre vágyott. A figyelő valóban gondolkozóba esik: megtevesztés, helyzet fel nem ismerés, hűtlenség esete forog-e itt fenn?

Nyilvánvaló, hogy a múlt tapasztalata alapján a székelység a nemesség ígéretében nem bízott, a közelmúltban elkövetett erőszakosságai után a nemesség bosszúállításától is tartott. Bizalmatlanságában Bástának sem hitt, aki a nemességhez csatlakozván, azzal egynek mutatkozott. De a zűrzavarban, amely e szomorú időszakot jellemezte, magyar főurak is a kapkodás, a tájékozatlanság útvesztőjében hanyódtak, annál inkább tehették ezt az egyszerűbb közsékelyek. Básta megbízásának mértékével sem igen lehettek tisztában. A székely szabadság megtartása volt a székelység álma, amelyet Mihály vajda révén szereztek vissza, a vajda tűnt fel tehát olyannak, mint aki egyelőre e szabadság biztosítója. Erdélyi román fejedelemségről, vagy még nagyobb elképzelésben: Erdélyt és a két román fejedelemséget összefogó román államról szó sem esett, az utókor sem tud ennek bizonyítására érveket találni. Tisztán katonai hódítás az, amit a rejtélyes vajda felmutatott, nagyobb nemzeti elgondolás és végrehajtás nélkül. Eljárása hatalmi tény, amilyent egyes erdélyi fejedelmek is felmutattak, amikor a román fejedelemségeket Erdélyhez fűzték.

15 U. o. IV. 534.

Mihály vajda nemzeti törekvései szemléltetésére az erdélyi románok érdekében tett intézkedései könnyen összegezhetők. Így minden felhatalmazás nélkül („usurpata sibi huiusmodi licentia”) románjainak bőséges javakat, várakat, kastélyokat és udvarházakat osztott szét. Az 1600. július 20–27-i fehérvári országgyűlésen elfogadtatta, hogy a magyar, szász vagy román falvak a szomszédos román falvaknak szabad helyeken és a határban legeltetést engedjenek, abban az esetben, ha a határokon történő legeltetést a szomszéd falvak részére a román falvak is megengedik. Az országgyűlés a lovaknak, ökröknek, teheneknek, sertéseknek legeltetését engedte, mivel a szomszédság a juhlegeltetést eddig se engedte meg. Kiemelte az országgyűlés, hogy az ilyen falvaknak a legeltetést eddig is csak azért tiltották meg, mivel azok az ő vetéseiket barmaikkal, juhaikkal megégették, szénafüveikben, szőlőkben sok kárt tettek, a szőlők karóit, gyepűit elégették, és több efféle visszaélést cselekedtek. A vajda második kívánságára ti., hogy a román papokat a község szolgálatára senki se kényszerítse, az országgyűlés kimondta, hogy azok efféle szolgálattól, vagyis bizonyos jobbágyi terhektől minden helyen személyekben mentesek legyenek.¹⁶

Mindössze ennyi az, amit a vajda a román jobbágyok érdekében tett. Jobbágyi terheik könnyítéséről, vagy ami még több: a román jobbágyoknak székely mintára történő szabadabb tételéről nem esett szó. A román papokat sem tette nemesekké, csak a közszolgálat alól mentesítette őket. Intézményes berendezkedéseknek, államszervező intézkedéseknek semmi nyomuk.

A katonai eredményeken és a magyar történelmi forrásokon túlmenően az újabb román történetírás sem tud adatokkal szolgálni.¹⁷

A miriszlói csatában (1600. szeptember 18.) a vajda seregét az elszánt nemesség bátorsága és Básta ügyes hadvezéri fogása törte meg. Biztos hadállásából, amíg tettetett visszavonulással Básta őt onnét ki nem csalta, a vajda keményen lövette a magyarokat. De mintha kősziklát lövetett volna, a magyar úgy állott ott – adja a szót Mihály vajda szájába Gyulafi Lestár egykorú történetíró. A megnyert csata után a magyarokat ugyanez író szerint Básta György is megdicsérte: „Vas a ti fejetek – úgymond – mert én ezt (ti. Mihály embereinek

16 U. o. IV. 526–527, V. 171.

17 N. Bălcescu, Xenopol, Iorga, Giurescu, Lupaş román történelmeik vonatkozó részeit.

sokaságát) látván, soha ennyi néppel vele szemben nem szállottam volna.” Az ugyancsak egykorú Mikó Ferenc szerint azonban a győztes seregnek a vajda hadával szemben kettős előnye volt: a nemesség részéről a jobb és erősebb vitézek, Básta részéről meg a szép lovas fegyveres had és a puskás erős gyalogos had.¹⁸

Az ütközetben sok székely elesett, kifejezőjéül a véradónak, amellyel a szabad állapot mindig együtt járt. A jobbagység bizonyos arányszám szerint, a nemesség ellenben fejenként vett részt a harcban. A magyarság mindenkori nagy pusztulásának ez az egyik magyarázata.

A csatanyerés egyben a németpártból kiábrándult Erdély fellélegzését jelentette. Határkő az ütközet, amely a török érdekkörbe tartozó erdélyi fejedelemségnek a Nyugattal, a magyarsággal való együttélése próbálkozásait hosszú időre lezárja. Az utóbbi idők sok változása, a sok megpróbáltatás és izgalom ugyanis a németpártot egyáltalán nem igazolta. Mostantól kezdve a törökpártiság kerekedett felül, hogy átmeneti nyomorúságok után, reális gondolkodású fejedelmek bölcsességétől irányítva, az országnak békésebb napokat biztosítson.

A változás úgy kezdődött, hogy Básta segítő munkája dacára a miriszlói csata után nem egész négy hónap múlva, nem kis meglepetésre, az egykorú Borsos Tamás szerint „nagy orcátlanul”,¹⁹ az országgyűlés Báthory Zsigmondot hívta vissza a fejedelmi székbe. Ez annyit jelentett, hogy Erdély az adott körülmények között a török védelem alatt látta jövő nyugalmát biztosítottnak, és e politikára történő visszatérést Báthory Zsigmondra bízta. Nem kis csalódás kellett ahhoz, hogy e politika megvalósulását attól várták, akinek kapkodása a sok nyomorúsággal telt időszakot bevezette. Drámai mű alap gondolatához méltó az indító ok, amely a politikai fordulat mélyén lappang. Erdély a Mihály vajdának történt kiszolgáltatása, egyének és tömegek tragédiája, az ország kifosztása után új út keresésére kényszerült. A szabadon választott Báthory Zsigmond személye, minden múlt balfogása ellenére, most a fejedelmi életet élő, a súlyt és tekintélyt biztosító Erdélynek jelképévé vált.

18 Gyulafi Lestár feljegyzései 1565–1605. 40. M. Tört. Eml. Írók. XXXIII. Mikó Ferenc i. h. 147.

19 Borsos i. h. 27.

A császár-királyi politika akkori vezetőire jellemző, hogy Erdélyre ismételen külső, már meglakoltatott szövetségessel, Mihály vajdával rontottak rá, és verték meg annak fejedelmét, Báthoryt. Amikor meg a most beálló Básta-féle hírhedt kormányzati rendszer ellen Erdély újból felkelt, és Székely Mózes fejedelemsége érdekében Brassónál (1603. július 17-én) csatát vívott, győzelmével újból külső szövetséges, Serban Radu havasalföldi vajda szerezte vissza Erdélyt a németeknek.

Erdély ez évekről szóló története valóban a két pokol közötti égés szörnyűsége. A német részről a zsoldos vallonok és hajdúk, a török részről a kozákok, tatárok állandó rettegésben tartották, fosztogatták és öldösték az erdélyi lakosságot.

„Hallhatatlan kegyetlenséget cselekedett” Mihály vajda az országon, állapította meg a vajda miriszlói veresége után az erdélyi országgyűlés. Azért vívtak meg a törvénytelen fejedelem ellen országul – mondották – hogy a törvényteleniségtől megszabaduljanak.²⁰ Elpanaszolták, hogy a felborult államrendben nemes, nemtelen, paraszt, szolga, sok dúlást, kóborlást, erőszakosságot vitt végbe. A Fogaras-vidéki románok másoknak sok kárt tettek. A nemesség a Székelyföldön is sok kárt szenvedett, házukat elhántták, felégették. Jobbágy, veres drabant, lófő, nemes ember is garázdálkodtak. A Székelyföldön a harmadrend megfélemezésére előzőleg épített két várat mint szolgaságuk jelképét, Várhegyet és Udvarhelyt lerombolták.²¹ Most Básta korában a visszaélések folytatódtak. A bizalmatlan hadvezér az erdélyieket fizetség fejében szívesen felmentette a hadakozástól, vallon és hajdú zsoldosokkal tartotta féken az országot. Az 1600. évi októberi lécfalvi országgyűlés a hajdúságot ugyan megszüntetettnek nyilvánította, de az továbbra is csak fennmaradt. Básta rosszul fizetett, vagy haszonlesésből garázdálkodó katonasága, zászlaját elhagyva, a nemesség jószágán pusztított, kóborolt, a szegénységen élt. Megtörtént, hogy az összeszedés alatt álló országos adópénzt és ételmezt megrohanta s elszedte, az ételmezésökre szánt marhákat olcsón eladta. A városba menekült nemességet, amely ott maga is szegényesen élt, „béres házban” lakott, megszállta, szidta, ütötte, megszarcolta. A

20 Erd. Orsz. Eml. IV. 551, 554.

21 U. o. IV. 556–557.

városban olyan ellátást kívántak, „mint valami nagy urak”. Ugyanúgy a szegény községet, ahol érték, verték, vágták.²²

A sok bántalmazást egykorú történetírók is híven szemléltetik. A goroszlói csata után Básta és Mihály vajda a hadat Erdélyre bocsátotta, oly erősen megdúlatta, hogy annak szörnyű voltát nem lehet leírni – mondja Borsos Tamás történetíró. A hajdúk garázdálkodása miatt Erdély soha többé meg nem épül, a hajdúk nemesnek, parasztnak, férfinak, asszonynak nem kegyelmeztek – panaszkodik Mikó Ferenc. A vallonokról az egykorú Krauss György, szász író is megállapította: Olyan, nép – mondotta – hogyha egy országot el kell pusztítani, vallonokat kell csak oda küldeni. Ezek egy év alatt annyira felfalják, hogy fegyver, tűzvész nem tudná azt megcselekedni.²³ A fosztogatást a Bástától összeharácsolt kincs leírása élénken szemlélteti. Gyulafi Lestár szerint Huszton egy nagy terem padlózatát virágos és egyéb forma poharakkal, kupákkal, mosdókkal, tányérokkal, tálakkal annyira berakták, hogy a köztük való járásra alig hagytak közben kisdud utat. A terem falán sűrűn kardok, pallosok, törökbotok, nyakbavetők csüngtek úgyannyira, „hogy ugyan tündöklött bele az egész palota”. Más teremben nagy szekrényekben Mihály vajda sok összeszedett kincse: nagy pénzt érő függők, gyűrűk, aranyláncok voltak szemlélhetők. Más szekrényekben ruhák: vont arany, bársony, selyem, egyéb csodálatosan szép szőttesek, különféle bőrökből készült subák nyertek elhelyezést. Krauss György szerint körülbelül három tonnát nyomott az „arany-nem”, amelyet Básta Velencébe küldött.

A másik oldalról: a török részről szenvedett bántalmakról is bőven esett szó. A Báthory Zsigmond újraválasztásakor bejött és a Székely Mózes segítségére küldött török-tatár sereg borzalmas tetteit élénken írják le az egykorú írók. A töröknél és tatárnál lévő sok rabot már Báthory Zsigmond is „könnyes szemmel nézé”.²⁴ Székely Mózes megsegítésekor (1603) a tatárok tízezer, más forrás szerint tizenötezer rabot vittek ki Erdélyből.

22 U. o. V. 138, 157–158, 267–268.

23 Borsos i. h. 28, Mikó Ferenc i. h. 151, Krauss György: *Tractatus rerum tam bellicarum quam etiam aliarum ab anno 1599 usque 1606 inclusive in Transylvania interventarum*, 196. *Deutsche Fundgruben* ect.

24 Gyulafi Lestár i. h. 47–48, Krauss i. h. 196.

A sok pusztulás miatt nagy drágaság, ínség keletkezett. Tölgymakkból készült kenyeret Borsos Tamás is evett.²⁵ A zűrzavarban a nemesség, amennyire tehette, a városokba húzódott, a szegénység meg elszéledt. A városokon kívül Erdély népének majd negyedrésze meghalt e bajokban. 1604-re az ország úgy elpusztult, hogy az országgyűlés szerint falun kevés helyen lakott egy vagy több ember. Ahol laktak is, éjjel-nappal rajtok volt a vitézlő rend, a szegénység a maga mindennapi életével sem volt szabad.²⁶ A falu e szerint e nehéz időkben a pusztulás, elnéptelenedés képét mutatta, ami a magyarság jövőjére erősen kihatott.

A nehéz időket a székelység erősen megbűnhődte. A miriszlói csata után ugyanis szabadságát újból elveszítette,²⁷ az 1601. januári kolozsvári országgyűlés meg a székely felbujtók, a nemesembert ölők, gyújtogatók ellen eljárást tett folyamatba. Ez országgyűlés, valamint az ugyanez évi június havi országgyűlés a megszavazott adót és élelmet már a székelyekre is kírotta. Újraélesztésükre Báthory Zsigmond fejedelem a székelységhez addig járatta követeit, amíg azt a maga pártjára vonta, ennek fejében azután szabadságát is visszaadta.²⁸ Ennek eredménye, hogy a Básta-korszakban az országgyűlési adókiivetéskor lófő, drabant, szabad székely elnevezés alatt szerepelnek, nagy szükség idején ugyanis az országos terhekhez most is hozzájárultak.²⁹

A Básta-idők az erdélyiekben a helyzetváltoztatás vágyát erősítették. Kapva kaptak tehát Bocskai Istvánon, akit a magyarországi elégedetlenek is támogattak. Az erdélyiekkel való együttműködést a magyarországiak is keresték. A szerencsi gyűlés ugyanis, amelyben Bocskait uralkodóvá választották, üdvözölte és közös eljárásra hívta fel az erdélyieket, örvendvén közös szép szabadságuknak, „mint az rekeszből kiszaladott madarak”.³⁰ Nem hirtelen fellobbanás, hanem élettapasztalat eredménye, ami a volt németpárti Bocskai lelkében a törökparti politika felvételére végbement. Hányatott életének tanulsága, hogy az ezúton já-

25 Nagy Szabó Ferenc memóriáléja 65, 79. Erd. Tört. Ad. I. Krauss i. h. 186. Borsos i. h. 34.

26 Erd. Orsz. Eml. V. 264. Borsos i. h. 33.

27 Borsos i. h. 26.

28 Erd. Orsz. Eml. IV. 586, Borsos i. h. 29.

29 Erd. Orsz. Eml. V. 143–144, 160, 216.

30 U. o. V. 379.

rás az erdélyi magyarság jövő erő kifejtésének lehetősége, Erdély nyugalmanak biztosítója. Bocskai úgy vélte, hogy az akkori magyar kormányzati rendszer féken tartása Erdélyre vár. E hitével aztán nagynevű erdélyi fejedelmeket is példája követésére vonzott. Különálló erdélyi fejedelemség volt az eszménye, amíg Erdély majd a magyar szellemben vezetett Magyarországgal egyesülhet. Ilyen felfogásban kötötte meg a bécsi békét, és működött közre a zsitvatoroki béke létrejöttében a török és a magyar király között. Erdély nyugalmat ugyanis csak ilyen légkörben látta biztosítottnak.

Politikai hitvallását végrendelete tartalmazza. Ebben – hangsúlyozván, hogy szükséges és hasznos Erdélyben egy magyar fejedelemség mindaddig, amíg ott fenn nálunknál erősebb nemzetnél, a németnél lesz a magyar korona – így folytatja: „Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kézhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, nemhogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segélyek tehetségek szerint és egyenlő értelemről azon korona alá a régi mód szerint adják magokat.”

Az Erdélyért versengő két félhez: a némethez és a törökhöz való viszony kérdése egykorú írókat is foglalkoztatott. Mikó Ferenc hangoztatta, hogy Erdélynek és Magyarországnak akkor volt szép csendessége, amikor egymás értelmében és szeretetében éltek. Ezután is addig tartatik meg a magyar nemzetnek becsülete és békessége, amíg ez így lesz. Ha különben lesz – mondotta – akkor Erdély várhatja magára a veszedelmet.³¹ Borsos Tamás portai követ a török fővárosban szerzett tapasztalatai alapján a vallás hirdette emberesebb érzés miatt, szintén a nyugati hatalomhoz érzett nagyobb vonzódást. Melyiknek bosszúállása nagyobb: a nyugatié vagy a portáié? Levágnak, ha győznek. Lelkünket-testünket azonban el nem veszik. Ellenben, ha a törökre marad a büntetés, akkor ez a fejedelemmel és az országgal szemben könyörtelen. A törökök is elveszik köntösünket, borunkat, marhánkat, de ezt még azzal tetézik, hogy az országot a földdel teszik egyenlővé. Még ez is tűrhető volna, de ami még keservesebb: a szörnyű és iszonyú rabság következik, lelkünket-testünket egyaránt elveszi, tö-

31 Mikó Ferenc i. h. 179.

rökké tesz. Aki szemével nézi a rabok keserves kínjait – mondja – meggondolja, hogyan kellene elkerülni a rabságot.³²

A lelkek mélyén tehát – fajilag és vallásilag – a magyarsággal való együttélésének, Bocskai kifejtésében végeredményében a Magyarországhoz való visszatérésnek gondolata élt. Az érzelem azonossága a Nyugathoz vonzotta, az adott helyzetben megnyilatkozott okosság viszont a Kelethez kényszerítette őket. A kétfelé megőrzendő béke – mint az erdélyiek állandóan hangoztatott és a fejedelmi választási feltételekbe is beiktatott vágya – a jelen idők szerint a fennmaradás biztosítékának bizonyult.

Bocskainak rövidesen bekövetkezett halála után, amelynek körülményei egyáltalában nem tisztáztak,³³ Rákóczi Zsigmond fejedelem a tőle megvont irány betartásával uralkodott. Báthory Gábor uralkodása is így kezdődött, amíg nagyratörő politikája őt ingatag magatartásba nem kergette. Gyakorlatilag mindenesetre a törökpártiság érvényesült, ettől eltérő politikai eredményeket Báthory Gábor fejedelem zaklatottá vált uralkodása sem állandósított. A belső ügyek is az intézmények azonosságának jegyében bontakoznak ki. A sok pusztulás miatt a lakosság meggyérült és a kapuzám szerint történő adózást újabb „ravatal”,összeszámolás nélkül nem lehetett fenntartani. 1604-től kezdődőleg tehát az állatállományt vették fel adóalapul. Ökör, borjas tehén, ló egyenlő értéknek számított, az aprómarhák: juh, kecske, sertés kisebb értékkel értek fel. Mivel e számítás a községekre súlyosnak bizonyult, 1608-ban új alapra tértek át. Mostantól kezdve tíz jobbágy számított egy portának.³⁴ Báthory Gábor sok háborúja, követküldései ismét nagy költségbe kergették az országot, amelyet az alattvalók panaszosan fizettek. A terhet a székelység adómentessége is súlyosbította. Szabadsága birtokában³⁵ Bocskai korától egy-két esetben fizet csak adót, és akkor is különleges célokra. Így 1607-ben követküldésre fejenként 6–6 dénárt vetettek ki a székelyekre, a következő évben meg az udvari

32 Borsos Tamás második konstantinápolyi követsége 1618–1620. 121. Erd. Tört. Ad. II.

33 Mikó Ferenc i. h. 173, Nagy Szabó Ferenc i. h. 101–102, Sepsi Laczkó Máté krónikája 1521–1624. 97–101. Erd. Tört. Ad. III. Horváth Mihály: Magyarország történelme V. 52–53.

34 Erd. Orsz. Eml. V. 466., VI. 112.

35 Gyulafi i. h. 46.

katonaság tartására a székely városokat rótták meg. Az élésadáshoz járulást a székelységtől olyan alapon várták, hogy a három nemzet között lévő unió alapján ebbeli segítségüket nem vonják meg, „megszánván az ország többi részét”.³⁶ Szabadságuk biztosítását mutatja, hogy 1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelem szabadságuk hangoztatása mellett az ősi ökörsütést: elbélyegzést kívánta életbe léptetni. Báthory Gábor fejedelem választási feltételeibe az erdélyiek külön belefoglalták, hogy a székelyek régi szabadságát megtartja, amiként azt az előző fejedelmek tették azóta, mióta Zsigmond (ti. Báthory) fejedelem a szabadságot nekik újonnan megadta.³⁷

Annyi kitarással követelt, annyi országos baj emlékezetével terhelt szabadság birtokában azonban nem kevés meglepetésül szolgál, hogy sok székely az ország szolgálata, a saját költségükön kötelező katonáskodás elől kitérvén, jobbágyi sorsba süllyesztette magát. Nem csoda tehát, hogy a felingerült országgyűlés elrendelte, hogy az ilyen székelyek a szabad állapotba álljanak vissza, ha meg tettüket megismételnék, halállal lakoljanak. Másrészről különösen hat, hogy ugyanekkor voltak jobbágyok, főleg románok, akik „akár mi kicsiny bosszúság éri őket”, az adózás elől marhástól, családotól Moldvába szöknek át. Távozásukkal az adófizetők száma fogyván, a befizetett adó egyre kevesebb lett. Az országgyűlés tehát intézkedett, hogy az ilyeneket tartóztassák fel és uraikhoz vigyék vissza.³⁸

A keletkezett néphullámozás és társadalmi eltolódás mindenestre a súlyos időkben beállott kifosztottságra, nagy megterhelésre utal. Az elszegényült székelység a katonáskodást, a jobbágyság meg az adófizetést bírta nehezen. A jobbágy tönkrejutása egyben a nemesség elszegényedését is jelentette, a jószágpusztítás, jobbágyszámfogyás ugyanis egyben a nemesség vagyonának apasztását is előmozdította.

Az emlék- és koriratok jellegét, amely iratok a szóban forgó történelmi kor sok eseményét tartalmazzák, kifejezően Nagy Szabó Ferenc határozza meg, amikor *Kalendáriumot* emleget.³⁹

36 Erd. Orsz. Eml. V. 549, VI. 95.

37 U. o. V. 491, VI. 90.

38 U. o. VI. 113, 124, Borsos: Vita ect. 29.

39 Nagy Szabó Ferenc i. h. 41.

Többnyire évszámok alá írt feljegyzések azok, amiket érdeklődő emberek, nem egyforma műveltséggel, az utókor részére megörökítettek. Iparos, tanultabb ember fogott tollat, hogy ne engedjen veszendőbe menni nem egyszer fontos adatot. Meseszerű elképzelések, élénk színezések, máskor hideg megállapítások, párszavas feljegyzések jönnek elő, nem ritkán ma is meggondolkoztató véleménynyilvánításokkal. Helyi események, csodás természeti tüemények is előtűnnek, hogy a kor gondolkozását akaratlanul is megvilágítsák. Művelődéstörténeti értékek vetődnek itt felszínre, hogy társadalmi osztályok gondolkozásmódjába bevilágítsanak, s egyes helyek múltbeli képét elővarázsolják. Nem klasszikus mintákat utánzó tudós történetírókról van itt szó, csak értelmes főkről, akik lelki szükségletnek tettek eleget, amikor történeti eseményeket feljegyeztek. Ugyanazt az eseményt nem mindig egybehangzóan mondják el, annál kevésbé értettek egyet az események és történeti személyek megítélésében. Képzettsége, életkörülményei szerint ki-ki saját szemüvegén keresztül nézte a világot, és állította feladatuk elé a tiszta látásra vágyó utókort. Tagadhatatlan azonban, hogy igazat akartak írni, mindegyik szívét-lelkét öntötte a leírt sorokba.

Sepsi Laczkó Máté református pap gróf Mikó Imre szerint minden egyebek felett vallásos és felekezeti szempontból fogta fel korát. De e tulajdonságai a kor szelleméhez tartoznak.⁴⁰ Több okiratot foglalt be munkájába. Bocskai történeti hivatásának jó átérzője.

Gyulafi Léstár fejedelmi titkár Erdélyben, Báthory Zsigmond udvarában élt. Tanultsága és világlátottsága nem állotta útját annak, hogy véreső, földindulások, természeti rendkívüliségek ne érdekeljék. Elbeszélését színes részletek tarkítják. Határozott ítéletei bevilágítanak a kor lelkébe.

Hídvégi Mikó Ferenc hadismeretei feltűnők. Szerinte a Báthory Zsigmond által kivégeztetett politikusok, bölcs békepolitikájukkal Erdély aranykorát teremtték meg, amely kort a fejedelem a töröktől elpártolás „bolond” cselekedetével szüntetett meg.

40 Erd. Tört. Ad. III. 4.

A hajdúk visszaéléseit erős kifejezésekkel korholja. A szászokat olyanoknak rajzolja, mint akik saját érdekeik szerint ide-oda csatlakoznak és a magyarság sorsával nem törődnek. Báthory Gáborról megértéssel nyilatkozik.

Nagy Szabó Ferenc szabómester nagyon élénk író, sokat adott arra, hogy az eseményeket mint szemtanú írja le és az igazságnak utánajárjon. Erős képzelőtehetsége el-elragadja, és a kelleténél élénkebb színezésbe viszi bele. Népies kifejezései sokszor kellemes meglepetésül szolgálnak. A garázda hajdúkkal ellentétben Bástát könyörületes embernek festi, aki a kárvallott panaszossal együtt sír. Szülővárosának, Marosvásárhelynek sorsa közelebbről is érdekelte őt, várának építéséről érdekesen ír. A székelység bajairól nagy rokonszenvvel emlékszik meg.

Borsos Tamás szintén marosvásárhelyi polgárember, történetíró és egyben kiváló diplomata. Több követküldésről ír, 1613. évi portai követjárásának leírása az első ilyenmű történeti emlék. Az erdélyi fejedelemség és a török porta kapcsolata ugyanis sűrű érintkezést tett szükségessé. A diplomáciai ügyek elintézésére és az ország adójának bevívására a fejedelem követeket járatott Konstantinápolyba, az összeköttetés állandósítására meg állandó követet, úgynevezett kapitihát tartott a portán. Ilyen volt Borsos is. Első bemenetele Báthory Gábor uralkodására esett, amikor Balassi Ferenc főkövettel ment együtt. Az erdélyi követek három úton haladtak a portára. A legrövidebb, egyben legjobb a Bukaresten keresztül vivő út volt. Brassóból menet a töröcsvári szoroson át jutottak Tirgovistbe, majd a Dunához Ruszcsukba, onnét a Kis-Balkánon át Konstantinápolyba. A másik út a Belgrádon, Nisen, Szófián, Drinápolyon át vezető út volt. A harmadik Nikápolyon és a zord Nagy-Balkánon át haladt. E legnehezebben járható úton ment Borsos.

Nehéz körülmények között képviselte fejedelmét, mivel annak megbuktatása a portán már elhatározott dolog volt. A török Bethlen Gábort óhajtotta Báthory helyett a fejedelmi székben látni.

Borsos leírása találóan szemlélteti az utazás nehézségeit, a megjelenést a fővezér és császár előtt, általában az erdélyiek portai életét. Mindegyik követjárás ilyenformán ment végbe úgy, hogy Borsos élénken bevilágít az ország külügyi életének évszázados nehézségeibe. Borsosék viselkedése annak az általános erdélyi felfogásnak visszatükrözése, amely szerint a követ fejedelmének és hazájának érdekeit minden körülmények között védje meg.

Krauss György, szász író, Mihály vajda és a vallonok pusztításainak jó kifejezője. Feljegyzésében Básta kapzsiságával és kora nyomorúságaival élénk el-lentétbe kerül Bocskai, aki ez állapotoknak véget vetett. Krauss elragadtatással beszél a békéről, amely Bocskai fellépésével beállott.

Az erdélyi és a román fejedelmek

A fejedelmi Erdély élénk összeköttetést tartott fenn a román fejedelemségekkel, Moldovával és Havasalfölddel. Mindhárom ország a török alá tartozott. Amint Dabija Eustache fejedelem magát kifejezte: mindhárman „a nagy császár hatalmában” voltak, „egy Istenök és egy császáruk” volt. Az együvé tartozás így még fokozta a sok összeköttetést, amelyeket már a szomszédosági viszony is magával hozott.

Török megbízásból is sok alkalom adódott már az érintkezésre. Török parancsból többször moldovai és havasalföldi csapatok jelentek meg Erdélyben, máskor az erdélyi fejedelem kapott megbízást, hogy a román fejedelemségekben uralkodót segítsen a trónra, vagy a lengyelektől, kozákoktól, tatároktól megtámadott fejedelemségeknek segítséget nyújtson. A fejedelmek a kirendelésben Erdély szabadságának megsértését látták, azért igyekeztek magukat a kivonulás alól kivonni, de e törekvésük nem mindig sikerült.

Török parancson kívül is sok ügy összefűzte őket. Így többször megtörtént, hogy a két román fejedelemség Erdéllyel szemben hűbéri viszonyba jutott, máskor szoros szövetség jött köztük létre. Viszont román fejedelmek is voltak, akik Erdély megszerzésére törekedtek, Vitéz Mihály meg is szerezte. A hódítás, a szerződés kötés is a török sajátos kormányzási rendszere miatt volt lehetséges. A török meglegedett azzal, ha fennhatóságát elismerték, a függés fő bizonyítéka volt az adó befizetése. Egyébként ez országok belső ügyeivel nem sokat törődött. Konstantinápoly elég messze volt ahhoz, hogy mindent észre ne vegyen, azért a török tudtán kívül sok minden történhetett. Az egymásra utaltság, kölcsönös védekezés, máskor egymásra törés gyakran kapcsolatot teremtett a három ország között.

Ezekhez járultak a határügyek, kereskedelmi ügyek, a politikai menekültek, beszökött jobbágyok, gonosztevők ügye, a kölcsönös letartóztatások, válási ügyek. Az ezekben való eljárás az országok közötti jó vagy rossz viszonytól függött.

Mindez ügyekben a legfontosabb szerepet mindig az uralkodók játszották. Erdélyben a fejedelemnek tekintélye mindenkor nagy volt, ezért az ő magatartása az állami életre, társadalmi, magánviszonyokra egyaránt erősen kihatott. A román fejedelmek a belső ügyekben szinte korlátlan hatalommal rendelkeztek. Így tehát a három ország egymáshoz való viszonya jórészt az uralkodók felfogásán múlt. Ennélfogva az erdélyi fejedelmeknek a román fejedelmekhez való viszonya, amelyet egykorú levelek, magán és hivatalos tudósítások, országgyűlési határozatok, szerződéslevelek nagy tömege világít meg, méltó érdeklődést támaszt.

Az erdélyi fejedelemség megalakulása korában (1541–1571) János Zsigmond fejedelem uralkodásának zavaros viszonyai nem engedték, hogy Erdély hódító tervekkel lépjen fel. Ellenkezőleg, azon volt, hogy a két román fejedelemséggel békés szomszédságban éljen. Már a két kapitány, akiket János Zsigmond Erdélybe érkezése előtt az új ország élére állítottak, Moldvának és Havasalföldnek felajánlotta Erdély barátságát. A román fejedelemségek csapatai a török megbízásából ismételen megfordultak e korban Erdélyben. Erdély ugyanis nehéz napokat élt: nem tudta, szívvel-lélekkel a törökhöz csatlakozzék, vagy pedig a Magyarországgal való egyesülést keresse, ezért sokat szenvedett a töröktől. Az erdélyiek e betörések alkalmával nagy károkat vallottak, s végül is a török mellé állottak.

A fontolgtatás nehéz napjaiban Mircea Ciobanul havasalföldi fejedelem azt ajánlotta, hogy Erdély ne tartson ki a magyar király, Ferdinánd mellett. Lăpuşneanu Sándor moldovai fejedelem Erdélyt meg is fenyegette. János Zsigmond fejedelem visszahelyezését román csapatok fedezték, ami által Erdélynek a törökhöz való tartozását elősegítették.

A barátságosabb érintkezésre mindkét oldalról történtek kísérletek. Már 1543-ban elhatározta az erdélyi országgyűlés, hogy Rareş Péter moldvai fejedelemhez követség menjen a jó szomszédság megbeszélése céljából. 1552-ben Illés moldovai fejedelem követi előadták, hogy a fejedelem Ferdinánd király valamelyik hívének leányát vagy nővérét szeretné feleségül venni. 1554-ben Jó Pătraşcu havasalföldi fejedelem írt, hogy erős és őszinte barátságot szeretne Erdéllyel kötni. 1563-ban meg János Zsigmond fejedelem nevelt leányát, Cse-repovits Péter leányát, Helénát Sánta Péter fejedelemhez adta nőül. A Szeben-

ben tartott lakodalomra az erdélyi főurakat is meghívta, és azon személyesen is részt vett.

A Báthoryak kora (1571–1613) már a hűbéri viszony korszaka. Báthory István fejedelem különösen Moldvával kereste a jó viszonyt, amelyen át Lengyelországgal érintkezett. A lengyel királyság megszerzésére vágyott, és lengyel királlyá is lett.

Török megbízásból csapatai többször megjelentek Moldovában, Sánta Péter fejedelem trónra segítették, amikor meg alattvalói őt elűzték, a visszahelyezésben megint csak Báthory katonái segédkeztek.

A hűbéri viszony megteremtése Báthory Zsigmond nevéhez fűződik, aki ennek megteremtését a török kiűzésének tervével hozta kapcsolatba. Ügyes szemmel észrevette a nagy elgyengülést, amelyet Törökországban a katonaság fegyelmének lazulása, szerencsétlen hadjáratai a XVI. század vége felé okoztak s az alkalmas időpontot nagy tettekre akarta felhasználni. Ezért a két román fejedelemet is belevonta a magyar királlyal kötött szövetségbe, miután őket hűbéreseivé tette.

A szomszéd fejedelemségek ügyeibe lépten-nyomon beleavatkozott. A fejedelemségek és Erdély között körülbelül olyan viszonyt teremtett, mint aminő volt Erdély és a porta között. A fejedelmeket az erdélyi fejedelem erősítette meg, viszont megígérte, hogy a török ellen megvédi őket. Moldova és Havasalföld fejedelmének nevezte magát, ugyanezt tette Báthory Endre fejedelem is. Havasalföld fejedelme címet Báthory Gábor is viselte.

Báthory Zsigmond saját állhatatlanságának esett áldozatul, Báthory Endrét Vitéz Mihály fejedelem győzte le, Báthory Gábort a török mozdította el, így maradandóbbat nem alkothattak, de maradandóbb foglalásra maguk az erdélyi alattvalók sem vágytak. Észrevették, hogy a török miatt a szomszéd fejedelemségekben elért sikerek állandók nem maradhatnak, azért a Báthoryak esetén okulva, trónralépő fejedelmeiktől ezután a választási feltételekben megkívánták, hogy a román fejedelemségekkel jól legyenek.

Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodását csakugyan az alattvalók kívánságához való alkalmazkodás hatja át. Bethlen Gábor török segítséggel jutott Erdély trónjára, trónja elfoglalásakor az országban jártak a szomszéd román fejedelmek is. Bethlen ez alkalommal jó egyetértést, testvériséget ígért

nekik s egész uralkodása alatt a fejedelemségekben való hódítás őt nem foglalkoztatta. Nagyszabású tervei figyelmét nyugat felé irányították. Politikájának célja végeredményében a török kiűzése volt. E célból barátságos szomszédságra volt szüksége. Minden igyekezete odairányult, hogy a fejedelemségekben olyan uralkodók legyenek, akik neki nem ellenségei. Ezért a portán fejedelmjelölteket ajánlott, az ellenséges fejedelmek megbuktatására igyekezett.

Trónralépését a magyar király sokáig nem akarta eltérni, Homonnai személyében ellenfejedelmet léptetett fel vele szemben, a trónját veszített Şerban Radul fejedelmet is támogatta, hogy ez is lépjen fel Bethlen ellen. Bethlen erre török beavatkozást sürgetett Radul ellen, mert „míg a gerjedő tűz fel nem lobban, szükség megoltani”. Figyelmeztette a portát, hogy a két szövetkező trónkövetelő támogatásában a magyar király részéről nem kicsiny „praktika” rejlik, mert „Homonnait és Şerbant csak úgy toszították elő, mint amely kölest a madaraktól akarván ótalmazni, vázt szoktak felcsinálni.” Jött is török írás, hogy Homonnainak és Şerbannak semmi közük sincs Erdélyhez és a román fejedelemségekhez.

Amikor török parancsra Bethlen Moldvába a lengyelek ellen vonult s ott a törökök és lengyelek között békét teremtett, ugyanakkor Sándor havasalföldi fejedelmet alattvalóival kibékítette, Mihnea Radul moldovai fejedelemmel meg szövetséget kötött. Radul után Grafiani Gáspár lett a fejedelem, aki Bethlent nem kedvelte s országát lengyel fennhatóság alá vetette. Bethlen rögtön jelentést tett erről a portán. Második utódját, Tomşa Istvánt trónralépésekor Bethlen legott üdvözlő levéllel kereste fel s követ útján becsülettel köszöntötte.

Az 1620-as években Moldovában Mihnea Radul jutott fejedelemségre. Bethlen őt rosszakarójának tartotta, a portán azzal vádolta, hogy tatár és lengyel csapatokkal Erdélyt meg akarja támadni. Szerette volna maga Radult megbüntetni. Hangoztatta, hogy nem foglalni akar, mint Báthory Zsigmond tette, csak megbüntetni és hazajön. Panaszkodott, hogy az erdélyi fejedelmek kérésére tettek le román fejedelmeket, török bégeket, pasákat egy szavukra elmozdítottak, csak neki nem szabad Radult megbüntetnie. A barátságtalan fejedelmekkel szemben mindig voltak olyan jelöltek, akiket követe útján a portán támogatott.

Halála évében, 1629-ben, Moldovában Sándoré, Radul fiáé lett a fejedelemség. Sok pénzébe került a fejedelemség és sok görög kísérte őt a portáról udva-

rába. Az erdélyi követ szerint „farkasokat eleget viszen a kis vajda, csak legyen kövér báránnyok szegény moldvaiaknak, mert rakva göröggel udvara.” Sándor még a portáról írt Bethlennek, hogy atyja helyett akarja őt tisztelni, amiben teheti élete végéig akar Bethlennek szolgálni.

Féltékenyen ügyelt Bethlen arra is, hogy tekintélyén ne essék valami sérelem. Régi szokás volt, hogy a két román fejedelem az erdélyi fejedelemnek évenként „főlovakat” küldött „a jó szomszédság megtartásának jeléül”. Így küldött 1627-ben a moldovai fejedelem. Bethlen a küldött lóval nem volt megelegedve, nem tartotta azt méltóságához mértén megfelelőnek s kifejezte, hogy a moldovai fejedelem megbántotta őt, „egy rossz sánta pokrócos lovának ennyi idegen országból udvarába gyülekezett nagy fejedelmek emberi láttokra bemutatásával”. A dolgot nem ló miatt említi, mondotta, mivel Isten adott neki eleget, hanem méltósága kisebbitése és a régi szokás be nem tartása miatt. Ezért a lovat visszaküldötte Moldovába.

A lóajándékon kívül közben a román fejedelmek fizettek is, fizettek később is, de ez nem teremtett még hűbéri viszonyt. Fizetett a török portának közben a magyar király is, Lengyelország is, de egyik sem volt a töröknek hűbérese. Erdély történelme feltünteti, hogy mikor volt hűbéri viszony. Ilyen alkalommal az erdélyi fejedelem a román fejedelemségekben a fejedelmek választásába szólott bele, vagy egyenesen kinevezte, megerősítette ott a fejedelmeket és az erdélyi fejedelmi cím mellett a román fejedelemség címét is viselte. Most az ajándék és a fizetés az elsőbbségnek szólott, amelyhez szerencsésebb viszonyai révén a török előtt az erdélyi fejedelem jutott. Ez a nem hivatalosan hűbéri, hanem a jó szomszédság címén fennállott viszony Erdélynek jobb volt, mint a kimondottan hűbéri. A szorosabb összeköttetés e módja főleg I. Rákóczi György korában formálódott ki.

I. Rákóczi György szoros érintkezésbe lépett Basarab Máté havasalföldi fejedelemmel. A szövetkezés legfőbb oka az volt, hogy Lupul Vazul moldovai fejedelem Havasalföldet magának, majd fiának akarta megszerezni, hogy a két román fejedelemséget a család kezében egyesítse. Ez sem Rákóczinak, sem Máténak nem állott érdekében, ezért a két uralkodó erős szövetséget kötött.

1635-ben Máté fejedelem megígérte, hogy Rákóczival jó szomszédságban él, ha valaki bántaná, ő segít megvédeni. Kötelezte magát, hogy éven-

ként Rákóczinak a Havasalföldre belegelt erdélyi juhokból szedett dézsma fejében 5000 forintot fizet, és egy fejedelemhez illő török lovat ad minden szerszámmal együtt, hozzá még egy kantáros paripát is. Rákóczi is megígérte, hogy Mátét megvédi, s ha a török udvar részéről veszedelem fenyegetné, azt ő igyekszik lecsendesíteni.

E szerződés értelmében 1636-ban Máté nyomon kísérte a török sereget, amely Rákóczi megtámadására Silisztriából, a Duna mellől, Erdély felé tartott. Amíg a török sereg emiatt tétovázott, Rákóczinak ideje maradt arra, hogy a nyugat felől jövő budai pasa seregét feltartóztassa. Amikor 1637-ben Lupul betört Havasalföldre, Rákóczi a havasalföldi fejedelem védelmére jelentékeny segítő sereget küldött. Máté fejedelem Lupult le is győzte. 1639-ben Lupul elérte, hogy a porta a havasalföldi fejedelemséget neki adja. Mivel a török császár parancsának nyíltan ellenszegülni nem lehetett, Rákóczi azon volt, hogy megbízott embere útján a havasalföldieket Máté iránt hűségre bírja, s az erdélyi sereg, mint önkéntes had erdélyi hadi jelvények nélkül a havasalföldi sereghez csatlakozott. Máté ez alkalommal is győzött, és fejedelemségét megvédte. A portán pénzzel elintézte a dolgot, Rákóczi pedig diplomáciai úton támogatta.

E küzdelmek diplomáciai összefogásokkal, katonai támogatásokkal vannak tele, Rákóczi a két román fejedelem között békeközvetítőként is szerepelt; több ízben fényes havasalföldi követség jelent meg Erdélyben. Soha jobb viszony, erősebb összetartás erdélyi és román fejedelem között nem volt: a nehéz viszonyok ellenére két évtizedig tartó barátság jött létre Máté és Rákóczi között.

E barátság örökségképpen szállott át Rákóczi fiára, II. Rákóczi György fejedelemre. 1650-ben a két fejedelem megújította azt a szerződést, amelyet Máté még I. Rákóczi Györggyel kötött. E szövetség értelmében, amikor Lupul újból Havasalföldre tört, II. Rákóczi György Máténak segítséget küldött. Olyan nagy volt Havasalföldön a rémület, hogy a nőket és gyermekeket télvíz idején az erdélyi határra hozták. Lupul ezúttal is veszített, saját országából is kiszorult, a tatárok elfogták és a török portának kiadták. Mivel nyugtalanságait itt is megunták, a Héttoronyba zárták.

II. Rákóczi György lengyel király szeretett volna lenni, azért azon volt, hogy a két román fejedelemséget hűbéreseivé tegye. Lupul utódját ő nevezte ki, Máté fiát alattvalói ellen megvédte, így mind a két fejedelem neki köszönhette székét.

Kelet felől tehát biztos helyzetet teremtett, mindkét uralkodó a hűbérese lett, lengyel hadjárataiban is segítették Rákóczit. A lengyel vállalkozás azonban nem sikerült, Rákóczi emiatt fejedelemségét és életét is elvesztette, halálával a hűbéri viszony is megszűnt.

Erdély utolsó fejedelme Apafi Mihály volt. Trónra lépésekor lényegesen más állapotok voltak, örökölt, mint aminő Bethlen és a Rákócziak alatt. Amikor II. Rákóczi György szerencsétlen lengyel hadjárata után fogságba került, elpusztult Erdély színe-java. Elveszett Erdély szabadsága, fejedelmeit a török nevezte ki, így jutott trónra Apafi is. Békeszerető, nem nagy politikai éleslátással bíró fejedelem volt, nem irányította a kor eseményeit, csak éppen alkalmazkodott a meglévő viszonyokhoz. Erdély most már nem tűnt fel oly hatalmasnak, az ország területének majdnem negyedrészt elvette a török, az adót felemelte, a fejedelmválasztásba beleszólt, úgyhogy Erdély sorsa kezdett a román fejedelemségek sorsához hasonlítani. Ezután hűbéri viszonyról szó sem lehet, az uralkodók közelebb jutnak egymáshoz. Katonai összefogásokra nem kerül sor, az uralkodók érintkezése az önzetlen szomszédság barátságát mutatja. Apafi uralkodásának három évtizede alatt a két román fejedelemségben több fejedelmváltás történt.

Moldvában 1661-ben Dabija Eustache lett a fejedelem. Kinevezésekor Konstantinápolyban volt, az erdélyi követ azonnal felkereste és Apafi nevében üdvözölte. Az új fejedelem jó szomszédságot ígért, levelében tudatta, hogy Apafi rendelkezze vele, legyen nyugodt az ő atyafiúi szeretetéről. Egyben ajándékot is küldött. Cantacuzino Demeter Apafiról, mint házuk jó barátjáról beszélt. Utódja, Antal Ruset arra való hivatkozással, hogy Apafi „jó szomszédjával él és hal”, kérte, hogy neki is legyen jó szomszédja. 1683-ban Duca György fejedelem Erdélyen keresztül csatlakozott a Bécsset vívó török sereghez. A két uralkodó ez alkalommal személyesen is találkozott. 1660-ban Ghica Gergely havasalföldi fejedelem erős szövetséget kötött Apafival, a Cantacuzino Şerban fejedelemmel való jó viszonyt élénk levélváltás világítja meg. A kor utolsó fejedelme, Brâncoveanu Konstantin úgy írt Apafinak, mint fiú szokott az atyjának.

A politikai ügyeken kívül az érintkezésre sok alkalom adódott. Az erdélyi román püspököket Havasalföldön szentelték fel, a portára menő erdélyi követek Bukaresten keresztül mentek, s a fejedelmet is felkeresték. Mint azelőtt,

most is megtörtént, hogy a moldovai fejedelem, Cantacuzino Șerban felesége, Andreiana Fălcoianu Erdélybe menekült. Hogy nagyobb biztonságban legyen, magyar ruhába öltözött, ugyanezt tette kísérete is. Tartózkodási helyüket így akarták titokban tartani.

A román fejedelmek az erdélyi fejedelemszonyt, Bornemisza Annát is üdvözölték levelükben. Megtörtént, hogy Apafi és a fejedelemszony meghívást kaptak a román fejedelmi udvarokba. Így 1681-ben a moldovai fejedelem hívta meg őket leánya eljegyzésére, 1676-ban ugyanez a fejedelem, mint havasalföldi uralkodó lakodalomra hívta őket. 1688-ban Bukarestből jött meghívó.

Bornemisza Anna és a fejedelemszonyok is felkeresték egymást levéllel. 1679-ben a havasalföldi fejedelemszony Bornemisza Anna barátnőjének, nővérének nevezte magát. 1680-ban Cantacuzino Șerban felesége, aki férjével leánya lakodalmára hívta az erdélyi uralkodó családot, Bornemisza Annához írt levelében kívánta, hogy ő is megérhesse szerelmes gyermekének ilyen örömnapját. De nemcsak az örömben, hanem a gyász napjaiban is összefogtak. 1688-ban meghalt Bornemisza Anna. Cantacuzino Șerban részvétsoraiban kifejtette, hogy Apafi feleségének halálát nagy szívfájdalommal vette tudomásul. Levelében azt írta, hogy az emberi élet hasonló a tenger habjainak sebes folyásához, amely, mint vízbuborék eltűnik, és a halált senki el nem kerülheti. A jó szomszédság révén Apafi bánata reá is kihat. Apafit tényleg megtörte a bánat, 1690-ben meghalt és halálával az erdélyi fejedelemséget is sírba vitte.

Impériumváltozás

Új idők, új emberek! Történelmi megfigyelés, hogy államképződések, beolvasztások vagy gyökeres rendszerváltozások alkalmával a társadalom képe is átalakul. Miként a mérlegnél: az egyik rész felemelkedik, a másik leszáll. Egyik az államhatalom melegítő napsugarába kerül, a másik pedig homályba süllyed.

Így történt Erdélyben is, önálló fejedelemségének megszűnése után. Az ország tartomány lett, amelyet Bécsből kormányoztak. Látszólagos önkormányzata helyi vezetőkre támaszkodott, de e főtisztek csak abban a térben mozogtak, amelyet a bécsi minisztériumok vagy az Erdély vezetésére alakított német bizottságok köréjük vontak. Kormányzási ügyekben a bécsi alkancellária, katonai ügyekben a szebeni német generális, pénzügyekben az Erdélybe küldött bizottság tartotta kezében az irányító zászlót. Az igazságszolgáltatás függetlenségét a bécsi rögtönzött bíróság, a delegatum indicium harapta el. Mit ért az önkormányzat, amikor gépezetének kerekeihez, az alkotmány ellenére, nem erdélyi vezetők ültek.

Megkezdődött a beszivárgás és a gazdasági kihasználás. Az ország állatállományának olcsó kiszállítására német kereskedők jöttek Erdélybe, az itt állomásozó német katonatisztek is állatkereskedésre adták magukat. Német iparosok külső ízlést, újításokat hoztak az országba. Erdélyben soha nem látott szokások lettek divatosak s változtatták meg a régi erkölcsöket.

Ez erkölcsváltozást elősegítették az ékek, amelyeket az új kormányzási rend a társadalmi osztályok közé vert. A főnemességet rangemelésekkel osztotta meg, a kisipart a fokozódó behozatallal gyengítette, a kincstári munkásokra pedig a termelés fokozásának erőltetésével rakott nagyobb terhet. Hűségük biztosítása végett kisebb vagyónú embereket is grófi, bárói rangra emelt, akik azután ennek megfelelően akartak élni. Ezeket is, a gazdagabbakat is a bécsi fényűző és újszerű berendezkedésre áttérés verte kiadásokba. Bánffy György és Apor István (a Báthory-Apor Szeminárium egyik alapítója) bevásárlásokra, egyszeri út alkalmával, 80000 forintot költöttek el.

Az új és a régi nemesség között versengés indult meg a rang megállapításában. Akik most címeket kaptak, az ülésrendben, az országgyűlési névsor összeállításában elől kívántak járni, a többiek viszont a családok ősiségét vették irányadóknak. A kérdést végül is az uralkodó döntötte el. Az országgyűlésen a grófok, bárók a főtiszték után, a nem-mágnások előtt ültek, viszont a nagyságos cím csak az ősi nemeseket illette meg. Innét az erdélyi szokás, amely szerint a társadalom az ősnemeseket, ha nem is grófok, bárók, manapság is a legmagasabb címmel tiszteli meg.

A nagyobb polcon való elhelyezkedéshez mindig pénz is kell. A napi élet követelményei, igényei emelkednek: új konyha, új bútorok, ruhák kellenek. A nagyobb ranghoz jutott főnemesség is erőteljes gazdálkodással, új jószágadományozásokkal, államjövödelmek (bányák, vámok) bérbe vevésével, kereskedésre való összeállással, pénzek jó kamatoztatásával igyekezett pénzhez jutni. Bánffy György kormányzó és Apor István kincstartó ezért vették bérbe az arany-kéneső bányákat, a határvámokat.

Hasonló helyzetben voltak általában mindazok is, akik nagyobb állásokban ültek. A fizetések kicsinyek voltak, a nyugdíjnak csak kegydíj formáját ismerték, az állásban levők tehát saját birtokaikból, szerzeményeikből éltek. Eddig a szerényebb életmód mellett nem volt baj, de az általánossá váló igényesedés több költséget kívánt.

Természetes következmény lett az eladósodás. Apor Péter panasza szerint: Előbb az emberek nem gyűjtöttek pénzt, és nem voltak adósok, szeretetben élt úr és paraszt. Most meg adósok lettek a gőg mellett.

Idegen talajból átültetett szokások így állítottak szembe békésen élőket, és vontak közéjük választófalat. Nagyobb lett a különbség ember és ember között.

A kincstári jövödelmek közül a még megmaradt néhány birtok (gyulafehérvári, dévai, szamosújvári, kővári, görgényi, vinci) volt már csak Apor kincstartó kezén, a többi a német bizottság (commissio) intézkedése alá került. Tehát az arany-kéneső-bányák (Zalatna, Popárfalva a hozzájuk tartozó uradalmakkal), vámok, sóbányák, dézsmák. Úgy találták ugyanis, hogy az erdélyiek nem mutatnak fel elég jövedelmet. A jövedelem tényleg fokozódott, de az elégedetlenség is nagyobbodott. A pénzügyi hivatalokba német tisztviselők ültek. Apor Péter megállapította, hogy a sóbányák kamaraispánjai csak németek voltak.

Az erdélyiek így a kincstári jövedelmek kezeléséből, a katonai állásokból hátrább és hátrább szorultak, viszont terheik növekedtek. A török visszaszorításával járó nagy adók, a katonatartás nagy áldozatokat követelt. Az urakat a kényszerkölcsönökkel, ajándéokra szorítással, a szegényebbeket az adózás kiterjesztésével s emelésével terhelték meg. Annyira elszegényedtek az emberek, hogy az uralkodó 1698-ban két évre moratóriumot hirdetett, amely idő alatt a kölcsönadott összegeket nem volt szabad behajtani.

Az emberek rosszabbodástól féltek, mire a pénzmentés is megkezdődött. Apor István titokban Bécsbe vitt pénzt, és azt a jezsuitáknál helyezte el. Így sem kerülte el sorsát, mivel a kincstár vele szemben támasztott követeléseit ez összegből téríttette meg. Erdélyben még nem voltak bankok, a kölcsönöket magánemberek adták. Idővel a bécsi bankokban történő pénzelhelyezés rendszerebb lett.

Bécsben az elintézések vadhajtása a vesztegetés. A kijárók jutalomra vártak, ettől a rangosabbak sem idegenkedtek. Apor kincstartó pl. 100–100 aranyat küldött Aichpichl és Kleinburg pénzügyi tanácsosoknak, hogy a pénzügyi kamarában mellette szóljanak. Kleinburg Aport Martinicz grófné támogatásával is kecsegtette, mint akinek nagy szava van a felség és a nagy emberek előtt. Apor ennek részére is 100 aranyat küldött Kleinburg kezéhez. Ez azonban még annak részére is 30–40 aranyat kért, aki, mint írta, ennél a grófnénál legtöbbet tehet.

Erdély szabadsága ekképpen morzsolódott, morzsolódott, amíg engedelmes tartománnyá nem vált.

Erdély és a porta

Az erdélyi fejedelemség és a porta viszonyának fejtegetése nem új keletű dolog. A vitatkozók két táborra oszlottak a legellentétebb felfogással. Az egyik rész Erdélyt török alattvalónak, egyszerű vazallusnak tekintette, a másik rész Erdély függetlensége mellett kardoskodott.

Az alárendeltség igazolására, ha a kötelezettségeket, amelyekkel Erdély a töröknek tartozott, csak úgy magukban felsoroljuk, nem nehéz bizonyítékokat találni. A függés ugyanis sok dologban nyilvánvaló volt: az erdélyi fejedelmválasztás szabadsága a porta engedélyén nyugodott, a választást a porta erősítette meg. Fejedelmeket tett le s segített a trónra, fejedelemségre pályázókat tartott kéznél, hogy velük Erdélyt ijesztgesse. A megválasztott uralkodónak fejedelmi jelvényeket küldött, és még a fejedelmek házasságába is beleszólást kívánt. Erdély adót fizetett s melléje ajándékokkal is kedveskedett. Továbbá Erdély külügyi vállalkozásaihoz török engedély kellett, a török sereghez közben kirendelt erdélyi katonaság is csatlakozott, s Erdély a török seregnek élelmiszereket küldött. Függséget érzünk akkor is, amikor a lealázó bánásmódot látjuk, ahogy az erdélyiekkel bántak, ha halljuk a megalázó hangot, ahogy a fejedelemről nyilatkoztak, vagy az erdélyi követekkel beszéltek. A követi tárgyalásokkal kapcsolatban Erdély sokszor szegényesnek, megcsúfoltnak tűnik fel, érezzük a megalázás pírját, amelyet az erdélyiek arcán a méltatlan bánásmód idézett elő.

Ezzel szemben a másik fél mindenre találhat mentséget. Így Erdély belső ügyeiben teljesen szabadon járhatott el, fejedelmeit ritka kivétellel szabadon választotta, a portai megerősítés is megjött. A fejedelem és az ország követei bármerre szabadon járhattak, Erdély külügyi életet élhetett, csak érdekei a porta érdekeit nem keresztezheték. Igaz, hogy adót fizettek, de közben adót fizetett Magyarország és Lengyelország is, mégsem lettek alattvaló országokká, ajándékot meg a független országok is küldöttek. Méltán feltűnhetnek az, hogy Erdély a törökkel szemben is mennyi önállóságot mutatott. Így adót többször évekig

nem fizetett, a hadba vonulás alól magát ügyesen kivonta, török alá tartozó országokat lekötött, egyes fejedelmei mellett a török ellenére is kitarzott, egyes átadásra követelt várak kiszolgáltatását húzta-halasztotta.

Tagadhatatlan továbbá, hogy az erdélyi követeket a török az idegen követek előtt is általában véve annyira megtisztelte, hogy felemelő érzéssel, faji büszkeséggel éljük át az örömet, amellyel ennek láttára az erdélyi követek eldicsekedtek. Az az érzés támad bennünk, hogy ez utóbbi bánásmód a rendszer, s igazat adunk azoknak, akik Erdélyt függetlennek tekintették, és azt vallották, hogy Erdélynek a törökkel szövetsége volt. Megnyugtatjuk magunkat, hogy a góg, amellyel közben a török a keresztényekkel beszélt, nemzeti vonás.

Aki Erdély történetével foglalkozik, lehetetlen, hogy figyelmét e sok ellenmondás elkerülje. Egyik pillanatban minden derűs, a másik percben már a vihar dörgése hallatszik. Egyik percben barátságos mosoly, különösen az ajándékok láttára kigömbölyödő arc, máskor durvaság, szitok fogadta az erdélyieket. Van fellelkesült időpont, amelyben Erdélyt függetlennek látjuk, máskor szolgának tartjuk.

A fentiekhez hasonló érzések tölthették el az erdélyi történetírás nagy emberét, Mikó Imre grófot is. Annak a bizonytalanságnak a láttára, amely a portához való viszony megállapításában kifejezésre jutott, az *Erdélyi Történelmi Adatok* II. kötetében, a török athnámékhoz írt Előismertetésében olyan kívánságának adott hangot, hogy a történetírás egyik vagy másik nézetet bizonyítsa be, vagy pedig — ahogyan ő véli — egy közvetítő és helyesebb harmadikat állapítson meg, s arra üsse rá a történelmi igazság bélyegét. Miután véleményét semmivel sem támasztotta alá, így megjegyzése a megérzés látszatát kelti.

Talán felszólítása sarkallta Vajda Gyulát arra, hogy e kérdést tanulmányozza. Nagy szorgalommal összeállított művében arra a megállapításra jutott, hogy Erdély nem volt meghódított tartomány, önként csatlakozott a törökhöz, ezért Erdély s a porta között szövetségi viszony jött létre. Legfőbb érveit éppen azokból az athnámékból merítette, amelyek hatására Mikó Imre megállapítását tette. Vajda Gyula könyvének elolvasásakor nem érezzük a megnyugvást, amelyet egy kérdés eldöntése okoz. Úgy látjuk, hogy a nehézségek, amelyek a szabadság ellen szólnak, nem oszlottak el. Ítélethozatalában korlátozta őt az a körülmény, hogy Erdélyt tisztán erdélyi nézőpontból tekintette, holott a megfejtést csak a

többi, egykoron a török uralom alá tartozott ország viszonyainak figyelembe vételétől remélhetjük.

Ez a szempont adja meg a jogosultságot s Mikó Imre tekintélye a bátorságot, hogy az általa kijelölt irányba haladva megoldást keressünk.

A Balkán-államok közül a töröknek először Bulgária hódolt meg. 1361-ben elesett Drinápoly, húsz évvel később Szófia. 1389-ben a fenyegetett déli államok (Bulgária, Szerbia, Bosznia, Albánia, Havasalföld) a koszovopoljei (rigómezői) csatátéren a török ellen együttesen tettek próbát, de sikertelenül. 1393-ban Tirnovó elfoglalása után Bulgária ellenállása megszűnt. A magyarok várnai csatája utolsó próbálkozás volt Bulgária megmentésére, de nem sikerült. Bulgária egyszerű török hódoltságként élt tovább, mint külön ország semmilyen tekintetben nem jött szóba.

Ugyanígy járt a legtöbb Balkán-állam. A koszovopoljei ütközet után Szerbia meghódítása is megkezdődött. Várai egymás után elestek, 1441-ben már csak Belgrád és a macsói bánág volt szabad. A szegedi béke szerint, amelyet I. Ulászló magyar király kötött, a várakat a szerbek visszakapták volna, de a békekötés megvalósulatlan maradt. 1459-ben Szerbia is meghódolt. A köznép jó része a hegyek közé húzódott, a városokat mohamedánok népesítették be.

Görögország is török hódoltság lett s négy részre darabolódott. A XVII. század végén Velence Móreát visszafoglalta. Albánia Szkander bég halála után 1478-ban szintén hódoltság lett, Bosznia már 1463-ban meghódolt. Montenegró lakói a hegyek között függetlenek maradtak. Mivel ez az ország félreesett, a török túlságosan sokat nem is törődött vele. Nagy szabadságnak örvendett a kis Raguzai köztársaság, körülbelül 10000 arany évi adót fizetett, viszont a törökökkel előnyös kereskedelmi szerződéseket kötött. Külön ország gyanánt szerepelt.

Délen Egyiptom kerületekre osztva a hódoltsághoz tartozott. Keleten Perzsia a török ellen sok háborút viselt, de e harcokban birodalma nyugati részét elvesztette. 1638-tól Bagdad a török birtokában maradt. Perzsia keleti része külön ország, éppen úgy, mint Lengyelország, amely 1672-ben adófizetésre kötelezte magát. A török alá tartozott a krimi tatárok földje. A tatárok mohamedán vallásuk miatt kiváltságokat élveztek.

A keresztény országok közül a török alá tartozott még Moldva és Havasalföld. Havasalföld 1330-tól számítva függetlenségét, az öreg Mircea részt

vett a nikápolyi csatában, amely után a töröknek adót fizetett (1417). Moldva 1359-től tekinti függetlennek magát, s a töröknek 1456 óta adót fizetett. Közben Nagy István, Mátyás király kortársa, az adót megtagadta, de országát az adófizetés alól felszabadítani nem tudta. A vajdák választásába a török mindkét országban egyre jobban beleavatkozott, utóbb egyszerűen csak ki-nevezte őket.

Ha Erdély és a porta viszonyának megállapításához ez országok között szét-tekintünk, akkor a független országok és a hódoltsággá lett országok nem jöhetnek szóba. A hódoltság azért, mert nincs külügye, nincs önálló belső élete, a független országok azért, mivel náluk függésre valló mozzanatok egyáltalában nem figyelhetők meg. Ezek közé tartoznak azok az országok is, amelyek közben adót fizettek, de ezzel szabadságukat nem veszítették el. Ilyen Raguzá, úgy, hogy Velencéhez, Lengyelországhoz, Magyarországhoz hasonlítható, amelyek időnkint szintén adóztak. Maradnak tehát csak: Moldva, Havasalföld és a krimi tatárok országa. Még a tatárok is szerencsésebbek voltak, mivel a mohamedán hitet vallották. Erdély helyzetét legjobban a Moldvával és Havasalfölddel való összehasonlítás világítja meg, mint amelyek szintén külön országok és keresztények voltak. Emellett a tatárok viszonyának megfigyelése is értékes tanulságokkal szolgál.

Erdélynek a portához való viszonyát a II. Szulejmán-féle okirat szabályozza, amely Erdélynek szabad fejedelmválasztást ígér, a császárnak csak a megerősítést tartja fenn, és adófizetést követel. Az erdélyiek is, a török is mindig ez iratra hivatkoztak, mint alapokmányra. Ez okiratban foglalt elvek gyakorlati megvalósítását az athnámék tartalmazzák, amelyeket a porta a fejedelmeknek küldött. Meglehetősen egyformák. Szó van bennük a fejedelmválasztó-jogról, az adóról, a török táborba küldendő élésről, a kölcsönös megsegítés kötelezettségéről. Arról, hogy megsegítéskor az erdélyi sereg a török táboron kívül száll meg, arról, hogy török földön az erdélyi követek biztos járás-keeléséről, ellátásáról a porta gondoskodik. A császár azt ígérte, hogy amíg a fejedelem hűségben marad, addig ez irat pontjait megtartja.

E Szulejmán-féle irat lett Erdély szerencséje, az ebben biztosított szabad fejedelmválasztás elve mentette meg attól, hogy mélyre süllyedjen. Sőt, Erdély szerencsés földrajzi fekvésénél fogva a nyugat-európai politikába is belekerült,

kelet felé pedig súlya egyre jobban növekedett. A fejedelemség megalakulása korában török parancsra a román vajdák ugyan ismételten bennjártak Erdélyben, de a Báthoryak korától a megerősödött Erdély kapott felszólítást, hogy a vajdákat trónjuk elfoglalásában vagy annak megtartásában támogassa. Sánta Péter moldvai vajda támogatására Erdélyből többször mentek csapatok, Báthory Zsigmond alatt a két vajdaság körülbelül olyan helyzetbe került Erdéllyel szemben, mint aminő viszonyban Erdély állott a törökkel szemben. Basarab Máté két évtizedes uralkodását leginkább I. Rákóczi György katonai és diplomáciai támogatásának köszönhetette. II. Rákóczi György alatt teljes lett a vajdaságok lekötöttsége.

A létrejött szövethatárok középpontjában mindig Erdély állott, veszedelem idején a vajdák Erdélybe menekültek. Megtörtént, hogy a fejedelem a vajdát alattvalóival kibékítette, így hozott létre egyességet Bethlen a havasalföldi vajda és alattvalói között. I. Rákóczi György meg Basarab Máté havasalföldi és Lupul, Vazul moldvai vajdák között teremtett ideig-óráig tartó békét. Az erdélyi fejedelem kérésére a porta vajdákat tett le, a vajdaságra pályázók az erdélyi fejedelem pártfogását keresték, a támogatás fejében neki nagy ígéretekkel tettek. A vajdák a fejedelemnek évenként értékes lóajándékot küldöttek. Mindenütt az erdélyi fejedelem személye állott előtérben, arra nem volt eset, hogy a fejedelem a vajdák vezetésére bízta volna magát.

Mindez arra mutat, hogy az erdélyi fejedelem keze nem volt úgy megkötve, mint a vajdáké. Erdély súlyát bizonyítja az is, hogy békeközvetítésre Erdélyt a török is felkérte. Így Borsos Tamás követ a török–lengyel béke közvetítésén fáradozott, Apafi fejedelem is a török és lengyel között közvetített, ugyanígy közvetített a magyar király és a bujdosók között. Erdély követeit a portán tartózkodó többi európai követek megillető tisztelettel környezték, velük összejártak. Egyszóval Erdély nagy szerepet töltött be.

Ezzel szemben a két vajdaságban az uralkodók szabad választására ritkán adódott alkalom, az uralkodóknak állásukat a portán kellett kijárniuk. A vajdaságra pályázók nagy számban a portán éltek, ahol pénzzel, ajándékokkal igyekeztek előmozdítani ügyeiket. Ha a megkívánt pénz megvolt, akkor hat vagy több jelenlevő bojár ünnepélyes esküje vagy beküldött írása elég volt arra, hogy az ország véleménye megnyilatkozottnak lássék. A kinevezett vajda a fővezér-

hez ment, akinek kezét csókolt. A fővezértől ünnepélyes kísérettel tért vissza szállására, útközben bement a görög keleti patriarcha templomába, aki őt, mint a török alá tartozó területen egyedül uralkodó görög keleti fejedelmet koronával ékesítette.

Kijelölt napon a vajda a császár előtt is megjelent, hogy kinevezéséért személyesen köszönetet mondjon. Két kapucsi pasától (a császári ajtónállók vezetőitől) kísérve kaftánosan lépett a császár elé, előtte háromszor a földig hajolt. A császár őt hűségre intette. Utóbb iratot kapott, amelyet országába érkezése után alattvalói előtt fel kellett olvasatnia.⁴¹

Otthon, mint teljes hatalommal bíró uralkodó kormányzott, akinek alattvalói 1834-ig kezét csókoltak. Az ország belső ügyeiben szabadságot élvezett, de külügye a török kezében volt. Amikor Rareș Péter, moldvai vajda, aki Szapolyai Jánosnak volt kortársa, a lengyelekhez követet küldött, a török tiltakozott. Ki ő – kérdezte –, honnan veszi a bátorságot, amikor a havasalföldi vajdával együtt a szultán adófizetői és szolgálói. Szigorú parancsot adott ki, hogy a vajdák a jövőben ne merészkedjenek sehová követet küldeni vagy fogadni. Akinek ügyes-bajos dolga van velük, az forduljon a magas portához.⁴²

A vajdák a török kapzsisága miatt csak pénzzel tudták magukat állásukban megtartani, sokat fizettek azért, hogy új, jobban fizető pályázó kedvéért le ne tegyék őket.

Erdélyből kinevezéséért a fejedelem sohasem ment a portára. Bethlen Gábor a fejedelemség elfogadására a portán jártában előzetesen engedélyt kapott, de az erdélyiek választására bízta magát. Az erdélyi fejedelem nem tartott kezeseket sem a portán, amint hűségük zálogául a vajdáknak tartaniuk kellett. Fiát, testvérét, rokonait küldötte a vajda a portára és ezek csak a török hivatalos világgal érintkezhetek. A vajdák előkelő pártfogókat, protektorokat is kényszerültek keresni, akik ügyüket védjék. E szerepre rendszerint befolyásos görögök vállalkoztak, akik ugyancsak megfizették magukat.

41 Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes II.* 39–42. 1. (Gotha, 1905.)

42 Condurachi D. János: *Soli Agent și domnilor Moldovei la Poarta in secolul al XVII-lea.* 14–15. 1. (= Moldva követei és ágensei a portán a XVII. században. Bukarest, 1920.) Adatait jórészt a Hurmuzaki-féle oklevélgyűjteményből meríti.

Nagy különbség volt az adózásban is. Erdély kötelezettségei is súlyosak voltak, de mégsem annyira nagyok. Az évi adó, amely szokásjogon alapult, 10000 arany volt, utóbb 15000, Apafi korában 40000. A császárnak az adó mellé vittek rendszeren 10 virágos arany kupát, egy ezüst mosdómedencét korsóstul. Kijárt még évenként 12 pár betanított sólyom. A vezérek, főemberek egy-egy alkalommal, valamennyiét egy összegbe számítva, 2600–3400 tallért kaptak, amely aranyban felét teszi, e mellé összesen 23–31 kupát.

Külön költség volt, ha rendkívüli ajándékot vittek. Ezt akkor tették, ha a fejedelem fiát még életében utódjává választotta és a portán megerősítését kérte. Bethlen feleségét választotta meg ilyen módon. Nagy összeget tettek le II. Rákóczi György lengyel hadjárata után és a Béli-féle felkelés idején.

Külön teher volt, amikor a török táborba élelmiszereket kellett szállítaniuk. Váltig tiltakoztak ellene, de engedelmeskedniök kellett. Először Bethlen kedveskedésből tette, de azután már megkövetelték. Küldött Bethlen, Apafi is két alkalommal (1672, 1674). Átlag 600–600, 6–6 ökrös élelemszállító szekérrel küldtek.

Költségbe került a török táborba való kivonulás is, de ebből Erdély gyengén vette ki a részét. A Báthoryak korában volt rá példa. Bethlen Gábor is kivonult a Dnyeszter folyó mellé, de – mint mondotta – csak azért ment, hogy a törökök és lengyelek között békességet szerezzen, és azért ment személyesen, mert szabadságuk ellenére nélküle az erdélyiek ki nem vonultak volna. Apafi kétszer is hadba szállt (1682-ben, 1683-ban), de érdemleges dolgot nem művelt.

Moldvának és Havasalföldnek terhei sokkal nagyobbak voltak. Rareş Péter moldvai vajda évi 10000 arany adót fizetett, Heraclides Basilicus Jakab vajda, akinek támogatását Forgách Ferenc történetíró emlékiratban ajánlotta a magyar királynak, már 30000 arannyal adózott. Ez összeg állandó maradt. Havasalföld évenként átlag 60000 aranyat fizetett. Erdély adójánál tehát mindkét országnak jóval nagyobb.

Az adóhoz egyéb kiadások is járultak. Ilyenek voltak az ajándékok (prezentek), amelyek fizetése szintén kötelező volt. Például Rareş Péter vajda a császárnak 12000, a fővezérnek 600 aranyat fizetett. Később szokásba jött, hogy a vajdák a mohamedánság fő ünnepein a császárnak, feleségeinek, a fővezérnek, a főméltóságoknak ajándékokat küldjenek. Egyéb kötelezettségek voltak

az adományok. Ilyenek voltak a lovak, sólymok, amelyeket a császár, a fővezér kaptak. Terhesek voltak a vajdák személyes tartozásai. Vajdaságukért ugyanis nagy ígéreteket tettek, amelyeket esetleg egész uralkodásuk alatt törlesztettek. Megtörtént, hogy a fizetési kötelezettség az utódra is rászállott. Hadi állapotkor a török táborba juhokat, lovakat, fát, gabonát, lisztet, járműveket, hadianyagot kellett küldeniük. Igen súlyos kötelezettség volt, hogy a császári udvart házi szükségletekkel kellett ellátniuk: mézzel, viasszal, vajjal, húsнемűvel.

Hogy a rendes török adón kívül az alattvalók más török adót is fizessenek, az Erdélyben teljesen ismeretlen volt. A két vajdaság alattvalói azonban fizettek. Ilyen volt a „bír” adó, amely alól senki sem volt felmentve. Összeírás szerint a császár hivatalnokai szedték be, a felosztást a falukban az öregek eszközölték. A családfő fizetett magáért, házasulatlan fiaiért, szolgálóiért, földjeiért. Fizettek az alattvalók zászlóadó címen, amely zászlót a vajda a portától megerősítés jeléül kapta. A kiváltságos osztályok: méltóságon levők, papok, katonák, kereskedők, bojárok, hivatalnokok, idegenek még külön is adóztak. Mindez adókból a fejedelem is részt kapott.⁴³

Nagy különbség nyilvánul abban a tiszteletben is, amelyben a törökök az erdélyi fejedelem személyét részesítették. A fejedelem személyéről tisztelettel nyilatkoztak, ajándékait tisztelettel fogadták, a főtörökök magukat a fejedelem figyelmébe ajánlották, a fejedelmeket fiuknak, testvérüknek fogadták, személyes találkozásokkor vele méltóságának megfelelően bántak. Minden eltérés kivétel számba ment. A töröknél a hivatalos fogadásnak megvoltak az előírt formái, amelyeket a fejedelmek fogadásánál megfigyelhetünk.

A fejedelem a császárral vagy fővezérrel ritkán találkozott. A portán szerzett fejedelemséget Székely Mózes, de hatalomra nem juthatott. Bethlen is a portán járt, amikor a fejedelemség megszerzésére biztatást s előzetes jóváhagyást kapott, de a császárral már nem találkozott. A táborban lettek fejedelmek Barcsay Ákos és Apafi Mihály, Barcsayt maga a fővezér tette azzá. A fővezérrel szemben volt Bocskai is, de ő egészen különleges viszonyok között szerepelt.

43 Iorga i. m. 77–82.

A császárral csak egy fejedelem találkozott: János Zsigmond. Hogy Miksa magyar király vádjai alól tisztázza magát, személyesen ment II. Szulejmán táborába, Nándorfehérvárra. A császár saját gályáján vitette át a fejedelmet a Dunán. Nagy fényvel kísértette fel a fogadásra. A fejedelem kardosan jelent meg, holott a császár elé kardosan senki se léphetett, a fővezér őt megjelenése pillanatában a császár elé vezette, aki a fejedelmet megölelte, leültette s szerelmes fiának nevezte. A megilletődött ifjú viszont kezét csókolt, s térdet hajtott az agg szultánnak, aki őt, mint csecsemőt Buda falai alatt karjában tartotta.⁴⁴ A találkozás az apa és fiú összejövetelének benyomását kelti.

A császár előtt való megjelenéskor a kézcsók megengedése már kitüntetésszámba ment, egyébként csak köntösét volt szabad megcsókolni, vagy leggyakrabban a földig való mély meghajlás, leborulás, a szőnyeg megcsókolása volt divatos. A törökök el sem tudták képzelni, hogy e tiszteletnyilvánítások nélkül valaki a császárral beszélhessen. Így amikor Szapolyai János magyar király a császár előtt megjelent, a török történetíró azt írja, hogy a király a császárnak kezét csókolt.⁴⁵ Holott amikor a császárnál kihallgatáson volt, karjába jobbról-balról udvariasan egy-egy török udvari tisztviselő kapaszkodott, s mély meghajlásra kényszerítették. Ez már az az időszak volt, amikor a fogadás szabályait megszigorították; egyébként Rákóczi már akkor nem volt uralkodó fejedelem.

A tiszteletnyilvánítás e módját a törökök a perzsáktól tanulták, ahol a leborulás az imádással ért fel. Keleten a kézcsók bevett szokás volt. Amikor Kakas István, Rudolf magyar király követe Moszkvában járt, előírás szerint az orosz fejedelemnek kezét csókolt. A vajdának az alattvalók kezét csókoltak Moldvában és Havasalföldön is.

Ha esetleges találkozásnál János Zsigmond példájára későbbi erdélyi fejedelem a császárnak kezét csókolt volna, ez már a tiszteletadás elviselhetőbb formája lett volna. De arról szó sem esett, hogy a fejedelem a császár köntösét megcsókolja, amint ezt a moldvai és havasalföldi vajdák megtették. A porta a tőlük megkívánt köntöscsókolást hűségük bizonyító jelének vette, azért, ha a

44 Erd. Tört. Tára I. 39–47.

45 Török Történetírók (Török-Magy. Tört. Emi. írók) II. k. (Thúry József) 178, 187.

vajdák gyanúba estek, akkor köntöscsokolásra őket berendelték. Úgy látszik, hogy e berendelés 1650-ben történt először. Ekkor új császár lépett a trónra s a fővezér azt kívánta, hogy a vajdák csokolják meg a császár köntösét. Az eset feltűnést keltett. Egy aga mintegy tréfálkozva mondotta az erdélyi állandó követnek, Jósika Farkasnak: Hátha a fejedelmet is előkivánnák, hogy csokolja meg a császár köntösét? Mire Jósika felelt: Nem olyan az erdélyi fejedelem, mint a vajdák, hanem más fejedelem, nem tartozik azzal.⁴⁶

Annál kevésbé csokolta meg a fejedelem a fővezér köntösét. Bethlen Gábor, amikor a fejedelemség megszerzésére engedélyt kapott, a portán a jelenlevő pasáknak köntöst, kezét csókolta, de akkor még nem volt választott fejedelem. A török történetíró szerint Apafi Mihállyal, amikor fejedelemmé lett, a vezér kezét megcsókolatták, amikor meg a fővezérhez Érsekújvárra ment, ennek a lába porát csókolta meg.⁴⁷

De a török történetírók a keresztényeket érintő dolgokban nem megbízhatók. Náluk a kézcsók, a császár és fővezér lába porának megcsókolása, vagy az arcnak, homloknak a magas küszöbhez való dörzsölése állandó kifejezés, amellyel a császár vagy a fővezér előtt mutatott tiszteletnyilvánítást jelezték. E kifejezéseket az erdélyiek is eltanulták, így Bethlen Gábor szájából is halljuk, hogy azt írta a császárnak: Nagy alázatossággal orcámat hatalmasságod lábaihoz súrolván...⁴⁸ Az érsekújvári találkozásnál jelen volt Rozsnyai Dávid török diák, aki élete jó részét a portán töltötte, és jól ismerte a török tiszteletnyilvánítás formáit. Szemrehányással sorolta fel a hibákat, amelyeket az erdélyiek a megtisztelés rovására elkövettek. Elmondja, hogy amikor Apafi közeledett, a fővezér megparancsolta, hogy a csauszpasa (udvari kapitány) és a jelen levő moldvai és havasalföldi vajdák menjenek elébe. A moldvai vajda e szerepet megalázonak tartotta, azért betegnek tette magát, csak hadait küldte ki, a havasalföldi vajda azonban kivonult, s a csauszpasával együtt a fejedelmet a fővezér sátoráig kísérte. A törökök tapsoltak, hogy még az erdélyi fejedelem is udvarhoz jár hozzájuk. A fejedelem kardosan ment a fővezér

46 *Erdély és az Északkeleti háború* (Szilágyi Sándor) I. 145.

47 Evlia Cselebi Magyarországi utazásai (Török-Magy. Tört. Eml. írók) I. 113, 328.

48 Rozsnyai Dávid: Tört. maradványai 75.

elé, vele kezét fogott, s ugyanolyan bársony tábori székre ült, mint a fővezér. A havasalföldi vajda s a török főurak ellenben ezalatt talpon „udvarolnak” a kerevet mellett a földön.⁴⁹

A megtisztelés annyira nyilvánvaló volt s a vajdákkal szemben annyira feltűnő, hogy később Béli Pál e találkozásra hivatkozva azzal bátorította a fejedelmet: „Istennek hála, még híre sem volt köztünk annak, hogy egyenlő számban tartott volna bennünket a porta az oláh uraimmal, mint ebben Nagyságod maga tud többet az érsekújvári út alkalmatosságával...”⁵⁰ Szó sem volt tehát köntöscsókolásról, ellenben a vajdák régtől fogva megcsókolták a fővezér köntösét. A fővezér maga is hívta őket, hogy így köntöscsókolással hűségüket kifejezzék. Ha meg a vajda nem jelent meg, ezért hatalmának elvétele járt.⁵¹

A különbségeket azonban, amelyek a fejedelem és a vajdák fogadásában megnyilatkoztak, a török történetíró is elismeri. Apafiról azt írja, hogy a fővezér mellé baloldalon leült, akárcsak az ugyanekkor megjelenő tatár khán-fiú, aki abban a kitüntetésben részesült, hogy a fővezér jobbára ülhetett. A fővezér előtt való elvonulásban, a török történetíró szerint a következő volt a sorrend: először jött a tatár khán fia, azután az erdélyi fejedelem, azután a vajdák, legvégén a kozák hetman. Az uralkodók tiszteletére adott lakomán a fővezér sátorában maradtak: a khán fia, az erdélyi király s a tatár előkelők. A fővezéri sátoron kívül folyt le a vajdáknak, a többi tatároknak s az összes hitetleneknek a lakomája.⁵²

Ha mindez nem játszódott le minden tekintetben ilyenformán, de annyi megállapítható, hogy a török történetíró az erdélyi fejedelmet e megtisztelésben közvetlen a tatár khán-fiú után helyezte. Itt a khán fiáról van szó, de másutt magának a khánnak méltóságáról is van feljegyzés. 1594-ben Győrnél a fővezér nagy ünnepélyességgel fogadta a khánt. Találkozáskor lóhátról kezét fogtak, a fővezéri sátorban ugyanegy ülőhelyre ültek s ebédet együtt ettek. Egyesek ekkor úgy vélték, hogy a fővezér hibát követett el, amelyen a khán méltán megsértődhetett. Nem tartották illendőnek, hogy együtt üljenek, mert a khán uralkodó,

49 U. o. 330–332., 359–366.

50 Török Magy. Állam-okmánytár (Szilády-Szilágyi) V. 139–140.

51 Rozsnyai i. m. 277., Erd. Tört. Adatok (Mikó Imre) II. 131.

52 Evlia Cselebi i. m. I. 328., 329.

alattvalói khánnak szólítják, amely cím a padisah, azaz szultán címnek felel meg. Rangjához mértén külön sátorban rendezett lakoma illette volna meg. 1598-ban a khán a fővezérrel szemben uralkodói fenséggel lépett fel, a fővezér és az előkelők iránt szívességet mutatott. Utóbb megsértődve, a fővezérnek hátat fordítva beszélt s seregével hazament.⁵³

Az ünnepélyes fogadás, leültetés, a fővezérrel együtt való lakoma, ha a tatár khán ezt esetleg kevésnek is találta, a legnagyobb megtisztelések közé tartozott, s ez az erdélyi fejedelemnek mind kijutott. Sőt, ha uralkodónak külön lakoma járt, az sem hiányzott. Rozsnyai Dávid csak ilyenről számol be, azt írja, hogy a fejedelemhez még a nádméz (cukrot) is zsákszámra hordták.

A fejedelemnek kijáró tisztelet a címzésben is megnyilatkozott. A törökök Erdély uralkodóját következetesen fejedelemnek vagy erdélyi királynak írták s ugyanakkor a vajdákat vajdáknak, legtöbbször bégeknek hívták.⁵⁴

A fejedelemnek és az országnak megtisztelést hozott a mód is, ahogyan a portán Erdély követével bántak. Ha követ ment a portára, 1638-ig maga a csauszpa ment eléje. De a követ elé azután is kimentek a csauszok (császári futárok), és pedig addig a helyig, ameddig az európai független államok követei elé mentek. A törökök a követek szállását a szükségességekkel felszerelték, s ellátásukról is gondoskodtak. A kihallgatásra a követet a csauszok kísérték fel. Az erdélyi követ úgy ment tehát a fővezér, császár elé, mint a nyugati követek, csak kevesebb csauszal, kisebb zajjal. Ha független ország követe ugyanez időben kihallgatásra ment, az erdélyi követet a felkísérésben megelőzte.

A követet a csauszpa vagy a kapucsilár kihája (viceudvarmester) vezette a vezérek gyűlésébe. A vezérek öt állva fogadták, viszont a követ nekik kezét-köntöst csókolt. 1642-ben a fővezér megizente, hogy a követség tagjai csak az ő kontöst csokolják meg. Az üdvözlés után a követet leültették. A lakomán, amely a követ tiszteletére készült, a követ a fővezérrel egy asztalnál ült. Ha ugyanekkor más független ország követe lakomán volt, az is ugyanazon asztalnál ült. Így kerültek össze egy alkalommal hárman: a fővezér, a francia és az erdélyi követ.

53 Török Történetírók III. (Karácson Imre) 108., 275., 291.

54 Tör. Magy. Állam-okm. I. 318., Evlia Cselebi i. m. II. 157., 247., I. Rákóczi György és a porta (Beke-Barabás) 361., Iorga i. m. 43., Török Történetírók III. 190–191.

A követ kaftánosan, fegyver nélkül ment a császár elé. Toldalagi Mihállyal történt meg a táborban, hogy fegyveresen engedték a császár elé. Sőt, az a tisztesség esett meg vele, hogy a tatár khán előtt vitték be, aki szintén kihallgatáson jelent meg.

Ha ugyanez időben a császár elé független ország követe is ment, az az erdélyit megelőzte. Így megelőzte a francia, a lengyel. De amikor egy alkalommal a raguzai követeket előttük akarták bevinni, az erdélyiek a szembelelt valami ürüggyel másnapra halasztották. Sérelmesnek tartották, hogy a raguzaiak előttük járjanak, és a fővezér előtt emiatt szót is emeltek. Ebből látszik, hogy az erdélyiek a törökökhöz való viszonyukat tekintve, magukat a raguzaiak elé helyezték. A törökök másként látták a helyzetet. Mivel a raguzaiak csak adót fizettek, olyanformán nézték őket, mint pl. a lengyelt. Hogy az erdélyiek mégis felszólaltak, világos jele annak, hogy Erdély jelentőségét kellőképpen felfogták, s magukat a kis Raguzánál többre becsülték. Az erdélyi követet a császár elé maga a fővezér vezette, akárcsak bármely független állam követét. Ha ebben hiba esett, a fejedelem felszólalt s kérte, hogy a régi rend tartassék meg, s becsülete az idegen nemzetek előtt adassék meg. A császár a követet ülve fogadta, ellenben a főméltóságok, akik a fogadásnál jelen voltak, állottak. A követek körülbelül 1634 óta a császár lábai elé borultak, azelőtt csak a köntösét csókolták meg. Leboruláskor a földig hajoltak. A köntösöcsókolás kitüntetés volt. II. Rákóczi György felszólalt, hogy követeivel csak a földet csókolatják meg, mire kihallgatáskor a császár mentéjének szegélyét a fővezér maga adta a követ kezébe, hogy azt csókolja meg. A köntösöcsókolás elől a független államok követei sem térhetek ki, 1641 táján kezdték ezt tőlük megkövetelni.

Az erdélyi követ fogadásánál tehát semmi sem hiányzott, ami a szabad országok követeinek fogadásánál szokásban volt, csak hogy szerényebben; az erdélyi követeknek nagyobb alázatosságot kellett mutatniok. Az erdélyi követek a császárt mély alattvalói hódolattal köszöntötték. A hang is, amelyet a porta Erdéllyel szemben használt, mindig a parancsoló ország hangja, nem egyszer durva kifejezésekkel fűszerezve. A követekkel általában tisztelettel bántak, két-három esetben történt, hogy őket huzamosabb időre visszatartották, elzárás csak II. Rákóczi György lengyel hadjárata idején bejött követeknél fordult elő, amikor a követek a Héttoronyba kerültek.

Az elzárást a független országok követei sem kerültek ki. Velencei, francia követ is jutott fogságba. Igaz, hogy csak a fővezér házába, a csauszpasa lakásába, a galatai várba, de fogság volt ez is. Így az erdélyi követekkel esett sérelmek is kisebbeknek látszottak, s Szalánczy István követ panaszaira a fejedelem csak vigasztalást nyújtott: „Ha nálunk hatalmasabb ember követein ezt megcselekedték, tűrjük mi is békével, édes Szalánczy uram.”

Az erdélyi állandó követet, a kapithiát, a fővezérnek, császárnak egyaránt bemutatták. A portán tartózkodó európai állandó követek vele érintkezést tartottak fenn, vendégségbe is összejártak. Az erdélyi követeknek a tiszteletadás eszerint mindenünnen megfelelően kijárt.⁵⁵

Megbecsülésük a török alá tartozó országok követeivel való bánásmód látára még inkább szembeszökő. Az erdélyi követjelentések sokszor megemlékeznek perzsa, lengyel s a nyugati bejáró és állandó követekről, de a tatár s Moldva, Havasalföld bejáró követeiről annál kevesebbet beszélnek. A hallgatás oka az, hogy ez országoknak alig volt külügyük, illetve a török háta mögött vagy a töröktől való elszakadás esetén volt élénkebb. Ellenben Erdély a török jóváhagyásával szabadságharcokat szervezett, uralkodója idegen ország trónjára törekedett. Az erdélyiek a magyar királlyal is nyíltan tárgyalhattak, mert a török tudta, hogy bizonyos ügyekben eleitől fogva egymással békélni, egymástól hitlevelet venni szoktak, s a határokat jókarban tartották.⁵⁶

Moldvából és Havasalföldről annyival is inkább ritkábban ment bejáró követ, mivel az adót rendszerint e két állam állandó követei, kapithiái nyújtották be s nem a bejáró követek. Szokásba jött az is, hogy az adót csak a Dunáig vitték, itt, azaz a hódoltság határán, a törökök átvették, s beszállításáról ők gondoskodtak. A beküldött követeknek bizonyos megbecsülésben volt részük, ugyanis – amint a feljegyzések szólnak – a törökök nem fogták el őket.⁵⁷

A főfeladat tehát a kapithiákra hárult. Kettő vagy több is volt egyszerre, de ilyenkor egy volt a fő. Nem voltak olyanok, mint más államok állandó követei, hanem inkább az volt a feladatuk, hogy mint egy török kormányzó beküldött em-

55 A részletekre vonatkozólag 1. Bíró Vencel: *Erdély követei a portán* c. művét.

56 Erd. Tört. Adatok II. 341.

57 Condurachi i. m. 22., 52–53.

berei, a központban a lassú ügyvezetésnél az elintézést siettessék.⁵⁸ Adminisztratív szerepet töltöttek be, s azért a török iratok őket kommisszáriusoknak is nevezték. Az adó beszolgáltatásán kívül feladatuk volt, hogy uralkodójukat védjék, őket a trónkövetelőkkel szemben a hatalomban megtartsák. Előkelő hazafiakból teltek ki, fizetést eleinte nem kaptak, hanem otthon földbirtokokkal elégítették ki őket. Jelentéseik az erdélyi fejedelemség idejének megfelelő korból nem maradtak fenn.

Sorsuk nem volt irigylésre méltó. Ha a törökök valamiért haragudtak, mindenféle bántalmazásnak voltak kitéve. Megverték, vagy meg is ölték őket. Ha uruk hűtelen lett, akkor az árulásért a főkapithia életével lakolt, a többit megverték. Ha a vajdát helyéből elmozdították, akkor kapithiáit a portán kicsúfolták s megverték. A császár egy alkalommal megparancsolta, hogy Vitéz Mihály kapithiáit vigyék a piacra s fejüket vágják le. Egyszer a havasalföldi kapithiát kampós botjával maga a fővezér verte meg, mivel a város élelmezésére szükséges juhhús nem érkezett meg. Máskor a havasalföldi kapithiát láncra verve börtönbe dobták, mivel gazdája az ajándékokat nem küldte be. Ha a török hivatalnokokat a kapithiák meg akarták vesztegetni s a vesztegetés nem sikerült, akkor a kapithiák kínzásnak, verésnek, börtönnek voltak kitéve.⁵⁹

Erdélyi kapithiával ilyesmi soha meg nem történt, verésről, kivégzésről még a legnehezebb viszonyok között sem volt szó.

A különbség Erdély és a két vajdaság között annyira nyilvánvaló volt, hogy ennek a törökök és az erdélyiek is kifejezést adtak. Bethlen korában egy pasa kifejtette, hogy ők tudják, hogy az erdélyiek nem olyanok, mint a moldovaiak és havasalföldiek, hanem különbek. I. Rákóczi György figyelmeztette követét, hogyha Erdéllyel úgy akarnak bánni, mint a két vajdával, az ellen szólaljon fel. Egyik követ megjegyezte, hogy a vajdákkal a törökök úgy bánhatnak, ahogyan akarnak.⁶⁰ Az erdélyiek felfogásában állandóan benne élt, hogy sorsuk a két vajdaságénál különb, hogy a portához való viszonyuk kedvezőbb.

Erdélynek a portához való viszonyát a török történetírók is eléggé pontosan megjelölték. Ilyen kifejezések fordulnak elő náluk: Erdély a szultántól függetle-

58 U. o. 29., 32.

59 U. o. 46., 53–57.

60 Erd. Tört. Adatok II. 106., I. Rákóczi György és a porta 155., 472.

nül választja meg királyát; mivel Erdély fejedelmeit a magas porta erősíti meg, ez okból adót fizet; Szulejmán szultán az adót 10.000 aranyban szabta meg. A törökök között az volt a felfogás, hogy Erdélyt a császár ajándékozta János Zsigmondnak, innét származott a függés.⁶¹

Sajátos dolog, hogy a császári athnámékban a szultán címei között Erdély neve sohasem fordul elő. Volt történetíró, aki ezt Erdély függetlensége mellett bizonyítéknak hozta fel. Úgy kell lennie, hogy az Erdélynek szóló iratban Erdély megemlítését feleslegesnek tartották, mert az 1547-i békeszerződés okiratában, amelyet a császár Ferdinánd magyar királlyal kötött, a címek között Erdély is ott van. Más iratban is Erdélyt úgy vette, mint amely a hozzátartozás révén pártfogása alatt áll, éppen úgy, mint birodalma egyéb részei.⁶²

Mindezek szerint nyilvánvaló, hogy Erdély kiváltságos helyzetnek örvendett. A szabad fejedelmválasztás, a mérsékelt adó, a nagyobb külügyi szabadság, a fejedelemnek és Erdély követeinek megbecsülése mind erre vallanak. De ez ügyekben egyben függés is nyilatkozott. A vele való bánásmód a független államokkal való bánásmódtól mégiscsak különbözött. Erdély helyzete akkor tűnik fel szépnek, megtisztelőnek, ha állapotát más török alá tartozó országok sorsával hasonlítjuk össze. A felhozottak alapján éppoly túlzásnak tűnik fel, ha Erdélyt függetlennek tartjuk, mintha benne szolgát látunk. Mit mondjunk a két vajdaságról, mit a hódoltsághoz tartozó országokról, ha Erdélyt szolgának tartjuk? Függetlenségről sem lehet szó ott, ahol ennyi lekötöttség szerepelt.

Eredményképpen úgy látjuk, hogy Mikó Imre gróf véleménye helyeslő bizonyítékokra talált. Ez esetben az ellentétes nézetek között az ő feltevése jótekonny kivezető útnak bizonyul. Nincs itt szó megalkuvásról, hanem belátásról. Ha önérzetes, sok tekintetben indokolt büszkeségünkről, amellyel Erdélyt függetlennek szeretnők látni, engedünk, még mindig marad annyi szabadsága, amelynek látása gyönyörűséggel tölti el lelkünket, s Erdély államalkotó erejének örök bizonyosságául szolgál. A lelkesítő példák akkor sem veszítenek varázsukból, ha azok fényes tükörlapján a történelmi kritika apróbb homályokat vesz észre. Erdély helyzetének megállapításánál is inkább ismerjük el, hogy nem

61 Török Történetírók II. 401., III. 365., 384., 405.

62 U. o. II. 397, 401.

mondhatjuk függetlennek, semhogy az ellenkezőjének igazsága egy-két ellenvetés után megdőljön.

Hogy függő helyzetében Erdély oly derekasan viselkedett, hogy magatartása miatt függetlenségének kérdése vita tárgyává lehetett, az a kis ország életrevalóságának, az államfenntartó magyar elem faji kiválóságának legszebb elismerése.

Minden feltétel megvan arra, hogy Mikó Imre véleményét igazolva lássuk, hogy Erdélyben függő, de kiváltságos helyzetben levő országot ismerjünk fel. S ha e vélemény támogatásában jelen értekezés meggyőzőnek látszik, akkor feladatát megoldottnak tekinti.

Külföldi követek fogadása az erdélyi fejedelmi udvarban

Abban az időben, amikor Apafi Mihály lépett az erdélyi fejedelmi székbe, nagy török–tatár hadsereg tartózkodott Erdélyben. Egykorú török világutazó leírása szerint a fejedelem a hadsereget fényesen megvendégelte. Temérdek élelmiszert készíttetett, többnyire kenyeret, kalácsot, pogácsát. A földre Erdélyben készült szőnyegetek terítettek, s azokat rájuk helyezett kenyérdarabokkal ékesítették fel. Negyven darab tiszta fehér kenyeret hoztak, akkorákat, hogy egyet-egyet külön négyökrös szekérre kellett tenniök. Isten a biznyság rá, esküszik a török író, hogy mindegyik kenyér húsz lépés hosszú, öt lépés széles és embermagasságú volt. Több ezer mérő lisztet hoztak, mondja, abból néhány ezer teknőben tésztát készítettek, azután hosszú gödröket ástak, azokba tüzet raktak, s a tésztát a gödrökbe beleöntötték. Két óra múlva az óriási kenyerek elkészültek.

A kenyéren kívül háromszáz ökörnek, háromezer juhnak-báránynak, sok tyúknak, galambnak a húsa, gyorsan sült marhapestsénye, hatvanezer cipó, darales fogadták a harcosokat. Kristályüveg és porcellán csészékben vizet és serbetet szolgáltak fel. A fejedelem a vezéreknek üveges hintót ajándékozott hat-hat lóval, mindegyik hintóban finom szövetekkel, pénzadománnyal.

Kevéssel utóbb a fejedelemasszony, Bornemisza Anna vendégelte meg a török fővezért, a hét vezért, a bégeket rózsaligetes, paradicsomszerű kertjében. Mivel asszony volt a vendéglátó, mondja a világutazó, amennyi holdarcú, fekete szemű leány és asszony volt a környéken, azokat mind meghívta. Drágaköves ruhában mind eljöttek. Selyemrokolyát s különféle színű szoknyát viseltek. A leányok hajfonatkötőit és az asszonyok fejét arab selyemszínnek szerint sokféle gyöngyök, rubinos párták ékesítették. Sárga és narancsszínű szattyánból készült színes papucsokban lépkedtek. A holdarcúak szépségétől és kedvességétől, valamint a térségen lévő kábító illattól megrészegeedett tatár Sáh Pulád aga tréfából

így szólt a fővezérhez: „Szultánom, ha nekem itt hivatalt adnál és ezen városban egy ideig megmaradva ezek közül a gyönyörű leányok közül egyet elvehetnék, halálomig nem szomorkodnám.” A jelenlévők e szavakon sokat nevettek.

Ebéd után a fejedelemasszony a fővezérnek, a hét vezérnek és az előkelőb-
beknek értékes emléktárgyakat osztogatott. Elindulásukkor még egy üteg ágyút
lőttek ki.

„Egyszóval, kiáltott fel lelkesülten a világgjáró, ezt a vígságot és élvezetet, ami
ez országban volt, sehol sem láttam.”

Egy nemzet veleszületett és a gyakorlással egyre erősödő érzését mesterkél-
tettetéssel elfojtani nem lehet, adandó alkalommal megnyilatkozik az, miként
saját természetét mutatja a ragyogó napsugár és a tündöklő drágakő. Így őszinte
volt a vendégszeretet is, amelyet azok élveztek, akik Erdély földjén baráti érzü-
lettel jártak. Tehát a követek is, akik sokszor messze idegenből jöttek Erdélybe.

A török világutazó bejárta Ázsiát, Afrikát, Európának még nyugati országa-
it is. Megállapítása tehát figyelemreméltó s kifejezője annak a kellemes megle-
petésnek, amely az Erdélyben járó idegeneket elfogta. Észrevétele jelentős mon-
dás. Az erdélyi fejedelemség korában ugyanis általában barátságos vendéglátás
járta. Aki igaz ügyben fáradt, azt mindenfelé megbecsülték, odahaza, külföldön
egyaránt. Erdélyből útra kelt tanuló ifjak, kíváncsiságból utazók (peregrinálók)
sok szépet tudnak erről elmondani. Legtöbbet beszéltek azonban a követek, aki-
ket a fejedelem és az ország hivatalos megbízásokkal más országokba küldtek.

Mert gyakran küldtek. A kis „szegeletkő”: Erdély, fontos szerephez jutott.
Más országnak királyt adott, kisebb szomszédállamokat lekötött, nagy európai
vállalkozásokban részt vett, a török hódítási vágyának többször ellenszegült,
szóval külügyi életet élt annak minden megnyilatkozásával. Követei ez ügyek-
ben Magyarországon, Törökországban, Moldvában, Havasalföldön, Lengyel-
országban, Franciaországban, Angliában stb. jártak-keltek, ahol mindenütt a
szabad államok követeit megillető tiszteletben részesültek.

Természetes tehát, hogy az Erdélybe jött külföldi követeket is szívesen
fogadták. Ilyen követekben pedig nem volt hiány. Báthory István megválasz-
tásán felbuzdulva, több fejedelem megpróbálta, hogy Lengyelország trónjára
jusson. Bethlen Gábor, I. Rákóczi György részt vettek a harmincéves vallás-
háborúban, többen a szomszédos román fejedelemségekkel baráti vagy ellen-

séges viszonyba léptek, mások a magyar királlyal kerestek szövetséget, valamennyien a töröktől függtek. A fejedelmek megerősítése, az erdélyi adófizetés tudomásulvétele, a fejedelmek házasságkötései, a sokoldalú külügyi tárgyalások mindmégannyi ok arra, hogy elsősorban a töröktől, továbbá egyéb államokból követek jöjjenek Erdélybe.

E követek fogadásában rendszer fejlődött ki, amely az akkori idők általános követfogadásával kapcsolatos és az erdélyiek önérzetét fokozó, mások előtt megbecsülésüket célzó mozzanatokkal tarkított. A fejedelmek gondosan ügyeltek arra, hogy követeiket más országokban megtiszteljék, hasonlóképpen arra is, hogy a megbecsülés ellen a bejövő követek se vétsenek. Az egykorú történetíró szerint büszkévé tette őket, hogy a szegény haza növekedése, boldog békessége, jó állapota, a fejedelmi család híre miatt „sokfelől a keresztény fejedelmektől is a fejedelem udvarát méltóságos követségek gyakorlani kezdték vala.”

A külföldi követek a fejedelmet tartózkodási helyén keresték. E hely leggyakrabban Gyulafehérvár vala, az ország székvárosa. A mostani püspöki palotában laktak a fejedelmek, minden valószínűség szerint akkor még kétemeletes épületben, haláluk után meg a palota előtt ég felé nyúló, lelket magával ragadó templom-óriás csúcsívei alá temetkeztek. Az udvartartás fényét a fejedelem udvarlására bejáró főnemesek, a fejedelemasszony köré csoportosuló nemes leányok s asszonyok, fejedelmi udvarban felnövő nemes úrfiak, a kék vagy piros ruhás udvari katonák (drabantok) emelték. Országgyűlés idején különösen sokan sereglettek össze egész Erdélyből, ilyenkor szoktak megjelenni a külföldi követek is, hogy kérdéseikre annál hamarább választ kaphassanak. Az alattvalók beleszólása a külügyekbe ugyanis egyre emelkedett.

Az Erdélybe jövő követeket többnyire már az ország határától kezdve kalauzolták s fogadásukra előkészületeket tettek. A fejedelem a fogadás idejére berendelte a tanácsurakat, főurakat. Nemcsak azért, hogy a követnek a tiszteletet megadja, hanem azért is, hogy az ország és a fejedelem tekintélyének elég tétessék. Olyanformán, amint az egykorú történetíró egy átutazó tatár követ kérésére megjegyezte: „Nagy pompásan s a szolgáló vitézlő népnek megmutogatásával kísértetett vala egész a Tiszáig.”

Amennyiben a bejövő török basa, írta I. Rákóczi György fejedelem Gávai Péternek, nagy országos dologban jár, illendő becsülettel és solemnitással

kell fogadni. Úgy intézze tehát Gávai a dolgait, hogy a követ fogadásán ott lehessen, ne kelljen a fogadást késleltetnie az utána való várakozás miatt. Apafi fejedelem hasonlóképpen meghagyta Teleki Mihálynak, hogy a török követ fogadásánál jelen legyen, hogy így a porta, Erdély és saját tekintélye emelkedésének megfelelőhessenek.

Mivel a követfogadás ünnepélyességét az is emelte, hogy ki küldi a követet, milyen ügyben jön, azért a reá való várás sem volt egyforma. Nagy István erdélyi követ, aki a portáról együtt jött a török követtel, előre tudatta a fejedelemmel, mikor érkeznek a határra, s megkérdezte, milyen utasítása van a tovább utazásra vonatkozólag. Amikor Brandenburgi Katalin fejedelemasszony megerősítő levelét hozták, Töröcsvárig küldött a török követ elé a fejedelem, Brassótól meg kétszáz lovas, ötszáz gyalogos kíséretet rendelt melléje, annyira örült a császár megerősítő iratának.

Amerre a követ útjában haladt, mindenütt gondoskodtak ellátásáról, azaz gazdálkodtak neki. A kolozsvári városi számadáskönyvek feljegyzéseket tartalmaznak afelől, hogy a városon átutazó követek mit ettek reggelire, ebédre, vacsorára. Így amikor a moldvai fejedelem követe 1612-ben sokadmagával Váradra ment az ott időző fejedelemhez, pecsenyét, halat, vereshagymát, foghagymát, borsot, cipót és bort kapott. Ugyanez évben a havasalföldi követ tehénhúst, szalonnát, káposztát, borsót, hagymát evett s bort ivott. A román követek általában így étkeztek, böjti napon meg borsos halat, sóskáposztát, olajat, kenyeret, bort találunk a feljegyzésekben. Ez ételeken kívül még safránról, ecetről, tyúkról, méhserről esik szó. A magyar király követének 1613-ban pecsenyét, tyúkot, halat, bort adtak. A török követeknek már többféle kellett, mivel a törökök szerettek sokfélét enni, igaz, hogy mindenből csak keveset. 1612-ben Ibrahim követ ebédjén tehénhús, kása, káposzta, kenyér, dió, mogyoró, bors szerepel. Más alkalommal az ő ebédjén tehénhúsra, tyúkhúsra, káposztára, ecetre, mézes vajra, tojásra, répára, dióra, mogyoróra, veres- és foghagymára, fehér cipóra, borsra költöttek. Ugyanez évben az erdélyi követekkel Buda felől együtt utazó török követ étlapján tehénhús, réce-, tyúk-, juhhús, ecet, méz, petrezselyem, vereshagyma, vaj, tej, tojás, fűszerszám, sajt, körte, retek, cipó, bor szerepel. Reggeljük és vacsorájuk valamivel egyszerűbb. Ibrahim követ vacsorája: tehénhús, tyúk, répa, méz, sajt, torma, dió, mogyoró, 1613-ban a török követ reggelije:

pecsenye, hering, cipó, ecet, bor. Hogy a bort a törökök itták-e meg, vagy kíséretüknek kellett, arról nincs említés.

Így jött a követ Gyulafehérvárig, vagy addig a helyig, ahol a fejedelem országgyűlés vagy más ok miatt tartózkodott. Legtöbbször azonban Gyulafehérvárig jött, mivel a fejedelem ott szeretett fogadni, ott lehetett ugyanis legnagyobb fényt kifejteni. I. Rákóczi György korában Juszuf aga panaszt tett, hogy a fejedelem nem várta őt székhelyén, hogy a császár ajándékát az ország főnemesei előtt becsülettel vehette volna. De Szalánczy István követ azzal védte meg a fejedelmet, hogy nem lehet mindig az országot egy kaftán eleibe összehívni; ugyanis ez alkalommal csak ebből állott az ajándék.

Amikor a követ a város közelébe érkezett, alkalmas helyen megállították, hogy onnét való bevonulása minden tekintetben megfelelő legyen. Az udvari kapitánynak (marschal), vagy akadályoztatása esetén helyettesének, az udvari hadnagynak feladata volt, hogy a követ vonulásairól gondoskodják. Ha tehát a követ érkezését hallotta, legott értésére adta a fejedelmi főudvarmesternek: hopmesternek (Hofmeister) és a követ mellé katonaságot rendelt. Egyben a főemberek közül a követ elé küldött és ünnepélyes bevonulásáról vele megállapodott.

Ha királyok követe jött, akkor legalább két mérföldnyire hintót küldött eléje a hopmesterrel együtt. Kíséretében voltak: hat színesebb sereg (kék drabant, piros drabant, azaz udvari katona, pázsitzöld jobbágy katonák), tizenkét felöltötött, azaz díszesen letakart, felszerszámozott paripa, nyolc inas (nemes apród), hat bejáró (főúr), tizenkét étékfogó s több főrend. A követ a hintóba ült, balján a főudvarmester foglalt helyet. A menet ekképpen sorakozott fel: Elöl jött két udvari strázsameter, aztán három karabélyos sereg, utánuk négy étékfogó, majd a vezetéklovak, ezeket követte a vicelovászmaster, majd a bejárók ketten-ketten, utánuk a főurak. Az elrendezésnél a rangosabbak a követ főembereihez estek közelebb. Azután következett a hintón a követ. A menetet az étékfogók s a többi karabélyos sereg zárta be. Ilyen módon a követet szállására vitték, ahol már ebéd várta, amelyhez több főrenddel együtt a főudvarmester is leült.

Amikor Báthory István fejedelemségében való megerősítő iratát a császári főmadarászmaster hozta, maga a fejedelem ment eléje egy mérföldnyire. A

követ nagy kísérettel jött, amelyben százötven ember volt összeszámolható, továbbá harminchat teve, tizenhat öszvér, százötven ló tarkították a menetet. A basa az aranygombú vereszászlót, amelyet magával hozott, összetalálkozáskor megcsókolta, a fejedelemnek nyújtotta, aki hasonlóképpen megcsókolta azt, és szállásáig ment a követtel.

Az akkori helyzet magyarázza meg, hogy Báthory István mennyire megalázkodott. Fejedelemség lesz-e Erdély vagy magyar vajdaság, ez volt a kérdés. A török miatt a fejedelemség látszott előnyösebbnek, innét a követ személyével szemben a nagy megtisztelés. Egyébként a török császár is megtette, hogy a Konstantinápolyba jövő erdélyi követség megszemlélésére alkalmas helyre ment, és onnét nézte meg a bevonulást.

Bethlen Gábor fejedelem feleségének, Brandenburgi Katalinnak megerősítő irata elé Bethlen István kormányzót, a fejedelmi tanácsosokat, kétezer kopjást, ezer kék drabantot, háromszáz német gyalogost küldött ki, és úgy kísértette a követet szállására. I. Rákóczi Ferenc fejedelmi jelvényei megérkezésekor nyolcszáz német puskás, négyszáz kék drabant, ötszáz pázsitzöld ruhás mezei (jobbágy) katona, továbbá német lovasok, udvari emberek lóháton, Kemény János fővezér, a főnemesség, a fejedelem tigris- és párducbőrös étkefogói, a táblai bírák, a fejedelem tanácsosai mentek ki, továbbá maga a beiktatás előtt álló kis fejedelem, az udvari kapitány: Bethlen Ferenc kíséretében. Huszonhat nagyobb fajta ágyú dörgése fokozta a fogadási pompát. Ehhez járult a nagy zenebona, amely a törökök bevonulását kísérte, ugyanis mindig dobok és sípok hangjai mellett érkeztek.

Amikor I. Rákóczi György fejedelem korában a magyar király követe: Sennyey István püspök, kancellár tartotta bevonulását száztíz lóval, egy csomó kocsival, szekérrel, a fejedelem ifj. Bethlen István kancellárt küldötte ki eléje. Legnagyobb feltűnést keltett Apafi Mihály fejedelem korában Jósza István magyarországi követ bevonulása. Pap létére sastollas kalapot tett fel, veres török csizmát húzott, nyakába párducbőrt akasztott, lóhátra ült, oldalára aranyos kardot kötött és három vezetékűlőval, huszonegy kísérelővel érkezett a fejedelem lakóhelyére, Fogarasba.

Ha ugyanabból a birodalomból egyszerre két helyről is jött követ, akkor először a rangosabbat vezették be. Így megtörtént, hogy egy időben érkezett a török császár és a budai basa követe. Először a császár követét hozták be.

Nehezebb volt a helyzet akkor, ha több országból jöttek egy időben követek, mivel ezek féltékenyen ügyeltek arra, hogy fogadásuk sorrendjében országukat és uralkodójukat sérelem ne érje. Olyan kényesen vették a rangot, hogy például Konstantinápolyból Bécsbe, viszont Bécsből Konstantinápolyba egy időben ment követség, kiszámították, hogy hol van a fele út és a követek ott egymást bevárva, folytatták útjukat. Erdélyben is előfordult, hogy adott esetben több ország követei összejöttek, így I. Rákóczi György alatt egyidőben időztek Erdélyben a havasalföldi vajda, temesvári basa, lengyel király és magyar király követei. Bethlen Gábor lakodalmára, Kassára a havasalföldi vajda, lengyel király, a bajor és brandenburgi választófejedelmek, több német herceg, a török császár és magyar király követei jelentek meg. A fejedelemtől való fogadás előtt már a bajor és brandenburgi követek heves szóharcot vívtak egymás között méltóságuk megállapítása felől, Bethlen Gábor fejedelemnek meg a török és magyar követek fogadása okozott fejtörést. Szíve a keresztény császár-királyhoz húzta, esze a török mellett érvelt. Végre is szokott diplomáciai ügyességével és a véletlen közbelépésével oldotta meg nehéz feladatát. A Németországból jövő fejedelemasszony ugyanis útközben megbetegedett, amely körülményt a fejedelem a magyar követnek sietett tudtul adni, s újabb híradásokkal érkezését addig késtette, amíg a török követ, akivel a betegséget nem tudatták, pontosan megérkezett. A fejedelem gazdagon megajándékozta, de nem várakoztatta őt, hanem a magyar követ bejövetele előtt „elbeszélé”.

A követ pár nap alatt kipihente az utazás fáradalmait és várta a fejedelmi kihallgatás idejét. Azalatt ügyeltek arra, hogy magánemberek ne férjenek a követ közelébe. Miután a fejedelem a kihallgatásra (audienciára) időt tűzött ki, az udvari kapitány a követnek azt megjelentette, és ünnepélyes felkíséréséről gondoskodott.

II. Rákóczi György alatt, 1652-ben, egy azab (nem szervezett katonaság) basa jött Gyulafehérvárra. Zülfikár aga veje volt e követ. Zülfikaré, aki a portán az erdélyieknek tolmácsolt, évtizedekig hűséges szolgája volt az erdélyi fejedelmeknek, Erdély miatt sok szidást eltűrt, még a Héttoronyban is raboskodott. Ennek a Zülfikárnak veje jött tehát Erdélybe harminc emberrel és huszonöt arany-ezüstös háttas paripával. Illendő dolog volt, hogy kihallgatása is a konstantinápolyi jó barátokhoz legyen méltó.

A fejedelem legszebb, piros bársonnyal kibérelt hintóját küldötte a követ elé. A hintóba hat almaszürke paripa vala befogva. Azután nyolc háts paripa következett, mindegyiken egy-egy főnemes. A hintó mellett hat kengyelfutó, utána meg pár száz katona.

Benn, a fejedelmi palotában egyik oldalról háromszáz kék drabant, másik oldalról háromszáz német puskás várta a követet. Annyi ember gyűlt össze, hogy mind a három palota (nagyterem) megtelt: a fogadó palota, ebédlő palota, külső palota, még a drabantok palotája is. A tömegben a törökök alig tudtak elhaladni.

A törökök is kitétek magukért. A követ hintója előtt egy öreg török fehér lovat vezetett, amelyet a fővezér ajándékba küldött a fejedelemnek. Aztán egy piros ruhás török jött lóháton, majd nyolcan csinosan felöltözve, kettő-kettő egymás mellett. Amelyik az első sorban jobbkéz felől ment, a császár írását hozta. Arany takarón feküdt a császár levele, amely felül kék selyem szalaggal vala összekötve, alul meg pénzdarab nagyságú, vastag finom arany pecsét függött.

A fejedelmi udvarba csak a hintó jöhetett be lovastul, a kíséret lovairól a kapu előtt leugrált. Gyalog kísérték valamennyien a hintót, amíg az udvari kapitányhoz értek. Ez a követet leszállította, pár üdvözlő szóval megtisztelte, majd néhány főemberrel a fejedelem belső szobáig kísérte. A kihallgatás alatt az ajtó előtt nemes ifjak ügyeltek arra, hogy senki közel ne jöjjön, és a beszélgetést el ne lesse.

Amikor Brandenburgi Katalin fejedelmi jelvényeit hozták, négy tanácsúr, tizenkét főúr, száz lovas legény hozta kihallgatásra a török követet, fényesen felöltötötten lovat vivén magukkal számára.

A fogadó palotában a török követ Bethlen fejedelem és a fejedelemasszony mellett külön kereveten ült, a terem egyik részén az urak, a másik oldalon a nők valának elhelyezve szépen felöltözötten. A követet a főudvarmester vezette be a fogadó terembe, a kihallgatás tolmács közvetítésével ment végbe. Főleg a törökök miatt kellett tolmács, akik saját nyelvükön kívül más nyelvet vallási okokból nem tanultak, csak elvétve tudott valaki közülök magyarul. A nemzetek egymással való érintkezésére a latin nyelv szolgált, amely nemzetközi jellegénél fogva világnyelvvé nőtte ki magát. De az uralkodói méltósághoz tartozott, hogy tolmács útján értekezzenek. Bethlen Gáborról találjuk feljegyezve, hogy a tolmá-

csoló kancellártól átvette a szót, amikor hetyke viselkedéséért a lengyel követre megharagudott.

A lengyel követ nagy kevélyen jött a kihallgatásra. Amikor a lépcsőkön feljővén, pihenés végett a fogadó szoba ajtaja előtt le akarták ültetni, megharagudott, hogy ő nem ül az erdélyi fejedelem ajtaja előtt. A kihallgatás alatt nagy hangerővel beszélt, a fejedelem előtt kalapját feltette. Bethlen, aki szokott helyén állott, a tiszteletlen viselkedésen megütődve, latin nyelven kemény szókkal rendre utasította a követet, mondván, királyát tiszteli ugyan, de nem fél tőle, mivel az neki nem ura és király létére sincs nagyobb tekintélye Lengyelországban, mint neki van Erdélyben. Azután minden ünnepélyesség mellőzésével bocsátotta el a követet.

Bethlen kiváló gonddal úgy ügyelt arra, hogy fejedelmi méltóságán csorba ne essék, mint amilyen utánjárással, fáradozással, jeles alkotásokkal annak nagyobbításán munkálkodott. Így a lengyel király levelét, mivel címzését nem találta megfelelőnek, visszaküldötte. Régi szokás szerint a moldvai fejedelem évenként „főlova” szokott volt küldeni az erdélyi fejedelemnek „a jó szomszéd-ság megtartásának jeléül.” 1627-ben is küldött, de Bethlen a lova nem találta megfelelőnek, és megbántódott „egy rossz sánta pokrócos lovának ennyi idegen országból udvarába gyülekezett nagy fejedelmek emberi láttokra bemutatásával”. És a lova nem fogadta el.

A követek a kihallgatáson nyújtották át az ajándékokat, amelyeket a fejedelem számára magukkal hoztak. Bethlen Gábor lakodalmára a havasalföldi fejedelem két értékesen díszített lova küldött, a német császár követe gyémántokkal díszített, tízezer tallér értékű aranylánccal lepte meg a fejedelmet, ugyancsak ő, mint egyben a magyar király követe is, hatezer tallér értékben aranymedencét nyújtott át, amely mesterséges szökőkúttal vala ellátva. A kölni választófejedelem ajándékát is ő adta át: aranyezüsből készült sata, amely ütőórával volt díszítve. A török császár ajándékát tizenhárom ember hozta, hárman aranyat, hárman ezüstöt, a többiek bársonyt és egyéb drága portékát helyeztek a fejedelem elé. Ehhez járult két török ló.

Egészen különleges szerep jutott a török követeknek, akik az erdélyi fejedelem részére jelvényeket és megerősítő iratokat hoztak, vagy pedig a portáról visszatérő erdélyi követekkel együtt jöttek Konstantinápolyból. Eleinte az erdélyi adó nem tekinthető másnak, mint emlékeztető jeléül annak, hogy az

ország a portától függ. Azért, amikor a csekély, a tizezer arany évi adót a portára szállították, az átvétel után a császár figyelmességéből követet küldött Erdélybe, aki az átvételről elismerő levelet hozott, és a császár nevében ajándék gyanánt a fejedelemnek kaftánt nyújtott át. A törököknél a kaftán megtisztelés számba ment, a császár elé bocsátott külföldi követekre is mindig kaftánt adtak bevezetésük előtt. A császár megkívánta, hogy a kaftánt hozó követ elé az erdélyiek kimenjenek, a kaftánokat pedig viseljék. Többször nemcsak a fejedelem kapott kaftánokat, hanem kaptak a tanácsurak is, sőt még az előkelőknek is jutott.

Báthory István megerősítésekor a császár iratát (athnámét) bemutatták, felolvasták, a fejedelem átvette a császár ajándékait: botot, aranyos kaftánokat, díszes paripákat, diadémát. A tanácsurak és főurak között huszonöt kaftánt osztottak ki. Báthory Kristóf fejedelem zászlón kívül aranyos süveget, díszesen felszerszámozott lovat, kaftánokat kapott ugyanilyen alkalommal. Rákóczi Zsigmond beiktatásakor az a páratlan esemény történt, hogy a megerősítő iratból a török követ útközben kivakarta Homonnai Bálint nevét, akit Bocskai István fejedelem a portán utódjául beajánlott. A követ Homonnai neve helyett az erdélyiek választottjának: Rákóczi Zsigmondnak nevét írta a levélbe. Bethlen Gáborhoz egy basa huszonötöd magával hozta a zászlót, botot, kaftánt és iratot.

Brandenburgi Katalin fejedelemasszony megerősítésekor a jelvényeket a kihallgatáskor szokatlan ünnepélyességgel vették át: a skófiუმot a váradi kapitány (ifjú Bethlen István), a zászlót az udvari kapitány (Zólyomi Dávid), a kardot Csáky István, a botot Gyulaffy, az athnámét maga a fejedelemasszony. Mivel az ajándékok szegényesek voltak, a fejedelem a sajátjából egészítette ki azokat. Mialatt a kaftánokat osztogatták, az ágyúk dörögtek. Barcsay Ákost már a budai basa tette fejedelemmé. Az országgyűlés termében egy basa díszítette fel a fejedelmi jelvényekkel, kezébe adván a buzogányt, kardot, fejére illesztette a főveget. A vonakodó tanácsurakat is ő maga kaftánozta meg. Barcsay kinevezése a szabad fejedelemválasztójog megsértésével történt, a fejedelem maga is csak kényszerítve fogadta el a méltóságot. Hasonló nehézségekkel ment Apafi fejedelem behelyezése is, akit a csengeri mezőn akarata ellenére díszített fel a török basa a fejedelmi jelvényekkel: karddal, zászlóval, bottal, fejedelmi székkal.

Miután a követ kihallgatása véget ért, ugyanolyan ünnepélyességgel, amivel felhozták, szállására visszakísérték.

Kihallgatás után a követ rendszerint hivatalos volt a fejedelemhez lakomára. A fejedelem ebédjeiről, vacsoráiról Apafi korában élő történetíró részletes leírást hagyott ránk. Az ott leírt étkezési rend kétségkívül a követek fogadásánál is megmaradt. Eszerint a fejedelem ebédlőpalotájában hosszú asztal állott, amelyet fehér abrosszal terítettek le. Általános szokás volt, hogy az asztal egyik hosszabb oldalát a fal mellé helyezett pad elé állították, a többi oldalon székeket helyeztek el. Így lehetett a fejedelem ebédlőjében is. Az asztalnok lóra ülve vezette át az udvaron a menetet, amely az ételeket a konyhából a fejedelmi ebédlőbe hozta. Őt követte a konyhamester az étékfogókkal.

Az asztalnok az ebédlőben lerakatta az étket, mire a fejedelem és fejedelemasszony is bejöttek az ebédlőpalotába, előttük a főudvarmester, hosszú ezüst pálcával kezében. Kezüket ezüst mosdómedencében megmosván, rövid asztali ima után asztalhoz ültek. A fejedelem és fejedelemasszony ült a főhelyen, utánuk a meghívott főurak. A fejedelem feltett süveggel ült. Feltűnést keltett, hogy egy alkalommal Bethlen Gábor fejedelem a török császár követének jelenlétében is elfoglalta a főhelyet, feltett kalappal fogadta a basát, amely kalapot akkor is a fején hagyott, amikor a császárra felköszöntőt mondott. Az erdélyiek sok húst ettek és jól ittak, amely szokástól a fejedelmi udvar sem volt mentes.

Miután a követ a rábízott teendőket elintézte, azon volt, hogy hazatérjen. Mivel a népes követség a fejedelmeknek sokba került, érdekükben állott, hogy ők se tartóztassák sokáig a követet. A hazaküldést körülményessé tette, hogy a legtöbb követ fáradságos útjáért jutalmat várt, és ebben számított a fejedelem jóakarására. Különösen a török követek vezettek a követelésekben.

A fejedelmek nem voltak szűkmarkúak, és a követek megajándékozását már előre számításba vették. Az ajándék nagysága függött attól is, hogy a követ fontos ügyben jött-e, ki küldötte és milyen ajándékokkal kedveskedett. Az erdélyiek is bőven osztogatták az ajándékokat, amikor más országokban követküldésben jártak, a távozó külföldi követek tehát rendszerint nem uruknak vittek ajándékot, hanem a kapott ajándék saját maguknak szólt. Így az ismételt követségbe jövés egyszersmind üzletnek is ígérkezett.

Mivel egy öszvérhajtó sem ment el ajándék nélkül és egy-egy követtel nem egyszer százszámra jöttek a kísérők, nem csoda, ha Báthory István tizennégyezer forinttal elégítette ki őket, Báthory Zsigmond elismerésekor harmincezer

aranyat vittek el a törökök. Rákóczi Zsigmond beiktatásakor a basa ezer aranyat és két serleget kapott, I. Rákóczi György egy követnek másfélszáz tallért, tíz sing (egy sing 62 cm) atlatcot adott és még küldött vele másoknak is. A II. Rákóczi György választására kijött török basa távozásakor ezerkétszáz tallért vitt magával, huszonnégy sing kamukát (damaszkszövet), fiának százötven tallért és tizenkét sing atlatcot. Zászlótartónak, síposnak, dobosnak, trombitásnak stb. összesen ezerhétszáz tallért, harminchat rőf selymet, ötvenhét és fél rőf egyéb ruhaanyagot osztottak ki.

S mégis voltak olyan követek, akik ekkora ajándékkal sem voltak megelégedve. Volt basa, aki megértvén, hogy az útjára adott hintó és lovak nem lesznek az övé, a hintóba nem akart bele ülni. Másik követ a kapott kétszázötven aranyat nem fogadta el azzal a megokolással, hogy úti költsége, szolgálai sokba kerültek. Viszont volt olyan követ, aki haza felé menet az ajándékba kapott lovat csókolgatta, törülgette, megitta, abrakolta és nem engedte, hogy más bánják vele.

Ha a követ több időt töltött a fejedelmi udvarban és kihallgatása után azonnal nem távozott, akkor kibocsátás előtt a fejedelem őt utolsó audienciára felhozatta.

Visszamenő útjában a követ ugyanolyan gazdálkodásban részesült mindenfelé, mint aminővel bejövetelekor találkozott. A fejedelem kísérőt adott melléje, aki róla gondoskodott. A hazaérkezett követ rendszerint írt a fejedelemnek, valamint írtak azok is, akiknek a követ a fejedelemtől ajándékot vitt.

A jó fogadtatás, amelyben a fejedelmi udvarban részük volt és a gazdag ajándékok a követeket arra csábították, hogy többször is eljőjenek követségbe Erdélybe.

Az erdélyi alkancellária megalakulása Bécsben

Az erdélyi fejedelem tanácsa, minisztériuma tizenkét tanácsosból állott. E tanácsosok között fontosságban az első hely a kancellárt illette, aki a fejedelmi hivatalos írásokat, adományozóleveleket ellenjegyezte, és a külső politikai ügyek intézésében vezetőszerphez jutott. Ha a kancellárokon végigtekintünk, díszes névsor sorakozik elénk. János Zsigmond fejedelem alatt Csáky Mihály, a Báthoryak alatt a nagyműveltségű és nagynevű kancellárok: Forgách Ferencen, Berzeviczy Mártonon, Kovacsóczy Farkason kívül Sulyok Imre, Jósika István; Bocskai fejedelem idejében Káthay Mihály, Bethlen korában Kovacsóczy István, a hírneves Péchy Simon, Apafi korában a jeles író, Bethlen János és a nagyeszű Teleki Mihály töltötték be a kitüntetett állást.

Amikor a fejedelemség megszűnt és Erdély a Lipót-féle diploma szerint rendezkedett be, akkor a kancellár a tizenkét tagú főkormányzáséki tanácsban, a guberniumban rangsorban a harmadik helyre került. Első volt a kormányzó vagy gubernátor, a második a főgenerális, harmadik a kancellár, negyedik a kincstartó. A többiek csak tanácsosi címmel éltek. Valóságban azonban a kancellár mindjárt a kormányzó után következett, akárcsak a fejedelmi korban a fejedelem után, mivel a német zsoldoshadsereg parancsnoka, a Szebenben székelő német generális mellett az erdélyi hadak fővezére csak másodrendű katonai megbízásokat kapott.

A helyzet-változással Erdély elszakadt a töröktől és a magyar király alá került. Új világ kezdődött Erdélyben. Politikailag súlytalanság, vallásilag katolikus megerősödés, belügyileg elviselhetetlen katonai terhek és adózás, a társadalmi életben címkórság, német szokások utánzása, a régi erdélyi közszellem gyengülése azok a jellemző vonások, amelyek a fejedelemség korától elűtő új erdélyi embert teremtettek. Konstantinápoly helyett Bécszet kezdték járni az erdélyiek,

Kelet helyett Nyugat légköre érintette őket. Látókörük szélesbedett, de ez ismeret-gyapodásért vagyonban, szabadság- és egységes közszellem vesztésben keményen megfizettek.

A Lipót-féle diploma meghagyása szerint kancellárt is választottak. A nagy-tudású Bethlen Miklós lett kancellárrá. Reá várt tehát a feladat, amelynek megoldását az uralkodó és az erdélyi közvélemény tőle várta. A király azt állította, hogy a kancellári állás dicséretes és derék gyakorlásától függ a közboldogság és köznyugalom. Ugyanis olyan szervnek kell lennie, amely által az erdélyiek köz- és magánjogai, sérelmei a király előtt ismeretesebb lesznek. Viszont az erdélyi státusoknak és az egyeseknek is a királyi rendelkezéseket ő adja tudtukra. Ennek megfelelően megkívánta tőle, hogy minden dologban, amelyek a király szolgálatát, a közbékét és az összes státusok vagy egyesek jogait, kiváltságait illetik, a kormányzóval egyetértve tárgyaljon a főkormányászéki tanácsban, és a tanácsosok nagyobb részének véleménye szerint fogalmazza meg az iratokat.

Viszont az erdélyiek arra kötelezték, hogy a felséget és az ország javát néző dolgokban a tanáccsal egyetértsen, attól függjön, a kormányzó mellett minden nagyobb dolgot aláírjon, egyesek részéről a haza szabadsága ellen esetleg küldendő írásokat lefoglaljon és tisztviselői által senkit megbántani ne engedjen.

Tehát a kancellár összekötő a király és a gubernium között, akinek kezén megy keresztül alulról fölfelé, felülről lefelé minden a guberniumhoz érkezett és a guberniumból küldött hivatalos írás.

Azonban csakhamar kitűnt, hogy Erdély és Bécs nagyon messze esnek egymástól. Nagyszabású ügyek tárgyalására az erdélyiek időnként külön követet küldtek fel Bécsbe, de a költséges követküldés gyakori megisméltése nem fizette volna ki magát. Másrészt az uralkodási rendszer változása idején lépten-nyomon nyilvánvaló lett, hogy állandó megbízott kell Bécsben, aki mindig kéznél legyen, és kisebb-nagyobb ügyeket kijárjon, elintézzon. A török Európából való kiszorításának korszaka ez az idő, amikor a harcok felé fordult a figyelem, és nem értek rá Bécsben Erdély helyi ügyeivel foglalkozni. A bécsi udvar egyelőre nem igen várt többet Erdélytől, minthogy minél többet fizessen és minél több katonát élélmezzon.

A főkormányászék is látta a nehézséget, amelyet a távolság okoz, a nehézséget, amellyel az ügykezelés jár, ezért módokról gondolkodott, hogy az el-

intézést megkönnyítse és meggyorsítsa. Azon volt tehát, hogy az aprólékos adományozások érvényesek legyenek akkor is, ha a király azokat alá sem írja. Másrészt előterjesztőt, referendáriust hagyott Bécsben, aki a királyi aláírásokat megszerezze.

Az elintézés azonban még így is lassú lett volna. Elgondolásuk szerint az erdélyi kéréseket a referendárius vigye a felség elé. A felség aztán tetszése szerint beleegyezést ír rá. A kéreírát erre a ráírt beleegyezéssel együtt lekerül Erdélybe. Itt a kancellárián kiállítják az okiratot, visszaküldik Bécsbe. Ott a referendárius az okiratot a felség kezébe juttatja, a felség aláírja, a referendárius visszaküldi Erdélybe, ahol ráteszik a gubernium pecsétjét és kiadják.

E nehézség dacára azonban e rendszer biztosította volna a guberniumnak azt a jogát, hogy a kancelláriát teljesen kezében tartsa. Attól félt ugyanis, hogyha a kancellár Béccsel közelebbi kapcsolatba jut, akkor ennek hatása alá kerül, a gubernium tekintélyén csorba esik, a visszaélések meg felhalmozódnak.

Isten mentse őket, védekeztek az erdélyiek, hogy gondolatban is eszükbe jutna, „amit a rosszul magyarázó elmék arra magyarázhatnak”, hogy őfelségétől eltávolodjanak, és úgy tűnjenek fel, mint akik a királyi kegy kapuját az odafolyamodók elől el akarnák zárni. De a közjó és a király nyugalma kívánja, hogy a gubernium ne mellőztessék. Egyébként a felséges udvar nem győzi a sok panaszt „a mi nemzetünk nyughatatlan természetéhez képest”. Azon voltak tehát, hogy a király a gubernium megkérdése nélkül semmi erdélyi ügyet ne intézzen el.

A kérdést végre is a felség oldotta meg. 1693. április 29-én a kancellár számára kiadott utasításában elrendelte, hogy udvarában állandóan kancellár vagy alkancellár üljön, meghatározott napokon az ügyeket eléje terjessze, döntését meghallja és továbbítsa. A kancellár vagy vicekancellár mellett legyen két referendárius, egy irattáros (regisztrátor), egy pénzkezelő (taxator), három íródeák (kancellista). A felségnek teendő előterjesztések felől előbb a kancellária tanácsában határozzanak, a többség véleményével együtt a felségnek előterjesszék és az uralkodó határozatát Erdéllyel közölgék. Megszabta, hogy véleményük megalkotásában a hazai törvényekhez és szokásokhoz tartsák magukat. A kiállított iratokat a királyon és kancelláron kívül a referendárius írja alá. A kancellárt, vicekancellárt az erdélyiek jelöltjei közül a király választja, a kinevezettek esküt tesznek.

Tehát a nehézkes eljárás megszűnik. A fennlévő kancellár vagy vicekancellár mostantól fogva a felségnek az Erdélyből jött folyamodásokra vezetett döntése alapján a királyi decretumot kiállítja, amelyet a felség mellett ő is aláír és Erdélybe leküld.

E rendelet a bécsi kancellárság megalakulásának eredete – elvben. Mert az erdélyieknek e megoldás ilyen formájában nem tetszett. Attól tartottak, hogy a bécsi kancellár vagy alkancellár a gubernium fölé kerekedik, attól is félték, hogy a kancellária Bécsben függetlenségét veszti el, mivelhogy az udvar eleinte arra is gondolt, hogy az erdélyiek bécsi kancelláriáját a magyarországi kancellária alá helyezi.

Az erdélyiek tehát, amennyire lehetett, húzták-halasztották a végrehajtást. 1693 szeptemberében alkancellárrá választották ugyan Alvinczy Péter ítélőmestert, de különösebb utasításokkal nem látták el. Amikor azonban látták, hogy a felség akarata elől ki nem térhetnek, végre az 1694. február 25. – április 6-i országgyűlésen elhatározták, hogy ezután állandóan alkancellárt tartanak Bécsben, és hosszas tárgyalások után e díszes állásra Kőröspataki Kálnoky Sámuel választották meg.

Kálnoky Sámuel régi, tapasztalt ember volt. Bölcséleti tanulmányait Bécsben fejezte be. Zrínyi Péter mellett katonai és politikai ismereteket gyűjtött, Thököly ellen sikerrel harcolt, Háromszék főkirálybírájává lett. Katolikus ember volt, megválasztásával az erdélyiek részben az udvarnak kedveskedtek, részben a méltányosság kívánta, hogy az egyik kancellár katolikus legyen olyan korban, amikor a főhivatalokat mindig a vallás figyelembevételével töltötték be.

A választásból és az alkancellárnak adott utasításokból világosan látszik, hogy az erdélyiek a bécsi alkancellária önállósítása és a kancelláriába való huzamos beülése ellen védekeztek. Úgy határozták, hogy a vicekancellár Erdélyben az ítélőmesteri címet viselje, a vicekancellári címet csak Bécsben használja egy évig, amelynek eltelte után jöjjön vissza Erdélybe. Utána a másik ítélőmester menjen Bécsbe egy évre. Azután a harmadik következik egy évre. Vagyis a három ítélőmester között forogjon a hivatal az elibök adott utasítás szerint.

Ez az utasítás elmondja, hogy a vicekancellár mellett két referendárius és egy titkár legyen, aki irattáros (regisztrátor vagy konzervátor) nevet is viselhet. E három egyenlő fizetésű és tekintélyű legyen, ne vallás, hanem a három nemzet szerint következzenek. A vicekancellár az ő megegyezett tanácsukkal és aka-

ratokkal munkálkodjék, és semmi nagyobb vagy kisebb, az ország külső vagy belső szabadságát, törvényeit, bevett szokásait, unióját illető dolgokba magát bele ne elegyítse. Mivel a guberniumtól felküldött ügyeket a gubernium utasítása szerint kell intéznie, azért tanácskérés végett vagy a bécsi urak udvarlására magánosan ne menjen, csak társat vivén magával. A hallott titkokat társain kívül senkivel ne közölje, a guberniumot pedig ezek felől tudósítsa.

Kötelességévé teszik, hogy a vicekancellár magaviseletével senkit meg ne sértsen, az országtól senkit el ne idegenítsen, ellenkezőleg az ország és a gubernium tekintélyét, becsületét a felség előtt nagy hűséggel fenntartsa, kinek-kinek tiszteletét megadja, tanácsot kérni eljárhat, de az urak udvarlását túlzásba ne vigye.

Mindez intézkedések alkalmasak voltak arra, hogy a vicekancellár cselekvési szabadságát megkössék, őt társai véleményéhez való alkalmazkodásra szorítsák, a gubernium parancsai végrehajtására kötelezzék, a bécsi vezető emberek kedve keresésének túlzásaitól visszatartsák. A kancellár erdélyi hivatalnok csupán, aki a rábízottakat véghez viszi és a gubernium tekintélyét megőrzi.

E tekintély zavartalan fennmaradását akarta biztosítani az az eljárás is, amellyel az erdélyiek a felséghez fellebbezett ügyeket intézni akarták.

A vicekancellárnak szorgalmasan utána kellett járnia, hogy az erdélyi törvények szerint megítélt ügyek Bécsbe kerülván, szabályszerű fellebbezés útján jutottak-e oda vagy törvényellenesen. Ugyanis a gubernium ajánlása nélkül semmi ügy jogosan Bécsbe fel nem mehet. Amely ügyek a gubernium megkerülésével terjesztettek a felség elé, azokat a kancelláriának meg kell akasztania, mivel másként a haza biztonságát, az udvar nyugalma nem lehet remélni. Mindazáltal se szegénynek, se gazdagnak kérését elnyomni ne igyekezzenek, „mivel a királyok ajtaja szegénynek, boldognak nyitva vagyon”, hanem ilyen esetben azon kell munkálkodniok, hogy a felség a guberniumot tudósítsa, és addig ítéletet ne hozzon, amíg a másik fél a maga mentségére időt nem kap.

Akik jószág vagy állás után járnak, ha a gubernium ajánlása mellett járnak ügyüket, azokat megsegítsék, akik a maguk útját járnak, azokra vonatkozólag eszközöljék ki, hogy a felség felőlük a guberniumtól felvilágosítást kérjen, mert különben az érdemtelenek az érdemeseket hátra szorítják. A mások hírnevében kártevők munkáját akadályozzák meg, mivel „eddig is efféle munkától üresek nem voltunk”.

Az új helyzet ugyanis új embereket vetett felszínre, címszerzés, vagyongyűjtés, álláskeresés járta, amely tülekedés sokszor szeretetlenséggé, becsületsértésé is fajult. Aki otthon magától nem érvényesült, Bécsben próbált az emelkedésre lendületet venni.

A vicekancellárság tehát megalakult, és 1695. augusztus 16-án Bécsben hivatalába lépett. Kálnoky Sámuelen kívül tagjai voltak: Szentkereszti András referendárius, a báró Szentkereszti család megalapítója, Henter Benedek referendárius és titkár, Pálfi Ferenc irattáros és titkár, Czakó Zsigmond pénztáros és titkár. Íródeákok: Biró Mózes, Balcu Mihály, Kozma Kelemen.

Az összeállítás mutatja, hogy a létszám megállapítása nem a vicekancellárnak adott erdélyi utasítás szerint történt, hanem az 1693. április 29-én kelt királyi rendeletnek megfelelően, amely két referendáriust, három kancellistát, egy regisztrátort és egy taxátort írt elő.

Szentkereszti referendáriust még Alvinczy Péter vitte magával bécsi követsége alkalmával (1692). Tehát már politikai jártassággal rendelkezett, az alkancellárt utóbb is többször helyettesítette, a tisztviselők sorában mindig az első helyen állott.

Az erdélyi kancelláriának lakása nem volt, amikor a hivatal Bécsbe költözött. Bécsben az volt a szokás, hogy az állam mindenkinél foglalhatott, aki felmentést nem szerzett. Így a quartélymester az erdélyi kancellária tagjainak is lakást kerestetett. A vicekancellárt az erdélyiek előtt ismert Maholányinál helyezte el, Szentkeresztinek olyan helyen mutatott lakást, ahol lehetetlen volt megmaradnia, a többinek meg csak Szent György nap (április 24.) utánra tett ígéretet. Azonban a quartélymesternek még így is már most 160 forintot kellett adniok, körülbelül ugyanennyi jár a lakások megkapása után is, mivel a quartélymesteren kívül hat futárját is ki kellett elégíteniük. Félévig tehát a kancellária tagjai ideiglenesen helyezkedtek el.

Az elhelyezkedés után azon voltak, hogy az udvarnál bemutatkozzanak. Kinsky cseh kancellár volt akkor a vezető ember az udvarban, tehát annál kopogtattak. Ez megígérte, hogy a bemutatkozást elintézi. A bemutatkozás azonban jó ideig elhúzódott, végre október 3-án a felséghez kézcsokra (ad oscula manus imperatoris) járulhattak. Először a vicekancellár külön, utána a többiek együttesen. 12-én először Kálnoky, majd a két referendárius Weissenberg udva-

ri kancelláriai titkár előtt letette a hivatalos esküt, a többieknek csak a vicekancellár lakásán kellett letenniük. 13-án Weissenberg a vicekancellár szállására vitte az utasítást, és a következő napon a többiek is esküt tettek.

Most már aztán munkához láttak. Tennivalójuk bőven akadt, sokoldalú elfoglaltságuk ugyancsak lekötötte őket. Működésük megfigyeléséből tűnik ki igazán, hogy mennyire szükség volt a vicekancelláriára, főleg olyan kormányzási rendszer mellett, amellyel akkor Erdélyt Bécsből vezették. Igaz ugyan, hogy a Lipót-féle diploma korlátokat szabott, de a diploma betűit Bécsben nem mindig magyarázták úgy, ahogyan azt az erdélyiek elgondolták. Toldották, foldották vagy egyszerűen figyelembe se vették. Rendelet rendelet után jött, amelyeket az erdélyieknek végre kellett hajtaniuk és a rendeletek hatása alatt Erdély belső ügyei lassanként azokhoz az irányelvekhez idomultak, amelyek megvalósítását az udvar maga elé tűzte. A tömeges újítások sok izgalmat okoztak Erdélyben, sok beszédre, tanácskozásra adtak okot, amelyek a kancellária tevékenységében is megfigyelhetők.

A bécsi udvart főleg Erdély pénzügyi helyzete érdekelte. Erdély gazdag sóban, ezt kívánta az udvar Magyarországon értékesíteni. Legtöbb só a Maroson ment ki Magyarországra, de a sok háború miatt a kereskedelem ebben az irányban nagyon megromlott. A háborús időben a sóaknákat is elhanyagolták. A kereskedelemben beállott zavarok eredményezték, hogy más helyekről is sok só csúszott be Magyarországra, amely körülmény az erdélyi sókivitelnél sokat ártott. Dél felől török, román só, észak felől lengyel só özönlött be, olcsóbb is volt, mint az erdélyi. Az erdélyi sókivitel csökkenése azonban a bécsi udvarnak sem tetszett.

Az erdélyi só elhelyezése a bécsi alkancelláriát sokat foglalkoztatta. Hazulról teljes hatalmat kapott arra, hogy a főlerakodó helyekről (Debrecen, Szeged) az erdélyi sót tovább szállíthassa, eladja és az érte járó pénzt felvegye. Sokat tanácskoztak ez ügyben a bécsi pénzügyi kamarával, a nádorral, egymásután írták a guberniumnak a leveleket, sok tervet hánytak-vetettek meg, hogy hogyan lehetne a külföldi sót kiszorítani és az erdélyinek jó piacot szerezni.

A só Magyarországra való szállítása sok pénzbe került, a szállításra meg nem volt pénz. A sójövedelemből az erdélyiek kezébe alig folyt be valami, jó része a sok sóhivatalnok, főleg egy Vorster nevű bécsi megbízott kezén meg-

csappant. A kancellária felvett kölcsönökkel próbálta a szállítást előmozdítani. Erdélynek jutott a kiadás, az udvarnak meg a bevétel.

Sok gondot okozott az Erdélyben állomásozó német katonaság elhelyezése, élelmezése is. Az erdélyi országgyűlések főtárgya az adókiivetés és a katonaságról való gondoskodás volt. A sok visszaélés, követelődés, az egyre fokozódó nehézségek miatt való jajkiáltás a bécsi kamarát többször felrázta, s e megmozdulásról, tervbe vett javításokról az alkancellária a guberniumot állandóan értesítette.

A guberniumtól jött írások beadása, a magánosok kéréseinek pártolása, a királyi végzések leküldése nap nap után megújuló elfoglaltságot adtak. A kancellárián a bécsi rendeleteket németről magyarra fordították és úgy továbbították. A bécsi kancelláriához, kamarához, egyes vezető emberekhez jártak, a nádorral való tanácskozás végett Pozsonyba, só-ügyben a budai főpénztárhoz együttesen, ketten-ketten, vagy külön-külön ellátogattak. Ha valaki külön megbízással jött Erdélyből, annak ügyét előmozdították.

A bécsi rendeletek kibocsátásának rendes útja ez: pl., ha a pénzügyi kamara újítást hozott be, vagy valami intézkedést akart tételni, akkor a kiadandó rendeletet megküldötte az erdélyi kancelláriának. Ez a kapott írást királyi rendelet formába átírta, a vicekancellár ellenjegyezte, pecsétet tett rá és a felséggel aláíratta. Ha valaki grófi, bárói címet kapott, akkor a vicekancellárián szép kinevező iratot állítottak ki számára érdemei felsorolásával, és a felség azt aláírta. Ez történt az igazságszolgáltatás terén felkerült fellebbezésekkel is.

A vicekancellária gondoskodott róla, hogy a bécsi újságok (novellák) a guberniumhoz lekerüljenek. A világhelyzetről tájékoztató nyomtatott vagy kézírásos tudósítások voltak ezek német, latin, olasz nyelven. Heteként kétszer küldtek, szerdán írott és nyomtatott latint, nyomtatott olaszt, szombaton írott latint és írott németet.

1701-ben az udvar nagyfontosságú intézkedést tett, amely a vicekancellár hatáskörét szélesítette. Mivel az erdélyi ügyek, mondotta a királyi rendelet, olyan gyorsan nem intézhetők el, mint a király érdeke s a köz- és magánjog megkívánja, azért a beérkezett erdélyi emlékiratok az erdélyi kancelláriához visszaküldendők. Ha szükséges, a vicekancellária az udvari kancellárnak jelentést tesz, és ez a minisztereket gyűlésre összehívja. Vallásügyben és a főtisztvi-

selők kinevezése ügyében a vicekancellár a király szentesítése nélkül semmit Erdélybe le nem küldhet. Az alkancellár az igazságszolgáltatási és a polgári ügyeket úgy intézi el, hogy az igazság megadassák, ami azért is szükséges, nehogy a felség fülei az igazságtalanság miatt terheltessenek.

Ezzel a ténnyel a bécsi vicekancellária tényleg az erdélyi kancellária fölé került, mivel a vicekancellária tanácsa az Erdélyből felkerült ügyeket megtárgyalta, azokról véleményt alkotott és a királlyal szentesítette. E rendeletnek azonban annyi haszna mégis volt, hogy a felség nemcsak az erdélyi viszonyokat nem ismerő bécsi miniszterek után indult, hanem az erdélyi kancelláriára is hallgatott.

Ennyi munka mellett az alkancellária tagjai méltán elvárhatták, hogy nélkülözésekkel ne kelljen küzdeniök. Pedig elég sanyarúan bántak velük. Állandóan panaszkodtak, hogy kicsiny fizetésükből nem tudnak kijönni, azt sem kapják meg rendesen. Amikor panaszaik hallatára fizetésüket a felség felemelte, e pótlást Erdélyből nem kapták meg, vagy két évi járandóságaikból megkaptak egyet. Fizetésükért az erdélyi kincstartót, a guberniumot sokszor ostromolták, de kevés eredménnyel.

Ez a körülmény elkeserítette őket és telve voltak panasszal. Már első évük letelte után haza kíváncsoztak. A gubernium elégedjek meg szenvedésükkel, hívja őket haza, kérték, hadd legyen másoknak is részük ott való szenvedésükben. Kis fizetésüket alamizsnának tartották sok bajaikra, nyughatatlanságaikra, sajátjaikból való költségeikre, hazájukon kívül való létükre nézve.

Annál rosszabbul esett nekik, amikor sok bajuk közt Erdélyben még támadták is őket és működésüket kifogásolták. Sok kedvtelenséget, szenvedést, háborgatást lenyelve, mondják, a guberniumtól és a hazától, ha mást nem is, de kedvességet nyerhetnének, hogy az nyomorúságuknak és szenvedésüknek szennyét eltörölje.

A nélkülözések, kellemetlenségek elviselését enyhítette az a körülmény, hogy nem mindig ugyanazok voltak a kancelláriai hivatalban. 1696. szeptember 6-án Pálfi Ferenc irattáros meghalt. Szép tisztességgel oda temették, ahova a protestáns követeket és más rendeket temetni szokták. A következő évben Szentkereszti referendárius felesége halt meg, három árvát hagyva maga után. 1698-ban Pálfi Ferenc helyett Simon Mihály szerepel, 1700-ban Kálnoky, Szentkereszti, Simon Mihály, Fiáth János és Hossmann János a kancellária tagjai.

Kálnoky Sámuel vicekancellár bécsi tartózkodása idején a felség kedves embere volt, grófi rangot is kapott. 1703-ban Erdély kincstartója lett, és 1706-ban Bécsben halt meg. Neve a bécsi alkancellária történetében emlékezetes, mert a vicekancellária és ennek munkaköre az ő idejében alakult meg.

Béldi Pál összeesküvése

Az erdélyi fejedelemség hanyatló korában Apafi Mihály uralkodása alatt bukant fel Béldi Pál. A múltból nem mutatható fel nagy hadi tetteket, diplomáciai sikereket, amelyekkel nevét ünnepléte tehetné volna. Különösebben Bánffy Dénes megbuktatásában való szereplése, majd saját elfogatása hívták fel rá a figyelmet. Bánffy Dénesben a némethez való szítás vezetője hullott el, Béldi maga szabad szájával keverte magát gyanúba, Bethlen Jánossal és Bethlen Miklóssal együtt azért került fogságba.

Olyan kora ez Erdélynek, amikor az arestációk, a törvényes eljárás nélkül való elfogatások, kivégzések gyakoriak voltak. Két-három főúr összefogott, elfogatott egy ellenfelet. Így járt Bánffy Dénes, így járt két társával Béldi, így jártak mások is. Nem csoda, ha az ilyen eljárás ellen nagy volt az ingerültség, ha Béldiek kiszabadítása érdekében az egész ország összefogott. Most lett különösen ismeretessé Béldi neve, úgyhogy, amikor kiszabadult, azt látta, hogy tisztelői száma nagyon megszorodott. Amíg társai, a két Bethlen, félreállottak, ő éppen népszerűségére támaszkodva, bosszúállásra gondolt. Így jött létre a Béldi-felkelés, amely 1677. év szeptember végétől a következő év január végéig, ezen rövid négy hónap alatt a Székelyföldet, főleg Háromszék megyét mozgásba hozta, foglalkoztatta a szászságot, nem hagyta érintetlenül a magyarokat, sőt egész a török portáig hatott.

Sok egykorú előtt rejtély volt, hogy e felkeléssel mit akart Béldi. Vádolták, hogy fejedelemségre tör, mások úgy gondolták, hogy csak a Teleki-kormányt akarta megbuktatni. Az újabb történetírók is ingadoztak e kérdésben. E cikk írójának tollából a közelmúltban értekezés jelent meg (*Századok*, 1920), amely újabb kiadott s nagyjából ki nem adott adatok alapján megállapítja, hogy Béldi csak a Teleki-kormány megbuktatására vállalkozott, és hogy e tervét fegyveres országgyűléssel akarta elérni.

Szándékának megvalósítását országos eseményekre építette. Apafi fejedelemsége kezdettől fogva nem volt népszerű. A sülyedő Erdély megalázott

helyzete sokakban keserűséget támasztott. Általános volt a nézet, hogy az ország lejtőre jutott. A kor vallásos szelleme szerint telve voltak bűnbánattal, a hanyatlásban Isten büntetését látták. Az állam kifelé erőtlenséget, befelé elszegényedést, széthúzást mutatott. Mindez természetes következménye II. Rákóczi György rosszul végződött lengyel hadjáratának, de az egykorúakban felgyülemlett elkeseredés alkalmas volt arra, hogy Apafi uralkodásának gyenge oldalait annál inkább feltüntesse.

Ilyenből pedig volt elég. Így maga a fejedelem megválasztását a török erőltette, s Apafi elég tapintatlan volt ahhoz, hogy a békétlenkedőket ismételten azzal torkolja le, hogy ő a fejedelemséget nem az országnak köszönheti. Emellett nem volt a régi híres családok sarja, kormányát pedig erdélyi szempontból határtalan idegenszerűség jellemezte. A politikailag is nagy szerephez jutott fejedelemasszony, Bornemisza Anna, magyarországi volt, a főtanácsos, főminiszter Teleki Mihály szintén. Mellettük befolyásos helyzetben volt Székely László tanácsos, aki, mint szegény jenei nemes Erdélyben gazdagodott meg. Nem volt tősgyökeres erdélyi Naláczy István sem, a harmadik oldaltanácsos. Az idegenszerűség sok „tősz” hazafit bántott.

A külpolitikában ez időben a magyarországi bujdosók megsegítése foglalkoztatta az embereket. A kuruc–labanc világ korában éltek, előtérbe került Thököly Imre, továbbá Wesselényi Pál, Béli veje. A bujdosókat támogatták a lengyelek, franciák, de azok főleg Erdélytől vártak segítségnyújtást. A megsegítés mellett különösen Teleki Mihály kardoskodott. De mert e kérdést nem lehetett országgyűlésen tárgyalni, nehogy a török engedélyadása előtt már a magyar király megtudja, csak beavatottakat vontak be a megbeszélésekbe. Emiatt azonban sokan elégedetlenek voltak, azt hangoztatták, hogy ez eljárás a fejedelem választási feltételei ellenére van.

Mindezekhez járult, hogy a magyarországi felkelők a határon sok kárt okoztak, felprédálták a Szilágyságot, Kraszna, Közép-Szolnok megyét, a Szilágyság elpusztításában lengyel hadak is segédkeztek. Emellett Erdélyben mindenféle tüzek támadtak, így Segesváron, Ebesfalván (Erzsébetváros), Nagybaconban, Brassóban, Kézdivásárhelyen és egyéb helyeken, a közvélemény rendszeres gyűjtogatásra gondolt, amelyek a magyar király embereitől származnak. Sokaknak még magánsérelmei is voltak.

Béldi tehát jól látott, amikor észrevette, hogy sok elégedetlen ember van Erdélyben. Ezeket akarta összegyűjteni. Különösen számított a székelysége, akik közé maga is tartozott, és a szászokra. Demokratikusabb szervezeténél fogva mindkét nemzet érzékenyebb volt jogi tekintetben, mint a magyar nemesség, panasza is mindig több volt. A szervezkedésnek semmi vallási háttere nem volt, erre sem Béldi, sem az udvar sohasem hivatkoztak.

Végre is Béldi tette határozta el magát. Maga mellé gyűjtötte néhány bizalmas hívét, leveleket adott kezökbe, s szeptember 28-án Uzonból kibocsátván őket, olyanokhoz küldötte, akiknek csatlakozását várta. Megüzente nekik, hogy ő kegyelmek serkenjenek fel, a szegény haza megmaradására és javára célzó dolgokban vele értsenek egyet, orvoslásához lássanak hozzá, ne nézzék csak hivalkodó szemmel. Akik csatlakoztak, azok megesküdték, hogy a haza javára s megmaradására végzendő dolgokban Béldivel egyetértenek.

Általánosan megnevezett cél, de megvalósításának főbb eszközei az első perctől fogva ismeretesek. A szervezkedők kiáltvány szerkesztéséről s a portára való küldésről beszéltek. A kiáltványt Erdélynek szánták, a portát pedig céljaikról akarták tájékoztatni. Mindkét gondolat eredeti: Erdélyben eddig magános ember olyan dologban, amely részben a fejedelem ellen is irányult, kiáltványban nem fordult az országhoz, hazafi hazafi ellen a portán orvoslást nem keresett még soha.

Béldihez szegődtek Csáky László, Lázár István, Bakó Kristóf, Haller János, a *Hármas história* szerzője. A vezetők a mozgalom alapelveit írásba foglalták, amelyben a porta engedelme nélkül a magyar bujdosók érdekében külállamokkal, a lengyelrel és franciával való szövetkezést, az ős hazafiak mellőzését és üldözését, a választási feltételek be nem tartását említették sérelmek gyanánt. Mindezek orvoslására pedig az erdélyi unió törvényre hivatkoztak.

Úgy tettek tehát, mint a magyarországiak tették, amikor az Aranybullára támaszkodtak. De a kettő között nagy volt a különbség. Az Aranybulla a király ellen való fegyveres fellépésre adott jogot, míg a Bethlen Gábor alatt felújított s kifejtett unió törvény éppen a fejedelem kezdeményezésére és kölcsönös védelemre alakult. A törvény éle nem irányulhatott a fejedelem ellen, most pedig Béldiek törekvése közvetve a fejedelmet is érintette.

A szövetség megkötése után elhatározó lépések következtek. Siettetten a kezdeményezést, hogy eddigi tetteik nem maradtak titokban. Bár senki sem

tudott bizonyosat, de mindenfelé beszéltek Béliéről. Erre aztán az elégedetlenségük maguk részére nyerték a fejedelem követét, Kapi Györgyöt, Brassóban két hétig visszatartották s rávették, hogy a portán ne árulja el, hogy az ő követük, Páskó Kristóf oda nem a három nemzet megbízásából megy. Ugyanez alkalmával tanácskoztak a szászokkal, akiknek szervezésére Jotzmeister Kálmán Kristóf vállalkozott.

Páskó elindulásával egyidőben a háromszéki Maksán székgyűlést tartottak, ahonnan az országhoz kiáltványt intéztek. A gyűlés a vállalkozás hivatalos megalakulásának napja, zászlóbontás, helybenhagyása az eddig történeteknek. A kiáltvány a székely sérelmeket helyezi középsőpontba, szó sincs benne a külpolitikáról. Hogy kifejezésre juttassák, hogy nem a fejedelem ellen támadnak, a fejedelem és a fejedelemasszonyhoz hűségnyilatkozatot küldöttek. Nincs szó fegyverről, az országtól a szabadság megvédéséhez csak támogatást várnak.

De az udvar sem maradt tétlen. December hó elején Ebesfalván tanácsgyűlést tartottak, ahová Béliet is várták, de ő a megfogástól félve betegségére hivatkozva nem ment. Biztosabban érezte magát a székelység között. A tanácsgyűlés tehát Kornis Gáspárt, Mikes Kelement és Macskási Boldizsárt küldötte Háromszékbe, hogy a székelyek nevezzék meg sérelmeiket. Egyben Páskó elensúlyozására Vajda Lászlót a portára indították.

Mire a kiküldöttek Háromszékbe megérkeztek, már Béliéi mellett állott egész Háromszék, Csík- és Kászonszék is bejelentették csatlakozásukat, úgyszintén Gyergyószék is. A szászok részéről is biztatásokat kaptak. Udvarhely csatlakozásáról is kedvező hírek érkeztek.

A fejedelmi követeket a dec. 24-i székgyűlésen hallgatták meg. De mert Páskóról még semmit sem hallottak, a szervezkedés meg még csak folyamatban volt, hogy időt nyerjenek, a fejedelemnek adott válasz is semmitmondó volt. Hűségüket hangoztatták és általános sérelmeket jelöltek meg. E válaszban megnyilvánuló erőtlenség, a hosszas várakozás, a bizonytalanság, főleg pedig az udvar megindult ellenmunkája okozták, hogy mostantól kezdve a szervezkedés ellanyhul. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék Apor István megjelenésének hatása alatt a fejedelemhez mentető iratot küldöttek, Háromszékben Nemes János toborozott a fejedelem mellett. December végén már csak Háromszék tartott ki Béli mellett, sőt Nemes szerint az emberek itt is elcsendesedtek.

Mikor így a mozgalom a legválságosabb helyzetbe jutott, akkor jött a hír, hogy Páskó a portán sikerrel járt s egy kapusi pasával jön. Tényleg Páskót meghallgatták, az ország és a fejedelem kibékítésére a kapusi pasát küldötték. Páskó a portán főleg Teleki ellen vádaskodott, aki a fejedelmet törvénytelen tettekbe, külháborúba viszi bele. A pasa is nem a fejedelem ellen, hanem a fejedelemmel való békesség közvetítésére jött.

Ugyanez időben a felkelők is nyíltan kezdték hibáztatni Telekit, másrészt Nemes János előtt nyíltan bevallották, hogy fegyveres országgyűlésen akarják orvosolni sérelmeiket. De az udvar nem bízott bennük, főleg nem a kapusi pasa megérkezése után, aki január 22-én felszólította az országot, hogy a császár parancsának megértésére hozzá siessenek. Fejedelem joga volt országgyűlést hirdetni, Achmed pasa tette tehát forradalmi tény volt.

Most már aztán Apafi nem tévovázott, nehogy az országgyűlés összejöheszen, fegyvereseket küldött Béldiek ellen. Béldi mellé vagy 4500 ember gyülekezett, ezek is legott elszéledtek, úgyhogy a vezetők részére nem maradt más hátra, mint a futás. A portára menekültek, szorultságukban ott a fejedelem ellen is felléptek, de eredmény nélkül. Béldi csakhamar a Héttorony foglya gyanánt meg is halt.

Hasonló körülmények között, amikor Erdélyben olyan sok volt az elégedetlen, nagyobb határozottsággal más a mozgalmat sikeresebben irányíthatta volna. Béldiből hiányzott a merészség, tervét jól kieszelte, de már pártját szervezni nem tudta. El is számította magát, kitűnt, hogy az udvarnak több híve van. Tekintélye sem volt akkora, hogy Telekit legyűrhette volna. Nála beigazolódott, hogy érdemes emberek eltávolítására csak náluk érdemesebb vállalkozhat.

Az erdélyi fejedelmek temetkezése

Az erdélyi fejedelmek tekintélye, gazdagsága, a kis ország jóléte és fontos szerepe a fejedelmek temetkezésekor is megnyilatkozott. A temetéskor szokásos részvétel részben a meghalt állásának, társadalmi helyzetének vagy családjának szól, viszont a temetést rendező család, hivatal, állam a tiszteletnyilvánítást kifejező pompában a meghalt iránt érzett részvéten kívül saját rangja kifejezésére is törekszik.

A fejedelmek temetésének formáját országgyűlési végzés nem állandósította. Századokra visszanyúló szokások voltak a köztudatban.

A temetésen megjelenő főurak nem tudtak a magyarországi főurakhoz hasonló fényt kifejteni. Az erdélyi hadszervezet ugyanis nem egyezett meg a magyarországgal. A fejedelmi udvar kék drabantjai, a veres ruhás székelyek, a fekete ruhás szászok mellé sorakozó pázsit-zöld színű mezei had foglalta magába a jobbságyságot. A főuraknak külön seregük nem volt, így a temetésre bandériumokkal nem vonulhattak fel. Bocskai és Bethlen Gábor fejedelmek halálakor történt ugyan fegyveres felvonulásra kísérlet, de ez ellen, mint veszélyes lépés ellen az erdélyiek felzúdultak.

Fejedelemhez illő teljes pompával nem minden fejedelmet temettek el Erdélyben. Gyulafehérvár volt a fejedelmek székhelye, tehát temetkezési helyül is az ott lévő művészi székesegyházát választották. Itt temették el János Zsigmond fejedelmet, Báthory Andrást, továbbá Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, I. Rákóczi Györgyöt. A többieket sorsuk elsodorta, életfolyásuk többször messze földön jelölt számukra sírhelyet. Így Báthory István fejedelem és lengyel király a krakkói székesegyházban nyugszik.

Báthory Kristóf fejedelem katolikus templomban kívánt temetkezni, nem vágyott tehát a gyulafehérvári székesegyházba, amely akkor a protestánsok birtokába jutott. Évekig temetetlenül maradt, amíg kívánsága teljesülhetett: amikor a gyulafehérvári jezsuita templom fejedelmi temetéshez méltó állapotba jutott.

Báthory Zsigmond fejedelmet bujdosásában, Csehországban érte utol a halál. Prágában van eltemetve, a Czernin-család sírboltjában.

Rákóczi Zsigmond a fejedelemségről lemondva félreállott. Báthory Gábort, miután a fejedelemséget elvesztette, a hajdúk megölték, és a család Erdélyen kívül, Ecseden temettette el. II. Rákóczi György hősi halált halt, tetemét a család Sárospatakra vitette. Rhédei Ferenc a fejedelemségről lemondott. Barcsay Ákost csendben temették el Kozmatelkén, Kemény János csatatéren halt meg. I. Apafi Mihály Almakeréken talált nyugvóhelyet.

Az Erdélyben eltemetett fejedelmeknek, majdnem kivétel nélkül, csak nevét és alkotásait tartotta fenn a történelem, maguk a fejedelmi tetemek eltűntek, gondviseletlenség vagy török dúlások következtében megsemmisültek. Az utolsó fejedelemnek, I. Apafi Mihálynak, vele együtt feleségének, Bornemisza Anna fejedelemasszonynak, fiúknak, II. Apafi Mihálynak és feleségének, Bethlen Katának földi maradványait a kolozsvári Farkas utcai református templom őrzi, ahová Almáskerékről kerültek. Szádeczky Kardoss Lajos egyetemi tanár fedezte fel és emelte ki őket almakeréki jeltelen sírjuktól: a lutheránus templom sekrestyéje alatt levő sírboltból.

A temetkezési szokások összeállításánál főleg az erdélyi földben nyugvó fejedelmek temetkezése jöhet számításba, mivel az erdélyi sajtóságoknak ezek a kifejezői.

Isméltető jelenség, hogy az erdélyiek a fejedelmeik halálát jó ideig eltitkolták, mivel belső mozgalmaktól féltek. A meghalt fejedelmet királyi öltözetben néhány napig az ablakhoz vitték, megmutogatták, a környezetben azt a hitet keltvén, hogy a fejedelem él.

A fejedelem halála után legsürgősebb teendő volt, hogy a szomszédos uralkodókat az esetről értesítették. Erdélyt politikai helyzete arra utalta, hogy a halált elsősorban a magyar királlyal és a török császárral tudassa, mivel az új uralkodó elismerése e két helyen ütközött csak nehézségbe. A fejedelmet a török erősítette meg, a neki nem tetsző fejedelem ellen azonban a magyar király ismételtelen fellépett, így a zavartalan uralkodás e két helyen szorult biztosításra. Hasonlóképpen értesítették a két román fejedelmet is, akiket a törökhöz való tartozásuk, máskor barátságos közeledésük Erdéllyel kapcsolatba hozott. A halál hírének követek vitték meg, rangos emberek, hogy fogadásuk is Erdély tekinté-

lyéhez méltó legyen. Az erdélyi főurakhoz, megyékhez is behívók mentek, hogy a temetésre kitűzött időben jelenjenek meg.

A követküldéshez, külföldi képviselők érkezéséhez, az erdélyiek összegyülekezéséhez, a temetés megfelelő rendezéséhez idő kellett, amely alatt a holttest gondozásra szorult. Megtörtént ugyanis, hogy hónapok múlva a halottat közszemlére kitették.

A fejedelmi temetés gondos rendezésére valaki megbízást kapott. Megbízáskor utasítást vett át, amelynek megszerkesztésében a gyászoló család is részt vett, vagy maga készítette el.

A temetésrendező utasítása fölelt minden kívánalmat: szállítás alkalmával halottvivő szekér, továbbá címerek, gyászruhák, koporsó, ravatal felállítás reá hárultak, a díszítések, a gyász jelének felrakása az ő kötelessége volt. Az előírásokhoz fűzte még tapasztalataiból, kegyeletérzésből, találékonyságból eredő pótlásait, hogy a reábízott feladat sikeres megoldásával általános meglepedést keltsen.

A temetésre kitűzött idő közben elérkezett. Az országgyűlési tagok, a gyászolók és követek összegyűltek, az előkészületek megtörténtek, több esetben az új fejedelmet is megválasztották, hátra volt a halott sírba helyezése.

A fejedelmek temetési szertartása abban a templomban folyt le, amelybe őket eltemették. A holttestet a halottas házból ünnepélyes menetben vitték a templomba, és az ott felállított ravatalra helyezték.

A fejedelmi temetkezések, a sírba tétel szertartásáig, a következőkben összegezhetők:

A halál után a halottat koporsóba tették. A koporsó vagy fa, vagy ón. A fejedelmet az őt megillető ruhába öltöztették fel. János Zsigmond koporsójában veres karmazsinba öltöztetve, fekete palásttal leterítve feküdt. Báthory Andrásra Mihály vajda bíborpalástot tétetett. Bethlen Gábor életében meghagyta, hogy hadvezéri tekintélye elismerésének jeléül piros selyembe öltöztessék. De akarát nem teljesítették. I. Rákóczi György kívánságához mérten egyszerű ruhát kapott: fehér dolmányt, szederjes posztónadrágot, fejére fekete süveget. I. Apafi Mihály koporsójában huszonnégy aranygombot vagy arany-ezüst övet, tizennégy aranyfonatú gombzsinórt találtak, világos jeléül annak, hogy akik életükben kincsekben bővelkedtek, azoknak holttestét is rangjuknak megfelelőleg

felékesítették. A halottat a temetésig alkalmas helyen tartogatták, és lehetőség szerint épségben megőrizték.

Amikor a temetés határideje elérkezett és az országgyűlés összejött, akkor a halottat ravatalra helyezték, és hosszabb-rövidebb ideig közszemlére kítették. A temetés közeledésekor hívták az ácsokat, akik a ravatalt és külső koporsót elkészítették, és azokat felállították: képírókat, akik címereket és zászlókat festettek; ötvösöket, akik a koronát, botot és törst elkészítették; szabókat, akik a ruhákat megvarrták és a templomot fekete posztóval bevonták. Halottszállító szekeret is újonnan állítottak elő.

A díszítésre szolgáló tárgyak között kiváló helyet foglalt el a címer mindenféle formában: metszett, vászonra, selyemre, papírra festett címerek százával készültek. A selyemcímerekre való arany részint fehér habos, részint zöld vagy szederjes volt, az atlasz is szederjes vagy virágos zöld. E színes címereket a falakra, a ravatalra rakták. Legértékesebb volt az ezüsből készült, arannyal befuttatott címer, amely a fejedelem síriratát magában foglalta.

A menet fejlődésének általános szempontjai ezek: jusson abban kifejezésre a gyász, az ország tekintélye, a fejedelem méltósága, a gyászoló család előkelősége, a szomorúságban való együttérzés szegény és gazdag, úr és szolga között.

A gyász jelvényeit a menet élén a fekete zászló vezette be. Az ország méltóságát ennek zászlója fejezte ki. A fejedelem méltóságát, vitézi állapotát a vezető lovak, a páncélos főúr, a korona, a bot, a kard és a címerek jelképezték. Az elhelyezkedésben a fő szempont az volt, hogy az előkelők és a gyászoló család minél közelebb jussanak a halotthoz. A férfiak általában a koporsó előtt, a nők mindig a koporsó után jártak. A temetési menetben helyet kapott a szegénység is. Tömegben vonult fel, rendszeren a koporsó előtt.

Ez elvek figyelembevételével a temetési menet ilyenformán fejlődött fel: a sort a katonaság nyitotta meg fekete zászlóval. Más esetben e zászlót a koporsó után vitték a katonák közt, vagy a koporsó mellett a diákság kezében volt. A katonaság után elől mentek az énekes gyermekek, azután a diákok, mindenestre főiskolai hallgatók. Utánuk a mesterek (kántorok) jöttek, majd a papság. Minden felekezet papsága összecsoportosult. A köznép rendes helye itt szokott lenni. Azután a jelvényeket hozták. Egyik főúr nagy fekete lobogóval jött, rajta a fejedelem címerével és címeivel, a másik főúr az ország színes zászlójával. Más

főurak következtek, vagy páncélosan, vagy vitézi jelvényekkel, bottal, karddal. Utánuk helyezkedtek el a főrendek, a vármegyei és városi követek, a tanácsurak és idegen országok követei. Itt vezették a földig gyászlepellet bevont díszlovakat.

A fejedelem képviselőjének, a meghalt fejedelem helytartójának helye nem volt meghatározva, a koporsó előtt és után is mehetett. Ezt mindig külön határozták meg. A zenészek – csak rézdobosok vagy trombitások – szintén a koporsó előtt mentek, hol előbbre, hol hátrább a menetben. Majd a koporsó következett. Jobbról-balról katonaság, diákság vagy gyászruhás szegények haladtak. A koporsót székeken, rudakon vagy úgynevezett Szent Mihály lován vitték, és a ravatalra helyezték. A halottat a koporsóval a tanácsurak vagy a nemesek vállára helyezték.

A halott után jöttek a családtagok, az özvegy, általában a nők, végül a katonaság. A nők mellett jobbról-balról egy-egy előkelő férfi, aki őket karonfogva vezette. A halottasháznál is, a templomi ravatal körül is jobb felől ültek a férfiak, bal felől a nők. A férfiak oldalán volt felállítva a szószék.

A temetési szertartás a halottas háznál kezdődött. A protestánsoknál énekből, beszédből állott. A beszédet az udvari pap tartotta. Utána két méltató beszéd következett: egyiket magyar, a másikat szász ember mondotta. Az utóbbi, hogy jobban megértsék, latin nyelven beszélt. Ugyanez ismétlődött a templomban, ahol a meghaltat eltemették. Az ország nevében e két beszédet a katolikus fejedelmek temetésénél is megtartották.

A templomi szertartás misével volt egybekötve, amelyet a papság köteles napi imája (breviárium) megfelelő részének elmondása előzött meg.

A gyászbeszéd után dicsőítő versek elmondása következett, amelyeket a megholtra rögtönözve készítettek.

Az erdélyi temetkezési szokások még a fejedelmekre vonatkozólag is meggyeznek a magyarországi egykorú szokásokkal. Nyilvánvaló, hogy a két országban lakás a közös eredetű hagyományokat mennyire nem szüntette meg.

A katolikus temetés befejezéséhez tartozik még a gyászmise, a requiem, amely a temetést rendesen megelőzi, ha ez a templomból történik, vagy követi azt. A requiem amellet, hogy az erdélyi fejedelmi temetéskor az udvar felöltöztetésére enged bepillantást, másrészt a templomi elrendezést is megmutatja. Requiemkor ugyanis ravatalt állítottak fel, és a temetési szertartásokat is

megtartották. A királyi lak falait, padjait, asztalait fekete posztóval vonták be, ugyancsak bevonták a templom falait is azon a részen, ahol a koporsó állott. Körülötte bevonták a padokat, valamint a vánkosoakat. Száznyolc öl selyemmel takarták be a ravatalt (egy öl majdnem három méter). A vánkost, amelyre a koronát helyezték, szövettel vonták be, úgyszintén a koporsó tetején álló keresztet, buzogányt, koronát.

Morva–cseh–lengyel fekete posztóból az egész udvart felöltöztették. A tisztviselők, apródok, komornyikok, káplánok, zenészek (karmester, éneklő fiúk, kürtösök, dobosok), a „művészek” (patikus, sebész, magyar sütő, sátmester, mosó, óramester), iparosok, az istállók személyzete, száz szegény mind fekete posztóruhát kaptak. Feketével terítették le a fejedelem lovainak nyergét, sőt vadászkutyáira is három öl posztó jutott. A szegényeknek gyászruhája erdélyi szokás szerint csuklyás volt. Hasonlóképpen csuklyás volt a negyven udvari emberé is, akik nagyobbfajta gyászgyertyával kezükben a ravatal két oldalán állottak. Ruhájuk azonban nem volt olyan széles és hosszú, mint a szegényeké. A ravatalon hihetetlen számban gyertyák égtek. A fejnél négy nagy, a párkányzaton négyszáz kisebb. A csuklyás szegénység kezében is gyertyák valának. A költség háromezer forinton felül emelkedett. Nagy pénz olyankor, amikor egy százados havi fizetése 12–16–20 forint, tizedesé 6, közlegényé 4–5 forint.

Végül a temetés betetőzése a sír fölé emelt emlékek elhelyezése volt.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szent István, a keresztény országépítő

A történelem tisztelettel hajlik meg azok előtt, akik saját koruk viszonyaihoz mérten nagyot, elhatározót, hasznosat alkottak. Fejüket az elismerés koszorújával övezi, és nevüket nagybetűkkel írja bele az évkönyvekbe. A megbecsülés révén ezek magas jegenye módjára emelkednek ki a köznapiság síkjából. Írók és költők tollára kerülnek és alakjuk megmintázásában művészek versenyeznek.

Mindig nagy embereknek számítottak azok, akik egy nemzet helyzetét okos körütekintéssel megjavították, megszilárdították. Az olyanok, akik nemzetüket korszerű és nemes világ- szemlélettel gazdagították. Ilyen a keresztény világnézet is, amely a pogányságot felváltotta. Ez az embert ki nem elégíthetvén, tartahatatlannak bizonyult, s helyébe a lelki élményekben és benső tartalomban gazdag, művészi és tudományos közösségi alkotásokra kész kereszténység lépett.

A magyar nemzet is átesett azon a válságon, amely őt pogánykori elmaradottságából kiemelte és a XI. évszázad modernségének magaslatára állította. Megérezte az idő követelményét: az európai nemzetek egységes világszemléletébe kapcsolódott. E bekapcsolódás ügyében királya, Szent István tett legnagyobbat. Halálának kilencszázéves fordulója most különösen reátereli a figyelmet, és szemünk elé állítja az érdemeket, amelyeket a nemzetnevelés, környezethez-simulás, alkalmazkodás, s ezzel a béke biztosítása terén szerzett. Eljárása így nyert egyetemes történelmi jelentőséget és kapott elismert szépséget.

A többszázéves keresztény társadalom az ő idejére már jótékony felfrissülésen esett át. A clunyi szigorú fegyelem vágya széles körben elterjedt, lelkeket megtermékenyítően hatott, mint a záporosó. E szellemet a szent király felkarolta, és azt a maga életével is példázta. Róla szóló tudósítások, legendák őt jószívűnek és kegyesnek, igazságszeretőnek és béketűrőnek mondják. Az üldözötteket befogadta, a bántalmazóknak megbocsátott. Emellett akarata keresztülvitelében erélyes volt, nagy szervező erőt árult el, bőkezűsége határtalannak

látszott. Az általa alapított püspökségek, kolostorok vallásosságot, tudományt, művészetet terjesztettek és a keresztény gondolkozásmódot állandósították.

Gyönyörködtet bennünket az erdő, amely felüdít és pihenést nyújt. Tetszenek a viruló kertek, amelyek színes virágokat teremnek. Megilletődéssel járunk az épületóriások boltívei alatt. Méltán elgondolkozunk azon, hogy e helyeken mennyi emberi utánjárás, gondozás, tervezés eredményében gyönyörködünk.

A lelkek átformálásának, a nevelés ezernyi esetének, az intézmények kieszelésének és szervezésének látása hasonlóképp mélységes hatással van lelkünkre. Mint egy szobor előtt, úgy állunk meg előttük, csodálva az alkotóművész nagy munkáját, ihletének kifejező erejét. A nagy király lelkének elgondolásai, az új társadalmat felépítő cselekvései nagy akaratereőre vallanak. Valóban lelki és fizikai erő egyesültek, hogy boldogabb, kielégítőbb életfelfogást teremtsenek.

A keresztény országokban törvények születtek, melyeket az új szellem sugallt. Az Egyisten imádásában és a felebaráti szeretet szellemében alkotott szabályok új idők bekövetkezését jelentették. Ezek mintájára készített Szent István is törvényeket, és azokat nemzeti sajtóságokkal színesítette. A törvények mindig fontosak, mert évtizedekre, sőt századokra kihatnak. Természetük, hogy alapelveiket megőrizve, időnkint a szükséghez mérten módosulnak. Így történt Szent István törvényével is. A méltányosság és igazságosság, amely azokat jellemezte, állandó vezető fonál maradt a sok körülményes eset elbírálásánál később is.

A szent királytól megerősített keresztény lelkület adott a magyarságnak erőt arra, hogy a pogányság felújítását meggátolta, hogy kisebb pogány, vándorló nemzeteket letelepített és a kereszténységnek megnyert. A kereszténység biztosította az ellenállást, amellyel a nemzet más világfelfogásban élő nagy népekkel szemben megállhatott. Így a tatárok, utóbb a törökök ellen mutatott erőfeszítései a kereszténység erejéből is táplálkoztak.

A magyar keresztény állam és Szent István neve elválaszthatatlanul egybeforrtak. S e kapcsolat méltó helyet biztosít neki az egyetemes történelemben.

Az Aranybulla

Amely évben a magyarság mindenfelé ünnepel, hogy hírneves költőjének, Petőfi Sándornak százéves születési évfordulóját méltóképpen megülje, ugyanaz évben másik fontos esemény emléke is feltámad lelkünkben. A nagy költő a nemzetéért élt, halt, annak jövőjéért küzdött szóval és tettel, jellemvonásait pedig utol nem ért szépséggel rajzolta. E faj legszebb vonásai, amelyeket a költő oly híven örökített meg, leküzdhetetlen ragaszkodás a honi földhöz, s küzdelem a nemzet elnyomása ellen. Ugyanaz a szellem nyilatkozik meg hétszáz évvel előbb, amikor a magyar nemzet jogait törvénybe iktatta, hogy ezzel védekezzen az ősi szabadságától való megfosztás és földjének idegen kézre jutása ellen. E két gondolatban Petőfi és az Aranybulla találkoznak, és gondolatközösségük jele lesz, hogy ezután minden századik évben emlékezetük közös megünneplés tárgya lesz.

Hétszáz évvel ezelőtt történt, 1222-ben, hogy II. Endre király uralkodásával a magyarok nem voltak megelégedve. A szegényebbek panaszkodtak, hogy a hatalmasok őket elnyomják, hogy a főnemesek kedvéért őket elfogják, tönkre teszik. Panaszkodtak, hogy a várispánok (utóbb főispánok) hatalmukkal visszaélnék. Hogy az uralkodó az államjavakkal nem jól gazdálkodik, azokat elpazarolja, egész várispánságokat elajándékoz, magánbirtokká tesz. Hogy idegenek kezelik a kincstári pénzeket, bányákat, az idegenek nagy földbirtokokat kapnak, így a szegényebb nemesség, a köznemesség, amely ősi szokás szerint a főnemesekkel jogban egyenlő volt, jogaiban megrövidül. Hasonlóan elnyomást szenvednek azok, akik még nem is nemesek, ezeket a beszállásosok, a hatalmaskodások sújtották. S úgy látták, hogy e bajokkal szemben a király védelmet nem nyújt.

Ez állapotok megváltoztatására az elnyomottak mozgalmat indítottak, a mozgalomhoz mind többen csatlakoztak, maga a király fia, Béla herceg is melőlők állott. Erélyes fellépésükkel kivívták, hogy a király jogait írásba foglal-

tatta. Ez összeírástól azt várták, hogy a király így a nemesi jogok azonossága alapján a hatalmas főnemesek ellen fellép, továbbá, hogy a király sérelmes intézkedéseivel, az idegenek pártolásával, törvényellenes adományozásaival felhagy s mindannyiok jogain örködni fog. Így jött létre az az Aranybulla, a király és az alattvalók jogainak és kötelességeinek első írásba foglalása.

Az Aranybulla Magyarország első alaptörvénye, amelyen minden későbbi törvény felépül. Fontosságát az egykorúak is érezték, azért ez iratot hét példányban állították ki. A pápának, két egyházi lovagrend nagymesterének, a királynak, az esztergomi és kalocsai érsekeknek, a nádornak adtak egyet-egyet. A király ellenőrzésével a nádort bízták meg, a püspököket, országnagyokat, a nemességet felhatalmazták, hogy egyenkint és összesen a királyt az Aranybulla megtartására fegyveresen is kényszeríthetik.

Mivel az Aranybulla a nemesség jelölésére a nobilis szó mellett a serviens szót is használja, van olyan vélemény, amely az Aranybullában a serviensek – a nemességnél alantosabb néposztály: szabados várőrök s közéjük letelepedett szabadok falusi, majdnem paraszti ivadékai – jogainak megerősítését látja, és azt állítja, hogy az Aranybulla ezek lázongásainak lecsillapítását célozta. A servienseknek adott jogok mentek át idővel a nemességre. A vita tisztán történelmi értékű, mert akkorra, amikor az Aranybulla életbelépett, már csak a nemesekre vonatkozott. Ez ideig a városi polgárságon kívül két osztály alakult: a nemesség és a jobbágyság, így az Aranybulla jelentősége a vita eredményétől teljesen függetlenül is megállapítható.

Az új törvény 1222-ben készült, de mert a viszonyok erősebbek voltak, mint az egyes emberek, már ez évben érvényét is veszítette. Még II. Endre alatt (1231) az Aranybulla elvei alapján új oklevél készült. Ebben a gyenge király ellenőrzését az esztergomi érsektől, vagyis az egyház tekintélyétől várták. Az új irat sem lett erősebb érvényű, mivel II. Endre már megváltozni nem tudott. Ettől kezdve az Aranybulla részei ismételten megerősítést nyertek (1267, 1290, 1298), de a maga egészében sokáig érvényre jutni nem tudott.

Teljes szövegű felújítása 1351-ben, Nagy Lajos király uralkodása alatt következett be. Nagy Lajos ugyanis az Aranybullát, mint amelyet II. Endre király nekik ajándékozott, a nemesek kérésére teljes egészében megerősítette. Csupán a birtokok adományozásáról szóló rész változott meg, ennek helyébe

lépett az ősiség. Zsigmond király (1397) az Aranybulla legtöbb pontját megerősítette, hasonlóan Albert király is (1439), Mátyás pedig szóról-szóra harmadízben kiadta.

E királyok idejében az Aranybulla még nem elfogadott alaptörvény, újabb és újabb átírása, részben vagy egészben való felújítása a királyok belátásának eredménye. Alaptörvénnyé a Habsburg-királyok trónra lépésétől lett. I. Ferdinánd koronázási esküjében megfogadta, hogy II. Endre törvényeit, vagyis az Aranybullát megtartja. Azóta koronázási esküjében e törvények megtartását minden magyar király esküvel ígérte.

A pontok közül idővel sok elavult, de a királyi eskü szövegéből azért megtartásuknak megígérése nem maradt ki. A magyar nemzet a hozzájuk való ragaszkodással azt fejezte ki, hogy ha e pontok betartása szó szerint nem is lehetséges, de királyaitól elvárja, hogy azok szelleméhez ragaszkodjanak. Az Aranybulla lett az alap, amelyen az alkotmány épülete felépült, azért az alaptól a magyarság egyetlen követ sem engedett kihullni. Hogy a korviszonyok miatt nem mindent lehet betartani, az nyilvánvaló, de e körülmény a pontokban elhelyezett elvek érvényességén mit sem változtat.

Ez elvek között első helyen áll, hogy a király alkotmányosan uralkodjék. A királyi hatalom gyakorlására első ízben az Aranybulla alkotott törvényeket. A keresztes háborúk alatt Európa-szerte a korlátlan uralkodás elvei léptek életbe, Angolország mellett Magyarország tett csak e tekintetben kivételt. Angolországban a Magna Charta, Magyarországon az Aranybulla a király elé korlátozást szabott, amelyek átlépése a nemzet ellenállásával találkozott. Védekezésül mindkét nemzet fegyveres védekezésre nyert jogot. E fellépés nem a király leltételét, csupán a királyi hatalom jogos gyakorlásának kikényszerítését célozta.

A sok sérelem, amely a magyar nemzetet a Habsburg-királyoktól érte, a fegyveres ellenállást többször szükségessé is tette. E védekezésben a nemzet mindig az igazságosság alapján állott, az Aranybullára mindig csak úgy mellékesen hivatkozott. Igazsága keresésében nem papírra, hanem méltányosságra támaszkodott, amelyet uralkodójától várt. A királyok mégis azon voltak, hogy az Aranybulla ellenállási pontjait eltöröljék, mivel véleményük szerint így a nemzet a felkelésre olyan könnyen bízattatást nem kapna, s a megtorlással szemben írott törvényre nem hivatkozhatna. A célt a magyarok különösen az

ellenállási jog eltörlése után (1687) vették észre. Éppen azért II. Rákóczi Ferenc felkelésének jogosságát – eltörlése után is – az Aranybullában biztosított ellenállási jogra építette, s e nemzeti jog érvényességét az összes felkelők közül legerősebben hangoztatta.

Az Aranybullában szereplő pontok természetéből következik továbbá a személyes szabadság, a tulajdonjog sérthetetlenségének elve, az adó- és újoncmegszavazásnak joga, az az elv, hogy az alattvalók sérelem esetén orvoslást kérhetnek, hogy hivatalt csak honfiak viselhetnek; a köztisztviselők felelősséggel tartoznak, továbbá, hogy igazsága keresésétől senki el nem utasítható, az az elv, hogy az alattvalók passzív ellenállással a törvénytelenéseknek ellenszegülhetnek.

Ez alapelvek alapján érthető, hogy az Aranybulla hosszú hétszáz év után is Magyarország szemében fontosságából nem veszített. Tiszteletreméltó a kitarítás, amellyel a magyarság rég múlt idők emléke mellett ekkora állhatatossággal kitart. A „jámbor emlékű” király, II. Endre a bulla kiadásával a magyar nemzet előtt halhatatlan nevet hagyott hátra, uralkodásának az Aranybulla kölcsönöz fontosságot. Az Aranybulla küzdelmek eredménye, mint ahogyan az eszmék küzdelmekkel teljes időkből születnek. Említésekor régi idők újulnak meg elménkben, a pontjai alapján kifejtett elvek pedig Magyarország polgárainak jogainak manapság is öröködnének.

Erdélyi László: A székely eredetkérdés megoldásának sarkpontjai

Erdélyi László dr. egyetemi tanár, mint a székely eredetkérdés kutatója is jól ismert Erdély olvasóközönsége előtt. *A székelyek eredetéről* (Kolozsvár, 1918) és *A székelyek történetéről (Erdélyi naptár, 1921)* szóló dolgozatai itt jelentek meg, és méltó érdeklődést támasztottak. Jelen értekezése eddigi tudásának összefoglalása, s a székely eredetkérdés megfejtésének tovább építése. Az eddigi dolgozatoknál, amelyeket Erdélyi e tárgyban írt, áttekinthetőbb, mivel apró-cseprő adatokra itt már nincs szükség, e tekintetben olvasóit már megjelent értekezéseire utalja. Ez értekezés a tényeknek világos csoportosítása, épület módjára való szerves felépítése. E rendszerességben s nagyobb világosságra való törekvésben rejlik jelen értekezés újszerűsége.

Erdélyi a székely eredetkérdés megoldásának sarkpontjait két fő kérdés körül csoportosította. Első kérdés, hogy milyen volt a székelyek társadalmi állapota a Királyhágón túl nyugatra, mi tehát a székelyek eredete? A második kérdés, mi az erdélyi székelyek külön jellemző állapota, s miképpen kerültek ebbe az állapotba, a Székelyföldre?

Az első kérdésre a felelet sarkpontjait a következőkben állapítja meg: A székely tökéletesen olyan társadalmi osztály a magyarországi Árpád-korban, mint a besenyő. Az Árpád család várait szolgálta, tehát az Árpádok alatt lettek hadifoglyok. Mivel a székelyek 1116 óta tűnnek fel először az oklevelekben, eredetüket 1116 előtt kell keresni azon népek között, amelyek a magyarokkal kelet felé harcban állottak. Mivel ki lehet mutatni, hogy a székelység egyéb népekkel (kazár, kabar, palóc, avar, kun, izmaelita) nem lehet azonos, tehát csak bolgár eredetű lehet. A magyarok honfoglalásával egykorú perzsa-arab írók is említik, hogy a bolgároknak volt egy eszegel nevű törzsük. A székely tehát eszegel-bolgár. E név egyben a székely név eredetére is megfejtést hoz. (Eszegel-székely).

A másik kérdésben a sarkpontokat abban látja, hogy a székelyföldi szék (megye, járás, eredetileg törvényszék) nevek között van sebösi, kézdi, orbai-szék, telegdi terület, holott ilyen helynevek Székelyföldön nem voltak. De van Telegd Bihar megyében, Sebös Orbó Szeben megyében, Kézdi Küküllő megyében. Tehát a székelyek e helyneveket vitték kelet felé. Úgy történt ugyanis, hogy amikor a szászok 1150 táján Erdélybe települtek, akkor védelmükre bessenyőket és székelyeket rendeltek melléjük. A német lovagrend kiűzése után a sebösi és kézdi székelyek 1225–30 között a mai Háromszékbe költöztek, a bihari Telegdiek a mai Udvarhely megyébe. Az aranyosi és csíki telepítés 1257–70 között keletkezett, az Anjou-kor elején ugyancsak a csíki, majd az orbai telepítés. Zsigmond magyar király idejében megalakultak a székely szék-ek és azután a városok.

A nyugatról való települést mutatja, hogy a székelyek nyelve megegyezik a dunántúli és a többi magyarok nyelvével, ugyanazon nyelvi hatásokon estek át (kereszténység, szláv hatás stb.), ami együttélés nélkül teljesen érthetetlen lenne.

A nyugatról való telepítés jele, hogy a székelyek sajátos intézményei a nyugati magyaroknál is megvoltak. Ilyenek a királybírótság, fiú-leányság, ökörajándék. A székelyek várakat is őriztek, a falunagy egyenlő a kenézzel, soltésszel.

A székely eredetkérdésnek nagy irodalma van, mint ahogyan minden ősnép történetét sok homály fedi. Erdélyit e kérdés megoldásához az Árpád-kor társadalmi életének alapos ismerete vezette. A székely eredetkérdésnek megfejtése nála annyira könnyed, logikus, hogy alapos a remény, hogy a történetírók, akik e kérdéssel foglalkoznak, rövidesen megegyezésre jutnak. Abban úgyszólván egyetértenek, hogy a székelyeket tőlük nyugatabbra került rokon néptörzsekből származtatják.

Erdélyi lelkiismeretes kutatásának köszönjük, hogy e kérdésben a megkívánt ismeretek áttekinthető formában együtt vannak. Az erdélyiek e tárgyban vallott nézetét ugyan már eddig is ismerték s széles körben olvasták, de ilyen rendszeres összeállításban nem. Azért ez értekezés számot tarthat az érdeklődésre.

Erdélyi hűség mindhalálig. Kathonay Mihály kolozsvári főbíró esete

Báthory Zsigmond volt Erdélyország fejedelme. Azaz, hogy éppen nem is volt fejedelem, mert elhagyta az országot, amelynek nemrégiben annyi dicsőséget szerzett, és Sziléziába költözött.

Erdélyben a magyar király parancsolt megint, akinek nevében biztosai Gyulafehérvárról igazgatták az ország ügyeit. Igazgatták, de igazgatásukkal senki sem volt megelégedve. Megint bebizonyosodott, hogy ameddig a török fennhatóság alól meg nem szabadulnak, addig Erdélyt a magyar király kezére bízni nem lehet. Nem volt elég erős arra, hogy Felső-Magyarországon keresztül Erdélyt a török ellen meg is védje, másrészt beküldött biztosai nem ismervén kellőképpen a helyi viszonyokat, többet ártottak, mint használtak. Panasz volt ellenük, hogy az ősi („tős”) hazafiakat mindenből kirekesztik, katonáik meg a lakosságot mindenükből kiforgatják. A legnagyobb emberek is: Bocskai István, Náprágyi Demeter püspök szintén elégedetlenek voltak.

Így aztán sokan akadtak olyanok, akik a kiköltözött Báthory Zsigmond után vágyakoztak. A jelen idők sanyarúságával szemben sok mindent fel lehetett hozni, ami a fejedelem előnyére szólt: vitézül harcolt a török ellen, Mihály vajdával egyetemben fényes győzelmeket aratott rajtuk; Moldva és Havasalföld fejedelme címet viselte; fényes udvart tartott, hazafiak vették körül. Alatta Erdély nagyobb volt fényben és súlyban.

Annál rosszabbul esett, hogy most meg rossz hírek jöttek róla. A gazdag Erdélyt átadta Rudolfnak, helyette Sziléziában két hitvány hercegséget kapott: Oppelnt és Ratibort. Az opuliai tavat minden harmadik évben meghalászták, abból volt kis jövedelme. A fejedelem házának fala elhanyagolt, a fedélen lévő cserepek néhány helyt lehulltak, padlása megrothadt, az eső befolyt a házba. Valóban, Gyulafehérváron a fejedelem udvar istállóí is különbeke voltak annál.

A tevékeny fejedelem tétlenségre volt kárhozthatva, s akinek udvarában itthon bőségesen éltek a szemfényvesztők, komédiások, olasz kertészek, zenészek, ott magát elunván, harminckét tyúkot az ágy lábához kötött, és azokat köles-sel etetgette. Ígérgettek neki évi pénzt, bíborosságot, püspökséget, de mindez csak ígélet maradt. Joggal elmondhatta tehát, hogy a cserével aranyon vett rezet.

Nem csoda tehát, hogy Báthory Zsigmond is hazavágyott, csak éppen hívó szóra várt. S a hívó szó nem is sokáig késett. Utóbb beszéltek, hogy Bocskai István is csalogatta, de ugyanúgy tartotta magát az a hír, hogy Kathonay Mihály, Kolozsvár város főbírája hívta vissza a fejedelmet.

Kathonay Mihály főbíró 1598-ban, amikor országos jelentőségű vállalkozásba fogott, már másodízben volt főbíró. Két évvel előbb is viselte e kitüntető tisztelet, ami azt mutatja, hogy közmegebecsülésben állott. E megebecsülésre valóban rá is szolgált. Abban az időben, a céhrendszer korában a városokban az iparosok voltak az urak, nemesemberek csak nagy veszedelem idején hozhatták családjaikat a város falainak védelme alá. Kathonay meg ötvösmester volt. Az ötvösség akkor a többi iparágak között is nagy tekintélynek örvendett, részben a foglalkozás finomsága miatt, mert megtanultak ékszereket, fegyvereket megcímezni, gyűrűkbe, fegyverekbe, ékszerekbe drágaköveket foglalni, magából a fémlemezéből díszítéseket kiverni, másrészt a török portára küldendő ajándékok nagyobb része szintén a kolozsvári ötvösök műhelyéből került ki.

Kathonay Mihály tehát ötvösmester volt, mégpedig a legjavából, amit fényes pályafutása igazol. Az ötvösmesterek könyve amellet tanúskodik, hogy 1576-ban lett mester, amikor már legalább 25 éves volt. És a városi tanács gyűléseinek jegyzőkönyvei szerint egyre-másra (1585, 1587, 1588, 1589, 1591, 1593, 1595) bekerül a városi tizenegy tagú szenátusba, máskor a száztagú tanácsba, amikor nemegyszer viszálykodások elintézésére, adóbehajtásra kap megbízást. 1593-ban és 1595-ben királybíró is volt, s mint ilyen, a főbíróval együtt a város ügyeit vezette.

Hasonló emelkedést mutat ipari pályán is. 1583-ban, 1591-ben, 1592-ben, 1593-ban céhmester volt. Ez a tisztsége őt az ötvösök között nagy hatalomhoz juttatta. Nem lehet az rossz iparos, akit mások ellenőrzésével bíznak meg. Márpedig a céhmester ügyelt fel arra, hogy rossz munkát ne készítsenek, ő volt a

céh gondviselője, pénztárosa, előtte történt az inasok felszabadítása, ő őrizte a céhládát. S hogy Kathonay mennyire lelkiismeretesen vette a dolgot, mutatja az a körülmény, hogy 1591-ben, céhmestersége idején tizennyolc kemény pontba foglalt szigorú céhszabályzatot alkottak az inasok kicsapongásainak korlátozására. 1592-ben meg a kulcsos, azaz a várfallal körülvett városok ötvös céheinek védelmére kelt az egyes mezővárosokba (Fehérvár, Dés, Vásárhely) települt ötvösökkel szemben, akik az igazi, a kulcsos városi céhek kikerülésével, hamisan fejedelmi engedélyt szerezték alkottak céheket. S megtették azt anélkül, hogy a céhszabályok szerint mesterremeket készítettek volna, előbb céhes helyeken laktak volna, házaséletet éltek volna, ellenőrzés mellett dolgoztak volna. Ez ellen az igazi ötvös céhek tiltakoztak, mivel nem akarták, hogy egyes kontárok miatt az ötvösök igaz, jámbor neve meggyaláztassék.

Szorgalmára vall, hogy vagyont is szerzett. Két háza is volt a városban. Az egyik a régi Szín utcában (Jókai utca), ahol ma az ún. Rhédey-ház áll; nem egészen a főtér sarkán, mivel előtte kelet felé más ház is állott. A másik ház a Közép utcában (Deák Ferenc utca) épült, amely utca mai hosszúságának megfelelően a Közép utcai kapuval végződött. A kapu a várfalon vezetett keresztül. E házak valamelyikében élt feleségével, Vaday Sárával.

Kathonay Mihály e szerint 1598-ban, amikor Báthory Zsigmond fejedelem Sziléziában nyomorgott, ötven év körüli férfiú lehetett. Tapasztalt, meghiggadt, „jeles, bölcs és mély belátású” ember, amint róla a következő évben kiadott fejedelmi irat megállapítja. Ő is azok mellé állott, akik a jelen helyzetbe beletörődni nem tudván, Báthoryhoz akartak csatlakozni. Személyes érzésén kívül Báthory Zsigmondban az ötvösök jótevőjét is tisztelhetette, mert a fejedelem engedte meg, hogy a kolozsvári ötvösök a tiszta arany beadásakor, amelynek beszédési joga a kincstárat illette, a maguk részére négy-négy gira tiszta aranyat vehettek. Ezáltal az ötvösök olcsó aranyhoz jutottak. Így történt aztán, hogy mint utóbb beszélték, Kathonay főbíró Huszár István követét a fejedelemhez küldötte. Hívta vissza a fejedelmet. S Báthory Zsigmondnak nem kellett sok biztatás. A követ valószínűleg tájékoztatta őt arról, hogy az erdélyiek közül sokan alkalmasnak tartják a visszatérés időpontját. Alkalmasnak, mert sok az elégedetlen, másrészt az új kormányzási rendszer megerősödni nem tud. Mindezekhez járult Zsigmond fejedelem elégedetlensége, Erdély után való erős vágya. Vagy talán nem

is annyira Erdély után, mint itt hagyott felesége után. Egyedüli fejedelem volt Erdély trónján, akit a hatalmas Habsburg-ház azzal tüntetett ki, hogy családjából adott neki feleséget: Mária Christierna (Krisztina) fejedelemasszonyt.

A fejedelemasszony fennmaradt képe tanúsága szerint és az egykorúak dicsérő szavai szerint, kellemes megjelenésű nő volt. Hosszúka, teli arcára haloványság rajzolódott. Tágra nyitott nagy szemei felett magas, kerek homlok domborodott. Szabályos orra alatt kissé duzzadt alsó ajka életkedvet lehelt. Stuart-gallérba ültetett feje méltóságot árult el, elől kihajtott bő ruhát viselt.

Azonban erdélyi rövid élete rá csak megalázást, keserűséget hozott. A fejedelem, a huszonöt éves fejedelem akkor már testileg-lelkileg elöregedett, aki, ha felesége közel volt, futott előle, ha távol volt, ellenállhatatlanul utána vágyakozott. Fiatal aggkora volt elsősorban az oka, hogy hazájából megszökött, viszont most felesége lehetett fő oka, hogy Erdélybe visszajött.

Mert visszajött. Egy szép napon vadászás közben két kísérőjével együtt eltűnt, és Lengyelországon keresztüllovagolva Erdélyben termett. 1598. augusztus 20-ika volt, amikor Kolozsvárra érkezett. Előzőleg Somlyóról egyik hű emberét és útitársát, Macsédy Benedeket a főbíróhoz küldötte, hogy őt megérkezéséről tudassa. Macsédy a fejedelem megérkezése előtt három órával értesítette Kathonay Mihály főbíró.

A főbíró nagy feladat előtt állott. Amint a fejedelem utóbb bizonyította, „a lakosságnak a fejedelem iránt kétes törekvései voltak”, mert nem mindenki értett egyet azokkal, akik a fejedelmet visszakívánták. Főleg a németek lehetnek ilyenek, akik nagy számban lakták Kolozsvárt. A fejedelem visszafogadása egyáltalán nem volt előkészítve, a visszafogadás felől közös megbeszélés nem történt, akik a fejedelmet visszatérésre biztatták, azok saját felelősségükre cselekedtek. Ezek között volt, vagy talán egyedüli volt, aki hívta, Kathonay Mihály főbíró. Ezt sejteti legalábbis az a körülmény, hogy a fejedelem egyenesen Kathonayhoz fordult és minden bizalmát behelyezte.

Augusztus 20-án este 8–9 között, Szamosközy István egykori író szerint 10 órakor történt, hogy Báthory Zsigmond fejedelem a Közép utcai kapunál megjelent. A város kapuja már zárva volt, de Kathonay főbíró parancsára a kapus kinyitotta. A fejedelem másik inasa kíséretében belépett a kapun. Álruhában volt, hogy senki fel ne ismerje. „Egy igen kis hitván mentében, mordálypuska

hónya alatt, egy igen hitván fekete sáras csizma reá szegezett sarkantyúval, egy igen hitván kalap a fejiben.” (Szamosközy)

Azonnal a bíró házába ment, amelynek kapuját a városi rend szerint már bezárták. Zörgetett a kapun, mire a főbíró, aki érkezését már várta, azt kinyitotta. A fejedelem és a főbíró egymás nyakába borultak. Történelmi pillanat! A büszke Báthoryak tagja, Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem unokaöccse, Báthory Kristóf fejedelem fia és az egyszerű ötvösmester! A demokrácia helyzet szülte, őszinte megnyilatkozása. De egyben „végzetes találkozás mindkettőre – Kolozsvárra és Erdélyre nézve. Egymás látása feletti örövendezésök a nyomorok hosszú láncolatának kezdőszeme, a szenvedések egész tengerének első vészmoraja” (Jakab Elek).

A fejedelem a bírónál vacsorázott. Ki tudja, mit beszélt egymással a zaklatott lelkű fejedelem és a hűséges főbíró? A tudósítások hiányoznak, de a tettek beszélnek. A fejedelem megérkezett, és minden arra mutat, hogy a visszahelyezésére a főbíró adott irányító gondolatokat. A fejedelem szerint, mint Kolozsvár főbírája nemcsak bemenetelt nyitott, hanem ami nem csekély jelentőségű volt, méltósága és uralma megszerzésében: páratlan ügyességgel és hűséggel, semmi fáradságot és szorgoskodást nem kímélt ügye előmozdításában. A főbíró még az éjjelre összehívta a Tanácsot, amelyben a fejedelem maga is megjelent. A személyes megjelenés varázsa, a Báthory család érdemei, az erdélyiek fejedelem-tisztelete csak fokozták a hatást, amelyet a fejedelem panaszos szavai felkeltettek. Egy szívvel melléje állottak, hűségére felesküdték. Az első vállalkozás tehát sikerült: Kolozsvár meg volt nyerve. A városban tartózkodott éppen Náprágyi Demeter püspök, erdélyi kancellár is, akít Zsigmond fejedelem még ugyanez éjjel pártjára vont. Együtt aztán leveleket írtak mindenfelé, s csatlakozásra hívták fel a párthíveket.

De ugyanekkor Kolozsvárott volt a fejedelemasszony: Mária Krisztina is. Útban volt, hogy végképp elhagyja Erdélyt, ahova annyi kellemetlen emlék kötötte. Átaludta vagy talán átvirrasztotta az éjszakát, anélkül, hogy ura visszajöveteléről hallott volna. A főtéren a Kakas-házban lakott, amelynek reneszánsz díszítései leköthették figyelmét, de most bizonyára nem érdekelték. Kora hajnal volt még, amikor a kancellár kíséretében, aki uráról mélyen hallgatott, a Farkas utcába indult, hogy elutazása előtt a jezsuiták templomában imádkozzék. Ami-

kor odaért, a templom ajtaját zárva találta. E percben hozzálépett Kathonay Mihály főbíró Gellényi Imre királybíró kíséretében és ura nevében köszöntvén, kihallgatást kért annak részére.

A fejedelemasszony nem szólt semmit, de a közben kinyílt templomban feltört elfojtott keserűségének panaszhangja. Annyi megalázás, mellőzés után mi jót is várhatott? Szemei megteltek könnyel, és végül is hangos zokogásba tört ki. És amint könnyei arcán végigperegtek, mintha mindmegannyi könnye szívéről egy kis súlyt vitt volna magával, szíve megkönnyebbült, könnye felszáradt. Felülkerekedett benne a nő, az elhagyott asszony, megbocsátott és kész volt a válasszal: fogadja a fejedelmet.

Nem sok idő telt bele, és felesége szállásán megjelent Báthory Zsigmond fejedelem karddal, buzogánnyal, mögötte fényes kísérettel. Kathonay Mihály főbíró és Gellényi Imre királybíró vezették a menetet. A fejedelemasszony az udvarig jött az ura elé. Mosolygott, mikor a fejedelem elé lépett. Úgy érezte, hogy e mosolygástól függ Erdélyországnak a töröktől való további elpártolása és a Habsburgokkal való szövetkezés megmaradása. Báthory Zsigmond visszahelyezése sikerült. Hozzácsatlakozott egyszerre egész Erdély. Egy kis csapat ugyan tájékozatlanságból próbált Kolozsvárott a fejedelemasszony védelmére kelni, de Kathonay főbíró ezeket is leszerelte.

Azonban a nagy lelkesülést csakhamar kiábrándulás követte. Báthory Zsigmond körülményeiben nem állott be változás, továbbra is csak állhatatlan maradt. Erdélyt átadta Báthory Endre bíborosnak, ő maga meg újból kibujdosott az országból. Hódító szándékaival most tűnt fel aztán Mihály vajda, aki Báthory Endrét legyőzte és Erdélyt hatalmába kerítette.

Urával együtt Kathonay Mihálynak is pusztulnia kellett. Az volt a bűne, hogy a fejedelmet a városba beengedte, visszahelyezésében segítséget nyújtott és azzal vádolták, hogy Báthory Zsigmonddal utóbb is titkos összeköttetést tartott fenn. Mihály vajda katonái elfogták, szakállát szálankint tépve szét megkínozták, s miután így elégtelenítették, torkát elmetstették.

Ez lett vége a szerencsétlen főbírónak. Szereplése országos jelentőségű, mert hiszen Báthory Zsigmond fejedelem visszahelyezése nélküle, ki tudja, sikerült volna-e? Hűsége jutalmául a fejedelemtől a kérii birtokot kapta és nemességet nyert. A Kathonay család ősi címere pelikánmadárt ábrázol, amint ez zöld hal-

mon kiterjesztett szárnyal fészekben ülve, vérével három fiókáját táplálja. Találó kifejezése Kathonay Mihály főbíró önfeláldozó hűségének, aki fejedelmét vére hullásával, utolsó leheletéig szolgálta.

Világnézetek harca – kétszázötven évvel ezelőtt

Egy-egy letűnő év nemcsak saját időtartama eseményeit sorakoztatja fel, hanem a múltból kiemelt mozzanatokot időszerűvé teszi azzal, hogy a történelem fényével rájuk világít. Ilyenkor rég letűnt történet lesz újjá a visszaemlékezés üdeségében.

Az 1936. év is, a kétszázötven évvel ezelőtt lezajlott hadjáratot nézve, közös világnézet alapján álló népek fellélegzéséről ad számot. A keresztény vallás nyert ugyanis új életlehetőséget akkor a megsemmisítő török műveltséggel szemben.

Ma a török a régihez viszonyítva aránylag csekély területen és nagyjából saját nemzetén uralkodik. Egyéb helyeken a hajdan félelmetes félhold történeti emlék gyanánt maradt meg csupán, így Egyiptom, Tunisz, Muntenia címereiben. Európában a török hold elbágyadását a keresztény felemelkedés napjának ragyogása váltotta fel.

Kétszázötven évvel előbb még Budavárán is török zászló lengett, és a hódítók kezében volt körös-körül minden. Sőt, a töröknek ez sem volt elég, 1683-ban Bécs elfoglalását is megkísérelte. A sikertelen ostrom után azonban, győztes ütközetek és várostromok révén, a keresztény sereg tért nyert egész Budaváráig.

Nyilvánvalóvá lett, hogy a kereszténység és a mohamedán világnézet harca itt fog eldőlni. E vártól lefelé ugyanis egészen a Dunáig a töröknek nem volt szilárd támaszpontja. Előrelátható volt, hogy a visszavonulás mértéke szerint államok fogják szabadságukat visszanyerni.

Az idők távlatában elmosódnak a szenvedett bántalmak, és csak kesernyés emlékezetük marad meg lelkünkben. Így ma a török hősiességnek, emberieségnek, szinte barátkozásnak bizonyos kultusza erősödik. Egyes írók tárgyiszeretete szépíti a kort, amely miatt a lelki sebhelyek még manapság is sajognak. A keresztény lakosság tömeges elpusztítása, a keresztény vidékek feldúlása, a

keresztény kultúra századokra kiható hátráltatása ma is keserű érzései és emlékei azoknak a népeknek, melyeknek földjén a török a lábát hajdan huzamosabb időre megvetette.

Akkor a török hatalom Európa nagy területére nehezedett rá. A kitört jajkiáltás sarkallta azután a nemzeteket arra, hogy testvéreiknek segítségére siessenek. A nyugati nemzetek is, amelyeket a töröknek bécsi előnyomulása felrázott, elérkezettnek látták az időt a török világnézet elhatárolására.

A veszedelem elhárításában politikailag XI. Ince pápa vezetett. A kereszténység közösségi érzésének felkeltése, a nemzetek egy táborba hozása, szövetségbe vonása, a hadjárat anyagi támogatása ugyanis elsősorban az ő érdeme.

A francia királyt, XIV. Lajost rávette, hogy Lipót császárral hosszú fegyverszünetet kössön. Lipót és Sobieski János lengyel király között 1683-ban szövetséget teremtett. E szövetség értelmében a Bécs felmentésére induló lengyel sereget pénzzel látta el. A szövetségbe 1684-ben Velence az ő biztatására állott be. Diplomatai, akik az orosz cárt is megnyerték a közös ügynek, e célból még Perzsiában is kísérletet tettek.

A pápa vette rá Lipót császárt, hogy Buda elfoglalását tűzze ki legközelebbi feladatul. A német katonaságot pénzzel segítette, követeinek a háború folytatása érdekében mindenféle lázas tevékenységet szabott ki. A háború költségeire háromszázezer forintot küldött, és megengedte, hogy azok fedezésére az egyházi jövedelmek egy részét is felhasználhassák.

Nem csoda tehát, hogy nevének emlékezetére a hálás magyarok most Budán szobrot állítottak.

Valóban kitartás kellett ahhoz, hogy a széthúzó véleményeket egyeztetni lehessen. A német-francia viszálykodás, az idő előtt történhető török békekötés, a német haditanács nézeteltérése, a lassú elhatározások jogos aggodalmakat kelthettek mindenkiben, akinek szíve a kereszténység ügyéért lángolt.

A vár ostroma a keresztes háborúk hangulatát keltette. A németeké a dicsőség oroszánrésze, de kisebb számban több országból voltak ott résztvevők, főleg urak. A magyar sereg körülbelül tizenötezer emberből állott. A megjelent előkelőségek miatt a tömeg a lovagsereg jellegét tükröztette vissza.

A nemes vetekedés mellett, amely a soknyelvű táborban előállott, lovagokhoz illő bátorságra és ügyességre is szükség volt. Az ellenfél halálig menő

elszántsága az ostromló keresztényekből is a hősiesség legendás csodáit varázsolta elő.

A falak összeomlása után ember-ember ellen kelt birokra. Az elesettek nem dicstelenül temetkeztek a romok közé, az élők viszont diadalmasan tűzték ki a győzelmi jelvényt. Az egyórás roham, amely a döntést meghozta és a váron másfélszázad óta kérkedő török félholdat ledöntötte, a keresztényekben az ittasság mámorát keltette. Ugyanez volt az érzése mindazoknak, akik a vállalkozás kimenetelét szorongva várták. Mindenki tisztában volt ugyanis azzal, hogy a vár visszavétele a keresztény kultúra visszatérését jelenti.

Csakugyan, amint a török fokozatosan hátrált, aszerint nyert tért a keresztény világnézet. A keresztény templomokkal együtt az iskolák is megnyíltak. A török adózási rendszer kíméletlenségei miatt elmenekült lakosság visszaszivárgott, vagy új lakosság települt a meggyérült helyekre. Új lehetőségek adódtak és teremtettek új életet.

Az idők folyamán a török lépésről-lépésre teret veszített, amíg előállott a mai helyzet.

Ez év eszerint a keresztény világnézet győzelmének emlékét idézte emlékezetünkbe. E világnézet maradt alapérzése Európa nemzeteinek, közös kincse annyi sok millió embernek.

Vass József (1813–1873)

Az Erdélyi Múzeum-Egyletnek s általában az erdélyi tudományos világnak egyik legkiválóbb alakja Vass József kegyesrendi tanár. Hosszú élete megszakítás nélküli munkában telt el, melyet számos megjelent dolgozata a legjobban igazol. Korán feltűnően, reményt keltett maga iránt, s a tudományos körök nem is csalódtak benne. Munkásságának jutalmául 1859-ben a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta, 1865-ben pedig az E. M. E. választmányi tagjává lett. Harminc évet töltött tanári széken, melyen buzgósága, lelkiismeretessége, munkakedve mindvégig kísérték és nevét tiszteltté tették.

26. Vass József

Vass József 1813. március 19-én született Zalaegerszegen. Húsz éves korában az ottani gimnázium hat osztályát elvégezvén, a kegyes tanítórendbe lépett.

A rend privilegijai házában főleg pedagógiai ismereteket szerzett. Két év múlva – a kor szokása szerint – már próbaéves tanárnak küldötték ki az akkor még piarista kézben levő kalocsai gimnáziumhoz. Tapintatos eljárásával előjárói és társai bizalmát, szeretetét sikerült megszereznie úgy, hogy a próbaév letelte után nehezen bocsátották el magasabb tanulmányainak folytatására. Vácon a bölcsészeti, Nyitrán és Pozsonyszentgyörgyön a hittudományi tanulmányokat befejezván, 1841. augusztus 5-én áldozópappá lett, s ettől fogva állandóan tanított. Az 1841–42-iki tanévtől 1848-ig Máramarosszigeten, Szegeden és Vácon nyert alkalmazást; főleg a nyelvtanító osztályok tantárgyait bízták rá.

Első munkáját 1846-ban írta meg *A latin nyelv ékes szókötése* címen, s ez az iskolai kézikönyv néhány év alatt négy kiadást ért meg. Mikor az első magyar minisztérium 1848-ban a pesti és budai piarista gimnáziumokban a szakrendszert életbe léptette, Vass a budai gimnáziumba került latintanárnak. A szabadságharc után ez állását elhagyta, mert – mint a piarista nekrológ mondja – „az idegen erővel diadalmaskodó osztrák kormány őt, sohasem palástolt nemzeti érzelmeinek jutalmául nemcsak a budai tanszéktől fosztá meg, hanem a tanárkodástól is elmozdítottatni parancsolá. Az 1849–50-iki tanévet tehát minden hivatalos foglalkozás nélkül, de a piarista nekrológ szerint „éppen nem hivalkodva tölté” a rend pozsonyszentgyörgyi házában. Az akkor már ismert író munkában keresett vigasztalást, de élt benne a remény, hogy nemsokára taníthat is. S csakugyan, mikor 1850-ben minden magyarországi és erdélyi gimnáziumban a szakrendszert behozták, Vass Kolozsvárra került, hol egy évtizednél több időt töltött. Itt könnyen megszokott, hiszen könyvek közé került, melyeket annyira szeretett. A rendházzal kapcsolatos gazdag líceumi könyvtár bő anyagot nyújthatott neki, mert éppen őreá bízták a könyvtár kezelését. Mi sem gátolta tehát búvárlataiban, s hogy mennyire tudott élni az alkalommal, arról a kolozsvári tartózkodása alatt kifejtett munkássága tanúskodik. Jóakarattal vették körül; maga Haynald Lajos, erdélyi püspök biztatja a munkára, amint erről Vasshoz írt levele is bizonyóságot tesz. Tanársága és irodalmi munkálkodása mellett arra is volt ideje, hogy lelkigyakorlatok tartására vállalkozzék. Haynald pedig köszönetet mond neki azért, hogy a Kolozsvárt lelkigyakorlatokra összesereglett erdélyi papság előtt vallásos beszédeket tartott. Külföldi lapokba is dolgozott. Így a bécsi Mechitarista-társulat 1858. december 30-án köszönetet mond neki

egy költeményért, melyet e társulat *Viribus unitis* címen I. Ferencz József tiszteletére kiadott albuma számára küldött. Kolozsvári tanárkodását néhány évi váci tanársága szakította félbe. De másodszori kolozsvári tanársága nem sokáig tartott. Az 1867. évben a budai kir. egyetemi főgimnáziumhoz a magyar nyelvi szakra pályázatot hirdettek, s ez állást a nagyszámú folyamodók közül Vass nyerte el. Itt 1868 márciusában kezdte meg működését. – Visszakerült tehát a fővárosba, hol munkakedve még inkább fokozódott. A M. Tud. Akadémiától is többízben kapott megbízást. Négy évet töltött itt, midőn 1872-ben egészségi állapota bomladoxni kezdett. Agyhártagyulladása következtében testi és szellemi erejében megfogyva, az 1871–72. tanév harmadik felében ideiglenes nyugalomba vonult. Orvosai tanácsára a stájerországi radegundi fürdőben keresett gyógyulást, hol két hónap alatt némileg fel is üdült. De javulása látszólagos volt, 1873. januárus 13-án meghalt Budán, hatvanéves korában.

Vass József igen sokat és sokfélét írt. Vannak értekezései, nagyobb dolgozatai a magyar nyelvészet, magyar irodalom, egyháztörténelem, művelődéstörténelem köréből. Több kiadatlan iratot közöl (*Rhédei László naplója; Báthory István végrendelete*, vallási kiváltságlevelek), könyvismertetések írt. Történelmi munkái részint általános érdekűek, részint Erdélyre vonatkoznak, vagy csak Kolozsvárról szólnak: *Emléklapok Kolozsvár előkorából, Kolozsvár síralmai 1699-ben*. Legnagyobb nyelvészeti munkája *A Dunántuli nyelvjárások*, melyet a M. Tud. Akadémia pályadíjjal tüntetett ki. – Ide tartozik *Nyelvünk és Erdély hölgyei a XVII. században* is.

A magyar irodalom körében a többek között a Béli-kódexszel, szótár-irodalmunkkal foglalkozik. Egyháztörténelmi értekezései: *Kalászat az erdélyi egyháztörténelem mezején, Az ősegyház és ősnnyomatok*. Szépen megírt útirajzai: *Székelyföldi útirajzok, Rajzolatok erdélyi útjegyzeteimből. A latin nyelv ékes szókötése* a latin nyelv stilsztikája, de magyar nyelven írva. A latin nyelv tisztaságáról (szó, értelem, szórend, mondat tisztaság), a tisztaság elleni hibákról szól benne. Tárgyalja a latin nyelv ékességeit, milyen a főnevek, előjárók, kötőszók felcserélése. Szó van benne a hasonértelműségről, nyelvtani figurákról, a körmondatról, a levelekről, elbeszélésekről, párbeszédről és verstanról. Világos, áttekinthető munka, mely korában méltó érdeklődést keltett. Az egykorú napilapok, *Vasárnapi Újság, Századok, az Erdélyi Múzeum* Vassnak sok kisebb-na-

gyobb cikkét hozták, a M. Tud. Akadémiában kifejtett munkásságáról meg az Akadémia *Almanachja* számol be. Munkái közül kettőt az Akadémia, hármat a Budapesti Egyetem, egyet az Erdélyi Múzeum-Egylet, egyet a *Vasárnapi Újság* tartott jutalmazásra méltónak.

Nagyobb dolgozatai azonban a művelődéstörténelem körébe esnek, s ezek a művek vannak hivatva arra, hogy nevét fönntartsák. Ide tartoznak: *A hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt, Egy időszak a nemzet műveltségtörténetéből, Az Anjouk és műveltségünk, Béla király névtelen jegyzőjének kora, Erdély országgyűlései a vajdák alatt 1002–1540-ig, Nemzetünk műveltsége az Árpádok alatt, Erdély a rómaiak alatt.*

Történelmi felfogása szerint a történelemnek nem az a föladata, hogy elbeszélje, hogy az ellenség miként dúlt, győzött, igazott, gyilkolt, zsarolt. „Ma – mondja Vass – a történelem kérlelhetetlen szigorral vonja feleletre a diadalmi hőst, mi gyümölcse győzelmének? az emberiség közügye vagy népüdv nyert-e fegyverei által? nem szenvedett-e a jog? nem semmisült-e meg az egyéni közszabadság? szépült-e a meghódított föld, s áldás forrásává lett-e a vérözön? ipar, szorgalom, közvagyonosodás, ismeretek, tudomány, művészet új emeltyűket nyertek-e a diadalíveken? szelídiült-e Isten országa, közeledett-e a meghódított birtok végső rendeltetése felé, hogy legyen megelégedett nemzet boldog hazája? Ha mindezekre híven meg nem felel a történelem, úgy a mesés Sybilla-könyvek sorsát megérdemelte.¹ Ily szempont tekintetbe vételével érthető, hogy figyelme a művelődéstörténelem felé fordult. Az elbeszélő történelem nála csak arra való, hogy megkönnyítse a művelődéstörténelem megértését, csak annyiban foglalkozik vele, amennyiben szüksége van rá.

Történelmi munkáiban az egykorú bírálók leginkább a pontosságot, az adatok hitelességét emelik ki. Vass első sorban a meglevőt bírálva, saját kutatásainak hozzáadásával írja meg munkáit. Igaz, hogy forrásai többnyire már nyomtatott forrásművek, de szokatlan éleslátása, kiváló disztigváló ereje van. Jellemző tulajdonsága, hogy sohasem szeret kicsiségekből nagyra következtetni, óvatos s így megbízható. Az adatokat mérlegelve csak azt használja fel, amit

1 *Erdély a rómaiak alatt.* VII. l.

hitelesnek tart. Lelkiismeretesen kutat, kutatásainak eredményét áttekinthető módon rendezi. Így munkáinak oly sajátsága lett a pontosság, alaposág, az egykorúaktól is annyira magasztalt szép előadás.

Hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt című munkájában a hazai, majd azokat a külföldi iskolákat ismerteti, hova magyar ifjak is jártak. Szól az Árpád-kori elemi, közép és felső iskolákról, a veszprémi egyetemről, a leánynevelésről és a IV. Béla alatti héber iskolázásról, s főként a külföldi iskolákról, ahová magyar ifjak jártak. Szalay László szerint „teljesség, anyag helyes szerkesztése, kútfők hű idézése, sőt fontosabb tárgyaknál a határozó helyek kiírása s a gondos és csinos előadás által a feladatnak teljesen eleget tőn.”² *Anjouk és műveltségünk* című munkájában a politikai háttér ismertetése, a haladás előbbeni akadályainak tekintetbe vétele után részletesen szól az iparosok, céhek, városok helyzetéről. A céhrendszert erősen védi. Szól a kereskedésről, vámokról, harmincadokról, bányászatról, pénzrendszerről, adózásról, a nemzeti fegyveres erőről, rendőrségről. Műve második részében az alkotmányos életről, igazságszolgáltatásról, vallási szellemről, műve harmadik részében meg a közoktatásról, könyvekről, képzőművészetekről, nemzeti nyelvről s irodalomról, jelesebb tudósokról van szó. El van ragadtatva a nagy haladástól, tudományos föllendüléstől úgy, hogy Petőfi szavaival fejezve be művét, fölkiált: „Magyar dicsőség, mi valál?” Világos munka, élvezetes olvasmány. Béla király névtelen jegyzőjéről szóló művében feltünteti a koráig elért eredményeket, s az ellenvéleményeket cáfolva, arra az eredményre jut, hogy a Névtelen I. Béla korában élt. Az *Erdély országgyűlései a vajdák alatt* akadémiai pályázatra készült, de a bíráló szerint nem fejtette meg a kívánt kérdést, kivált annak jogi oldalát, másfelől körébe szorosan nem tartozó dolgokkal sokat foglalkozik. Erre a szerző mintegy a közönség ítéletéhez föllebbezve, maga adta ki a munkát.³

Az Erdélyi Múzeum-Egylet leginkább érdeklő Vass Józsefnek az egyesület körében kifejtett munkássága. Az E. M. E. 1860. februárius 1-én tartott ülésén két bizottságot alkotott, történelmit és természettudományit, az utóbbi bizott-

2 Szalay 1862. augusztus 19-iki bírálatából.

3 A *Századok* bírálata szerint (1870. évf. 63. 1) méltó és tanulságos dolgozat, mely egyelőre, míg jobb nincs, hézagpótló.

ságba Vass József is bekerült. 1860-ban Haynald Lajos püspök 300 forintot pályadíjat tűzött ki erre a kérdésre: Erdély története a rómaiak alatt, a meglevő emlékek figyelembevételével. A két dolgozat közül Torma Károly, Finály Henrik és Jakab Elek bírálók jutalomra ajánlottak egyet, Vass Józsefét.

Ez Vassnak egyik leghíresebb munkája, alapos forrástanulmány-eredménye. Az Egylet Vass Józsefet 1865-ben kifejtett munkássága elismeréséül választmányi taggá tette.

Vass Józsefet az egykorúak rendkívül fürge észjárású, szellemes embernek mondják, ki ahol csak megjelent, élénkséget, jó kedvet teremtett. Műveltsége, finomsága megnyitották előtte a kolozsvári főnemesség ajtaját, felekezet különbség nélkül társaságukba fogadták, gr. Mikó Imre és gr. Kemény József egyik legkedvesebb emberüket látták benne. Magyar és latin nyelvű szónoki beszédei híresek voltak, telve voltak ügyes fordulatokkal, felköszöntői élccel, finomsággal. Megállotta helyét mint tanár, mint író, mint magánember. Kortársai előtt nagy tiszteletben állott, s ha csakugyan az utókor erénye a hála, a jövő is elismeréssel fog adózni neki.

Halála alkalmával a napilapok, a *Századok* megemlékeznek róla, Arany János, az Akadémia főtitkára 1873. januárius 27-én tartott heti ülésen jelenti be hivatalosan, hogy „meghalt a derék Vass József”. A piarista nekrológ szépen írja róla: „Kihült ama kebel, mely nemzetiségünk tudományos, de főleg irodalmi iránya haladásán oly mélyen tudott lelkesülni; megszűnt működni azon ész, mely a folytonos búvárlatok eredményét annyira kedves írmodorban tudá közölni az olvasni szerető közönséggel; megszűnte dobogni azon szív, mely hazáját oly híven s mélyen szereté; legyen tehát a derék férfiú szíve fölött könnyű azon föld, mely alá a nemes lélek porhüvelye helyeztetett.”

Erdélyi közvélemény alakulása a Magyarországgal való egyesítések idején

Költőknek van meg az adottságuk, hogy közérzéseknek, közszemléleteknek találó kifejezést adjanak. Senki szebben ki nem fejezte a lovagkor jelleget, mint Petőfi, Napóleon hatását jobban, mint Bercsényi, Mátyás király megítélésének nehézségét, mint Jókai.

Csak az a baj, hogy a sok nagyszerű alkotás Hunyadi Mátyás személyi nagyságához fűződött. A király korát meghaladó elgondolásai nem a meglévő intézmények nyugodt továbbfejlesztései; ugrásszerű felvillanások azok, amelyek kisebbszerű utódok idejében önmagukban összeestek. A régi keretek az ő uralkodása alatt meglazultak, az újak meg idő előtt bekövetkezett halála után felbomlottak.

Egyéb előidéző okok mellett e visszaesés segítette elő Mohácsot, az ország kettészakadását, majd Buda elvétele után külön fejedelemség létrejöttének kényszerűségeit.

Az erdélyi fejedelemség török parancsszóra alakult s annak védelme alatt maradt. Földrajzi és politikai kényszer jegyében született és élt százötven éves életet. A magyar Nagyalföld török megszállása az országot patkó alakúvá tette, amelyet hadügyileg védeni nem lehetett. Innét a kényszer, amely a külön Fejedelemséget megteremtette.

Megállapíthatók, hogy a kettéválás ellenére az együttérzés, az összetartozás gondolata ébren maradt. Bár Erdélyt az Úristen az Ő ítéletéből boldog emlékeztű királyok birodalma alól idegen nemzet hatalma alá rendelte, noha Istennek úgy tetszett, hogy Magyarországgal egy korona alatt ne lehessen, de egy nemzet vagyunk, a magyar birodalomnak nem kicsiny része – mondták az erdélyiek.

Természetes érzés tehát, hogy a fejedelemség az újra egyesítéstől nem idegenkedett, ha arra megfelelő helyzet kínálkozott. Az egyesítés gondolata rész-

ben nemzeti érzésből táplálkozott, részben meg a kereszténységhez tartozás tudatából, a teljesen elütő török világszemlélet ellentétéképpen.

Fráter György erdélyi kormányzó volt az első, aki a magyar királysággal való egyesítést felvállalta. A török kapzsi területvágya, pénzkövetelése érlelte meg benne a szándékot. Az erdélyi közvéleményt az egyesítés érdekében átformálta, őket meggyőzte, és 1551-ben tervét meg is valósította. Bár az erdélyiek a török bosszújától tartva, eleinte ellenkeztek, de Fráter meggyőző szavaitól, határozottságától megerősítve, az egyesítésbe belementek.

A hatéves együttélés, amennyi ideig ez állapot tartott, a bejött zsoldos katonaság garázdálkodása, a Pozsonyból kormányzás nehézkessége miatt az erdélyiekre kiábrándítólag hatott, s kitűnt, hogy az országrészt erdélyiek nélkül, a helyi viszonyok ismerete és méltányolása nélkül kormányozni nem lehet.

A tanulság eredménye, hogy Báthory Zsigmond fejedelem a kereszténységgel való szövetkezést, majd Erdély újabb átadását csak megfélemlítéssel és az ellenkezők erőszakos félretevésével tudta kikényszeríteni. 1598-ban a két ország rész újból egyesült, de a Bástá-világ borzalmi miatt megint csak különvált.

A Bocskai fejedelemsége idejében kötött bécsi béke azután az egyesítést az egész fejedelemség idejére kizárta. A békekötés a fejedelemséget elismerte, mire Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György azon voltak, hogy Magyarországból minél több megyét kapcsoljanak Erdélyhez. A helyzet tehát megváltozott, az idecsatolás gondolata erősödött.

A keresztény összefogás lendülete a XVII. század vége felé új világképet teremtett. A török hatalom visszaszorítása, Bécs felmentése, Budavár visszafoglalása a kettészakadt ország részére maradandó egyesülést hozott. Megszűnven az ok, megszűnt az okozat: Erdély a magyar király hatalma alá jutott. Közigazgatásilag nem lett egy az anyaországgal, helyi kormányzó testülettel az élén, bécsi rendelkezésekhez igazodott, de az uralkodó személye alatt mégis egy fő alá jutott. Teljes unióhoz vezető út lett ez elrendezésből, Erdély ugyanis most is a magyar királysághoz tartozás címén kapcsolódott vissza, és nem tartozott a német tartományok közé.

Az erdélyi közvéleményre inkább az egyesítést követő gondolatváltozás, nyugatlas légkörbe illeszkedés, erkölcsi és társadalmi elferdülés jellemző, mint az egyesítést megelőző vonakodás. Új idő bekövetkezését legvilágosabban Te-

leki Mihály erdélyi kancellár látta, legnagyobb igyekezettel tehát ő szállt síkra a következmények levonására.

Apor Péter, Rettegi György, Cserei Mihály egykorú történetírók munkái szemléltetik az elnyugtatiasodást kísérő erdélyi szokáselhalványulást, a költséges életmódot, az új berendezkedést követő eladósodást. Ennek következménye, a jobbágyság nagyobb megterhelése, elszegényedése, egyre erősülő kivándorlása.

A Magyarországgal való teljes egyesülés 1848-ban következett be. A gondolatot a magyar reform-országgyűléssel előkészítették és népszerűsítették. A márciusi ifjak unió-óhaját országgyűlési végzés követte, a VII. törvénycikk az erdélyi országgyűlés csatlakozó határozatát is óhajtotta. A május 29-iki kolozsvári gyűlés az egyesülési indítványt egyhangú lelkesedéssel magáévá is tette. A szász és román országgyűlési tagok is hozzájárulásukat jelentették be. Az országgyűlési tagok lelkesültsége a lakosság hasonló érzésével találkozott.

Ezzel az unió törvényerőre emelkedett, amelyhez a magyarság a bekövetkezett megpróbáltatások között szívesen ragaszkodott. A szabadságharcot követő abszolutizmus idején kitartóan az 1848-as törvény alapján állott, s nem foglalta el helyét a birodalmi gyűlésen, ahová Erdély is meghívást kapott. A magyarság emellett a szászság és románság ellenében is az 1848-as törvény érvényességét hangoztatta, amely nemzetek csak territoriális és nemzeti jog biztosítása árán fogadták volna el az uniót. A magyar álláspont győzött, a kiegyezéskor Erdély képviselői az 1848-as törvény alapján foglalták el helyüket a pesti parlamentben.

A jelen egyesítés ünnepi hangulatát a bevonuló honvédsereg fogadása adta meg. A hétköznapi hangulatot az általános óhajítás szabja meg, hogy itt vallás és nemzeti különbség nélkül mindenki megelégedett és hű állampolgár legyen.

Vay Kata, Teleki Pálné mint nevelő (1864–1868)

Vajai Vay Kata 1684. december 26-án született. Miként halálakor Tordai Sámuel, a kendilónai Teleki-udvarnak s a falu ref. ekléziájának „méltatlan együgyű lelkipásztora” kifejtette, szüleinek, Vay Ádámnak és Iványi Fekete Erzsébetnek kegyes szárnyai alatt jó erkölcsökben neveltetvén és az igazság útján vezéreltetvén, még növendékgyermek korában kezdenek belőle kitündökölni a nemes virtusnak, a kegyességnek és az asszonyi nemet a külső állhatatlan szépségnél sokkal inkább ékesítő tiszta szelídségnek, szemérmességnek, jámborságnak sugarai. Kárbunkulusnál drágább jóhíre a dicséret szárnyain repdesvén, azt érdemlé, hogy még gyenge virágszál korában gr. Teleki Pál őt házastársul kére s 1699-ben el is jegyzé. 1701-ben azután behozta őt lónai udvarába.

Az asszonyban a jó feleség minden tulajdonsága annyira fellelhető volt, hogy ura őt mindenkor édes szíve szerint való kincsének nevezte. Harminc évi házasságuk paradicsomi gyönyörűség volt. Az asszony férjét becsülte, az ura pedig őt, mint ékes koronáját tartotta. Oly szép megegyezés volt köztük, hogy két testben voltak egy lélek.⁴

A kegyeletes szavakat a történelem mindenben igazolja. Teleki Pál nagytekintélyű, nagyműveltségű, tudománypártoló, kiváló tulajdonságokkal megáldott férfiú volt. Frankfurtban, Belgiumban, Angliában, Franciaországban, Svájcban tanult. Huszti Andrást, a jeles jogtudóst felkarolta, külföldi tanulmányában segítette. Mint jó férj, gondos családapa állott a kortársak előtt és maradt meg az utókor emlékezetében. Vay Kata meg a szerető feleség, önfeláldozó anya, jó gazdasszony átlagán messze túlmenően mint gyermek-, felnőtt-, társa-

4 Vay Kata emlékezete. Halotti beszédek. 1768-ban kinyomatta Teleki Ádám. Erd. Múzeum lvt.

dalomnevelő irodalmi méltánylást érdemel. Tevékenysége nemcsak gyakorlati: nevelési elveit írásba is foglalta. Nem a nyilvánosság számára, hanem Ádám fiának biztatására, de elveivel manapság is méltán figyelmet kelthet.

Egyik írása két és féloldalt kitevő kéziratos *Intelem*, fia pályaválasztásával kapcsolatban. Becses erdélyi emléke a magyar neveléstörténetnek. Ilyenmű tanácsok papírra vetése a kor egyik jellemző eljárása. Általában az íráskedv erősödött. Ez a körülmény nemcsak irodalmi iskolák alakulását eredményezte, hanem szűkebb körre ható egyéneket is magával ragadott. Így nagyon tanulságosak a végrendeletek. Ezek néha önéletrajzzá szélesülnek, vagy bő erkölcsi figyelmeztetéseket tartalmaznak. Pl. (hogy csak egyes kiadottakra utaljunk) br. Orbán Elek 1740-ben írt végrendelete a család történetét is részletesen tárgyalja, s a híres Péchy Simonra tartalmaz értékes adatokat.⁵ Br. Daniel István 1752-ben írt végrendelete (a fiához írt tanácsai közben) Szent István magyar királynak Imre herceghez írt *Intelmeire* is utal.⁶

Az íráskedv hozta létre azt a tekintélyes számú naplót, amelyeket egyesek külföldi, leginkább bécsi útkjűkről írtak.⁷ Az újság ingere okozta, hogy amíg az akkori Erdélyről alig olvashatunk valamit, ugyanakkor Bécs jobban foglalkoztatta őseinket, mint magukat a bécsieket, írott feljegyzéseiket kisebb olvasótábornak szánták. Ipszerű időtöltéssé vált a verselés. Nemcsak a tehetséges prózaíró, Apor Péter írta át gyenge versekbe jeles történeti művét, kisebb tehetségek is művészbibb formát kerestek mondanivalójuk előadására, így Vay Katának fia, az említett Ádám is, versekbe szedte önéletrajzát. Irodalomszeretetének köszönhető, hogy anyjának vastag csomókat kitevő leveleit megőrizte.

Vay Kata e levelekkel fiára évtizedekig hatott. Elméleti nevelővé őt tulajdonképpen e levelek avatják. Ezek ugyanis családi, gazdasági vonatkozásokon kívül telve vannak buzdításokkal, haláláig tartó gyámkodásokkal. Megható látni, hogy a magas polcra jutott, a belső titkos tanácsosságig, lovas generálisságig emelkedett fiú, ősz fűrtökkel is gyermeki alázattal hajtotta le fejét, kikérte,

5 Torma Károly: Érdekes végrendelet a XVIII. sz.-ból. *Történelmi Társulat*, 1891. 481–504.

6 Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*. Kolozsvár, 1913. 292–298.

7 Biró Vencel: Gr. Apor István naplója bécsi útkjáról. *Erdélyi Múzeum*, 35. évf. 143.

várta, szívesen fogadta az anyai bölcs tanácsokat. A feléje sugárzó szellem áradt azután az unokákra, a családra, az egész környezetre, így Vay Kata nevelő munkája széles körben érezte hatását. Levelei révén e hatás az utókorra is kiterjed.

Az említett temetési szónok szavai szerint: Minden kevélység nélkül való szép nemes magaviselettel mindenkire leereszkedik vala. Mindenkivel jámborul, csendesesen, nyájasan beszélgetett. Szavaival sem tréfából, sem valójában senkit meg nem sértett. A megkeseredetteknek hathatós vigaszt nyújtott. Sok ügyefogyottat és elesettet bölcs tanácsával felemelt és fellelkesített. Régen vagy közelebb lett dolgoknak valóságos káptalanja, konzervatóriuma volt, honnét szép renddel tudott előhozni őt és újat. A vele való társalgás senkinek unalmára nem lehetett, hanem inkább mindenkit megújított.

Teleki Pálnak és Vay Katának házasságából több gyermek született.⁸ Nagykorúságot csak kettő ért meg: Ádám és Éva. Ádám, akin keresztül az anya nevelő ereje leginkább megfigyelhető, 1703. augusztus 1-én Kolozsvárt született. Sokféle viszontagságok, háborúk és vele járó nyomorúságok között nevelkedvén, Kolozsvárra került a ref. kollégiumba. Pár évi itt időzés után, 1722-ben elhagyta az intézetet, és ugyanez év szeptemberében továbbtanulás céljából Németországba indult atyja testvérének fiával, Teleki Józseffel.⁹ Ottani életéről maga számol be verses önéletrajzában. E szerint a kimenetelt az atyja ellenkezésével szemben az anya pártolta. És mikor végre az atya engedett, Ádám szerint, édesanyja áldással indította őt útnak, és okos tanácsokkal oktatta. Az idő jó felhasználását a szülők együttesen ajánlották, azért Ádám Halléban, az egyetlen tanárok társaságát kereste. Gondos anyja tanácsait követte, rendszeren, csinosan öltözködött, rangjához mértén, módosan. Ügyelt magára, rendszeren élt, olvasgatott és nyelveket tanult. Majd Drezdába ment, hogy ott Erős Ágost lengyel király, szász választófejedelem udvarában a nemesi ifjak udvari nevelésében részesüljön.¹⁰ Majd járt Berlinben I. Frigyes Vilmos porosz király

8 Kelemen Lajos: Széki gr. Teleki Pálné Vay Kata családi feljegyzései. *Genealogiai Füzetek*, VI. 170–171.

9 Kelemen Lajos i. m. 168–470.

10 Teleki Ádám verses önéletrajza. Eredetije az Erdélyi Múzeum kéziratárában. Feldolgozását 1. Biró Vencel: Teleki Ádám és Erős Ágost lengyel király. In: *Képek Erdély múltjából*. Kolozsvár, 1937. 65–75.

udvarában, Bécsben III. Károly császár-király is kihallgatáson fogadta. 1728-ban megházasodott, Wesselényi Zsuzsannát vette nőül.¹¹

Az anya levelei 1732 óta, fiáé, anyjához intézve 1739 óta maradtak fenn. Az anyához mások által írt levelek 1709-ig visszanyúlnak.¹²

Vay Kata nevelési elvei nem elvont, rendszeresen felépített erkölcsi tanítások, hanem előjövő események kapcsán adott tanácsok, kérések, jókívánságok. Az élethez kapcsolódnak és az életre adnak irányításokat. Nem mozognak tág körben, de e kör kérdéseit állandóan felszínen tartják. A gondolatok mélysége többször meglepő és megkapó. Vallásos keretek között mozognak, és szentírási példákkal nyernek színezést. Meggyőződésből eredő és meggyőződést erősítő életszabályok.

Nem jó az embernek soha a maga tanácsán járni, írta az anya a fiának. Semmit se cselekedjék, amíg meg nem hányja-veti magában. Ne tegyen lelkiismerete ellen, hogy cselekedetén legyen az Isten áldása. Minden dolganak kezdete legyen az Isten félelme, tehát semmit se cselekedjék annak meggondolása nélkül, nem ellenkezik-e az az Isten akaratával.¹³ Tanulja meg az ember, hogy soha semmi dologban ne hirtelenkedjék. Két füle legyen, az egyik a mentőé, a másik a vádlóé. Ételben-italban legyen mértékletes. Jó hírneve drágább az aranyból. Boldog, aki e jó hírt elérheti. Kívánja a fiának a bölcsesség lelkét, hogy dolgoit jól tudja igazgatni. Ahol igazság kell, aszerint cselekedjék, ahol irgalmasság szükséges, aszerint járjon el, és ne csak az igazságot nézze. Ha indulatba jön, gondoljon anyja intésére, uralkodjék érzésein, mivel ez egészségének is, az ügynek is hasznára válik. Ezen a világon sok bajjal, bosszúsággal él az ember. Abból ismerszik meg a bölcsesség szerint való élet, hogy valaki tudja-e magát ahhoz alkalmazni.¹⁴

Az 1738. év nagyobb mozgalmasságot hozott Teleki Ádám életébe. Az idő ugyanis telt és a tettvágyó férfi közéleti szereplésre érett. Az érvényesülés abban az időben Bécsből indult el. A megbízásokat, az erdélyi udvari kancellária köz-

11 Kelemen Lajos: *Teleki Ádám családi feljegyzései* i. m.

12 Vay Kata leveleit és a hozzá írt leveleket 1. az Erdélyi Múzeum levéltárában, gr. Teleki család lvt.

13 Vay Kata levelei fiához, 1732. december 19, 1733. február 8–9. Eperjes, 1737. január 26. K. Lóna.

14 U. az u. annak, 1733. március 15, május 4. Ajtony, november 18. Lóna, 1735. június 16. Lóna.

remüködésével, ott osztogatták. Ide ment fel tehát Ádám is. Szíve vágya katonai pályára vonzotta. Ez időtől kezdve főispánságáról is szó esett.

Távozása az anyát feladat elé állította. A családjáért való élés gondolatától hevítvé, fiát tanácsaival iparkodott az annyi gonddal húzott mezsgyén megtartani.

Mindenütt legyen fia mellett – írta Cseh Lászlónak, a családi birtokon foglalatostkodó hű szolgájának Ajnácskőre. Ha olyant lát, amit nem talál helyesnek, fia haragja elmúltával, figyelmeztesse őt csendesen, hogy talán ez vagy az nem jól esett. Ha szolgálatát kívánja, legyen hozzá jó szívvel, ismervén természetét. Kéri Istent, írta fiának, vezérelje őt szent akaratján, hogy dolgai ne a maga, hanem Isten tetszései szerint történjenek. Istenért kéri, minden dologban okosan cselekedjék, azt jól meggondolván, keveset szólván. Senkivel ujjat ne vonjon. Keresse mások kedvét, mert az engedelmes felelet még a haragost is megfordítja. Ha lehetne, a kancellárián minden jó uraimék szívébe helyezné fiát, és csillagot tenne a fejére.¹⁵

A gyermekét féltő anya fia katonai pályájától rettegett. Ha Isten, úgymond, fia szívét elfordítaná a katonaságtól, örömmel menne koporsójába.¹⁶

Első feleségének, Wesselényi Zsuzsannának, halála, Toroczkay Klárával kötött újabb házassága, majd egyik kisebb gyermekének halála Teleki Ádám figyelmét egy időre más irányba terelte. A megrázkódtatások, új lakóhelyre költözés, egyéb események között az anyai vigasztalások, útmutatások nem maradtak el. Jellemzőbbek: Légy okos, mint a kígyó, szelíd, mint a galamb. Soha hála fejében kardot ne köss, mert háládatlan ez a világ. Ne kívánd ellenségeid számát szaporítani, kivált a nagy embereknek, ha lehet, ne véts. Az új lakással, mint Istennek az embere, legyen alázatossá, irgalmassá, könyörülővé, a jövevény találjon ott nyugalmat, szállást. Mint születésétől fogva jóakaró anyja kérte őt, hogy ne legyen hirtelenkedő, gonoszt gonosszal ne fizessen, Istent ne veszítse szem elől. Ezekias azzal veszté dolgát, hogy kincsét a babiloniaknak megmutatta. Most is sokan nem gondolják meg, hogy mivel vétkeznek. Fiának Wesselényi Ferencsel történt összehaborúskodásakor – annyi intelme után – elégedetlenséget mutatott. Ő anya, úgymond, és ezt meg is mondja. Sokszor volt már Éli (ti. a kegyes

15 U. az Cseh Lászlónak 1738. április 12, április 28, június 1. Lóna.

16 U. az fiának 1739. április 28. Lóna.

Héli). Minthogy, mint Sámuel, tisztjét kívánja már letenni, azaz koporsójába készül szállni, az intésben ennek példáját követte.¹⁷

Az osztrák örökösödési háború kitörése Ádám életében nagy izgalmat hozott. Maga írja, hogy elejétől kezdve kedve volt a katonáskodáshoz. Gr. Gyulay generális őt már külföldön tanuló diákkorában szerette, Splényi tábornok meg ezrede névtárába bevette.¹⁸ Régi vágya megvalósítására tehát most itt volt a jó alkalom. Kedvét erősítette a lelkesültség, amely a magyarságot Mária Terézia királynő megvédésére elfogta.

Mindenektől elhagyatott és megvetetett öregségében – panaszkodott az anya – szívét fia, az ő kedve és híre ellen hadiállapotra adván magát, megszakasztá. Ha már megvan és meg nem fordítható: anyai szívéből származó szavait úgy helyezi eléje, hogyha azokat beveszi és azok szerint él, anyai áldását aszerint veszi.

Elsősorban – mondja – félje az Istent. Soha háló helyéről imádság nélkül ki ne menjen, sem dolgozhoz ne fogjon, amíg az Istennel nem lesz. Le se feküdjék enélkül, mert minden dologban az Isten félelme az előjáró fődolog. Amennyiben fegyvert kötött, az Istent válassza, és fegyverét hazája ellen ki ne húzza, csak ennek csendességben való szabadságára használja.

Nagyravagyó, felfuvalkodott ne legyen. Minél nagyobbra emeli Isten, magát annál jobban megalázza. Füle, ajtaja a szegény előtt úgy legyen nyitva, mint a gazdag előtt. Ha csak egy darab kenyere lesz is, azt ne titkolja el mástól. Ne csak olyantól, aki neki visszaadja, de még inkább olyantól, aki szűkölködik.

Haszontalan beszédre fülét meg ne hajtsa. Személyválogató ne legyen. Még azt is, akire méltó oka lenne haragudni, jóindulattal, kegyességgel igyekezzék magához kapcsolni. Mindenkit meghallgasson, hirtelen semmit ne tegyen. Jól megnézze, kivel beszél. Ezer közül egy legyen, akinek a titkát megjelenti. Mindent jól megvizsgálván, a végét előbb meggondolván, cselekedjék, mert a hirtelenség nagy romlására van az embernek.

Akire több bízatik, az többről tartozik számot adni. A jó hadi embernek az igazságot ki kell szolgáltatnia, de az igazságtól az irgalmasság soha el ne marad-

17 U. az u. annak 1738. június 8, december 16. Lóna, 1740. január 13. Császári, március 4. Lóna, 1741. február 16. Lóna, április 5. Császári.

18 Gr. *Teleki Ádám élete* (rövidebb életrajz, töredék). Erd. Múzeum kéziratárában.

jon. Hozzá tartozóitól kívánja meg az Isten félelmét, a káromkodás eltávoztatását, egymás megbecsülését, a tiszta életet.

Régi embereit az újért soha meg ne vesse. Aki édesatyja kenyerében evett, azt meg ne utálja. Mert még a legrosszabb is hamarabb ontaná vérének, mint sok hízelkedő. Senkiinek hirtelen ne higgyen, ne ítéljen.

Két árvája dolgát jól megvizsgálja, legyen igaz apjuk. Idegenért atyafiát meg ne vesse, tegyen jót mindenkivel, senkihez háládatlan ne legyen, jóért jóval fizessen. A rosszért soha bosszút állni ne kívánjon, hagyja azt Istenre, aki eligazítja. Idegen nemzetből cselédet ne tartson, mivel eddig is sok irigye volt, ezután még több lesz. Sokszor az ember még kebelében is kígyót tart. Legyen példa előtte Nagy Sándor, aki irigyei miatt, maga kedves emberétől etetés miatt életének jobb korában meghalt. A világ ma is csak gonoszokból áll.¹⁹

Ez az *Intelem*, mint összefüggő írásmű, Vay Kata életelveit, bár nem meríti ki azokat, elég egységes képben mutatja. Írásai általában sok ismétlést tartalmaznak. Ez szorgoskodásából és a végrehajtás körül táplált bizalmatlanságából magyarázható.

Azt kívánta 1741-ben, hogy fiának Jákob angyala legyen a vezetője. Vele menjen, vele haladjon, minden dolgában tanítója legyen. Mellőle el ne távozzék, hogy fia, mint bölcs és tökéletességre érett férfiú, Isten útjain járjon. Számára Izraelnek Istene nappal ködnek, éjjel tűznek oszlopa legyen.²⁰

A föld tele van azzal, hogy fia generális és hadat gyűjt – írta neki. – Ha így van, meglássa, kiket vesz fel. A maga nemzetségéből valókat vegyen, ne a németek közül válogasson. Legyen erős férfi, Salamon és Sámson álljon előtte példaképül. Ha már így kellett történnie, lovas haddal kellene kezdenie. Tudja, hogy nem a ló, hanem az Isten hordozza az embert, de kövérsége miatt nehéz ember, s ezért szeretné, ha figyelmeztetésére hallgatna. Jól megnézzze, kit vesz maga mellé tisztnek. Hogyha lovas lesz, sokan készülnek melléje menni hazulról is. Isten segítse minden jóra, nevének dicséretére, nemzetének javára.²¹

19 Vay Kata fiához írt *Intelme*. Erd. Múzeum Teleki lvt.

20 U. az fiához 1741. május 1. Lóna.

21 U. az u. annak 1741. október 21. Lóna.

A hadbavonulás azonban pár évvel eltolódott. Az uralkodó egyelőre nem kívánta több magyar ezred felállítását. Teleki Ádám készségét kedvesen vette, de felhasználását más időre halasztotta. Erre Ádám a királynőtől búcsút vett és elhagyta Bécset.²²

Három év múlva, 1744-ben, Ádám nagyszabású előkészületei ismét aggodalomba ejtették az anyát. Az előkészületek miatt eladósodott, s erről szelvényben-hosszában beszéltek, hamvas fazeka se maradna meg, ha adósságát kifizetné, mondogatták. Erre Vay Kata anyai hatalmával intette és parancsolta, hogy egy poltúrát se fordítson másra, mint adóssága kifizetésére. Közben igyekezett, hogy fia kedvét a hadbakészülődéstől elvegye. Ha katonáskodását akarták volna, nem tartották volna függőben, – írta fiának.²³ „Én édes kedves fiam – írta Bécsbe az aggódó anya –, amint születésedtől fogva az én rájam gondot viselő édes jó Istenemre bízalak, úgy most is azon jó Atyámnak gondviselő édes szárnyai alá ajánlak, kérlek is édes fiam, hogy legyen minden dolgod az Úr Istennek segítségül való hívásával, kezdve mindent jól meg, hogy édes fiam, az ami jobb, azt válasszad, semmiben a hirtelenkedés és a felettébb való dolog nem jó. Ezt én mint érted gyötrődő édes anyád úgy írom, aki azt akarom, hogy minden dolgod úgy folya, az mely mind Isten s mind ember előtt kedves volna.”²⁴

Fia leveléből látja – úgymond –, hogy régi szándékát le nem tette, hanem talán egész tökéletességre vitte. Hanyatló életének örök gyötrelmét előre látván, írta: „Kívánom, hogy adjon Isten neked értelmet, hogy igazán tudjad megadni, ami az Istené az Istennek, ami a királyé a királynak. Adjon neked olyan bölcs szívet, hogy tudjad úgy a magad dolgotat igazgatni, hogy árvának, özvegynek és a föld szegényének kiáltása irántad Isten eleiben ne menjen. Felfuvalkodott, nagyravágyó ne légy; ha magad nemzedednek használhatsz, el ne mulasszad, tégy jót mindenekkel, amíg lehet. De mindennek az a feje, hogy az Istent féljed, az ő útjaiban tökéletes szívvel járj. Az igaz, hogy kívánom vala azt, hogy az én porrá való tetemimet életben megmaradott részeket gyermekim takarítjátok vala el, de ha az Úr Isten másképpen végezte, azon is meg kell nyugodnom.

22 Nogell István Vay Katának 1741. november 2., 5. Pozsony.

23 Vay Kata fiához 1744. április 13. Igenpataka, május 3. Lóna.

24 U. az u. annak 1744. június 10. Percsen.

Elhiszem, hogy mint jó fiú megemlékezel arról, hogy én sokszor majd szerencsétlenségben forgó dolgaidban minemű anyád voltam, hogy vigyáztam a te életedre mással együtt olyan rendben, ha ahogy az én szintén elmúló életem lehessen csendességben. Édes jó első társadtól elmaradott Egyetlenegyedet is el ne felejtse, és akik melletted életeket letenni nem szánták volna és sok becstelenségekkel nem gondoltak, azokról is megemlékezzél. Vigasztalom magamat azzal, hogy tudom, Isten az én életemet nem sokáig nyújtja, akkor eltörül az én szememről minden könnyhullatást...”²⁵

Még mindég bízott, hogy – mint beszéltek – nem fia, hanem Bethlen Gábor úrfi lesz a főispán, az gyűjt és vezet hadat, és így fia a lovasságtól megszabadul. A rosszakarók azt is beszéltek, hogy a királynő látván, hogy Ádám hadi embernek alkalmatlan, csak akkor adják meg neki a főispánságot, ha három kompániát (compagnia, század) felállít.²⁶

Ádám csak ment a maga útján. Az anyára megint csak a jókívánság és az intelem maradt. Nem lehet előszámlálnia, – úgymond, –, hogy mikor világi életének, sok mély sebeinek – sok méltatlan szenvedései miatt – végére jutott, akkor Isten akaratából holtáig való bánatára fiától el kellett szakadnia. Aranyat és ezüstöt nem adhat neki, hanem anyai szívéből származott áldásából a csipkebokorban lakozó Úrnak árnyéka fedje be őt, lakozzék az Úrnak félelme és oltalma az ő sátrában. A nap az ő hévségével, a hold az ő fényével sem éjjel, sem nappal neki ne ártson. Adjon neki az Úr bölcsességet, hogy az alatta való népet tudja bölcsen és igazán hordozni. Az Úr oltalmazza meg ellenségeitől. Ha ezerén egyfelől, tízezerén másfelől elesnének, neki ne legyen sérelme. Legyen férfi, Istenben erősítse, bátorítsa meg magát. Mint a víz mellett plántált fa, úgy lesz állandó, ha az Istent el nem hagyja. Ne legyen olyan szorgalmatosága, hogy imádságra idő ne jusson. Ne legyen hirtelen, háládatlan, mást sértő. Első feleségétől; maradt egyetlen árvájától soha el ne idegenkedjék. Ezeket kívánja, mondja – mint fiáért kesergő, azt sok könnyhullatással eddig tartó édesanya annak 42-ik esztendejében, elindulása előtt való napon,²⁷ azaz 1745. április 3-án.

25 U. az u. annak 1744. augusztus 16. Lóna. 23.

26 U. az. u. annak 1744. november 1., 7. Lóna.

27 U. az u. annak 1745. április 4. Lóna.

A következő hónap 20-án már Ádám századának zászlószentelését tartották Debrecenben. Ezen a napon a váradi katolikus püspök, a piaristák temploma előtt, szép időben a zászlót megszentelte, az egész századot megáldotta, aztán a Teleki grófi párhoz jött ebédre. Itt a grófot, az immár őbestert (Oberst, ezredes) fiává, a grófnét leányává fogadta. Önként ígérkezett, hogy majd a másik két zászlószentelést is elvégzi. Az asztaltól felkelvén táncsal, a papi rend meg annak nézésével mulattatta magát. 22-én a század megindult, s a következő nap a Hortobágyra érkezett. Ilosvay Bálint és Ritter hadnagyok kíséretében a gróf is velük jött. Jött, hogy egyetmást még elintézzon, valójában pedig, hogy szép kis századát még láthassa. A hadi főkommisszárius e századról elmondotta, hogy még ilyen szép nem ment ki keze alól. Ekkorra már a második századnak is megvolt a fele. Közben a királynő tetszéséből a nádortól és a hadi tanácstól vizsgáztatások jöttek, nem lesz késő, csak a gróf a másik két századot még e hónapban állítsa fel. A zászlószentelés alkalmából a város a grófnak egy hordó bort, 1 borjút, 2 pulykát, egyéb majorságot, egy néhány icce vaját, 4 szép kenyeret, lisztet, tojást adott. Egyebekben is becsülettel segítették őt, Ádám ezredesi elhelyezése a herceg Esterházy-regimentbe (régimen, ezred) szólott. A nádor erre vonatkozó írása ez év augusztus havára megérkezett, amikor a mindhárom század felállítását megtörtént. Közben a gróf pénze egészen elfogyott, és reménye sem lehetett, hogy e helyen hitelbe kaphat.²⁸

A századok szervezése közben Ádám jött, ment. A nyugtalan anya azt sem tudta, hová küldje utána levelét. Egyikre cím gyanánt rá is írta: Az én kedves, édes fiamnak, gróf Széki Teleki Ádámnak anyai szeretettel írom, Isten tudja, hová.²⁹

Dolga olyan, mint a tengeri habok között hánykódó hajó kétséges kimenetele nének – írta fiának. Hogy dolgait valakivel közölhesse, kérte Gyulait (Váradi Gyulai Ferencet), hogy Bécsben legyen vele. Kéri tehát, igaz anyai szívvel és anyai hatalommal inti, hogy Gyulaitól semmit el ne titkoljon, mindent elsőben egymás között megvitattván, ami jobb, azt válassza. Jól megnézzze, ki előtt beszél, „mert ez a világ gonoszokban van helyezettve”. Inkább hiszi, hogy az életben őt többé nem látja, emlékezzék meg tehát az ő sok szép anyai szavairól.³⁰

28 Gyulai Ferenc Vay Katának, 1745. május 23. Hortobágy, 1745. augusztus 25. Debrecen.

29 Vay Kata levele fiának 1745. október 22. Igenpataka.

30 U. az u. annak 1745. május 5, szeptember 12. Lóna.

Közben nem hagyott fel a reménnyel, hogy fiát mégis otthonmaradásra bírhatja. Hivatkozott ennek közbejött betegségére, majd a főkormányiszéki elnök biztatására, aki szerint most jó alkalom lenne megfelelő hivatal elnyerésére. Felhozta azt is, hogy többen vannak, akik nem értenek egyet szándékával. „Ez a világ elmúlik, magad is fiam tovább-tovább nyugodalmatat kívánhatnád.”³¹ De fiát már meg nem győzhette. A következő 1746. év tavaszán Ádám még Szebenben járt, hogy az erdélyi német hadak generálisával és a főkormányiszék elnökével tanácskozzék. Ez időre már fűnek-fának tartozott, saját szavai szerint, már semmije se maradt. Kifejtette Szebenben, hogy kiadásait hűsége jeléül cselekedte. A generális ígérte is, hogy érdekében ír, és bízta, hogyha az ez évi századra egy dénár fizetése se lenne, mégis menjen fel. „Azért édes lelkem, szívem galambom, kincsem, jóasszonyom anyám – írta Ádám az anyjának – irántam édes drága becsű anyai szívét csendesítse meg, és mint böcsületemet szerető jó méltóságos pátronám, Istenünkbe vetett alázatos bizalommal engem bocsásson el, mire assignatióm (utalványozásom), mindenem megvan.”³²

Az év őszén az anya fiától már a nagy sereg tartózkodási helyéről írt levelet kapott. Azonban még mindég nem tett le a reményről, hogy menti, ami menthető. Egyik hab a másikat éri fián, panaszkodott. Ezekből másképp ki nem juthat, csak ha a maga megalázásával olyan „keresztén” helyekre megy, amelyek békekességben vannak a királynővel.³³ Ádám azonban erre nem mutatott hajlandóságot, és a harctereken maradt. A franciák ellen való vonulás közben Brabantiában 1740. augusztus végén, „bujdosó korában, amikor beakadt Mars oskolájában”, verset írt, s ebben anyja iránt érzett szeretetét és háláját énekelte meg.³⁴ Útjairól prózában feljegyzéseket is tett. Vonulás közben a Rajna vidékig jutott. Feljegyzései inkább helyrajzok, közben érdekesebb eseményeket is tartalmaznak.³⁵

Kiadásai fedezésére Ádám a pénzügyi kamarától 1747 tavaszáig 26300 forintot vett fel. Bár erszénye üres – írta anyjának – Isten jóvoltából becsülete, te-

31 U. az u. annak 1745. október 22. Igenpataka.

32 Teleki Ádám levele anyjának 1746. március 30. Szeben.

33 Vay Kata levele fiához 1746. november 9. Lóna.

34 Teleki Ádám: *Versek*. Erd. Múzeum kéziratárában.

35 Széki gr. Teleki Ádám hadi és úti naplója. Erd. Múzeum kéziratárában.

kintete az udvarban megvan. Ha övéit nem nézné, menne addig, amíg a szeme lát. A sok rossz nyelvtől ugyanis nagyon meg van sebezve. Katonai életéről is lemondana, pedig ez neki kedves, de ebben az esetben még inkább csiripelnének rajta. A rossz nyelvek azután elhallgattak, amikor a főispánságot nem vette ki szájukból. Belső-Szolnok főispánságával bíztatták őt.³⁶

Az osztrák örökösödési háborúnak 1748-ban az aacheni béke vetett véget. Ezzel Ádám háborús katonáskodása be is fejeződött. Semmi nyoma sincs, hogy a következő háborúban, a hétéves háborúban, tevékenykedett volna. Hadi szolgálatai elismerésül generálisi-tábornoki rangot nyert.

A háború után következő idő is az anya állandó figyelmeztető, közben korholó szavait tartalmazza. Anyai érzékenysége korának arányában nagyobbodott. Irányítása tábornok fiának éppen úgy kijárt, mint a kis diáknak. Megbetegedésével kapcsolatban kifakadt: Nagy a test, nem bírta a táncot, azért beteg. Egy héttel előbb is próbálgatta magát a táncon. Nemzetségében soha ennyi tánc nem ment végbe. Nagy nyomorúságban ti. eladósodásban lévő házában nem táncra, hanem imádságra van szükség. Dávid azt mondja, a nyomorúságban az Istennek áldozzál hálaadást. Fia tegyen tehát szívből fogadást. Ugyanis, akit Isten magának választ, abban a bűnt hamarabb megbünteti, mint a hitetlenben. Áron fiai csak egyszer vivének idegen Isten elé tüzet, és Isten nem kedveze nekik. Abban szokta Isten a maga híveit meglátogatni, ami nekik a legnagyobb gyönyörűség.³⁷ Ne lankassza meg azok szívét – figyelmeztette fiát –, akik tiszta szívvel vannak hozzá. Sok ember, aki felől fia jól gondolkozik, kígyó a kebelében. Nem félti őt egyébtől, csak attól, hogy sokszor jobban hisz ellenségének, mint azoknak, akik élnek-halnak érte. Mint keseredett szívű anya írja e sorokat, – mondja – ne essék fiának rosszul. Megírja az igazat, mivel látja, mi lesz a vége fia sok anyai könnyhullatással és gyötrellemmel tartott életének.³⁸

Fia két első feleségétől való unokái érdekében, anyagi ügyekkel kapcsolatban, többször hallatott panaszhangokat. Kérdezi fia – írta –, mi fekszik a szí-

36 Hannsen kamarai tanácsos Vay Katához 1747. március 16. Pozsony. Teleki Ádám levele anyjának 1747. április 18, május 10, 1748. március 11. Bécs.

37 Vay Kata fiának 1748. augusztus 21. Lóna.

38 U. az u. annak 1749. február 28. Lóna.

vén. Sok dolog bántja, de ezek kísérik el sírjába, nem fárasztja magát azok megírásával. De anyai áldással való kérése lenne, amelynek véghezvitelével fiúi engedelmissége örök emlékezetében maradna, amit Zsuzsi leányának szabad akarattól ígért, azt teljesítse. A Teleki nevet igazán hordozta, egy selyem szoknyát el nem viselt ötven esztendőttől fogva, fia engedjen tehát neki szóban lévő kérésében.³⁹ Fia tervezett harmadik házassága idején ellenkezett: Sámuel próféta nem mondotta meg jobban Izrael népének, mint ő fiának, hogy újabb házasságával mik következnek rá. Aki házastársa lesz, ennek a hazának csúfjává lesz. Jobban szeret távol szerettetni, mint közel gyűlöltetni, nem kívánczik hozzánk. Amíg él, Ádámnak a fiára jobban gondot viselhetne. Tudja ugyanis, mi a mostoha állapot. Máskor kérte fiát, ne keményítse meg atyai szívét fia irányában.⁴⁰ Majd a harmadik gyermeknek, Katalinnak, sérelme foglalkoztatta. Nem tagadhatja, úgymond, hogy életét Katalin ügye megrövidíti. Katalin sérelme az övé is, mivelhogy ő nevelte.⁴¹

Nem éppen mindennapi jelenség a jóakarát, amelyet menyei iránt mutatott. Első menyével, Wesselényi Zsuzsannával, gyakrabban levelet váltott, fia levelében részére izeneteket küldött. Isten engedje látnia fia és menyé megmozdulatlan, fogyhatatlan egymáshoz való hűségüket, neki ez lesz minden öröme és boldogsága – írta egyik levelében.⁴² Menyé nagy betegségében fiát otthonülésre intette. Ha szerencsétlenség éri ő kegyelmét, bizony nem talál több Wesselényi Zsuzsannát, ha ezt elszalasztja – írta neki.⁴³ Második menyé, Toroczky Klára, akivel Ádám 1740-ben kelt egybe, már kevésbé nyerte meg tetszését.

A fiatalok házasesetéből nem hiányoztak a felhők, amelyeknek okát az aszszonyban látták. Halálakor Ádám verset írt róla, s ebben házasesetük nehézségeire is vannak célzások.⁴⁴ Vay Kata sok figyelmeztetéssel ismételtlen békességre, szeretetre, férrias erélyességre intette fiát.⁴⁵ A fiatalok gyakori távolléte miatt

39 U. az u. annak 1749. április 17. Lóna, 1751. április 12. Sz. Pál.

40 U. az u. annak 1754. augusztus 23, 1757. május 20. Sz. Pál.

41 U. az u. annak 1762. május 16. Sz. Pál.

42 U. az u. annak 1734. július 16.

43 U. az u. annak 1738. december 16. Lóna.

44 Teleki Ádám: Versek. I. h.

45 Vay Kata fiának 1741. szeptember 3., 1742. március 9., augusztus 27. Lóna.

az unokák nevelése jórészt a nagyanyára maradt. Leveleit sokszor színesíti értök érzett aggodalma, egészségi állapotuk leírása. A levelek alaphangját, írójuk nevelő készségét a sok közül egy példa jól szemlélteti: Ha unokája beteg – írta –, akkor ő is beteg, ha jól van, viszont ő is jól érzi magát. Ha ő szülte volna, se szerethetné jobban.⁴⁶ Több unokája halála után nagykorúságot ért: Zsuzsanna, Ádám, Kata.

Kár, hogy a kisgyermek nevelésének közelebbi módja adatok hiányában ismeretlen előttünk, de anyát helyettesítő állandó gondoskodása, a gyermekek bajának átélése, a róluk történő megemlékezések elárulják nevelő hivatottságát. Fiáért való könnyhullatása is, amelyet annyiszor említ, a gondos anya sok aggodalmának utóhangja. Hálás gyermekei és unokái kifejezett ragaszkodásán kívül a hatás irodalmi emlékei sem hiányoznak. Így Teleki Zsuzsanna, nagyanyja kifejezését átvéve, írta apjának: Imádkozik, hogy a csipkebokorban lakó Istennek védelmezése legyen mindég rajta.⁴⁷ Az apa, Teleki Ádám, engedelmeségét említett verses önéletrajzában, a francia harctéren írt versében egyaránt hangoztatta. Anyját élete oszlopának nevezte. Anyja írásai neki igen kedvesek – írta a hadba való készülésekor –, és teljes tehetsége szerint fiúi alázatos engedelmességgel magát azokhoz alkalmazza.⁴⁸ Anyjának szép tanításait Ádám alázatosan köszöni – értesítette Vay Katát Gyulai Ferenc.⁴⁹ Anyja bölcs tanácsai – írta neki Teleki Ádám – vagyonnál többet érnek, mivel a vagyon pelyva, por, füst és semmi.⁵⁰

A Vay Kata írásaiból kibontakozó és kiemelkedő intelmek ezek: vallásosság, családi egyetértés és gondosság, emberszeretet és megbecsülés, megbocsátás, önmérséklet, igazságosság, megfontolás, a jóakaró szóra való hallgatás, okosság, felelősségérzet és a szegénység felkarolása.

Vay Kata utolsó sajátkezű levele 1765-ből, idegen kézzel írott levele 1767-ből maradt fenn. De a hozzá írott levelek szinte halála napjáig elérnek. Kitűnik ezekből, hogy a gazdasági ügyek irányítását élete végéig kezében tartotta. Az

46 U. az. u. annak 1733. december 26. Sz. Pál.

47 Teleki Zsuzsanna levele apjának 1746. szeptember 25. N. Somkút.

48 Teleki Ádám levele anyjának 1744. augusztus 26. Bécs.

49 Gyulai Ferenc Vay Katának 1745. augusztus 25. Debrecen.

50 Teleki Ádám anyjának 1748. április 3. Szeben.

1768. év szeptember havának végén már erőt vet rajta az elgyengülés. Keveset evett, nyugtalanul aludt.⁵¹ Buzgó fohászkodások és kegyes beszélgetések között csendesen, fájdalom nélkül hunyt el 1768. november 1-jén, Sz. Pálon. Még 1745-ben meghagyta fiának, hogyha meghal, azonnal temessék el. Temetésére minden előkészületet megtett.⁵² Végrendeletében megtiltotta, hogy temetésekor dicsérjék és ősei hosszú sorrendjét előszámlálják. Mindkét kívánsága csak részben teljesült. Egyrészt a nehéz közlekedési viszonyok miatt a gyászoló családtagok és tisztelők összejövetelére idő kellett, másrészt a halott kiváló egyéniségének a néma sírba tétel nem felelt meg. A temetési szónokok azonban, az ő kívánságára hivatkozva, mondanivalójukat egyszerűsítve adták elő december 4-én a lónai templomban történt sírba helyezéskor. Az egyik szónok Bodoki József volt, Teleki Ádám volt tanára, a kolozsvári ref. kollégium filológiai tanára, a másik az említett Tordai Sámuel lónai lelkész.

Úgy vagyon – mondotta a beszédében Bodoki –, hogy az igazságossággal és egyéb jóságos cselekedetekkel tündöklő embereket, míg az életben közöttünk mulatoznak, utáljuk, gyalázzuk, gyűlöljük és rágalmazzuk. Minekutána pedig az életből kiragadtatnak, akkor vesszük észre magunkat, és akkor kezdjük közülünk való kiragadtatásukat fájlalni és sajnálni. Ó, vajha – mondotta – az Úrnak beszéde olyan lenne most az ő szájában, mint a kétélű fegyver, mely behatna a csontoknak egybekötötetéséig, hogy mindnyájan az ő hallgatói a mennyei virtusnak, az igazságnak (ti. amely tulajdonság a halottat ékesíti) dicsőséges voltát állaltatván, annak szüntelen való követésére felserkentetnének.

Megállapította, hogy a megboldogult igazán viselte a Katharina (cathara = tiszta) nevet. Ha a megholt kívánságára száját dicséretre meg nem nyithatja is, beszélnek helyette a lónai templom falai, amelyeket urával együtt épített. Beszélnek a papok, akikkel kenyere javát megosztotta; a szegények, nyomorultak, ügyefogyottak, özvegyek, árvák, szolgálói és szolgálói, akiktől a jótéteményt soha meg nem fogta. Ilyen igazat szalasztott el házából Teleki Ádám. Jócselekedeteknek és igazságnak gyakorlására ösztönző édesanyát, ki, mint bölcs anya gyermekkorától kezdve megőszültéig mondja bölcs Salamon gyönyörűséges intését:

51 Cseh Benjamin levele Teleki Ádámnak 1768. szeptember 22. Sz. Pál.

52 Vay Kata fiának 1745. április 4. Lóna.

Fiam, szerelmes fiam, a te szemeid az igazra nézzenek és a te szemöldökeid igazakra nézzenek, így sokasulnak meg tenéked a te életednek esztendei. Olyan volt fia hajlékában, mint az igazság gyönyörűséges gyümölcsével megrakott termőág, akire mikor csak rátekintett, máris elméjébe és szívébe ötlöttek az édes anyai szájából harmat módjára csepegő intései és bölcs tanításai, amelyek fiúi bölcs szívébe behatottak, gyökeret vertek és az örökéletre jó gyümölcsöt is teremnek. Ilyen igazat szalasztott el az egész nagy család, ő mindnyájukat szíve szerint vezetvén, minden nap, mint bölcs és az Úrnak útáiban jártas nagyanya, szüntelen hol a Szentírásból, hol a külső históriákból vett példákkal tanít és a bölcsességre oktat vala és az Úr útáiban az igazságban való járásra, maga példával is ösztönöz vala.

Tordai Sámuel lelkész a vénség szépségéről beszélt, amennyiben Vay Kata 84. életévét élte meg. Kifejtette, hogy a véneknek nagy tiszteletet szerez az a körülmény, hogy elméjük megérett, életük hosszú ideje alatt nagy tapasztalattal szereztek, bölcsök lettek. Nagy tiszteletükre szolgál csendes, jámbor, kegyes, tisztos magaviseletük. A vénség ékes korona a hirtelen természetű, indulatait nehezen fékező ifjú előtt. Azért az ifjak tanuljanak tiszteletet, az öregek pedig éljenek megfelelő életet. Vay Katára alkalmazva nem szükség előszámlálnia – mondotta –, hogy 1731 óta, ura halála óta is, minemű kegyes, jámbor, hitét és jócselekedeteit ékesítő, Istennek és embereknek tetsző életet élt a nagy úri asszony. Dicsérik őt jócselekedetei: a templomi ékességek, melyeket maga kezeivel varrott vagy drága pénzen szerzett, dicsérik a szűkölködők (lelkipásztorok, árvák, özvegyek, szegények), dicsérik, akik valaha látták vagy hírét hallották. Színmutatás nélkül kegyes, buzgó volt. Soha, vénségében is az isteniszolgálatot el nem mulasztotta. Ilyen korona esett le – mondotta – Teleki Ádám fejéről, akit anyja anyai tökéletes szívvel szeretett, jótanácsával oktatott, vezérelt, igazgatott. Mint a szemefényét, úgy féltette és oltalmazta. Mikor meglátogatta, jelenléte, kegyes beszéde a fiát megújította és úgy tetszék, hogy Teleki Ádám udvarának mindég újabb díszet és fényességet szolgáltatott, Vigasztalódjék Brezoviczai gr. Horváth Zsuzsanna, Teleki Ádám harmadik felesége, akit a megholt nyájas beszélgetéseivel szomorúságában sokszor megnyugtatót; vigasztalódjanak Teleki Ádám gyermekei, Zsuzsanna, br. Korda György hitvese, akit a megholt, mint saját méhe gyümölcsét, oly kegyesen nevelt és szeretett; Ádám, Kata, akiket a

megholt mindég szeretett; továbbá Korda Zsuzsanna, akit a nagyanya születése napjától nevelt és dajkált. Mint Isten megért gabonája maga várta és óhajtotta, hogy Isten gabonás csűrűbe betakaríttassék. Sokszor mondta ezt fiának, neki (a szónoknak), másoknak. Halálos ágyában ekképpen fohászkodott: Uram, dönts le a támaszt, hadd ömljék le a földi sátor, hadd szabaduljon meg a lélek a tömlőcéből.

De nemcsak teste maradt itt, lelke is köztünk él írásaiban és hatásában.

„Erdély történelme” kérdéséhez

Erdély történelmének megírására, amelyhez br. Bánffy Ferenc nemes áldozatkészsége segíti az erdélyi magyar történetírást, a pályázat kiírása úgy látszik már küszöbön áll. Ez a körülmény teszi kötelességévé mindenkinek, hogy a közös nemzeti ügy felépítéséhez legjobb szándéka szerint hozzájáruljon. Jogosan elvárható ugyanis, hogy a nagylelkűség eme nagyszerű példája Erdélynek jól megírandó történelmében a jövő időkre méltó emléket nyerjen. A munkához járulás egyelőre nem lehet más, minthogy a pályázat kiírásához ki-ki jóindulatú véleményét adja, amely vélemény megfontolása, helyeslése vagy mellőzése azután a nemes lelkű adakozónak, vagy az ő akaratából létesítendő bizottságnak lesz majd feladata.

A cél kitűzése világosan áll mindenki előtt. Az adományozó népszerű alakú s irányú könyvre gondol, amely minden intelligens romániai magyarnak életszükséglete legyen. Vagyis könyvet akar, amely nélkülözhetetlen legyen. Az intelligens kifejezést mindenesetre úgy érti, amint azt jelen viszonyaink között érteni lehet. Vagyis a könyv ne csak a nagyobb tanulmányokat végzett embereknek legyen útmutató, hanem mindenkinek, akit érdeklődése, intelligens gondolkozása a történelem felé vonz.

Mikor tudja a történelem e célt megvalósítani? Akkor, ha a felmerülő kérdésekben bárki is megfejtést talál. Ha abban tisztán áll előttünk múltunk a maga külpolitikai vonatkozásaiban, jelentőségében, főleg pedig belső intézményeiben, művelődési megnyilatkozásaiban. S manapság ez utóbbi szempont szorul rá nagyobb megvilágításra. Erdély politikai tényei jobban benne vannak a köztudatban, a kezeink között lévő történelmekben is bővebben megolvashatók. Manapság főleg az kell, hogy tisztán lássuk, milyen volt Erdély abban, amit az utókornak átadott.

Erdélynek politikai jelentősége nem volt mindig egyforma. Fejedelemségét megelőző időkben külön kormányzása katonai és földrajzi okokra vezet-

hető vissza, a fejedelemség ideje igazolta, hogy gazdasági erőforrásait elsősorban a Partiumból merítette. Külpolitikai életet csak a fejedelemség korában élt, de akkor is erősen korlátok közé szorítva. E korbeli jelentőségét túlzott színekkel festeni éppen olyan hiba lenne, mint belső békéjét hamis optimizmussal beállítani. Lelki gyönyörűséggel csüngünk mindenben, ami őseink dicsőségéből reánk sugárzik, de a múlton való lelkesülés és ebből származó erő merítése elsősorban nem a politikai szempontokon fordul meg, hanem azon az életrevalóságon, amely elődeink belső alkotásaiban megnyilatkozik. Erdély hadszervezete, igazságszolgáltatása, pénzügye, vallás- és közoktatásügye, ipara, kereskedelme, mezőgazdasága, művészete azok az erős pontok, amelyekben a magyarság szervező ereje feltűnt. Egy államot elsősorban belső szervezettsége tartja fenn, s az egyéneket az a helyzet teheti megelégedettekké, amelyben benne élnek. E szervezettség volt Erdély erőssége. Továbbá a magyarságnak más nemzetekkel szemben mutatott megértése, méltányos gondolkozása, társasélete, megjelenése, érintkezése, nemes előkelősége, építkezései, külföldi ezer szálú kapcsolatai mindmegannyi bizonyítékai annak, hogy őseink az utókornak sokat adtak. Nemcsak katonák, jó diplomataik voltak, hanem otthon európai színvonalon álló emberek, akik jó hatással voltak mindenkire, aki életét velük együtt élte.

Mind e kérdéseket a megírandó történelem nem mellőzheti. A nézőpontok, amelyek eddig szerepelnek, elsősorban gazdaságiak és politikaiak. Nézőpontokat előre nehéz megállapítani, mert azok az adatokból maguktól kínálkoznak majd, s egyes előre megállapított keretbe sok dolog bele sem illeszthető. Erdély történelmére vonatkozó ismeretek inkább csak a fejedelemség korára vannak együtt, de a művelődési mozzanatokat ekkor is erősen homály fedi. Ma a feldolgozott munkák alapján csak olyan történelmet lehetne írni, amely már megszűlése percében magában hordozná gyors letűnése forrását.

Aki Erdély történelmét meg akarja írni, attól alapos tudást kell megkívánni. Másképpen a megírandó mű nem lesz arányban a jutalommal, amely tekintélyes összegben az író számára kínálkozik. Meg aztán ilyen vállalkozást pénzzel felmérni nem is lehet, a tudomány sohasem volt pénzkereső forrás, aki pálmát akar, az dolgozzék azért emberül, s legszebb elégtétele az elismerés legyen. A történet legyen alapos munka, mert mindenki meg lehet róla győződve, hogy

a megírandó műben egyesek erősítést keresnek, mások pedig minden szava elé gáncsot vetnek, amelyet tehát már eleve el kell hárítani. Manapság tények kel-
lenek, beszédes, helytálló tények, meggyőző tények, amelyek a múlt alkotásait híven terjesztik elénk.

Honnét merítse az író a forrásokat? A fejedelemség korára az alapvonalakat Szilágyi Sándor jelölte meg főleg az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* köteteiben. A vérbeli kutató megállapításai ezek, amelyek egyben-másban módosulnak talán, de teljesen át nem alakulnak többé. A nagyszámú kötetekben rengeteg forrás kínálkozik, kiegészítve egyéb anyaggal, amely még kiaknázatlanul hever. Ezek ismerete nélkül erdélyi történelmet írni nem lehet. Lehet, hogy a létrejövő munka mint filozófiai elgondolkodás kedves olvasmány lesz, de ismeretek hiányában kevesek igényeit fogja csak kielégíteni. Az erdélyi fejedelemséget követő idők történetéhez még a kutatást a szó szoros értelmében előlről kell kezdeni.

Ezekből következik, hogy e munka megírásának kellő idő kell. A sürgőssé-
get most azért érezzük legjobban, mert nincs kezünk ügyében könyv, ahol a leg-
közönségesebb adatokat megkapnánk. A feldolgozott munkák ritkák, azokhoz nehéz hozzáférni. E bajon bármely kiadó segíthetne, legjobban a *Magyar Nép*, amely ad ki kisebb füzeteket, úgy ti., hogy kis füzetkében Erdély történelmét összefoglaltatná valakivel, természetesen a történetirodalom megfelelő ismerete alapján. Ez mint üzlet is kifizetné magát. Ilyen füzetre mindig találna vevőt. Az alapos történelemhez pedig két évig legalább várni kellene. Nem azért, hogy az író sokat ír hasson, hanem hogy a megíráshoz sokat tanulhasson.

Vagyis, ha Erdély történelmére gondolunk, akkor színvonalon álló, komoly munka áll előttünk, amelyből fényesen emelkedjenek ki a múlt oktatásai. A szempontok elsősorban a mára legyenek tekintettel, anélkül azonban, hogy természetellenesek lennének. Aki biztos tudással rendelkezik, az aztán a rengeteg anyagon uralkodva megleli a módját, hogy mondanivalóját egyszerűen, kereketlenül, ügyes összeállításban, élvezetesen adja elő.

Az erdélyi magyar történetírás feladatai

Többször hangzik el a panasz, hogy az erdélyi magyar szépirodalom írókban elég gazdag ugyan, de a tudományos irodalom szegény. Egy-egy évben kevés tudományos mű jelenik meg Erdélyben, egyes tudományágak szinte művelő nélkül maradnak. Felhangzik a panasz, hogy a tudományos irodalomban évenként felmutatott termés nem áll arányban az erdélyi magyarok lélekszámával és a tanult, írásra hivatott emberek arravalóságával.

Napilapokban, folyóiratokban, főleg az *Erdélyi Múzeumban* jelennek meg hosszabb-rövidebb dolgozatok, máskor önálló füzetek, de mindezek korántsem elégitik ki a szükségletet. Főleg az önálló tudományos könyvek hiányoznak. Olyanok, amelyekre mindenki felfigyel és amelyeket mint irodalmi újdonságokat örömmel lát a tudományos világ.

A helyzet megértésére magyarázó okok nem hiányoznak: évekre terjedő elmélyedő munkára az elszegényedés miatt nincs költség és lelki nyugalom, a nagy elfoglaltság miatt a munkaidő elaprózódik, tudományos munkára nincs kiadó, írói díjazás szóba sem kerül.

Ezek mind igaz és megszívelendő dolgok, elcsüggesztő tünetei a kornak, s egyeseket már magától a munka-felvállalás gondolatától is visszariaszthatnak.

Legnagyobb baj, hogy a tétlenségre kárhoztatott írók panaszai nemcsak elcsüggedt lelkek keservei, a némaság főképpen az olvasókat sújtja, akik ilyen módon szellemi táplálék nélkül maradnak. Az írók még csak elszórakoznak tanulmányaik közben, a közönség marad szegény és kielégítetlen.

Kell tehát, hogy szükségérzetük kitörjön, hangot adjon; kell, hogy közérzésük az írókba lelket öntsön és őket vállalkozásokra bátorítsa. Az írók ugyanis nemcsak arra valók, hogy a közönségben megérlelődött gondolkozásmód szószólóivá váljanak. A komoly tudományos élet után való vágy Erdélyben meglehetősen sokak ajkán megnyilatkozik. Író és olvasó egyetértenek abban, hogy a javulás érdekében a nehéz viszonyok ellenére is cselekedni kell. Az erdélyi

magyar tudományos irodalmat fel kell szabadítani a hátramaradás nyomasztó vádja alól. Ha az irodalom fa, akkor annak minden ága ugyanabból a törzsből táplálkozik. Nem szabad megengednünk, hogy rajta a szépirodalom ága, miközben terebélyes lombozattá szépül, a tudományos irodalom ágára árnyékot vessen. Bontakozzék ki mindkét ág a napfény ragyogásában, hogy ág ágba fonódva, közös istenáldás alatt izmosodjanak.

Az irodalom hiánya főleg olyan tudományokban érzik meg, amelyekben a nemzeti szellem leginkább megnyilatkozik: a történetírásban és az irodalom-történetben.

A történetírásban a továbbmenésnek útját megkönnyíti ama körülmény, hogy a történeti irodalomban a kapcsolat nem szűnt meg, csak az összekötő lánc szemei nem fonódnak sűrűn. Hézagok és nem is egyformán szépek.

Így már magának az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek vándorgyűlései történelmi szellemet lehelnek, amikor elmúlt nagyságok emlékének felelevenítésével letűnt korok hangulatába visznek bennünket. Egyes tanintézetek öreg diákjainak emlékkönyvei, évszázados fordulók alkalmával született visszaemlékezések, cikkek, füzetek a történelmi érzés felkeltésének tömegeket magával ragadó megnyilatkozásai. A szegény világban értekezések formájába összezugorított, de könyveket érdemlő tanulmányok figyelemreméltó számban tűntek elő. Könyvek sem hiányoztak, amelyek az erdélyi történeti irodalom kertjében, mint kimagasló rózsafák jelentkeznek. E műveket az írók vagy maguk adták ki, és így önmaguk mecénásaivá is váltak, vagy egyházak, szerzet, elvértve kiadóvállalat.

Az imperiumváltozás óta eltelt időben az erdélyi történetírást bizonyos célszerűség vezette. Az írók főleg felvilágosító, védekező vagy időszerű kérdésekkel foglalkoztak. Egyéni kedvtelésük kielégítésére az írók ritkábban írtak. Ez a jelen viszonyok között szinte fényűzésszámba is menne. Egyrészt a művek kiadása nehezebb, másrészt az érdeklődés felkeltése is nagyobb akadályokba ütközik. Annyi a megoldatlan kérdés, hogy azok megírása az írókat egészen leköti.

A közelmúltban elgondolásában, célkitűzésében nagyjelentőségű terv bontakozott ki, éppen Brassóban, az úgynevezett falumonográfiák kezdeményezésében.

E falumonográfiák megírásánál a történeti anyag összegyűjtése lesz a legnehezebb feladat olyan okok miatt, amelyek egyben az erdélyi magyar történetírásnak is megfejtésre váró kérdései. Kik írjanak, miből dolgozzanak, és hogyan adják ki műveiket? Ezek azok a kérdések, amelyek felkiáltójel gyanánt azonnal reánk merednek. Ebben a pénztelen világban, amikor tudományos író kiképzése, foglalkoztatása, tudományos könyvek megjelentetése és eladása oly nehéz, hol lehet kivezető utat találni?

A válaszadásban a kiindulás az, hogy tudományos irodalom talpra állítását csak magukra hagyott egyes emberek munkájától várni nem lehet. Kedvezőbb körülmények között sem lehetett. A tudományért mindig áldozatot hozott az író, aki idejét, erejét, szorgalmát, tudását adta hozzá. Áldozatot hozott az intézmény, testület, ritkábban gazdag magános, amikor az írókat segítette és könyvét nyilvánosságra hozta. A fellendítést most is elsősorban testületektől, intézményektől lehet várni.

Az intézmények között első helyen mindenki az egyházi intézményekre gondol, mivel jelenünkben ezek a legerősebbek és legállandóbbak. Bármennyire is nehéz anyagi helyzetben vannak, mégis a segítség forrását elsősorban tőlük reméljük. Erre vonatkozólag szabadjon néhány elgondolásra a figyelmet felhívnom.

Az alaphiány az, hogy kevés a történelemmel, általában a tudományos irodalommal foglalkozó író. Elsősorban tehát e bajon kellene segíteni.

Mindegyik egyház a papképzésre nagy gondot fordít. Sokan tanulnak külföldi egyetemeken, mások az erdélyi papnevelőkben nyernek alapos képzést. A külföldön végzők jelentékeny számban teológiai tanári székbe kerülnek, kisebbségi helyzetünkben mintegy egyetemi katedrákra. Ha e tiszteletreméltó tanárok a papképzéssel kapcsolatos teendőiken kívül másirányú feladatokkal nem lesznek elhalmozva, mindig elsősorban lesznek hivatva arra, hogy világlátottságuk és nyelvismeretük révén a történelemben és általában a tudományos irodalomban nagyobb szabásút teremtsenek. Erkölcsi felfogásuk, nemzeti érzésük őket helyezi előtérbe.

A középiskolai tanárok között is lelkes tudománypártolók találkoznak. Ha ezek bár egy-egy évi tanulmányi szabadságot kapnának, amely időben, fizetésüket megtartva, akár lakóhelyükön, akár másutt a könyvtárban, valamely hasz-

nos történeti témával foglalkozhatnának, évről-évre egy-egy könyv, értekezés láthatna ilyen módon napvilágot. Sajnos, a jövőben tanárhány nem fenyeget, a történetírással foglalkozók helyettesítése tehát könnyen menne. Nyelvtanulás végett tanárjelöltek eddig is kerültek külföldre. Ez ifjak is hivatva lesznek arra, hogy alaposabb képzésüket a tudományba is bevigyék. Az itthon tanulók között is sok tehetséges ifjú állítható munkába, akik azokkal az írókkal együtt, akik eddig is történetírással foglalkoztak, közös összefogással szebb irodalmi jövőt teremthetnek. A történetírásra és nagyobb önművelésre hajló ifjú tanárokat olyan helyeken kellene alkalmazni, ahol nagyobb könyvtárak vannak, és önművelésükre nagyobb tér nyílik.

Az így munkába álló erők céltudatos irányítása a Múzeum Egyesületnek lenne a feladata, Ha az írók munkálkodását figyelemmel kísérhetné, és abba beleszólhatna, akkor a témákra való figyelemfelhívással bizonyos fokú munkatervvel, munka-felvállalásra való buzdítással, az értekezések kinyomásra való beállításával olyan irodalmi fellendülést eredményezhetne, amelynek arányai egyre szélesebben kibontakozhatnának.

Nagyobb könyvtermeléssel bizonyára az olvasási kedv is emelkedni fog, és nagyobb lesz a könyvpártolás. Ha nem látnak tudományos könyveket, a közönység elszokik az olvasásuktól.

Mikről kellene legsürgősebben írni? Biró Sándor *Az erdélyi történetírás feladatai* címen hozzászól a kérdéshez. Azt fejtegeti, hogy Erdély történelmét mindegyik nemzet a saját szempontjából nézi, és aszerint dolgozza fel. Ezzel szemben Erdélyt ő a maga egységében kívánja tekintetbe venni. Az erdélyi történetírás legsürgősebb teendőjének az eddigi bibliográfia összegyűjtését tartja, ennek elkészítése után kerülne sor a további munkára. Azt mondja, hogy a politikai síkot kivéve, Erdély múltjának szinte minden más oldala feldolgozatlan. Gazdaságtörténete, társadalomtörténete, az egyes nemzetek demográfiai viszonyainak története egészen érintetlen területek.

Az ő elgondolása tehát Erdélyt a maga néprajzi összetételében, tényleges helyzetében tekinti. Kétségtelen, hogy az együttélés, egymásrautaltság révén a kép csak így lesz teljes, de a jelen helyzet az erdélyi magyar történetírókat közelebbi területre utalja. Éppen akkor, amikor a román és a szász történetírás a maga nemzeti múltját annyi felkészültséggel kutatja, írók hiányában éppen a

magyar nemzet története szembetűnő módon figyelmen kívül marad. Ha mi magunk saját múltunk kutatását elhanyagoljuk, nem kívánhatjuk, hogy azzal más törődjék. Legsürgősebb teendőnk tehát, saját fajunknak, múltunknak és jelenünknek kutatása. A román és német történeti művek magyar fordításban vagy bő ismertetésben bekapcsolódnak a mi történeti tudásunkba. Az ő történetük kutatásában reánk aligha marad munka. Az erdélyi magyar történetírásnak elsősorban saját múltunkból kell merítenie. Természetesen ez nem annyit jelent, hogy a magunk történetét a többi nemzet történetéből kiszakítva képzeljük, hanem az együtt élő nemzetek történelmi kutatásaival kapcsolatban.

Ilyen gondolat vezette Bánffy Ferenc bárót, amikor az erdélyi magyarság történetének megírására nagylelkű adományából pályázatot hirdetett. Tervének keresztülvitelét az Erdélyi Irodalmi Társaságra bízta, amely a feltételeket megszabta és a mű elkészítésére íróról gondoskodott. Előbb Király Pál, majd Karácsonyi János vállalkoztak a mű megírására, de abban őket haláluk meggátolta. A megírás most másra van bízva.

A magyar nemzet történelmének megírásakor általános hiányként jelentkezett, hogy az erdélyi szempontok legtöbbször figyelmen kívül maradtak. Azért fontos, hogy azt erdélyi író írja meg, aki Erdélyt a maga történeti szerepében, jelentőségében látja és annak törekvéseit, lelkiállapotát minden korban méltányolni tudja.

Az erdélyi magyarság megírandó története szellemi, anyagi, politikai és társadalmi, egyéni és közösi egységbe olvasztani és összefogni van hivatva, mindamelllett még külön erdélyi magyar művelődéstörténetre is szükség lenne, amely a szellemi és anyagi művelődés mozzanatait aprólékosabban is feltüntetné. Ebben tér nyílik annak kimutatására, hogy Erdélyben mit jelentett a magyar szellem.

Ha a magunk múltjával tisztában vagyunk, akkor lehetne szó Erdély történetéről a maga teljességében, egyetemességében. Vannak ilyen könyveink, de ezek vagy már elavultak, vagy más célból íródtak.

Mindezek felépítésére természetszerűleg alulról vezet fel az út. A helyi érdeklődés felkeltése az első teendő. A falu, város, megye, az egyházközség megismerése a kiindulópont. A református püspökség az egyházközségi anyag felkutatását és feldolgozását papjai számára el is rendelte. A nehézség azonban abban áll, hogy nem mindegyik alkalmas e kutatásra és feldolgozásra, másrészt hely-

ben nem minden anyag áll rendelkezésre. Az unitáriusok, főleg Kelemen Lajos, szorgalmasan dolgoztak ez irányban, kutatásuk eredménye azonban nem láthatott napvilágot. Templomok, várkastélyok, várak, családtörténetek, mind helyi érdeklődés felfektetésének eszközei. A családi levéltárak anyaga kihasználatlan. Hiányoznak a kortörténeti művek, főleg az erdélyi fejedelemség megszűnése óta. A legtöbb erdélyi megye története is megíratlan.

Alapkutatás tehát az első, amelynek eredményéből lehetne összefüggést keresni, egységbe foglalni, szintetizálni.

A kutatás útjának megfelelőleg, elsősorban a helyi forrásokat kell szemügyre vennünk: a községi, egyházközségi, városi, vármegyei, családi, püspöki és azután a közlevéltárakat, főleg a Székely Múzeum és Erdélyi Múzeum levéltárait.

Nagy hiány, hogy még a közlevéltárak anyaga sem ismeretes a kutató közönség előtt. Sem a Székely Múzeumnak, sem az Erdélyi Múzeumnak nincs anyagismertető folyóirata. Az Erdélyi Múzeumban aránylag kicsiny anyag van katalogizálva, itt csak Kelemen Lajos nagy ismerete és közismert készsége kalauzolja a kutatót. E helyen összegyűjtött családi levelezések anyagának ismertetése maguknak a családoknak lenne feladata, ha anyagilag azt megbírnák.

Megakadtak a forráskiadások. Az utazás levéltárról levéltárra nagyon költséges, amit forráskiadással nagymértékben el lehetne kerülni. A történeti források sokféle szempontból használhatók, amit az író csak azok olvasásakor vesz észre. Azért volna szükség arra, hogy a források közkézen forogjanak. Másrészt a rossz kézírásokat nem mindenki tudja elolvasni, még a magyar nyelvűeket sem, annál kevésbé a latinokat. Ez külön tudomány és gyakorlás dolga. Sok kutatónak az veszi el kedvét a munkától, hogy a rossz írások sok idejét elrabolják és mégsem bízik meg a maga kiolvasásában. A forrásközlés hozzáértő embereknek a munkája és a források felhasználásának a megkönnyítése.

Az Erdélyi Múzeum levéltárában sok iskolatörténeti anyag van. A kis lapok egy kötetre valót tesznek ki Az ötvös-anyag hasonlóképpen egy kötetre való. Az erdélyi filozófia történetének a megírására is sok itt az adat. A Kolozsvár városi levéltár is sok magyar anyagot ölel fel, hasonlóképpen Nagyszebenben is van magyar anyag.

A püspökségek levéltára meglehetősen gazdag, főleg a gyulafehérvári. A református püspökség levéltára Nagyenyeden elégett és így abból a régebbi anyag

hiányzik. Az unitárius püspöki levéltár anyaga a XVI. századtól kezdődik, ennél azonban gazdagabb és értékeesebb a kolozsvári unitárius egyházközség levéltára.

Teljes képet csak alapos kutatás adhatna. Az volna a leghelyesebb, ha a választási anyagot az egyes egyházak közzétennék, a többit meg a Mikó Imre-féle *Erdélyi Történelmi Adatok* felújítása, illetőleg folytatása tenné ismertté.

Hozzáértő írók kutató munkája a témák halmazát vetné fel. Az író ugyanis nem mindig témához keres anyagot, hanem a keze ügyébe akadó források kínálják fel a témát. Így a források tanulmányozása gondolatokat ad, sokszor meglepő szempontokat, kapcsolatokat tár fel. Telve vannak más nemzeteket, országokat érintő vonatkozásokkal. E vonatkozások sokszor igen becses bizonyítékokat szolgáltatnak az erdélyi magyarok életrealitásáról, kultúráig hatásáról. Más nemzetekkel közös sorsfelvállalás és békés együttműködés annyi mozzanata tárul elénk, hogy annak szemlélete örömet okoz és tanulságokkal szolgál.

Az erdélyi magyar történetírásnak, mindezeket megfontolva, legelső feladata az, hogy önzetlen munkásokat nyerjen meg a maga számára. Olyanokat, akik belenyugosznak abba, hogy sok fáradságukkal önmaguknak vagyont nem gyűjthetnek és tudományos állásba nem emelkedhetnek. Jutalmuk csak a belső öröm lehet, amelyet elmélyedésben, kutató utánjárásban eltöltött hetek, hónapok, évek, elcsüggesztő sikertelenségek, keserűséget szerző megítélések után is szellemi gyermekeiknek, érdemes műveiknek megjelenésekor éreznek.

Önérzetüket méltán hevíti az a tudat, hogy egy-egy követ ők is elhelyeznek nemzetüknek és az emberiség művelődésének épületében. Aki lelke sugallatára hallgat és vallása, nemzete, az emberiség érdekeiért munkába állani kész, az nem tud szabadulni a gondolattól, hogy félreállításával kötelességteljesítést mulaszt el. Érezni fogja azt az örömet, hogy amikor az erdélyi magyar történetírás terén minden év meghozza a maga szűk termését, e termést éltető melegségbe az ő lelkének heve is belevilágít.

Erdély történelmének jövője

Erdély nekünk, magyaroknak ma sokkal több, mint volt a békekötés előtt. Akkor is szülőföld, szűkebb értelemben vett hazánk volt, amelyen szeretettel csüngtünk, de ma ennél is több: Romániának az a része, amelyen saját fajtánk, a magyar él. Testvérként itt ölel keblére magyar magyart. Kisebbségének tudata itt hoz közelebb egymáshoz minden magyart, itt lelkesül mindenért, ami őseitől drága emlékképpen reája maradt.

Erdély ma szemefénye minden romániai magyarnak. Nem csak a földrajzi értelemben vett Erdély, hanem a történeti Erdély, amely régen az Erdélyi Fejedelemséget alkotta. 1571-től az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott a tulajdonképpeni Erdélyen kívül Bihar, Kraszna (a mai Szilágy megye délnyugati része), Közép-Szolnok (zöme a mai Szilágy megyének felel meg), Máramaros, Zaránd megye (a mai Arad megye északi fele s részben Hunyad megye). Hunyad megye Erdély törzséhez számított. Ugyancsak Erdélyhez tartozott Lugos, Karánsebes tartomány is. Nagyjában tehát a fejedelemségben benne volt minden hely, amely ma Romániában magyarlakta vidék, azért Erdély ma nekünk minden helyet jelent, amelyen itt magyar él. Ennek a földnek múltja alkotja Erdély történelmét.

E történelem nem csak az erdélyi magyarság történelme, hanem történelme mindazon nemzeteknek, amelyek itt laknak. De a vezető szerep a magyaroké volt. S ha minden nemzet büszke a múltjára, méltán büszke lehet a magyar. Vezetése alatt Erdély a művelt népek fejlődésével mindig lépést tartott s olyan kultúrát teremtett, amelyre Erdély jövő fejlődésében biztosan támaszkodhat. Saját javára Erdély a fejedelemség korában tehetett legtöbbet. Olyan gazdag, művelt, tekintélyes ország lett, amely előtt mindenki meghajolt. Hasonló fennállás csak a Magyarországgal való unió után következett be.

Erdély történelme tehát elsősorban a magyarság történelme, a nem magyarok is a magyarok tettei után igazodtak. Azonban sajnálatosan kell meg-

állapítanunk, hogy Erdély szép múltjából keveset tudunk. Amit az iskolában Erdélyről tanultunk, az vajmi kevés. A tankönyvek Erdélyt nagyjából csak Magyarország szempontjából tekintették; így Erdély történelme nem érvényesült a maga kerekességében. A fejedelemség kora befejezett egész, de ez is inkább csak Magyarországgal való viszonyában szerepelt. Erdély történelme a tanulók szemében elmosódott, aminek legnagyobb oka az, hogy Erdély belügyi fejlődésével e könyvek mostohán bántak.

Nem láttuk tisztán azt a nagyszabású külügyi összeköttetést, amelyben a fejedelmek az európai uralkodókkal állottak. A fejedelem hatalma, a törvényhozás, az országgyűlés szervezete, a hadsereg, a pénzügy, az államháztartás, a fejedelmek udvartartása, a fejlett ipar sokfélesége, a kereskedelmi kapcsolatok, a kereskedelem módja és sok minden mellőzésben részesültek, vagy pár mondatban nyertek elintézés. Így a tanuló kevésért lelkesedhetett, mert önérzetere a politikai leírásokon kívül nem sok dolog hatott. Bethlenről és a Rákócziakról tudott bővebben csupán.

De nem csak a tankönyvek voltak hiányosak. Be kell vallanunk, hogy Erdély történeti irodalma is még szegényes. Részletkérdések feldolgozása megindult, de a szakemberek igazat fognak adni, hogy ez még nem sok. Összefoglaló politikai történeti munkák is vannak, de ma már a részletek pontosabb tudása után ezek is hiányosak. Erdély műveltségének összefüggő leírása még teljesen hiányzik. Forrásközlemények is vannak, de a levéltárak anyaga még jórészt kiaknázatlan. Olyan szép forrásanyaghoz mérten, amennyi még kutatókra vár, van teendő elég.

A mostoha eljárásnak most végét kellene vetnünk. A magyar kutatók számára a legtermészetesebb terület Erdély történelme. Erdélyt jobban megszeretjük, ha azt múltjával együtt ismerjük. Tehát az erdélyi történetíróknak minden figyelmüket Erdély történelmének kutatására kell fordítaniuk.

De kik ezek a kutatók? Bizony számuk megkevesbedett, vagy a megélhetés miatt nagy elfoglaltsággal küzdve nyugodt irodalmi munkálkodást nem folytathatnak. Nincs magyar egyetem, amelynek tanárai kisebb óraszám mellett a tudománynak élhetnének. A magyar tanárképző is megszűnt, amelynek tanárai a bűvárokodásra állásuknál és kényelmesebb elfoglaltságuknál fogva hivatottak lettek volna. Nincs magyar egyetemi ifjúság, amely e magyar főiskolákon Erdély történelmének tanulmányozására kedvet kapott volna.

De hát mi lesz így Erdély történelmével? Nem szabad, hogy történetíróink elcsüggedjenek. Minden kedves most nekünk, ami Erdélyről szól. Írjanak csak és pedig tudományosan, de lehetőleg népszerűen. Az olvasó közönség átalakult, ehhez kell alkalmazkodni. Talán csak akad kiadó is, aki tudományos művekért is áldoz. Népszerű modorban megírt munkák mindig kelen-dőbbek, mint a szárazabb szakkönyvek. Az olvasó közönség Erdélyt minél jobban megismeri, annál inkább kedvet kap, hogy arról olvasson. Az intézeteknek állandó könyvkiadó alapot kellene teremteniük, amelyből a tanárok írásait kiadnák. Rendezzen minden intézet évenként ünnepélyt vagy gyűjtést olyan célból, hogy annak jövedelméből a könyvkiadó alapot növelje vagy valami dolgot kiadjon.

Aki Erdély történelmét nézi, azt különösen a jövő aggasztja. Ha a mostani munkások kidőlnek, ki jön majd a helyükbe? Erre a jövő nemzedék hivatott, ezt kell tehát az első perctől kezdve Erdély történelmének szeretetére megtanítanunk. A munkának az iskolában kell megkezdődnie. Erdélyről az iskolában taníthatunk, Erdély történelméből az érettségi vizsgálaton is kérdezhetünk. Erre való tekintettel a cikkíró a kolozsvári róm. kat. főgimnázium ez évi Értesítőjében tervezetet közöl, hogy az iskolában Erdély történelmének tanítását miképpen képzei. E tervezet betartásával a tanuló tudása sokkal több lesz, mint volt eddig. S ha tudása több lesz, mindenesetre azt jobban meg is szereti és érte több áldozatot is tud hozni.

Az ifjúságból lesznek Erdély történelmének jövő munkásai. A tanárok már a középiskolában célokat tűzhetnek eléjük. S ha ismereteik bővülnek, jövő fáradozásukat a tudomány előbbrevitelére fordítják. Nincs elveszteni való időnk, mindenkinek szem előtt kell tartania, hogy az ifjúság megnyerése a jövő történetírás alapfeltétele. A férfikor a fiatalos lelkesültség elhatározásaira épít. Ideális fiatalság nevelése a fő.

Szó van magyar Akadémia felállításáról is. Ez intézmény lenne a jövő történetírás irányítója. Gondoskodna róla, hogy felolvasások, előadások tartása, pályamunkák kihirdetése, Erdély történetírása menetének tervszerű kidolgozása révén Erdély történelme iránt minél nagyobb érdeklődést keltsen. Ez intézmény lenne hivatva arra, hogy akiben a komoly irodalmi munkálkodásra arravalóságot s kedvet lát, azt minden módon az írás lehetőségéhez juttassa.

Mindezek csak gondolatok, lehet, hogy mások a cél elérését könnyebben, jobban tudják megközelíteni, de abban bizonyosan mindnyájan egyetértünk, hogy Erdély történetírásának előbbre-vitele közös óhajtásunk.

A mai közszellem erdélyi történelmünk ítélőszéke előtt⁵³

Mielőtt e tételről érdemlegesen szólnánk, elsősorban magát a címet kell közelebbről tekintenünk. Le kell azt kissé vetkőztetnünk, nehogy olyannak lássék, mint amely többet ígér annál, amit ez előadás a valóságban nyújt. Erdély kicsiny hely ahhoz, hogy annak történelmén keresztül a világ közszellemét meg lehetne ítélnünk, azért ez előadás is Erdély mai közszelleméről kíván szólni csupán. Éspedig kíván szólni olyan szempontból, hogy mennyire épül fel az elődeink gondolkozásmódján, érzésvilágán; honi földön, természetes úton fejlődött-e az ki, vagy más hatások alatt állott-e elő, amelynek történeti támasztópontja nincsen.

Ismeretes a történelemből, hogy vannak világhatások, amelyek minden nép történetén, vagy legalábbis az emberiség nagyobb tömegének történelmén végighúzódnak, abba lényegesen belejátszanak. Máskor kívülről jövő hatás egy-egy nemzetet jellegéből lényegesen kiforgat. Érdekel bennünket annak figyelemmel kísérése, hogy a mai közszellem mennyire alapszik a múlton. Vagyis ez előadás címe egyszerűen kifejezve így hangzik: Milyen szemmel néznék a régibb erdélyiek a mai erdélyi közszellemet?

A közszellem nem közvélemény, vagyis adott, helyzetekben felbukkanó véleménynyilvánítás, hanem állandó érzések, gondolkozásmód kifejezője, az emberek többségének találkozása felfogásban, életcélban, törekvésekben. E meghatározás leszögezésével próbáljuk feladatunkat megoldani.

De lehetséges-e egyáltalában erdélyi közszellemről beszélni? Mert hiszen Erdély nem elzárt terület, nem külön ország, saját államának és a nagyvilágnak hatása alatt áll, amely hatások alól természetszerűen nem vonhatja ki ma-

53 Az Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi szakosztályában 1928. telén tartott ciklus második előadása.

gát. Ma már a külső államokkal való érintkezés oly sűrű, a sajtó hatása olyan nagy, hogy az elszigetelten élés nem lehetséges. Nemzetközi közszellem alakul ki, amelynek hatását egy-egy országrész is megérzi. E nemzetközi hatások Erdélyben, amely a korhatások alól sohasem vonta ki magát, szintén feltűntek. E hatások keretén belül tehát alakulhatott-e ki külön erdélyi közszellem?

Állandóan beszélünk ún. erdélyi lélekről. Ez erdélyi lélek meghatározása nagyon egyéni, sokan nem is tudnak annak kifejezésére megfelelő szókat találni, annak lényegét nem tudják megállapítani. Csak érzik, hogy az életfeltételek, hatások, történeti múlt révén külön gondolatvilág született Erdélyben. Van, aki csak annyit tud megérezni, hogy itt más a levegő, másnak tűnnek fel a vizek, a hegyek, az emberek. Az élesebb szemű megfigyelő, főleg, ha a történelmet forgatja és jobban utánajár, rájön arra, hogy az ún. transzilvanizmus a fejedelmi korban a sok csalódás és Erdély földrajzi helyzete révén az erdélyi ember számára magára utaltságot, önálló elhatározásokat, alkalmazkodást, bizalmatlanságot, a gondolatok elrejtését jelentette. Megtanulja azt, hogy helyi nézőpontból tekintve a történelmi események megítélése is egészen más azért, mert Erdély saját érdekei figyelemmel kísérésével cselekedett. Észreveszi azt, hogy Erdély felkeléseibe gazdasági érdekek is belejátszottak. Erdély meséi, népdalai, szokásai, az emberek beszéde, észjárása más, mint másutt, az építésben, ruházkozásban, kézimunkákban és eszközökben is eltér másoktól. Mindezek összessége új embert állít elénk, amelynek alapján joggal beszélünk erdélyi lélekről.

Ez erdélyi lélek képviseli az erdélyi közszellemet. Erdélyi közszellemről lehet tehát beszélni és ennek megállapítására kerülne most már a sor.

Ez erdélyi közszellem eltérés az általános szellemtől, amely a világot áthatja. Helyesebben kifejezve ez is általános, azaz világszellem; azonban erdélyi sajátosságokkal tarkítva. E sajátosságok kimutatása azonban nagyon nehéz. Nincs két ember, aki egyformán gondolkoznék a világról. Éppen így nemigen akad két ember, aki egyformán ítélné meg Erdély közszellemét. Saját korunkkal szemben nem vagyunk jó emberismerők, nem fogjuk fel az intézmények jelentőségét, nem vesszük észre jövő hatásukat.

Egy példa jól megvilágítja az esetet. Az *Apostolok Cselekedeteiben*, szóval a Szentírásban olvasunk egy helyet, amely Szent Pál apostol térítő munkájáról szól Görögországban. A pogány világnézet letűnő fényben volt, isteneikben

való bizalmukat az emberek elvesztették. Ekkor tűnt fel Szent Pál, és új, igazi, a görögök előtt ismeretlen Istenről beszélt. Zsidók is voltak Dél-Görögországban: Achaiában, ahol ez eset történt. E zsidók Szent Pálra támadtak és őt a Gallio nevű helytartó elé hurcolták, azzal vádolván, hogy a törvények ellen való istentiszteletre csábítja az embereket. Gallio azonban elutasította a zsidókat, mondván: „Ha valami törvénytelenégről vagy gonosz cselekedetről volna szó, bizonyos meghallgatnálak titeket. De mivel valami ígéről és nevekről és a ti törvénytekről van a kérdés, ti lássátok”. És elűzte őket maga elől.

Íme itt a viláगतalakító ige s a tanult helytartó nem veszi észre: a pogány világnézet alkonyán a hitüket veszített athéniak oltárt emeltek egy elképzelt, ismeretlen, új istennek, és a helytartó nem veszi észre a jövő hajnalhasadását.

Más jelentéktelenebb példa: Br. Apor Péter *Metamorphosis Transilvaniae* című művében olvassuk, hogy nagybátyjával, gróf Apor Istvánnal, korának egyik legképzettebb, legelőkelőbb államférfijával, Erdély kincstartójával, azaz pénzügyminiszterével utazva az 1700-as években, megállottak ebédelni. Egy előkelő úr: Boér Sámuel jött oda lóháton hozzájuk. Nyár volt az idő és Boér Sámuel kesztyűt tartott a kezében. Meglátván a nagy műveltségű, Bécsben is többször megfordult Apor a kesztyűt, gúnyosan szólt oda Boérnak: „Jól teszed öcsém, kesztyűt viselsz nyárban, mert olyan a kezed, mint a cigánypurdának, most meleg vagy, annál inkább megfeketednék, ha kesztyűt nem vonnál rája”. Boér szégyenletében sírva fakadt, az egész udvari nép, amely Aport kísérte, kacagott.

Kis dologról, kesztyűről volt szó, amely azonban Erdélyben új időknek volt az előjele. A török uralom után jött a német, Konstantinápoly után Bécszet kezdték járni az erdélyiek, s vele együtt új korszak, új szellem, új erkölcsök jöttek be Erdélybe. A kis kesztyű szimbólum, amely új időt jelent, s a nagy Apor István sem vette észre az idők múlását.

Saját koráról, a jelenben mutatkozó jelenségek jövő alakulásáról nehezen mondhat ítéletet az ember. Így most sem éppen lekicsinyelendő feladat Erdély jelen közszellemét megállapítani, hogy azt bírálatra a régi erdélyiek szeméi elé állítsuk.

A közszellem megállapításánál igyekszünk keresni valami magyarázó elvet, amely alá az egyes emberek, országok, a világ gondolatváltozásait helyezzük, és

amelyből minden változást megérthetünk. Úgy vagyunk tehát, mint vagyunk a filozófiánál, amely a tudományokat magyarázó felső elv alá helyezi. Így pl. a teológia mindent levezet a kinyilatkoztatásból, a mértan mindent a tér fogalmából, a történelem igyekszik minden változást megértetni a megélhetés elvéből. Hasonlóképpen a közszellem kutatói is magyarázó elvet keresnek.

S úgy találják, hogy e magyarázó elvek, amely elvek a közszellem kifejezői, időnkint változnak s korszakokra osztják a történelmet. Így a régi Római Birodalomban a pogány világfelfogás adta meg a közszellemet, amely közszellem szerint a társadalom két nagy réteget mutat: a szabad embereket és a rabszolgákat. Kultúrájuk városi kultúra, mert a szabad emberek birtokukat tisztartókra bízva a városba költöztek. A kereszténység a rabszolgáknak hadat üzent, rabszolgákból őket jobbágyokká vagy szabad emberekké tette. Ezzel a városi kultúra falusi kultúrává alakult át, mivel a nemesek jobbágyaik, parasztjaik közé falukba vonultak, ott birtokaik védelmére várakat, kastélyokat építettek. Kultúrtörekvéseikben segítőtársuk a papság, amely a hit terjesztője és az erkölcsök szelídítője. A kereszties háborúk után megerősödött városi polgárság a kultúrát megint a városokba vitte, városi kultúrát teremtett, amelynek erősítésére a városokba újból beszívárgott a nemesség is.

Íme: a gazdasági elvek a közszellemet befolyásolták, annak változásait megértetik. A kultúra tartalmát meg, amely kultúrát városról falura, faluról városba vittek, az eszmék töltik ki, amely eszmék a magyarázó elvek, amelyek e közszellemnek nevet adtak. Így a régi emberek közszelleme a pogány világnézetten épült fel, a középkori emberé a keresztény gondolkozásmódon. Vallásosság, emberszeretet, erkölcsösség, átalakult igazságszolgáltatás, mély bűnbánati szellem, szigorú askézis az ismertető jegyek, amelyek e közszellemet kísérik. Utóbb a vallási reformáció és ellenreformáció, majd az emberek közötti jogi egyenlőség teremtettek az ismertebb világra kiható közszellemet is egyben, mint legfőbb elv magyarázóit a megnyilatkozásoknak, amelyek e közszellemet jellemzik.

Most már az a kérdés, hogy korunk megtalálja-e a legfőbb elvet, amely jelenünk közszellemének magyarázata és egyben Erdély közszellemének is háttere, amelyből mint keretből a kép: Erdély közszelleme kiemelkedik.

Talán a legközelebb járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy a jelen világközszellemnek fő jellemzője a technikai kultúra. A XVII. században kezdődő

természettudományi vizsgálódások két század alatt bámulatos eredményekre vezettek. Gyakorlati alkalmazásuk meg a gépek beállításával hatalomra juttatta a tőkéseket. Tönkretették a középosztályt: kisiparost és kiskereskedőt, és magukkal szembe állították az erőszakosan is érvényesülni akaró munkásokat. Ez a szocializmus eredete. E világnézet kísérői:

Világnézeti – vallási téren: a múlt század vége felé e tekintetben mélyponton voltunk (ateizmus, materializmus). Most a természettudományos világnézetből kezdünk kiábrándulni, kezdjük érezni annak a világmagyarázathoz és az élet boldogságához való elégtelenségét. Ennek nyomán ébredez a lelkiek iránt való érdeklődés, de ez még nem jutott el a kereszténységig. Még erősen uralják a lelkeket a különböző kultúréleteszmények. Sokan pedig okkult irányzatokban keresnek kielégülést (teozófia, spiritizmus).

Az egyén elbírálása és érvényesülése: az emberi érték általánossága nő: nem születés vagy állás szerint becsülik az embert, hanem egyéni értékei szerint. De ez az individualizmus túlzásba megy, amikor nem akar tekintélyt ismerni családban, társadalomban, tudományban, vallásban. De viszont áltekintélyeket kap föl és bálványként imád...

Társadalmi tekintetben: a polgárság uralmon van. De kiérezzük a társadalmi problémát – jobban, mint azelőtt (nagy ellentét vagyonosok és nyomorgók között!). Nem vagyunk megelégedve a jelen társadalmi renddel. Ennek nyomán mind szimpatikusabb sokak előtt a szocializmus, bár érezzük, hogy kell társadalmi reform, ebben nem tudunk bízni.

Nemzetiség – állam: a nacionalizmus tetőpontját érte (fascizmus!) De a köztudatban mégis élénkebben él ma, mint más korban, a nemzetek és népek egyenjogúságának elve és ma kezdik érezni „a kisebbségi problémát” is. Ugyancsak kulminál az állami mindenhatóság elve.

Tudomány, művészet terén még mindig túlnyomó az érdeklődés a természettudományok és részben a történettudományok iránt. A szépirodalom, tudomány terén az impresszionizmus járja, múló hangulatokat, ötleteket örökít nek meg.

Erkölcsei tekintetben: jellemzi a mai embert a jólétre, gazdagságra való törekvés és a létért folytatott ádáz küzdelem. Fő elv: a hasznosság. Másrésről a mai ember úszni akar a kultúra nyújtotta élvezetekben. Ezért erkölcsé gyenge

alapon álló. Különösen mutatja ezt a divat, társadalmi élet, sokszor házaset, bűnesetek.

Mindez érezteti hatását Erdélyben is, s ez általános közszellemből különül el a jellegzetes erdélyi közszellem.

Politika terén: ma kevesen foglalkoznak vele, akik foglalkoznak vele, azoknak is az ideje a napi politikában elfecsérlődik. Nem érvényesülési terület, kizár nagyobb elgondolásokat. Közszellem megteremtésére nem alkalmas, hacsak már ez érdeklődésnélküliség is nem közszellem.

Vallás terén: minden felekezet vezetőiben megvan a készség az elmélyülés előmozdítására. A tevékenység teréről leszorult lélek foglalkozást keres s ezt iparkodnak most felhasználni. A vallás is sokak számára élvezet, akárcsak mások számára a látványosság. Beszédnek, énekek hatása úgy él sokaknak a lelkében, mint másokéban másféle előadás.

Nem állapítható meg, hogy e korban a lelket hatalmába kerítő vallásosság uralkodnék, nem mondható a kor pietisztikusnak, de megvan a vallás iránt való érdeklődés, jóakarát. A vallást nem sértik. A divatos kinövés, mint a spiritizmus, tért hódít, de romboló hatása kicsiny körre szorítkozik.

Ma nem szégyen a hit. Csak félrevezetett emberek vannak ellene, akik belátják, hogy vallásos tömeget nem lehet bármire vezetni.

Ragaszkodás tapasztalható a vallási intézményekhez. Templom, iskola becsesebbek, mint valaha. Ódon épületeink mintha megfiatalodtak volna, megépültek. Minden kis tárgyban értéket látunk, amelyet féltő gonddal őrzünk.

Nagyobb a pártolása a vallásos intézményeknek. A vallás mellett bátrabb a felszólalás, gyakoribb az istentiszteleti ténykedéseknél való megjelenés. Vallásos szellemű folyóirataink száma megnagyobbodott, az előfizetők száma emelkedőben van. Igénytelenebb lapok megtartalmasodtak, szebbek lettek. Az egyesületek élete fellendült. Nagyobb az áldozatkészség: az egyházi adó, az öreg diákok támogatása erősebb.

Átlátják, hogy a vallás erő, emiatt jobban megbecsülik annak vezetőit.

A vallásosság kielégítésére a technika vívmányait is felhasználják. Rádió is hallgatnak szentbeszédet.

Növekedett a vallások között, azok tagjai között az egymás iránt mutatott szeretet. Ennek kapcsán emelkedett az egymás iránti méltányosság. Elnézés,

közös megbeszélések, finomabb érintkezés látható, amely nem azt keresi, ami elválaszt, hanem ami összeköt. Eszközül a meggyőzést használják, nem a gyalázkodást. Mindegyik belső szépségei feltárásával igyekezik hatni. A vallások ez összefogása az általános vallásosság előmozdítására is jótékonyan hat.

Erkölc és társadalmi téren fő elv a hasznosság elve. Megállapítható a má-ról-holnapra való élés. Várása a jobb gazdasági helyzetnek, amely felfrissülést hozna, mint a tavaszi eső, s az embereket lelkes kulturális feladatok elé állítaná. Bizonyos fokú apátia lett úrrá a lelkeken. Küzdés a létért, megélhetésért, amelynek terhét az intellektuális osztály különösen érzi. Nehéz viszonyai miatt sok munkatöbbletet vállal, viszont az így előállott helyzete a szellemi élvezetektől megfosztja. A tudományos színvonalról lecsúszik, ahelyett, hogy azon előre haladna. A megélhetés miatt spekuláló lesz, kalmáros szellemű. Ezek közé száll le ahelyett, hogy őket magához emelné. Kialakult az elv, hogy ami megélhetést biztosít, az új foglalkozás. Ezért ajánlják az ipari, kereskedelmi pályákat, amelyekről azonban a tanult emberek fiaikat visszatartják.

Viszont iparos, kereskedő, munkás is a rossz gazdasági helyzetről panasz-kodik úgy, hogy manapság az erdélyi közszellem fő jellemzője a sorsával való elégedetlenség.

Sokallják a munkát, amely elfoglaltság sokszor nem is a megélhetés nehézségeivel függ össze, hanem a könnyű megélhetés után való vággyal, amely más helyeken is általános tünet.

Könnyen akar élni sok erdélyi is, hogy sok pénze legyen a kényelmes életre, a szórakozásokra, amelyeknek kultusza erősen fellendült. Minden látványosság-nak megvan a közönsége. E közönség nem kényes erkölcsi felfogású, nem ütközik meg semmin sem egykönnyen. Nem fontos, hogy fenséges elvek, eszmék jussanak diadalra, a megfélemlítések kedvéért erkölcsi, esztétikai érzéséből sokat feláldoz. Lemond szükségleteiről is, hogy szórakozáshoz jusson. Sport-szemmel nézi a világot, ennek megfelelően alakítja ruháját, ennek megfelelően táncol is, hiszen a mai táncokból hiányzik a finomabb ízlés. Inkább szelídebb tornagyakorlatok azok.

Ideges sietség jellemzi a szórakozásban is, amely sietség egész életmódján előmlik. Nehezen mélyed el komoly munkában. Az irodalom főleg az impresszi-onizmus szolgálatában áll. Mechanikusan, gépszerűen megy minden, sok törté-

nik látszatra, külszínre, amely erkölcsi életünket is jellemzi. Formalizmus járja, a lényeggel való kevés törődés. Bizonytalanság jellemez bennünket minden téren.

Ezek volnának a főbb vonások, amelyek a mai erdélyi társadalmat jellemzik. Kérdés már mostan, hogy mindez mennyiben alapszik régi erdélyi elveken, miben van az emelkedés, visszaesés.

Erdély a fejedelemség korában politikai téren az önálló államok mintájára külügyi életet élt. Diplomáciai tárgyalásokat folytatott más országokkal, háborúkat viselt, hódításokat tett. Külügyi tekintetben ugyan a török portától függött, mindamelllett sok önállóságról tehetett tanúbizonyságot. Külügyi a török érdekekkel ellentétben nem állhattak, de ennek keretén belül Magyarországból részeket szerzett, más országnak királyt adott, nagyarányú diplomáciai tárgyalásokat folytatott, sőt, akarátának még a törökkel szemben is érvényt szerzett.

Mindez ügyekben Erdély követei nagy tevékenységet fejtettek ki. Tudományukat elsősorban gyakorlati úton szerezték, a gyakorlat pedig mindig a legjobb mester. Tudniok kellett jól latinul, más európai követek mögött műveltségben sem maradhattak el. Szóval a követjárás jó nevelőiskola volt az erdélyiek számára. Világlátás fűződött hozzá, egyben szép erények: hűség, fejlődési vágy, önbizalom bontakozott ki e világlátás következtében. Szunnyadó kiválóságok kerültek napfényre, amely kiválóságok nyomán előretörés, vagyonosodás járt, mert a fejedelmek jutalmazásban nem voltak fukarok.

Ugyanez élénkség nyilatkozott meg a belső politikában is. Országgyűléseken, megyegyűléseken, városi tanácsban sok okos dologról, sok életrevaló tervről, azok kiviteléről esett szó. Ez érdeklődés a belső politikai élet iránt a fejedelemség megszűnése után is megmaradt, mivel azután is megmaradt Erdély külön tartománygyűlése annak széles munkakörével együtt. Ez állapottal a politikai élet iránt mutatott érdeklődés, tevékeny együttműködés vala egybekötve, eredménye szép, színes, életkedvtől hangos élet, amelyben mindenki szóhoz juthat. Hivatalokba könnyű volt a bejutás; a sajtó egyre terjedő hatása révén külső ügyek iránt is megvolt az érdeklődés. Konstantinápoly helyett Bécs lett Erdély számára a világváros, ahová vásárolni, követküldetésben vagy kancelláriai hivatalokban szolgálat végett gyakran jártak.

Vallásügyben a fejedelemség első évtizedei óta a vallásszabadság jótékony hatása áradt szét a kis országban. Az elv még hiányos, mivel a vallásszabad-

ság csak négy bevett vallásra vonatkozott, azonban Erdély példát mutatott arra, hogy vallási türelmességgel dúló harcokat, nagy lelki megrázkódtatásokat lehet kikerülni. E türelmesség a nép lelkében meggyökerezett nemes érzés, amelynek széles rétegekben való elterjedéséről a jezsuiták tettek tanúbizonyságot, utóbb meg a protestánsok győződhetnek meg róla a katolikus megerősödés idején. A reformáció és ellenreformáció, mint vallási forradalom korszaka, érezte hatását Erdélyben is, de elvek állottak elvekkel szemben, a kilengések kivételek, amelyek nem közérzésből táplálkoztak. Így a jezsuiták azt írták, hogy a protestánsok a magánérinkezésben velük szemben szelídebbek, mint a francia vagy német protestánsok. A főrangúak állandóan érintkeztek velük, Blandrata György lakásukon is többször felkereste őket. Utóbb a katolikus fellendülés korában meg a protestánsok észrevehették, hogy az Erdély földjére beplántált erőszakolás nem az erdélyi közszellem kifejezője, hanem Habsburg vallás-politika, amely azonban Erdélyben vesztett támadó erejéből.

Ez általános helyzetképen belül az egyes vallásokat bensőség jellemezte. A vallásoknak nagy előnyére vált, hogy maga az állam állott mögöttük és vallásosságot kívánt. A fejedelemség korában országgyűlés intézkedett afelől, hogy az egyházi beszédek a hívek hallgassák, hogy felekezeti különbség nélkül megszabott napokon böjtöljenek, ne káromkodjanak, a vasárnapokat megüljék. Falutörvények írják elő, hogy az ünnepszögök, böjtszögök milyen büntetést kapjanak. A közélet vallásos megnyilatkozásokkal volt tele: a köszöntésmód, a csatakiáltások, tábori jelszók, mind szent szók voltak, leveleikben lépten-nyomon Isten nevét hangoztatták. A pénzeken még a protestáns fejedelmek alatt is Szent László király, Szűz Mária képei díszeltek. A pénzekre írt feliratok is vallásosak voltak. A főnemes ifjak a fejedelmi udvarban nevelkedtek. I. Rákóczi György a katolikusoktól megkövetelte, hogy egyéb erkölcsi intézkedések mellett, évenként egyszer gyónjanak.

A kornak megvoltak a saját hibái is, amelyek főleg háborús időkben nyilatkoztak meg. Az országgyűlések szigorú törvényekkel igyekeztek útját állni, hogy e visszaélések elharapóddzanak.

A vallásos érzés melegágyai az iskolák. Az erdélyi fiatalság a hitvallásos iskolák emlőin nevelkedett fel. Az állami iskolák jóval későbbi keletűek, tehát a tanuló ifjúság vallást, tudományt egyaránt a felekezeti iskolákban nyert. Innét

az iskolák pártfogása, védelme, innét a nemes adakozások, amelyek nemes he-
vülettől áthatott fejedelmek, főpapok, urak nevéhez fűződnek. A felekezetek
vetélkednek abban, hogy iskoláikat színvonalon tartsák s a külföldi iskolákkal
egy sorba állítsák.

A társadalmi életben vagyonság, jól élés kevés szórakozással párosult.
Az emberek nem dolgozták agyon magukat; harc, hivatalviselés, gazdálkodás,
gyűlésezések, Bethlen Gábor óta a kereskedés visznek a nemes emberek életébe
változatosságot. A jobbágyságnevelés Bethlen Gábor óta vesz nagyobb lendüle-
tet, addig az iskolák inkább nemes ifjakat neveltek.

Egyszerűség, kézi munka a családi élet jellemzője. Károlyi Zsuzsanna feje-
delemasszony süt-főz a konyhában, I. Rákóczi Györgyné az éléstárt maga veze-
ti. A nő a családnak él, férje nélkül sehová sem mehet. A vendéglátás általános,
Apor Péter szerint pénz nélkül egész Erdélyt bejárhatni.

A közszellem féltékenyen őrködik a közerkölcsökön. A közszellemet sértő
ügyben maga az országgyűlés ítél. A személyi szabadságon nem egy sérelem
esik, viszont igazságát bárki az országgyűlésen is keresheti.

A gubernium kora egyben-másban módosít e közszellemen, de annak álta-
lános jellegét meg nem változtatta.

A régi Erdély e közszellemén át a jelen korba tekintve, úgy látjuk, hogy poli-
tikai téren hanyatlás, vallási téren emelkedés, társadalmi élet szempontjából sok
új elv megalakulása mutatkozik. Ma alig van lehetősége annak, hogy politikai
törekvések, eszmények a megvalósulásig megizmosodhassanak. A vallássza-
badság ma már általános jog, minden felekezetre kiható jótétemény, ennyiben
tehát sokat változott e felfogás. A vallás állami támogatása helyett inkább belső
szervezettség: egyesületek, folyóiratok munkálkodnak a hitélet fellendítésén. A
belső vallásosság nem emelkedett, viszont egyes korok túlzásaitól mentes. A
férfiak részéről jóindulatú közömbösség, a nők részéről megértő tevékenység a
kortűnet. Régen egyesekben több volt az áldozatkészség, viszont ma általáno-
sabb a támogatás. A vallási intézményekért való küzdés ma közös vonás, szent
a templom és az iskola.

Társadalmi életünkben a nemzetiségi érzés emelkedett, viszont teljesen új
ézés is keletkezett: a kisebbségi ézés. A közerkölcsökkel szemben ma nem va-
gyunk túlkövetelők. Elnézés jellemez bennünket sokszor az elfásultságig eltom-

pítva. Az együvé tartozás tudata erősbödött, a néppel való törődés nagyobb, az emberbaráti intézmények felvirágoztak, az egyén több erkölcsi támogatásban részesül. A sajtó őrt áll és az igaz ügy mellett felszólal.

Mindezek alapján eredményképpen megállapíthatjuk, hogy hálátlan viszonyok között is megnyilatkozó politikai rátermettség, vallási türelem, vallásos érzés, erkölcsi érzék, egészséges társadalmi életre való törekvés azok a dicsérendő vonások, amelyek múltunkban gyökereznek. Az eltérések vagy a nyomasztó gazdasági állapot, vagy háborús idők hatásaképpen támadt ferde társadalmi gondolkodás hatásai, amelyekből helyzetjavulás esetén könnyű a kivetkőzés. Őseink jó közszellemet hagytak ránk, amelyhez ragaszkodnunk szent kötelességünk.

**GAZDASÁGTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében

1.

Az udvarház

A régi rendi társadalom birtokkezelésében az erdélyi udvarház (curia) mint gazdasági egység szerepelt. Századokon keresztül e nemesi udvarházakból-kúriákból történt a gazdasági irányítás. A birtokos nemesség, továbbá a jobbágy-ság élete ez udvarházak körül folyt le, és pedig a XVII. századdal bezárólag, még közelebről a fejedelemség megszűnéséig (1690), a maga érintetlenségében. Az ez időtől kezdődő bécsi kormányzás ugyanis, az erdélyi jellegzetességek rovására, a közéletbe és a magánéletbe sok újítást hozott be.

E változás a gazdasági életre is erősen kihatott. A tömeges rangemeléssel, a hivatali nemesség szaporodásával, a bécsi nagyúri élet utánzásával az egyszerűbb erdélyi életmód széles körben divatját múlta. A régi kúriákat sok helyütt átépítették, vagy gazdasági épületekké, tisztviselői lakásokká szállították le őket, és az udvarházak helyébe a kor ízlése szerint pompás barokk kastélyokat építettek. A kastélyhoz tartozott a nagy kiterjedésű, gondosan ápolt park, nyírott bokrokkal szegélyezett útjaival, különleges virágágyaival, benn a kastélyban tágas termekkel, bennük nyugati mintára készült bútorokkal.

A XVIII. század eszerint a régi, egyszerűbb erdélyi életet, beleértve az öltözködést és az új életrendet is, erősen átformálta. Az átalakító hatás főleg a főnemességnél jelentkezett, de a köznemességet, a városi polgárságot, sőt az egyszerűbb embereket sem hagyta érintetlenül. Az egykorú írók, mint Cserei Mihály, Rettegi György, Apor Péter, a régi, a fejlődés természetes menetét köve-

tó erdélyi életmód feladását egyöntetűen panaszolják.¹

Ez életmódváltás sokba is került. A költségek fedezésére tehát új jövedelmi források voltak szükségesek. A kincstári (fiscus) birtokok már eddig is jórészt magánkézre jutottak. Ezekhez most a nagybirtokos nemesség, főleg erdőirtások révén, nagymértékben fokozta a saját kezelésében tartott, azaz majorkodási földek (allodiatura) számát. Emiatt meg a robot nagyobbodott, s vele a jobbágyság vállaira nagyobb súly nehezedett. A század végén a német rendszerű állami gazdálkodás bevezetése is fokozta a lakosság terhét. A felemelt adó is súlyosan érintette a jobbágyságot, úgyhogy a XVII. századbeli helyzetéhez képest sokkal rosszabb viszonyok közé került.

A XVII. század második fele tehát, amely időszakra jelen tanulmány kiterjed, az erdélyi gazdálkodást az udvarház enémű beállítottságának keretében, még a maga eredetiségében tárja elénk annak előnyeivel és hátrányaival együtt. A tiszta képnyújtást megkönnyíti, hogy a jobbágysorsba süllyesztett székely harmadik rend megmozdulásán kívül, a századon át nem volt szervezett jobbágyfelkelés Erdélyben.

Az enémű vizsgálódást elősegíti, hogy a kérdés tanulmányozásához tekintélyes egykorú forrásanyag kínálkozik. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában ugyanis több birtokról jobbágyösszeírás, ún. urbárium található. Ez összeírások magukban foglalják a jobbágyság szolgáltatásait is. A megfigyelésre, többek között, Apor István kincstartó urbáriumra különösen alkalmas. Neki ugyanis, mint Erdély egyik leggazdagabb nagybirtokosának, Csíktól kezdve Udvarhely, Háromszék, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok, Fejér és Szeben vármegyében voltak birtokai. Urbáriumából is kitérünk, hogy a nagybirtokos egy-egy vidék helységeit, amelyekben ti. neki földjei voltak, gazdasági vezetés tekintetében központi helyekhez csatolta. Ilyen helyeken a gazdálkodást a birtokos megbízottja: egy-egy udvarbíró gyakorolta. Az udvarbíró elnevezés már magában az udvarházra utal, amennyiben e gazdasági kerületekben mindenhol volt udvarház, vagy legalábbis major.

Ily módon a nagybirtok könnyebb kezelés céljából mintegy középirtokokra oszlott, amelyek szerves összefüggésben maradtak a nagybirtokos állandó

1 Biró Vencel: *Történeti rajzok*. Kolozsvár, 1940. 89–97.

lakóhelyével, udvarházával. Középbirtokos nemesség Erdély-szerre nagy számban élt, így a nagybirtok eme kisebb tagozódásai a középbirtok életére is fényt derítenek. Ez az állapot annál is inkább természetes, mivel a nemesi egyenjogúság alapján akkor még a nemesség között nagyobb eltérés nem volt. A nagybirtokos is nagyjában a nemesség átlagos életét élte, aszerint gazdálkodott, építkezett és rendezkedett be. A birtokosok közötti nagyobb megkülönböztetés, amely később osztrák-német hatásra bekövetkezett, nem erdélyi talajból fakadt.

Az urbáriumokhoz ingóság-összeírások (inventárium) is sorakoznak, hogy az udvarházak belső berendezését feltárják. Előfordul, hogy a jobbágyösszeírás és az udvarház-felszerelés ugyanegy kimutatásba kerül. A tárgyra vonatkozólag egyéb egykorú forrásokban is vannak adatok, úgyhogy az udvarház gazdasági egységének szemléltetése több oldalú megvilágításból kerül elő.

A szemlélő észreveszi, hogy az állami jószágok kezelése a magántulajdonok gazdálkodásához volt hasonló. Az egyes falvakban elszórt földeket ezekben is egy-egy középponti hely, rendszeren vár fűzte össze. Az 1650-i rendelkezés² 14–15 ilyen fiscus-jószágot sorol fel. Ezekből azonban a fejedelemség végére, a szertelen elzálogosítás vagy eladományozás következtében, mindössze 6 maradt meg, a többi magánkezekbe került és jórészen ott is maradt.

A kincstári jószágoknak főkezelője maga a fejedelem volt, akinek családi nevelésen alapuló gazdasági hozzáértése többször feltűnő. Az erdélyi fejedelmek földesúri családokból léptek elő, gazdasági tevékenységüket tehát csak tovább folytatták. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek gazdasági hozzáértése általánosan ismert. Az udvarházi gazdálkodás szemléltetésére tehát a kincstári birtokokból is vehetők példák.

Az Erdélyben azóta megszűnt nagyobb birtokok időszerűvé teszik annak vizsgálatát is, hogy a XVII. században hogyan jelentkezett a kisbirtok, azaz a jobbágytelek. Mivel abban a korban még viszonylag kevés volt a majorkodási birtok, a birtokos inkább a jobbágyság szolgáltatásaira támaszkodott.

A birtokos és a jobbágyság viszonyának mérlegelésére két általános megállapítás kínálkozik. Igaz, hogy egyik sem jobbágyszájból jön, de mégis olyanoktól

2 EOE. XI. 105–112.

származik, akiket a néppel való együttérzésük bírt rá nyilatkozatuk megtételére. Az egyik az irodalomból is jól ismert író, Szántó István jezsuita, aki 1581-ben, tehát a XVI. század végén, az erdélyi jobbágyság helyzetét a lengyelekével hasonlította össze. Elítélte lengyel nemzetiségű házfőnökét, hogy az túlságosan szigorúan bánik a kolozsmonostori rendi birtokokon élő jobbágyokkal. A római egyetemes főnökhöz intézett jelentésében magyarázta, hogy az erdélyi jobbágyokkal nem lehet úgy bánni, mint a lengyelekkel. Lengyelországban ugyanis azok, akik a nemesek hatalma alatt állnak, szinte olyanok, mint a rabszolgák. Igen kemény bánásmódban van részük, akárcsak a törökök rabszolgáinak. Erdélyben azonban egészen más a jobbágyok magatartása. Ezek azt akarják, hogy nem mint szolgálkkal, hanem mint polgárokkal bánjanak velök.³

A másik észrevételező is neves ember, Apor Péter, a *Metamorphosis Transylvaniae* szerzője. E művében a fejedelemség a korabeli nemesi társadalom életét állította szembe az ő korában alakított mágnásosztályéval. Előadása szerint az egyszerűbb életmódban, a XVIII. században elharapódzott gőg helyett szeretetben élt úr és paraszt.⁴ Nyilatkozatából, amelyet mint kortárs tett, legalábbis a békésebb együttélés megállapítható. Következménye ez az egymásra utaltságnak, amelyet a század közepén a török, a század végén pedig a német megszállás idézett elő. Az udvarház és a jobbágyság így szorosabb kapcsolatba jutott.

Az udvarház általában úgy él a köztudatban, mint békés, jómódot mutató, tágas, többnyire földszintes ház, ablakaiban színes virágokkal, udvarán népes galambdúccal. A képzelet kiszínezte e lakot és azt mint a régi nemes birtokosság patriarchális életfolyásának emlékét mutatta be. Az udvarházak idővel nagyon meggyérültek, átformálódtak, vagy romban hevernek, úgyhogy eredeti formájában csak itt-ott lehet egyet-egyét találni.

Az emlékek szerint az udvarházak közül aránylag kevés volt emeletes. Ezeket az egykorúak kastélynak hívták. A földszintes és az emeletes udvarházak is viszonylag kicsiny épületek, kevés lakószobával. Hogy néhányat felsoroljunk: a XVII. századból megvan a kisbuni kastély, amelyet Bethlen János kancellár építtetett; a kendilónai Kendi-kastély; a mezőörményesi fejedelmi kastély az

3 Veress Endre, *Fontes Rerum Transylvanicarum* I. Bp., 1913. 159.

4 Szádeczky Lajos: Apor Péter verses művei és levelei I. Bp., 1903. 60, 65.

1640-es évekből; a szárhegyi Lázár-kastély, amelyben Bethlen Gábor ifjú korában lakott. A fejedelmek idejéből való a fogarasi kastély is. De ez már nagyobb szabású, akárcsak az akkor már meglévő, de idővel átalakított görgényi, vécsi, bonchidai kastély.

Egyes udvarházak egykori leírásai nemcsak magát az épületet mutatják be, hanem annak környezetét, berendezését, alkotórészeit is. Így tehát az iparművészet és néprajz számára is anyagot szolgáltatnak. Jelentékeny tehát az irodalmi kincs, amely így kiaknázásra vár. Mutatóul álljon itt néhány rövid leírás:

A gerendi udvarház (Kassai István és Gerendi Márton volt a birtokosa) állapota 1647-ben: Deszkekajukja zsindegyel fedett, lenn vascsapon, fenn pánnton forgó. Retesze vasból való. Mellette a bejáró kisajtó alól szintén vascsapos, fenn pánnton járó, kilinccsel ellátott. A kapun belül szalmával fedett sütőház áll, benne dagasztó asztalka, mellette egy vonó korcsolya. Az udvarház-épület szalmával fedett, tapaszos falú, előtte faragott deszkás tornác. Ebből vas-sarkú pánnton, kilinccses fogantyújú bélelt paraszttajtó nyílik a pitvarra. Benne két nyoszolya, faragott padszék, csebrek, fatálak, fakanalak. Az úr házában (= szobájában) két asztal, három karszék, két padszék, két nyoszolya látható, mindmegannyi paraszt kivitelben. A fal mellett három gyékény, paraszt szekrény, kályhás kemence.⁵

A porumbáki kincstári udvarház (1648-ban) kapuja előtt leveles szín, alatta fenyődeszka látszik. A kúriához leveles, fenyődeszkás kapu vezet, lenn fasarkon, felül vaspánnton forog, a kapu felett zsindegyes tetőzet. Az új kőházak (szobák) előtt hosszú tornác. Ennek oldala, könyöklője fenyődeszkás. A házak alja mésszel megvont, felül fenyőgerendás gyalult deszkával pártázott.

Az első házból paraszttajtó nyílik kölönccel, fordítóval, kulccsal, ütkezővel. A faajtó körül deszkával van megbélelve. A harmadik házba vasfogantyújú, -kilinccsű, -fordítójú, -ütkezőjú ajtó nyílik. Padlása fenyőgerendás. Két négy-négytáblás ablaka üvegből való, fakeresztjében négy-négy szál vasvesszővel. A szobában mázas kemence, paraszt asztal, bélelt paraszt padszék, két paraszt karszék,

5 Inventatio ac simul connumeratio etiam omnium bonorum et rerum mobilium, sed et perceptio proventuum ex bonis Generosi Domini quondam Stephani Cassai, ac Martini Gerendi in inferioribus bonis existentibus anno 1647 [Orsz. lt. Km. 26. Urb.]

paraszt nyoszolya. A negyedik ház ajtaja ugyanolyan, alja és padlása, valamint falai mésszel vannak bevonva. Ebben zöldmázás kályhás kemence, paraszt bútorok találhatóak.

Ugyanitt a Bethlen Gábor által épített faházak (szobák) előtt egy kis udvarló karfás tornác húzódik, deszkával bélelve. A tornácra öreg (nagy) deszkaszűk (gabonatartó láda) áll, úgyszintén paraszt asztal. A tornácból tologatóval, kilincsel, fordítóval, bevonóval, ütközővel, kulccsal ellátott ajtó nyílik. Az ajtó deszkával körülkerített. Az ajtó egy olyan szobába vezet, amelynek alsó része földdel töltött, padlása gerendás, gyalult deszkával megpadolt. Az ablakok négy-négy részből állók. A szobában paraszt kályhás kemence, asztal, padszék látható. E szobából ugyanolyan ajtó vezet az asszony házába. Ennek berendezése az előző szobához hasonló. A tornácból nyílik az úr háza, paraszt fogantyús, ütközővel ellátott ajtóval, azonos berendezéssel. Ebből deszkával bélelt ajtó vezet az ebédlő házba. Négy üvegablaka négy-négy táblás. Benne zöldmázás kemence, paraszt asztal, padszék, pohárszék. Innét ajtó vezet az udvarló házba, benne zöld tüzelő kályhás kemence, paraszt asztal, két pár bélelt padszék.⁶

Buzában (Szolnok-Doboka vm.) az udvarházon kívül a külső udvarban tölgyfa kapu található, mellette kis ajtóval. Belső udvara tapaszos palánkkal kerített, az udvarban négy romlott bástyával. Az udvarházba két rendbeli fagrádics vezet. Van tornáca, több szobája. Az úr házában fiókos asztal, padszékek láthatók. Három ablaka paraszt rámás, papírral bevont. A ház teteje zsindeyes.⁷

A szentbenedeki kastély emeletes épület, benne nagy palotával (= teremmel). Ez udvarház is bástyával díszített.⁸ Az uzdiszentpéteri (Kolozs vm.) udvarház 1647-ben még a kincstári birtokok közé tartozott. Ekkor rozoga állapotban lévő udvarházába kétfelé nyíló deszkakapu vezetett. A derék udvarház előtt deszkatornác húzódott zöld ágakkal befutva. Ebből ajtó nyílt a pitvarra, innét az ebédlőpalotába. Itt paraszt pohárszék, mázás kemence, asztal, három bélelt

6 Inventatio omnium bonorum et rerum mobilium pariter immobilium ad curiam Porumbaciensem Suae Illustrissimae Principalis Celsitudinis, Domini Nostri Gratosissimi pertinentium.. [Uo.].

7 Inventarium rerum mobilium ad curiam Buzaiensem pertinentium in rationem Illustrissimi Domini Principis factum. Anno Domini 1644 die 19 Iulii [Uo.].

8 A szentbenedeki kastély felosztása (1699). [Erd. Nemz. Múz. lt. Kornis cs. lt.].

padszék állott. Balkéz felé az úr háza következett. Benne paraszt kemence, asztal, két bélelt padszék, ablaka papírral fedett. Innét ajtó nyílt az asszony házába. Ennek berendezéséhez tartozott két bélelt padszék is. A házak falai sövényesek, mésszel vakoltak. Az udvarház közepén kőkémény állott.⁹

E szentpéteri udvarház Apafi fejedelem idejében Teleki Mihály birtokába jutott. Az udvarháznak az ő idejéből, 1679-ből eredő leírása ez idő szerint az összes hasonló ismertetések közül a legszebb és legtanulságosabb. Ekkorra már két udvarház emelkedett a telken, az újabbat valószínűleg még Apafi fejedelem építtette. Erre mutat, hogy annak palotájában (= nagytermében) a gerendán, csüngő szarvasagancs gyertyatartókon a fejedelemasszony címeres táblája ékeskedett e felírással: Anna Bornemisza Dei gratia Transilvaniae Principissa, Siculorum Comissa. – Az udvarházakat körülvevő kerítést öt szegletes apró bástya tagolta. Ezeken kívül harangláb, más szóval óras tornyocska díszítette a bejáró részt, zsindeles tetején bádoggombbal, pléhvitorlálkkal. Az épületek, amelyek különböző célokat szolgáltak, négy rendben állottak. Az első renházban volt egy-egy szoba a bujdosó kurucok részére és egyben más vendégek számára. A második rendbeli házak a már 1647-ben megvolt udvarháznak feleltek meg.

E házak (szobák) előtt végig könyöklős, karfájával együtt pártázatos deszkával borított tornác húzódott. A ház közepén és egyik végén fagrádics vezetett fel. A tornác alja téglás, mennyezete festett gerendás volt. A tornácból ajtó nyílt a pitvarba. Ebben kerekded, keresztlábas asztal, festett almárium állott. Az ebédlőpalota egyik ajtaja a pitvarból, a másik a tornácból nyílt. Ajtófélfái, szemöldökfái festett deszkával voltak borítva. Sövényes oldala kívül-belül tapaszos, meszes, a padlózat téglá, a mennyezet gerendája pártázatos, a padlás deszkából való. Négyfelé nyíló ablakait ón foglalta össze. Hosszú asztala három darabból állott. Kilenc festett karszék, meg más festett, rámás, cifrán varrott bőrözéssel borított, töltött karszék vette körül. A falon vas- és lécszegekkel ellátott katonafogasok függtek. A pohárszék erkélyének két oldalát, karfáját festett deszka borította. Ajtaja kétfelé nyílt. Alsó részében deszkapalc feküdt, rajta fatányérok, borhordó fazekak, mázos kancsó. Középső részében velencei kristálypoharak,

9 Inventatio omnium bonorum rerumque mobilium et immobilium ad curiam Sz. Peteriensen pertinentium [Orsz.lt. Km. 26. Urb.].

hosszú szárú kotyogós ivópoharak, a vendégséghez való fedeles fakupák sorakoztak. Az ebédlőpalotából festett, tolózáros ajtó vezetett az úr házába. Ennek sөvényes oldala kívül-belül tapaszos volt. Alja téglából rakott. Deszkázott padlása különféle festékekkel cifrázott. Hat szegre metszett ablaka kívülről deszkatáblás volt. A belől szenelő kemencét zöld máz díszítette. A négyszegű festett, fiókos asztal olaszlábakon állott. A szobában egy ember számára való fehér nyoszolya volt, amelynek párnatartó feneké 13 szál kenderhevederből készült. A szattyánbőrrel borított karszéket fehér cérnatűzések, ólmos szegek tették cifrává. Más székeket ezüst, arany vagy zöld festék ékesített. E házban lévő erkély, más szóval író-házacskában két ember részére való fehér nyoszolyán kívül olaszlábás és veres posztóval borított, három fiókos hosszú íróasztal állott, rajta esztergályozott, tornyos festett öreg kalamáriszal, viaszos pennatartóval, fedelével együtt fából esztergályozott írás-porozáshoz való portartó, könyv tartására szolgáló festett tékácskával. Az asszony házának egyik ajtaja az úr házából, a másik a leányasszonyok házából, a harmadik a folyosóról nyílt. A szoba ajtófélfáját deszka borította. A padló téglából készült, a fala festett volt, a mennyezete gerendás. A szobában olaszlábás négyszegű asztal állott, két embernek való veres nyoszolya, mellette bölcső alá való lábás deszkaszék. A leányasszonyok házában két emberre való fehér nyoszolya volt, a fogasokon kék, zöld, sárga bokályos vizeskorsók, fehér bokályos csuprok, üvegkancsók, poharak állottak nagy számban.

A leírásban szereplő harmadik rendházak az új udvarházat jelentették. Az épület tetejét zsindeley fedte, két végén bádoggal borított gombbal, bádogvitorlával, holddal, csillagokkal. Az alsó rész szobái: a gyermekek tanulóhelye, a szabók háza, vendégszoba, fegyverház. A felső részt jórészt az úr palotája foglalta el. Ennek szélessége öt öl volt, hosszúsága tizennyolc és fél öl. E terem nagysága is arra vall, hogy ez új udvarházat Apafi fejedelem építtette és e nagy termet fogadásra használta fel. E palota alsó padlását a tapasztásra rakott téglá borította. Vendégséghez való keresztlábás asztal, karszékek szerepeltek a bútorok között.¹⁰

E XVII. századbeli udvarház-leírások szerint tehát maguk az épületek, belső berendezésükkel együtt, meglehetősen egyszerűek voltak. A családi lakást

10 Inventarium universorum bonorum mobilia et immobilium circa curiam nobilitarem Ozd Sz. Peteriensem.. pertinentium. Factum die 14. Sept. [16] 79 [Erd. Nemz. Múz. It. Gr.

a szobák kis száma és a legszükségesebb berendezés jellemezte. Három-négy szoba a használatra elegendő volt. Többnyire csak az úr szobája, az asszonyé, a leányoké, a közös tartózkodásra és egyben a vendéglátáshoz szolgáló ebédlőterem-palota van a nagyobb udvarházakban is. A berendezési tárgyak a napi szükségletre korlátozódtak. Ezek is közönséges kivitelben készültek. A bútorok egyszerűségének jellemzésére a *paraszt* jelző gyakori.¹¹ A bútorok jól alkalmazkodtak a szobák jellegéhez, amelyek tapaszos, meszelt falaikkal, gerendás mennyezetükkel, téglapadlózatukkal nem annyira kényelmet adtak, mint szükségletet szolgáltak. Köznemesi egyszerűség nyilatkozott meg a rangosabbak életmódjában is, kifejezőül az akkoriban még meglehetősen megvolt egyformaságnak.

Az udvarházak egyszerűségét egykorú felszerelési jegyzékek (inventárium) is kifejezően szemléltetik. E tekintetben az Apor, a Kornis és a Teleki család ilyenmű kimutatásai mintául szolgálhatnak.

Apor István holmijában a pléh-, bádóg-, vas-, ón-, réztárgyak mellett ezüst- és aranytárgyak is előfordulnak, mint fokozatos megvagyonosodásának és a bécsi hatásnak jelei. A nagytömegű pléhtálak, -tányérok, -kanalak, -poharak, továbbá vaskalamáris, ón hamuverő, óntálak és -tányérok mellé ezüstpoharak, kupák, csészék, gyertyatartók, evőeszközök, sőtartók, kávéfőző, hamuverő, kalamáris stb. lépnek elő. Az asztalra való bőrtakaró, sebesi és brassai pokróc szerepelnek a leltárban.¹²

Teleki Mihály szentpéteri udvarházában a fából esztergályozott tornyos öreg kalamáris ugyanígy készült portartóval, fenyőtölgyfa fürdőkád, szalma, lófark szobalegyező az egyszerűség kifejezői. Kornis Gáspárné Csáky Mária értéktárgyai között viszont igen becses darabok tűnnek elő.¹³ Ez értékek már nem a falusi udvarházi élet átlagos egyszerűségére utalnak, hanem az értékeket gyűjtő nagybirtokos gazdagabb felszerelését tüntetik fel. Apor István kolozsvári

Teleki László lt.].

11 A *paraszt* jelző a XVII–XVIII. századi szóhasználatban, mint a népnyelvben ma is, festetlen, illetőleg díszítetlen fa- vagy agyagtárgyakra utal [A szerk.].

12 Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak regestruma [Erd. Nemz. Múz. Bánffy cs. lt. II. Rokonságok].

13 Néhai Csáki Mária asszony Kornis Gáspárné asszony ezüst és egyéb clenodiuminak inven-

házában helyezte el féltettebb kincseit. Kornisné Besztercén feltűnően értékes ékszereit, Apor inkább díszruháit, drága fegyvereit, ezüsteszközeit, könyveit helyezte biztonságba. Az ilyenmű érték tárgyak nemzedékeknek szóltak, és bankok hiányában értékbefektetésnek bizonyultak. Az alkalmi nagy pompakifejtések azonban távol állottak az udvarházakban uralkodó egyszerűségtől és munkás lélettől. Ez az egyszerűség már magában véve munkára való berendezettséget sejtet. A benne folyó napi élet megfigyeléséből ez be is bizonyosodik.

Az udvarház körül ugyanis gazdasági épületek sorakoztak fel. Volt gazdasági udvar az állatállománnyal, majd a kertek, szántóföldek következtek. Az udvarházat a hozzátartozó épületekkel együtt kerítés vette körül. A bükkösi Kemény-udvarházzal közölt kép a helyzetet jól magyarázza. A kép bal oldalán magában áll a földszintes udvarház, tőle jobbra és balra tisztviselő lakások következnek a háztartáshoz tartozó épületekkel, szemben meg a magtár látható. Az egész kerítés veszi körül, amelyen át – éppen szemben – galambdúcok kapu vezet az udvarra. Távolabb az istálló látszanak. Teleki szentpéteri udvarháza a kisebb udvarházaktól annyiban különbözött, hogy több épületcsoportból és két külön udvarházból állott.

Az udvarházi gazdálkodás egyik vonását az önellátásra való törekvésben ismerjük fel. E szándék nyilatkozott meg az élelmiszerek nagyobb tömegű előállításában, jobbágy-iparosok alkalmazásában és megfelelő bevétel biztosításában. A szentpéteri udvarház tekintélyes földbirtokot és sok jobbágyot fogott össze, ennél fogva benne az élelmiszer előállítása és az iparosok alkalmazása is nagyobb méretű. Külön lisztes-, sütő-, ecetes-, gabonásházról olvassunk; itt a sernek, ordának, sajtnak, vajnak, túrónak, aszalt szilvának nagyban való előállításával találkozunk. Külön házuk (szobájuk) volt a szabóknak, csizmadiáknak, kádároknak. Asztalos, szíjgyártó is dolgozott az udvarházban. Apor István különböző gazdaságainak udvarházaiban lépten-nyomon iparos-jobbágy névvel találkozunk. 1696-ban készült urbáriumában kőmű-

tariumja, pecsételve, subscribálva 1688 die 31 Julii. No. 26. [Erd. Nemz. Múz. It. Gr. Kornis It.] J. Kornis Gáspár és Csáki Mária asszony árvái Besztercén lévő letett portékái registruma 1688 [Uo.].

ves, asztalos, kerékcsináló, csizmadia, szakács, téglavető, molnár,¹⁴ két évvel utóbb készült újabb jobbágyösszeírásában¹⁵ tarisznyakészítő, molnár, kádár, csizmadia, szűcs, faragó-ember stb. szerepel. Ugyanez a helyzet a gyalui várradalom falvaiban is.¹⁶ Ez az eredetileg kincstári birtok a Bánffy család kezelésébe került; 1666-tól ez állíttatja ki az urbáriumokat. Ez időtől ilyen iparosok neveivel találkozunk: mészégető, kötélverő, fazekas, takács, szakács, szűcs, kádár, kerekes, faragó, lakatos, ács, varga és csizmadia. Ide számítható a madarász, méhésztész, kertész stb. is. Az ilyen iparhoz is értő jobbágy megbecsülésére utal Apor újabb urbáriumában a málomi tehenes nevével tett bejegyzés: „nem mindennapi szolga, mesterember.”

A legszükségesebb iparcikkek házi előállítására mindenestre lényegesen kevesebbe került, mint a városokban, vásárokon vett holmi. Bő adatok mutatják azonban, hogy főleg ruhaneműekben mennyire a városokra szorult a falu.

Az udvarházban előállított áruk között értékben a bőr vezetett. Erre a lábbelik, lószerszámok, hintófelszerelések, ládák, táskák, terítők, ruhák stb. készítéséhez állandóan szükség volt. Számontartották tehát a sokadalmat-kadalmat-vásárokat, ahol az eladáskor nagyobb árat remélhettek. A nagybányai sokadalom nem messze van – írta Veér Judit az urának, Teleki Mihálynak. – Ha a túró, tehénbőrök oda ki nem viszik, abból kár származik. Sokadalom nélkül csak elvesztegetik az árut, viszont ott jó pénzen eladják, 60–70 tehénbőr

14 Apor István urbáriumának címét itt teljes egészében közlöm: *Urbarium sive connumeratio universorum bonorum, possessionum videlicet ac portionum possessionariarum Illustrissimi Domini Comitis D. D. Stephani Apor de Altorja Sacrae Cassariae Regiaeque Maiestatis Inclyti Gubernii Transilvanici Consiliarii Intimi, Thesaurarii, regni universarum arendarum Arendatoris, sedium Siculicalium Csik, Gyergyó et Kászón Capitanei, ac Regio Judicis, Comitatus Thordensis Comitatus utique Supremi; nec non Illustrissimae Dominae Comitissae, Dominae Susannae Farkas dilectissimae ejusdem Conthoralis, in infra specificandis comitatibus Transilvanicis et sedibus Transilvanicis et sedibus Siculicalibus habitantium, tenentium ac possessorum: cum omnibus eorundem facultatibus, ritibus ac appertinentiis quibuslibet, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad eosdem de iure et antiquo spectantibus, ac pertinere debentibus, anno hoc praesenti millesimo sexcentesimo nonagesimo sexto, diebus vero et mensibus infra annotatis descriptum et connumeratum* [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy II. Rokonságok].

15 *Nova connumeratio universorum bonorum Illustrissimi Domini Comitis Domini Stephani Apor de Altorja* [Uo.].

16 Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár, 1944. 144–234.

eladásra készen áll. Jó lenne, ha a túrót, bőrt, ami ott el nem kél, Szatmárra vinnék a vásárra.¹⁷

Veér Juditnak gondoskodása példa a kor asszonyainak gazdasági hozzáértésére. Az udvarházakban felnőtt leányok megszerették a földet, az állatot, a házimunkát, és asszonykorukban is szívesen gazdálkodtak. Nem csak az udvarházakban, hanem az egész gazdaságban. Főleg olyankor, ha uruk távolléte ezt tőlük megkívánta. E nemesasszonyok közül számosan nagy névre tettek szert gazdasági tevékenységükkel. Elég csak Veér Juditnak, Apor Istvánné Farkas Zsuzsannának, Apor Péterné Kálnoky Borbálának nevét megemlítenünk.¹⁸ Nagyobb arányú gazdasági tevékenységükre a hozzáértést a házi teendőkben való jártasságukból merítették. A család körében felnevelkedett leányok napi elfoglaltságához a házimunka természetszerűleg hozzátartozott. A konyhamunkához, szövéshez, varráshoz mindegyik értett, enémű teendőiket asszonykorukban csak tovább folytatták. Jellemző például hivatkozhatunk ugyancsak Veér Juditra. Nincs mivel fonjanak – írta urának. Már pedig „ilyen jó fonó asszonyoknak, mint mi, kár heverni.” Fogarásból két hétre való lent küldöttek – tudatta máskor. Ő 16 mértéket vett ki belőle, mivel cselédjeinek nem lesz mit fonniok. Ami kender volt ugyanis, azt a jobbágyokra adták ki. Len nélkül így az a helyzete, hogy teljességgel más dolgát nézi, maga meg semmi nélkül marad.¹⁹

Szavai jellemzők a század nemesi asszonyainak a női személyzettel való közös munkájára, ami a munka értékét megfelelő magaslatra emelte. Ez asszonyok nagyban különböztek a következő század főnemes „dámá”-itól, akik közül sok már nagyúri, azaz a házimunkát nem ismerő életet élt.

Urának kívánságára Veér Judit, hogy Thököly István részére ajándékol varrasson keszkenőt, válaszképpen adta, hogy nincs kivel megvarratnia. Maga ugyan meg tudná varrni, de nem tudja, mikorra lesz kész. Ha lehet, azonban megvarrja, de patyolat vagy gyenge gyolcs kellene hozzá. Utóbb meg cinodof anyagot emlegetett, mivel a patyolat nem elég megtisztelő. Az ilyen nemesasszonyok gazdálkodására volt alkalmazható Teleki Mihály anyjának, Teleki Já-

17 Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. V. Bp., 1910. 444, 451.

18 Biró Vencel i. m. 55–63.

19 Teleki Mihály levelezése. III. 522, IV. 4–5.

nosné Bornemisza Annának mondása: „...teli kamarának eszes asszonya, üres kamarának pedig bolond asszonya.”²⁰

A nő szorgalmát dicsérte a baromfiban népes gazdasági udvar is, amint az az udvarházakban megvolt. Hasonlóképpen az élelmiszereket tartalmazó pincék, a padlás, itt-ott a jégverem. Kisebb udvarházaknál az épülethez közel sorakoztak fel a ló-, esetleg ököristállók, a juhaklok. A lovak fajármokra helyezett hosszú vályúk előtt állottak (a paripák és ugyanúgy az igás állatok). A lovak istállója többnyire közelebb jutott az udvarházhoz; rájuk ugyanis a közlekedés meggyorsítása végett inkább szükség volt.

Rendszerint az épületek közelében épült a kút és a hangulatkeltő galambdúc. A szentpéteri kút kerek volt, vedre meg vasabroncsos. A porumbáki kútból rakott kút kerek volt, vedrellel, vasláncsal, vályúval. Viszont a szentpéteri a fenekétől a felső kávjáig boronával volt felróva. A szentpéteri udvarházban egymástól távolabb két galambdúc is állott (az egyik földbe ásott két lábán). Zsindelyes galamblakó helye hat emeletre terjedt. A másik galambdúc alja tyúkólul szolgált, két oldalát 36 szál fenyő borította. Felső része a galambokat fogadta be. Olyan módon oszlott két részre, hogy ott ember is eljárhatott. Az időben szép galamsereg népesítette be. Az udvarról nem hiányoztak a fák (kóris, alma) sem, hűs helyet adva és kellemes látványt nyújtva a ház lakóinak.

Az udvarház jellegzetességéhez tartoztak a kertek, amelyek a felsorolt épületrészek után következtek. Az ilyen kert vagy a termelt gabona elhelyezésére és a gabonaszem kiverésére szolgált, vagy pedig különböző veteményeket termelt. A kert a vetemények faja szerint kapta a nevét. Átlag ilyen sorrendet követtek: csúrkert, veteményes-, gyümölcsöskert. Ezekhez esetlegesen virágos-, füveskert járult, vagy olyan kert, amely nevét az évi terménytől kapta (pl. dinnyés-, káposztáskert stb.).

A csúrkert a csűr körül elterülő szabad teret jelentette. Kert jellegét a fák adták meg, amelyek az épületet, vagy annak kertjét körülvették. Apor István birtokain például csűrös-, veteményes-, gyümölcsös-, füveskert volt Alsótorján, Ózfalván, Csíkszentgyörgyön; csűrös- és veteményeskert Nyujtódon, Lázárfal-

20 I. m. IV. 6–7, I. 391.

ván; csűrös-, veteményes-, füveskert Somlyón; csűrös-, veteményes-, gyümölcsöskert Vicén, Kóródszentmártonban, Bögözön.

Uzdiszentpéteren a hely adottságához mérten és a jobb mód miatt az elrendezésben több nagyvonalúság nyilatkozott meg. Így az udvarház mellett, ennek kerítésén belül a kisebb veteményes-, lugasos-, gyümölcsös-, virágoskertet is meghagyták az élelmiszereket tartalmazó épületekkel együtt. E kert a terjedelmesebb kertek nagyobb távolsága miatt inkább díszül, üdülőhelyül szolgálhatott, mintsem számottevő termőhelyet jelentett. Erre vall, hogy a kertben szépen megépített két filagóriát is látunk. Az egyik filagória tornyos volt, lábakon állott, feljáró fagrádicsok tagolták. Folyosója karfás volt, alja deszkás, mennyezete zöld festékes deszkával párkányozott. Deszkából készült szobájában kerekded asztal, székek, nyoszolya állottak, zsindeyes tetején torony emelkedett, rajta bádogvitorla. A másik emeletes filagória távolabb állott. Alapja nyolcszegű volt, téglapadlóval, deszkával borított gerendás mennyezettel volt ellátva. A kerti boros, vajás és sajtos pincék az élelmiszerek nagyobb bőségére utalnak. A kert terményei: lugasos szőlő, kerti eper, retek, petrezselyem, murok, kömény, puszpáng, levendula, spikinárd (nardus Indica), virágok, bővebben konyha-élés.

A tulajdonképpeni gazdasági udvar és a hasznot hozó kertek az udvarház kerítésén kívül estek. A sorrend szerint következtek: a sövényvel kerített, favesszős ajtós tyúkászház, a náddal és szalmával fedett pulykaólak, a sövényből készült és szalmával fedett lúdól, a marhaakol, a boronából rótt disznóól, pajta borjúk és szamarak részére, a fejőstehenek akla, az ököristálló, ménesakol, a kecske- és juhaklok, disznóhizlaló. A termékek: sajt, túró, orda, tekintélyes mennyiségben.

A kertek közül első a csűrkert, benne két csűr. Mindkettő szalmával fedett, tapaszos, egyszerű épület volt. Bennük gabonatarató ládák (szuszékok), vetésre tartogatott búza, továbbá kalangyában vagy kévében álló, csépelte vagy ázott len vagy kender.

E kertben volt még két gabonás-, más néven élésház deszkaszuszékokkal, különböző gabonafélékkel (búza, rozs, árpa, borsó, köles), továbbá főzeléktartó hordókkal, a sasfák közében rakott rekeszekkel, sokféle gazdasági eszközzel. A közelben állott a fenyőfából készült, zsindeyes, belül tapaszos serfőző ház a szükséges felszereléssel és anyagokkal.

A termőkertek közül legközelebbi a méhes- vagy veteményeskert volt, négyszögletes sövénykerítésének minden oldalán szalmával fedett sövénykapuval. A kert 12 táblára oszlott. Egy része gyümölcsös, más része zöldséges volt. Szalmával fedett eresz vagy szín alatt 60 kosár méh zibongott. Sövényvel kerített, répával és retekkel bevetett kert után másik veteményeskert következett. 23 táblájában zöldségféléken kívül gyümölcsfák is tenyésztek: egres (köszméte), barack, meggy. A kertben a sajtószínből szükséges eszközök tűntek elő: olaj- és ecetsajtó, kása-, alma-, lenmagtörő. Itt-ott szétszórta a káposztás-, dinnyés-, oltványos kert tartozott még az udvarházhoz.

E kertek tehát az akkori jellegzetes formában és szerepben mutatkoztak. Rendes alakjuk a négyszögletes, az egyes táblák is ugyanilyen formát kaptak. A gyümölcsös, veteményes elnevezés nem akadályozta meg, hogy bennük virágok is ne tenyészzenek. Egy-egy kert, a kert jelleget feladva, már inkább a szántóföldek közé volt sorozható, így a káposztás, dinnyés. A virágok termesztését a meglehetősen elterjedt és hasznos hajtó méhtenyésztés is előmozdította. A méz és a viasz Erdély belföldi és kiviteli kereskedésének állandóan keresett anyagául szolgált. A termények sorát két évre szólóan nagy mennyiségben ki nem csépeelt gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab, bab, köles) zárták le.

Más udvarházakat is szép kertek tettek hasznosakká. Így Szentbenedeken a csürkertentől kívül szénatartó kert, vadkert, káposztás- és veteményeskertet találunk. A porumbáki kert belső elrendezése miatt érdemel figyelmet. Benne szőlő, körte, alma, szilva termett. A virágok közül ott díszlett a szegfű, a méheskertben meggy- és rózsafákon kívül 43 tele méhkosár volt található. A lugaskertben a szőlőkarókra futtatva termett.

A kertek eszerint a konyhára szükséges zöldségfélék és az állattartásra szolgáló termények előállítására szolgáltak. Még a gyümölcsfák virágai és a kerti virágok is, valamint a különböző füvek, részben a méhtenyésztés, részben az illatszerek és gyógyító szerek előállítása miatt gazdasági értéket jelentettek. Ezek készítése az udvarházakban általános volt. Illatszerek nagyobb bőségben a szentpéterei udvarház leírásából tűnnek elő. A legkülönbözőbb virágokból készültek. Felsorolásuk értékét növeli, hogy készítésük módját is látjuk. Eszerint a virágleveleket baracklében, tejben, borban stb. érlelték, az előállított illatszert egyszer-kétszer-háromszor elvonták, majd az üveget

újból feltöltötték. Az első keverésből előállított illatszert lett a legfinomabb, egyben legértékesebb.

Az ilyen illatszerek közül legelterjedtebb volt a rózsavíz, amellyel evés előtt kezüket bedörzsölték. Ide tartoztak az olajok, amelyeket a haj illatosítására és zsírosítására (mandula-, menta-, viola-, szegfű-, liliom-, szerecsenolaj), továbbá szépítőszerül (narancs-, citromhéj, rozsmaring-, rózsaszirmolaj) használtak.²¹ Az illatszerek készítésével természetesen a nők foglalkoztak. Ennek jeléül például az érlelő üvegek és az éró illatszerek helye Szentpéteren a leányok szobájával összefüggésben állott.

27. Major (bal oldalon) a hozzátartozó szántófölddel, kerttel és malommal a XVII. században. Részlet Georg Hoefnagel Nagyváradról készített rézmetszetéről

Az előállított szerek egy része orvosságul szolgált, amelyek készítésében szintén a nőknek jutott a főszerep. Az inventáriumokban megtaláljuk a „patikaládát”, amely a legszükségesebb orvosszereket tartalmazta. E régi asszonyok

21 Pataki Jenő: Patikaláda. *Orvosi Szemle*, 1933. 121.

a családtagokon kívül a cselédeiken is segítettek, általában mindenkin, aki hozzájuk fordult. Az orvoshiány ugyanis nagy volt. A városok fejletlensége, a közlekedés hiánya, az utak rosszasága miatt elszigetelten állott a falu. Az itteni szegénységnek a nők voltak az első orvosai. Tudományukat azoktól az orvosoktól lesték el, akik a városokból hozzájuk kijártak, vagy akiket a városokban ők kerestek fel. Másrészt anyáról leányra szállt az orvosi ismeret.²²

A tárgyalt kor asszonyai közül kettőnek, Bornemisza Anna fejedelemszszonynak és Veér Juditnak enemű ismereteire az orvostudomány is felfigyelt. Az előbbinek patikaládájában sokféle orvosság volt található. Saját magának és gyermekeinek sok betegeskedése szükségessé tette, hogy orvosi ismereteket szerezzen. Veér Judit is fordult hozzá rózsavízért. Írásából az tűnik ki, hogy a rózsavizet a forróság ellen itták is, amennyiben éppen e célból kérte azt.²³

Veér Judit maga is sokat volt beteg, kisgyermekeinek és az urának gyógyítása is állandó gondját képezte. Aggodalmaira és eljárására sok adat világít rá. Patikaládájában és azonkívül is nagy tömegben állottak a gyógyító füvek. Nem véletlen tehát, hogy Pápai Páriz Ferenc 1687-ben megjelent orvosi művének első kiadását éppen Veér Juditnak és Teleki Mihálynak ajánlotta. Az udvarházak felszerelésében ott találjuk az érvágót, krisztélyozót, fürdőkádat stb.

Rendszerint a kertekkel volt kapcsolatos az udvarház gazdasági egységének két jellemzője: a haltartó és a malom. Többnyire közel estek egymáshoz, ha a víz arra alkalmasnak kínálkozott. Az udvarházak leírásaiban egyike vagy másika, gyakrabban mindkettő szerepel.

A haltartó, másutt pedig a kisebb-nagyobb halastó a tervszerű haltenyésztésre nyújtott módot, nemcsak a házi szükséglet, hanem eladás céljából is. Veér Juditnál olvassuk, hogy a rendelt ötvös-művek kiváltására csak halból teremthet pénzt.²⁴ A haltartó tiszta vizében a hal elvesztette mocsárszagát, kellő gondozással meg is hizott, és emellett a fogyasztásra állandóan készen állott. Hogy a hal mennyire kedves étel volt, bizonyítja az, hogy állandóan szerepelt az ajánlék-tárgyak és meglepetések között. A távollévő házastársak, családtagok, jó is-

22 Pataki Jenő: Patikaláda. *Orvosi Szemle*, 1933. 121.

23 Teleki Mihály levelezése. V. 412–413.

24 24 I. m. III. 401.

merősök szívesen kedveskedtek vele egymásnak. Amennyiben a haltartó többször a kertek között húzódott meg, ott egyben kedves látványosságot is nyújtott.

A szentpéteri haltartó 1647-ben az udvarház közelében, szép forráskút mellett készült. Sövényvel volt kerítve és a forrásból csatornán folyt bele a víz. Ugyanitt 1679-ben már 3 tóban tenyésztettek halat. A tavak közül a középső és halban gazdag tavacska esett az udvarház mellé. E tavacska négy oldalát tölgyfa gerendából készült ráma keretezte. Egyik végénél tövis-sövényből kis haltartót rendeztek be könnyebb halfogas és etetés céljából. Porumbákon a filagória oszlopai az egyik négyszögletű, kőből rakott haltartóból emelkedtek ki. Az itteni haltartók deszkarekeszeiben más-más fajta halakat tartottak. Ha a helyzet úgy hozta magával, egyes helyeken a folyóból kerítettek el haltartót.

Szentpéteren az egyik halastón épült a lisztelő malom, Porumbákon meg a patakon. Ez utóbbi helyen kásatoró és fűrészmalom is volt. Apor István birtokain az udvarház jellegzetességeit (udvarház, kertek, malom, haltartók) a következő helyeken szemléljük: Vicén, Nagyalambfalván, Szentkirályon, Lázárfalván, Alsótorján. Lisztelőmalom helyei: Boncnyíres, Szentsimon, Csíkszentgyörgy, Lemhény, Nyújtód. Bögözön döröckölő-, kásatoró-malmot, Csíkszentgyörgyön és Szentsimonon fűrészmalmot is tartottak fenn. A malom nemcsak a ház szükségletét fedezte, hanem jövedelmet is hozott. A malmok alól- vagy felülcsapók, egy-, két- vagy háromkerekűek voltak.

2.

A külső gazdaság

Az udvarház gazdasági egységének fogalmát a felhozott jegyek nem merítik ki. A csűrkertbe behordott gabona, széna, továbbá az odagyűjtött dézsma meszszebb térre viszi a vizsgáldás fonalát. Kivezeti az udvarházhoz tartozó szántóföldekre, rétekre, erdőkre, szőlőkre, továbbá a munkaerőre, amelyen az udvarház fenntartása elsősorban nyugodott. A birtokosnak, az udvarház lakóinak és az állatoknak eltartója a föld volt, amely terményeivel gazdájának szolgált.

Az udvarházhoz tartozó földmennyiség helyek szerint nagy eltéréseket mutatott. Mint említettük, nem korlátozódott a község határára, hanem magában foglalta mindazokat a földeket, amelyek az udvarházhoz mint gazdasági

középponthoz tartozó községekben feküdtek. Mivel pedig gyakran előfordult, hogy egy-egy falu határa több birtokos között oszlott meg, ennek megfelelően egy-egy udvarházhoz tartozó földállomány legtöbbször meglehetősen messze vidékekről tevődött össze. Természetszerűleg adódott tehát, hogy a nagybirtok könnyebb kezelés céljából több középbirtokra tagozódott. A nehéz közlekedési viszonyok között nehezebben ment végbe a gabona összehordása, idővesztéssel járó és fáradságos volt a munkások jövedele-menetele, a felügyelet is nagyobb nehézségekbe ütközött. Gépek hiányában minden munka az emberekre és az igás állatokra maradt.

Apor István 1696-ban készült urbárium a nagybirtoknak ilyen középbirtokokra való szétosztását szépen szemlélteti. Az urbárium ugyan nem teljes, de benne 15 jószág (possessio) beosztása megvan és a vizsgálódásra mintául szolgál. Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok, Torda, Küküllő vármegyére, továbbá Csík (Felcsík és Alcsík), Udvarhely és Kézdi székely székekre estek azok a földek, amelyek valamely középponthoz tartoztak.

Ez az urbárium feltünteti a majorkodási földeket, a férfi jobbágyokat és általaikat. Olyan adatokat tehát, amelyekből az udvarházhoz való tartozás jelentőségére fény derül.

Megvilágosításul különböző helyekről, Kolozs és Doboka vármegyéből, meg a Székelyföldről veszünk egy-egy jellemző példát. A Kolozs megyei Gorbóhoz tartoztak: Gorbó, Forgácskút, Dank, Nagypetri. Majorsági szántóföldek, hét helyen, nagyobb számban Gorbón voltak. Az elvetett gabona 462 köbölre (1 köböl = 1'875 Hl) és 2 vékára (1 véka = 31'249 l) rúgott, ami másfélszer annyi hold szántóföldnek felel meg. Dankon volt 2 föld, egyik 20, a másik 6 köböl vetőmag befogadására. E két szántó is 52 holdat tett ki. Gorbón volt még 4 kaszáló, az egyik 100, a másik 60, a harmadik 40, a negyedik 10 kaszás napi munkájára való. Dankon is volt egy rét, 8 napi kaszáló. Egy kaszás naponként átlag háromnegyed holdat vág le. A négy falura eső majorkodási szántóföld eszerint 745 hold szántót és majdnem 165 hold kaszálót-rétet tett ki. E mennyiség átlagos középbirtoknak felel meg.

Ugyane falvakban 35 örökös jobbágy és 8 zsellér élt. Fiaik száma 101. Saját tulajdonuk volt 30 ló, 180 ökör, 117 tehén, 174 tinó, 441 juh, 234 kecske, 312 disznó, 52 kas méh. Mivel a saját használatukra kapott jobbágyföldeken kívül

a földesúr majorkodási földein igásmunkát végeztek, természetesnek tűnik fel, hogy nagyobb számú lovat, ökröt, tehenet tartottak.

Hogy egy-egy jobbágytelekhez hány hold föld tartozott, arra a XVII. századra vonatkozólag az ez idő szerint ismert forrásokból feleletet nem kapunk. A XVIII. század már közelebbi felvilágosításul szolgál, amiből az előző időre is lehet következtetni. A XVIII. század első felében ugyanis a gyalui váruradalomhoz tartozó falvakban ilyen útmutató adatokat találunk: Gyaluban egy-egy jobbágytelekhez 13–15 hold szántó, 2–4 hold kaszáló, Nagykapuson 20–22 hold szántó, 7–8 hold kaszáló, Körösfőn 32–34–36 hold szántó tartozott. 1776-ban egy úrbéri bizottság 12–16 hold szántóra akarta emelni az erdélyi jobbágytelkekhez tartozó földek számát.²⁵ 1821–22-ben a majorkodási földek és a jobbágytelkek meghatározásában egy kiküldött bizottság (a Cziráky-féle) munkálkodott. Ennek adatait az 1846–47-es erdélyi országgyűlés is alapul vette. Ez országgyűlés az I. osztályú földekből egy jobbágytelekre 4–10 hold szántót, 2–4 hold kaszálót, a II. osztályú földekből 6–12 hold szántót, 3–5 hold kaszálót, a III–IV. osztályú földekből 7–14 hold szántót, 4–6 hold kaszálót számított.²⁶ Ez adatok feljogosítanak arra, hogy egy-egy jobbágytelekhez tartozó szántót a XVII. században legalább 10 holdnak számítsunk. Amennyiben Erdélyben 1608-tól kezdve 10 jobbágyot számítottak egy kapunak (porta), amely jobbágyok mindegyikének lehetett külön telke, a Gorbóhoz tartozó 35 jobbágy és 8 zsellér kezelés alá tartozó telkeket 10 holdjával számítva, 430 hold szántót kapunk. Eszerint a Gorbóhoz tartozó majorkodási és jobbágyföldek összességét átlag 1.300 holdnak vehetjük. E szám a középbirtok fogalmát fedi.

Más megfigyelésre kiválóan alkalmas hely Doboka vármegyében Vice. Ehhez tartoztak: Vice, Újfalú, Bátor, Kétel, Boncnyíres, Borzás, Malom, Vízszilvás, Hesdát, Encs, Omlás. Majorkodási földek voltak Vicén, Bátorban, Kételben. Vicén 25 darab földbe vetettek 531 köből és 6 véka gabonát. Más négy kis darab földbe 2–2 vékát. Az említett alapon számítva ez 806–807 holdnak felel meg. Bátorban 33 köből vetőmagra 49 hold esik. Kételben 13 darab földbe 247 köből vetőmag került. Ez 370 hold szántó. A szántók összege 1227 holdra rúg. Kaszá-

25 Jakó i. m. XLV–XLVI.

26 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. II, 120–122.

ló-rét volt Vicén: 4 darabban 111 napi kaszáló és 2 kisebb, közelebből meg nem határozott füvelő hely. Bátonban 2 darabban 70 ember kaszáló, Kételben 3 darabban 121 napi kaszáló. Az összes háromnegyed hold napi munkával számítva 226 hold kaszálónak vehető. Ezeken kívül Malomban volt 10 darab ismeretlen nagyságú szőlő, Vízszilváson is két darabocska.

A Vicéhez tartozó falvakban élt 77 jobbágy, 76 zsellér; fiaik száma 216 volt. Állatállományuk: 37 ló, 366 ökör, 253 tehén, 280 tinó, 382 juh, 218 kecske, 512 disznó, 66 kas méh. A 153 jobbágy-zsellér jobbágytelkét 10 holdjával számítva 1530 holdat kapunk. A majorkodási és a jobbágy holdak összege eszerint 2857 hold szántót, 227 hold kaszálót és 12 darab szőlőt tett volna ki. Ez is középbirtoknak felel meg.

A Székelyföldön, az Aporok ősi földjén, az Alsótorjához tartozó jószágban benne foglaltattak: Alsótorja, Szárazpatak, Alsócsernáton, Ikafalva, Futásfalva. Alsótorján 107 darab majorkodási szántóföldbe 645 köből, 18 véka gabonát vetettek el. Volt még ott 23 darab rét, összesen 162 és fél napi kaszáló. Az előbbi 972 holdnak, az utóbbi 122 holdnak felel meg. Szárazpatakon 9 napi kaszálót találunk, ami 7 holdat jelent. Alsócsernátonban 21 darab földbe 79 köből, 2 véka gabonát vetettek, ami 118 holdat tesz ki. Ugyanitt a 21 napi kaszáló 16 holdnak felel meg. Ikafalván 5 darabba 27 köből vetőmag került, ami 40 hold szántót jelent. Eszerint a szántók 1130 holdat, a rétek 145 holdat tettek ki. Az előbbi számítás alapján itt is középbirtokot kapunk. E jószágban volt 29 jobbágy és 2 zsellér, 44 fiúval. Ezek állatállománya: 29 ló, 73 ökör, 40 tehén, 51 tinó, 125 juh, 75 kecske, 119 disznó, 12 kas méh. A jobbágyság kicsiny számát az magyarázza, hogy a székelység között, ezek szabadsága miatt, jobbágysorba kevés jutott.

Apor más jószágaiban hasonló volt a helyzet. Tekintélyesebb majorkodási földállományt Nagycsalambfalván, Bögözön, Somlyón, Lázárfalván, Nyujtódon találunk. Sokfelé tekintélyesebb a kaszálók száma. E kaszálók egyes helyeken (Pálfalva, Csíkszentgyörgy) a havasokra estek. Szőlőket főleg a Küküllő megyei falvakban találunk.

A majorkodási földek, rétek, szőlők arányát véve, Apor gazdaságában a szántóföld vezet. Ez a mezőgazdaság rendes menete ott, ahol a földművelésre alkalmas hely kínálkozik, és megfelelő munkaerő áll rendelkezésre. Az ő birto-

kain a pusztatelkek és szökött jobbágyok száma viszonylag kicsiny volt, kivéve a kincstári birtokok közül szerzett Ohába részirtokot (portio). Innét tömegebben szöktek el a jobbágyok Havasalföldre; fiaikkal együttvéve: 45. Ezenkívül 22 benn az országban széledt el, még azelőtt, hogy Apor e birtokot megkapta.

Gazdasági beosztása azt mutatja, hogy Apor jövedelmet elsősorban a gabonafélékből várt, főleg a búzából. Az író Apor Péter is Apor István gazdagságának szemléltetésére a búzát emeli ki. Szerinte Apor István saját gazdaságában 5300 köből őszi búzát vetett el. Ha urbáriuma alapján számadást végzünk, az összes feltüntetett gabonaneműek összegéül mintegy 6000 köből kapunk. Nagybirtoka eszerint hozzávetőlegesen 10.000 hold majorkodási szántóföldet tüntet fel. A kaszáló-rét körülbelül 1400 holdat és 118 kocsi szénát tesz ki. Amennyiben egy kocsira átlag egy hold termése fér fel, a kaszáló összegét 1500 holdnak számíthatjuk. Küküllő kivételével egyéb helyeken kevés szőlőt ültetett. Erdei is kicsinyeknek látszanak, csak egy helyen jegyzik meg, hogy az erdő hatalmas (Szentjakabon). Állattenyésztésének nagyságára adatot nem találunk, azonban feltételezhető, hogy az akkori földesurak mintájára azt nagy, esetleg legnagyobb jövedelmi forrásnak tekintette. Erre vall, hogy maga is élénken kereskedett az állatokkal. Több nemessel összeállva, közösen szállították külföldre az állatokat. Egy-egy udvarház telkén tartott állatok számára a szentpéteri udvarház állatállományából következtethetünk. Ez udvarházban volt, kerekszámot véve, 300 tyúk, 230 lúd, 300 pulyka, 150 ruca, 50 sertés, 40 bivaly, 240 tehén és borjú, 150 ló, 110 hízó barom, 2600 juh.

Apor birtokain az örökös jobbágyok száma 655-öt, a zselléréké 175-öt tett ki, együttesen 830-at. 10 holdat számítva mindegyikre, a jobbágy szántók összegét 8300 holdnak, kikerekítve 10.000 holdnak számíthatjuk. Vagyis a majorkodási földnek vélt 10000 holdat és a jobbágy földekül számított 10000 holdat véve, összes szántója 20000 holdnak felelne meg. E szám a nagybirtok mértékét éri el. Megismételjük azonban, hogy urbáriuma nem teljes. A többi urbárium az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárából inkább személyi adatokat tartalmaz és így birtok-meghatározásokra kevésbé alkalmas.

A felsorolt adatokból a földesúri állapot képe megrajzolható. Az övé volt a föld: szántó, legelő, szőlő, erdő vagy kaszáló formájában. Volt nagy állatállománya és a gazdasághoz szükséges felszerelése. Majorkodási földjeit maga művel-

tette, a jobbágyföldeket meg mintegy bérbe adta. A jobbágyok annak használatáért neki legtöbbet terményekben fizettek. Erdeit tilalmasban tarthatta, onnét tehát a jobbágyok az ő engedélye nélkül fát nem hordhattak. Ezeken kívül az övé volt a korcsmálási jog; ennek értelmében szeszes italt bizonyos időben csak ő árusíthatott. E joga a belső telek utáni járultságból eredt. A jobbágy a saját borát Szentmihály-naptól karácsonyig, másutt újévig árusíthatta. A földesúrnak járultsági haszonélvezete volt a mészárszéktartás is.²⁷ Vámot is szedett, vásártartási joga is volt és őt illette a vízjog is. Így ő tartott malmot, bár a falusiak malmairól is olvashatunk. A földesúr volt a jobbágy-emberanyag, személyével és munkájával együtt. Az örökös jobbágyság állapota a jobbágy személyi lekötöttségét jelentette, mintegy az urához és annak földjéhez volt odabilincselve. A földesúr, bár bizonyos törvényes megkötöttséggel, jobbágya személyes szabadságát korlátozhatta, őt munkába fogta és megadóztatta.

A nagybirtok gazdasági egységbevonása nagy nehézségbe ütközött. Már egy-egy udvarházhoz tartozó majorkodási szántók is, ezek össze nem függetlése miatt, bizonyos gabonafajtákat csak tervszerű beosztással állítottak elő. A vármegyékre széteső földek termelésének egyöntetű irányítása szinte kivihetetlennek látszott. Megfelelő eredmény a termésben csak úgy kínálkozott, ha a termelés egy-egy vidék szükségleteihez alkalmazkodott. E feladatot meg az udvarházhoz tartozás és az onnét történő igazgatás adhatta meg. A nagybirtokoknak a középbirtokokra történt tagozódása eszerint természetes jelenség.

A rendelkezésre álló források szerint a majorkodási szántók között elvétve akadt olyan, amelybe 100 köböl magot lehetett bevetni. Apor birtokai közül Kolozs megyében (Gorbó, Fejérd) és Torda megyében (Szentjakab) találunk ilyeneket. Egy-egy földbe vethető mag többször 50 köbölre emelkedett, azonban ezen rendszeren alól maradt, főleg a Székelyföldön. A többség 10 köbölt sem ért el. A kaszálók között is ritkán akadt 100 napi kaszáló, többnyire egészen kicsinyek voltak. Szentjakab 200 ember kaszálójával már feltűnő. Ez állapot is a középbirtokú beosztás szükségességét erősíti.

27 I. m. 213, 216.

Azonban ilyen rendszer mellett is a földesúr maradt az irányító. Teleki Mihálynak feleségéhez intézett levelei jól feltárják a helyzetet. Teleki a távolból is szemmel tartotta a gazdaságot és onnét intézkedett. Kicsiny dolgokban is rendelkezett. Így előírta, lovaival hogy bánjanak, hányszor etessék őket naponként és mit adjanak nekik. A kerti vetemények sorsáról is gondoskodott. Írott emlékeztetőt (memoriale) adott felesége és az udvarbíró kezébe, meghagyván, hogy azt gyakran olvassassák. A szántás ideje eljövén, eszerint cselekedjenek.²⁸

Különösen tanulságos Petki János gazdasági utasítása, amelyet csíkcicsói udvarbírájának, Farkas Máténak 1675-ben adott. Ebben őt kötelességének teljesítésére, jó ellenőrzésre, javainak megőrzésére buzdítván, a gazdálkodás módjába is bepillantást engedő parancsokat osztogatott. Szívére kötötte, hogy az udvarház körül való kerteket jól bekerteltesse, azokban jó fűvet termeljen. Szántásnak, vetésnek idején a földeket háromszor jól megszántassa, boronáztassa, beléjük tiszta búzát vessen, mert aki gazt vet, gazt arat. A földeket is kellő időben és bőven trágyáztassa, mivel az ott lévő föld ezt megkívánja. Csépltetés idején ügyeljen, hogy a gabonaszem szalmájában, polyvájában el ne menjen. A gabonát igaz vékával elütve, megmérse és a gabonás házba vitesse.²⁹

Ez utasítás a mezőgazdaság menetét annyira magában foglalja, hogy az más helyre is jellemző. A földjavítás módozataiból nem említi a föld pihentetését, azaz parlagon hagyását, amely Apor majorkodási földjein gyakori volt. A gabonaszem kiverése cséplővel történt. A cséplés egyes embereknek rendes foglalkozásává vált.

Az urbáriumok a majorkodási földek terményeiről is szólnak. Leggyakoribbak a gabonafélék és a hüvelyes vetemények. Az előbbieik közül az őszi, kisebb mennyiségben a tavaszi búza vezet. Főleg a Székelyföldön tekintélyes mennyiségben találunk zabot. A székelyföldi hidegebb éghajlat e gabona termesztésére ugyanis alkalmas volt. Kukoricáról, más néven törökbúzáról Apor birtokain csak Boncnyíresnél olvasunk. Ott is mindössze 6 köbölt vetettek el. Szentpéteren is említés történik arról, hogy a tó körül a dombon tengeri búzás hely van. Eszerint a kukorica elterjedtsége még csak nagyon mérsékelt volt. A használt források burgonyáról egyáltalán nem emlékeznek meg.

28 Teleki Mihály levelezése. II. 23, 52, 66, 77, 137.

29 Szék. Okl. VI. 349–352.

Amennyiben a nagybirtoknak középbirtokokra való tagozódása az urbáriumok szerint általános volt, a vázolt kép rendszert szögez le. Ez a viszonylag mérsékelt birtokkal rendelkező nemességre is találó. A majorkodási földek száma állandóan emelkedést mutat, mivel az adómentes és ingyenmunkával megművelt föld jövedelmezőbbnek kínálkozott, mint a jobbágyföldek. Termése egészben véve a földesúré volt, ennek alapján állatállományt tarthatott, állatokat hizlalhatott és velük kereskedhetett. A majorkodási földeket irtással növelvén, őket idővel egymással összeköttetésbe hozta. Így nagy latifundiумok létesültek, amelyek terményeikkel egyre jobban leszorították a jobbágyok eladási lehetőségeit. A jobbágyság sorsán a városok fejlődése, a népesség szaporodása, a nagyobb kiviteli lehetőség segíthetett volna. Ehhez járult, hogy a nagyobbodó robot, a növekvő állami adó, a nehéz katonatartás is a jobbágysorsot nehezítette. A sok baj a jobbágyságot elégedetlenné tette (Thököly- és II. Rákóczi Ferenc-féle felkelés), és a XVIII. században sok helyen elköltözésre, elszökésre készítette.

A középbirtok kezelésének a nagybirtokkal szemben bizonyos előnyei könnyen felismerhetők. Így az ilyen birtok áttekintése könnyebb volt, a jobbágy udvarbírónak a nép közül való vétele közelebbi kapcsolatot teremtett a jobbágy és a birtokos között. A birtokos is még munkatársa volt a jobbágynak. A középbirtok a kisbirtokot sem nyomta annyira el, több lehetőséget nyújtott arra, hogy a jobbágy a maga földjének terményeit és állatait értékesíthesse. A jobbágy a városi szegényebb lakossággal természetszerűleg szoros kapcsolatot tartott fenn. Továbbá a középbirtok jobban tudott alkalmazkodni a vidék szükségleteihez, mint a sajátosabb termelésre berendezkedett nagybirtok.

3.

A jobbágyok. A kisbirtok

A törpebirtokos jobbágyság is az udvarház keretébe osztódott be. Az udvarházhoz tartozó gazdaság szerves részét alkotta, személye szerint a földesúr tulajdona, jövedelmi forrása. Azért a birtokos a jobbágynek az értékét elsősorban annak munkaereje szerint ítélte meg. Ezt az urbáriumok is jól feltűntetik. Ezek ugyanis a férfi jobbágyokat sorolják fel, ezek fiait és testvéreit. Az

özvegyasszonyt csak akkor, ha jobbágytelken lakott, és rendszerint fiaival a hozzátartozó földeket művelte. Gazdasági érdekre utal annak a megjelölése, hogy a jobbágy nős vagy nőtlen volt-e. A birtokos a kellő időben való nősülésére ügyelt. Erre mutat a jobbágy neve után az ilyen bejegyzés: megházasulhat.³⁰ Van olyan feljegyzés, amely szerint a jobbágy gazdája engedélyével nem nősült meg.³¹ Az urbáriumok továbbá nyilvántartották az elszőkött jobbágyokat, megjelölve, hogy azok hol tartózkodnak. Nyilvánvaló tehát, hogy a birtokosok utánuk kutattak. Gazdasági érdekre mutat az, hogy az urbáriumok a jobbágy életkorát is feltüntetik. Továbbá az urbáriumok a jobbágyok állatait is gazdasági használhatóságuk szerint sorolták fel. Rendszerint így: lovak, ökrök, tehenek, borjúk, juhok, kecskék, disznók, méhek. Általában leggyakrabban volt az ökör. A lovak száma viszonylag csekély. A ló ugyanis igényesebb, felszerelése is költségesebb.

A jobbágy annyira hozzátartozott a földhöz, hogy a birtokosváltáskor gazdát cserélt. Birtokelosztáskor az egyik jobbágy az egyik, a másik meg a másik földesúrnak jutott. Megtörtént, hogy ugyanez a jobbágy egyik évben az egyik, másik évben meg a másik birtokos földjén dolgozott. A zselléreket is fiaikkal együtt osztották el. Volt rá eset, hogy a megszőkött jobbágy helyett a másik birtokos jobbágyát adóztatták meg. A jobbágy amellett, hogy személyre nézve nem volt szabad, papi és tanítói álláson kívül más tudományos foglalkozásra nem emelkedhetett. Így a nép egészséges szellemi erői, tudományos arraivalóságai nem bontakozhattak ki, sok jobbágytehetség a jobbágy-sors egyszerűségében felhasználatlanul élte le a maga színtelen életét.

Leszorítottsága nyilvánult meg a terhekben is, amelyeket hordozott. Kötelezettségei voltak az állam, a megye és ura iránt. Ezeknek elintézése részben az udvarház keretében oldódott meg. A jobbágynek terhe volt az állami adó, az ún. portaadó, amelyet 1565-től kezdve az országgyűlések magyar nyelven kapuadónak említenek. E kapuadó fizetése számos jobbágy között oszlott meg, az egy kapura kivetett adó részekre tagozódott. A rész neve rovatal vagy ravatal volt.

30 Jakó i. m. 137.

31 Memoriale 1699 [Erd. Nemz. Múz. It. Lázár-család It.].

Idevonatkozólag Apor említett urbáriumában ilyen meghatározások állanak: Fületelkén az egész falu egy kapu öt ravatal, Apor jobbágysai 7 ravatallal, meg egy ravatallal harmadrészevel adóznak. Kisszöllösön az egész falu 5 kapu, 4 ravatal, Apor 9 ravatallal és 1/4-del adózik. Szárazpatakon a falu 2 kapu, 21/2 ravatal. Apor része 2 ravatal és egy ravatallal 1/4 része, továbbá 1/2 ravatallal 1/3 része.

E példákban nyilvánvaló, hogy a ravatal a kapu része. Azonban, hogy hány ravatal tett egy kaput, arra az urbárium adataiból csak következtethetünk. Amennyiben a ravatal kilenc egész s egy negyednél magasabbra nem emelkedik, feltehető, hogy a kapu tíz ravatallal ért fel. A részekre tagozódás okozta, hogy egyes községek adója nem is ért fel egy kapuval. Így Gorbó adója 3 ravatal volt, Forgácskúté 1, Danké 2, Fejérdé 3, Vicéé 4. A Kornis-birtokon Gyekéé 3, Szépkényerűszentmártoné 1. Apor birtokain a Küküllő megyei falvakban találunk egész kapukat. Így Kisszöllösön volt 5 kapu, 4 ravatal, Zágorban 9 kapu, Fületelkén 5 kapu, 5 ravatal, Szénaverősön 7 kapu, 5 ravatal. Egyéb helyeken: Galachan (Fejér m.) 1 kapu, 2 ravatal, Alsógezseben 3 kapu, 8 ravatal, Vecsérden 2 kapu, 5 ravatal.

Mivel pedig 1608 óta 10 jobbágyot számítottak egy kapunak, természetesen látszanék, hogy a rovás-kapu kivétel szorosan összefüggjön a jobbágyok számával. Az urbáriumbeli adatok azonban ezt nem igazolják. Így Forgácskútra kivetett adó 1 ravatal volt, holott Apor jobbágysainak száma 12, és a 8 részre felosztott faluból 7 rész volt az övé. Fejérdén 22 jobbágya mellett 31/2 az őréa eső ravatal. Vicén 2 ravatallal szemben 13 jobbágya, 3 zsellére, Borzáson 1 ravatallal szemben 1 jobbágya és 7 zsellére, Hesdátón 1 ravatallal szemben 3 jobbágya és 2 zsellére, Alsódetrehemben 2 ravatallal szemben 4 jobbágya és 2 zsellére volt. Kisszöllösön reá 91/4 ravatal esett, jobbágysainak száma meg 22 volt. Eszerint egy ravatal keretében nagyon eltérő számú jobbágy csoportosult, ami azt a hitet kelti, hogy a kapunak 10 jobbágyra való felosztása idővel elavult.

Azonban mindezek ellenére 10 jobbágynak egy kapuszámhoz való tartozása elméletben az egész időn keresztül érvényben maradt. Hogy 10 jobbágyot vettek egy kapunak, azt az országgyűlési végzések jól mutatják. Így 1658-ban a 20 forint kapuadó kivételésekor a székelyek között lévő jobbágyok tízen-tízen

adtak annyit. 1661-ben az egyházi, egyházhelyi, vagyis jobbágytalan nemesek és a rovatlanok 10–10 számosan adóztak. 1665-ben a rovatlan helyekről 10 tallért fizettek, úgy, mint a kapuszámbeliek. 1689-ben a rovatlan személyek tízenként számítva adtak annyit, amennyi adó egy-egy kapura esett.³² Magától adódnék, hogy így a kapuk összegéből Erdély jobbágyosságának száma is ki-tűnjék, és egyben a telkekre is következtetni lehessen. Az országgyűlés említi is a kapuk számát, 1692-ben 2550-re, 1694-ben 2300-ra tevéen azt.³³

E kimutatások azonban az adófizető jobbágyok összességét korántsem foglalják magukban, így belőlük sem a jobbágyok, sem a telkek (fundus) száma nem állapítható meg. Ugyanis egész faluk voltak rovatlanok,³⁴ annál inkább egyes jobbágyok. Az utóbbiak adókiivetéskor fej szerint fizettek³⁵ és pedig annyit, amennyit a kivetett adóból egy rótt ember szokott adni.³⁶ Hogy pedig a fejenként kivetett adó a kapuadó tizedrésze volt, az lépten-nyomon ki-tűnik.³⁷ Rótt jobbágy az országgyűlési végzésekben állandó kifejezés, az adófi-zető és nem adófizető jobbágy megkülönböztetés az urbáriumban is megvan.

Tudnunk kell tehát, kik voltak ez adófizető jobbágyok, rajtuk nyugodott ugyanis a jobbágyadózás terhe. Ide vonatkozó adatok: 1658-ban a kapu után kivetett 20 forint befizetésekor a rovatlan helyeken a jobbágyok minden te-lekéért 2 forintot adtak.³⁸ 1668-ban Torma István az országgyűlésen panaszt tett, hogy szentmihálytelki részjóságát másfél kapunak vették fel, holott ott nem volt több 4 örökös jobbágnál. Az országgyűlés erre 1 kaput leírt, meg-állapítván, hogy a jobbágyok fél kapuról, úgymint 5–5 helyről fizessenek.³⁹ Ez adatok azt bizonyítják, hogy az adózáskor a telek, a hely számított. A telekhez tartoztak ugyanis az appertinentiák,⁴⁰ azaz járulékok (a határban megfelelő föld, rét, kaszáló, szőlő, erdő). Az ilyen, a szükséges vagyonnal rendelkező

32 EOE. XII. 100, XIII. 85, XIV. 122, XX. 311.

33 I. h. XXI. 88, 218.

34 I. h. XII, 100, 443. XIII. 292, XVI. 619.

35 I. h. XX. 444, XIII. 257, XX. 157.

36 I. h. XIV. 197, 401.

37 I. h. XII. 443, XX. 157.

38 I. h. XII. 100.

39 I. h. XIV. 333–334, XVI. 619. – A *fundus* használatára nézve I. XIX. 114, XXI. 127.

40 I. m. XIX. 190. Itt a „sessio” szó „fundus” értelemben fordul elő, bár a „sessio” általában a

jobbágy megadóztatható volt. Az ilyenek megkövetelték, hogy csak nekik, azaz az adófizető jobbágyoknak jusson föld, és a földosztást ilyen alapon hajtották végre.⁴¹

Adózásakor fizetett tehát a nemesember jószágá,⁴² nem pedig a saját személye. Az olyan nemes azonban adózott, aki jobbágyfunduson lakott. Ugyanúgy az egyházi (egy házhelyes) nemesek is, akiknek ti. nem volt jobbágyuk. Továbbá a zsellérek, ha jobbágyfunduson laktak és az ahhoz tartozó földet művelték. A megromlott kaput e nélkül is segítették.⁴³ Egyébként állami adózás őket nem terhelte. Az adófizetés megkívánta tehát, hogy jobbágy zsellérségre ne szállítsa le magát.⁴⁴ A századvégi nehéz viszonyok idején azonban a zsellérség rendszeresebben fizette az állami adót. Súlyos országos terhek idején (II. Rákóczi György hadjárata után, Apafi uralkodása végén) az adózáshoz a nemesség is hozzájárult, vagy teljes egészében fizette az adót, mivel a szegénység nem bírta azt. A nemesember jószágát is elveszíthette ideiglenesen, ha az adófizetéstől vonakodott. Földjét addig más használta, amíg az adóra kölcsönzött összeget a tulajdonos vissza nem térítette.⁴⁵

Rendes viszonyok között azonban a jobbágy adózott, mivel a nemesember kezelésében lévő majorkodási birtok adómentességet élvezett. Amennyiben a majorkodási földek nagysága állandóan növekedett, a jobbágytelkeké viszont apadt, nyilvánvaló, hogy a jobbágyokra eső adórész emelkedett. Nehéz időkben bekövetkezett nagy adófizetés elől sok jobbágy megszökött, és így a föld magára maradt.

Márpedig a föld akkor jelent értéket, ha megművelés alá is kerül. Ha tehát a jobbágyok száma megfogyott, vagy a telkeket háborús kár vagy terméketlenség érte, akkor a kapuk száma megcsappant. Így az 1664-i országgyűlés szerint egyes helyeken a kapuk száma úgy megfogyott, hogy 2–3 ember „akadott meg rajta”.⁴⁶ Ez azt jelentette, hogy 10 helyett 2–3 funduson lakott ember és

belső és külső telket együtt jelentette.

41 Apor birtokán Forgácskúton. L. 1696-ban készült urbáriumát.

42 EOE. XII. 100, XXI. 410.

43 I. m. XIX. 187, XXI. 124.

44 I. m. XVIII. 372.

45 I. m. XII. 443, XIII. 186, 219, XIV. 139, 250 XVIII. 88, XX. 244, 321.

46 I. m. XIII. 283.

tudta megművelni az odatartozó földet. A romlások miatt állandóvá lett a kapuszám-igazítás, más szóval az adók alól való felmentés.⁴⁷

Továbbá mit ér a föld olyan esetben is, ha annak megművelésekor a felhasználandó állatállomány hiányzik? A jobbágyok állatainak feltüntetése az urbáriumokban nemcsak a jobbágyság vagyoni állapotának megállapítása céljából történt, hanem az összeállítás a munkához való állatsegítség számbavételét is jelentette. Apor István 1698-ban készült új urbáriumában a jobbágyok névsorának összeállítása ilyen címek alatt történt: Marhás jobbágyok, zsellérek és marhátlan jobbágyok, zsellérek. E beosztás azt bizonyítja, hogy a századvégi nagy adózás-kor az állat biztosabb adóalappá vált, mint a sokszor művelés nélkül maradt föld. 1699-től kezdve a kapuszám szerint való régi adózás újjászervezésre is szorult, „teljességgel el kelle a kapuszám mellől állani.”⁴⁸

Mindezekből az a következmény kínálkozik, hogy kapunak olyan 10 jobbágyot számítottak, akik mindegyikének külön jobbágy telke-helye volt, a határban megfelelő földjárulékokkal. Apor urbáriumában többször kifejezésre jut, hogy amennyi rész volt benn a faluban, annyi volt künn a határban (Vice, Dank, Forgácskút). Az ilyen jobbágyok megfelelő állatállománnyal is rendelkeztek, és így a földet meg is művelhették. A kapuadó összegéből ilyen jobbágyokra róttak egy-egy részt, vagyis egy-egy rovatalt. Akiknek a vázolt lehetőségük nem volt meg, vagy nem laktak külön funduson, azok a sorshúzással (nyíllal) kiosztott földekből művelésre kisebb részt kaptak, ehhez viszonyítva egy-egy ravatalnál kisebb összeget fizettek. Így szerepelnek ilyen felosztások: egy ravatal egynegyed része, fél ravatal harmadrésze, harmadát bírta egy ravatalnak stb. Így találjuk meg magyarázatát annak, hogy sokszor egy-egy falu néhány rovatalt tett ki, bár a falu lakóinak száma elég tekintélyes volt. Az állattenyésztés hasznosságát mutatta, hogy közben kis földekkel rendelkező jobbágyok is elég tekintélyes állatállományt tartottak fenn. A határban lévő termőföldrészek az egyes jobbágyok nevével latin szóval jelezve portio néven fordulnak elő. Így a Kornis család deszni jószágában 1649-ben ilyen felosztásokat látunk: 1, 1/2, 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8 portio.⁴⁹

47 I. m. XIII. 257, XIV. 334, XVI. 341, 619, XXI. 218, 400.

48 Bethlen Miklós Önéletírása II. 155.

49 Urbarium bonorum ac possessionum possessionariorum Spectabilis et Magnifici Domini

A jobbágy állami terheihez járultak az urával szemben fennálló kötelezettségei. Ezek általában pénzdó, ajándék vagy szolgálat (census, munus, servitium) elnevezések körül csoportosultak. Az erdélyi földesúri urbáriumok a munus szót nem ismerik. Ezekben a census a pénzadományt és a természetbeni járandóságot együttesen magában foglalta. A servitium a robotnak felel meg. A használt urbáriumokban pénzdóról sincs szó, a census tehát csak a karácsonykor adott természetbeni adományra korlátozódott. A kincstári birtokokon azonban a pénzdó és a természetbeni adomány egyaránt előfordul. Az ilyen terhek abban az esetben is a jobbágyságon maradtak, ha a kincstári birtok adományozás vagy elzálogosítás következtében magánkézre jutott.⁵⁰ Egyébként is a kincstári urbáriumok alapján úgy tűnik fel, hogy a kincstár a jobbágyságot jobban megterhelte, mint a magánosok.

A karácsonykor adott ajándék tyúkból és zabból állott. Ez helyenkint változott. Így a tyúk mellett egy-egy köböl, másutt egy-egy vagy 2–2 véka zabot találunk. A porumbáki kincstári birtokon I. Rákóczi György fejedelemtől kezdve a jobbágyok 10–10 tyúk ajándékot adtak, azelőtt csak egyet-egyet és egy szekér fát. Mikor a fejedelem a járandóságot emeli, „igen sajnálják a jobbágyok”. Előfordult, hogy a jobbágy a földesurának járó összes szolgáltatását évenként egyéb módon törlesztette le. Volt, aki egy tömlő túrót adott, más 100 deszkát, a harmadik egy-egy negyvenes bort, vagy egy rókabőrt, vagy négy veder fagyút stb.

A robot is helyenként különbözött. Volt hely, ahol a jobbágy évenként 6 hetet dolgozott, másutt minden héten 2 napot, egyéb helyen nyáron négy, télen három napot, egyes helyeken nyáron 2, télen 1 napot. A nyári 4 heti robot is előfordult. Apor birtokán csak Galacon (Fejér vm.) volt mindennapi szolgálat. E hely azonban előzőleg a kincstári jószágokhoz tartozott, abból az időből maradt meg a kötelezettség. Olyanformán, mint Nagyteremiben, ahol előzőleg

Francisci Kornys de Ruszka etc. pertinentium ad arcem et curiam Deszniensem.. in hoc anno currenti 1649 die 5 Januarii, denuo et novo conscriptum ac consignatum [Erd. Nemz. Múz. lt. Gr. Kornis lt.].

50 Szabó T. Attila, A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640–1690) EM, 1940: 1 kk. és kny. Erd. Tud. Füz. 114. sz. L. még Jakó i. m. – Legalább is e művek adataiból erre lehet következtetni.

minden héten két napot maguknak dolgoztak a jobbágyok (1647), utóbb azonban ezt sem engedték. Ugyanígy Budatelkén (1647) eleinte egy hét a jobbágyé volt, utóbb azt megszüntették.⁵¹ Ez utóbbi két hely a kincstár tulajdona volt. A Kornis család birtokán, Szépkényerűszentmártonban az évi szolgálat hat hetet tett ki, Meződombon hetenként 2 napot dolgoztak a zsellérek.

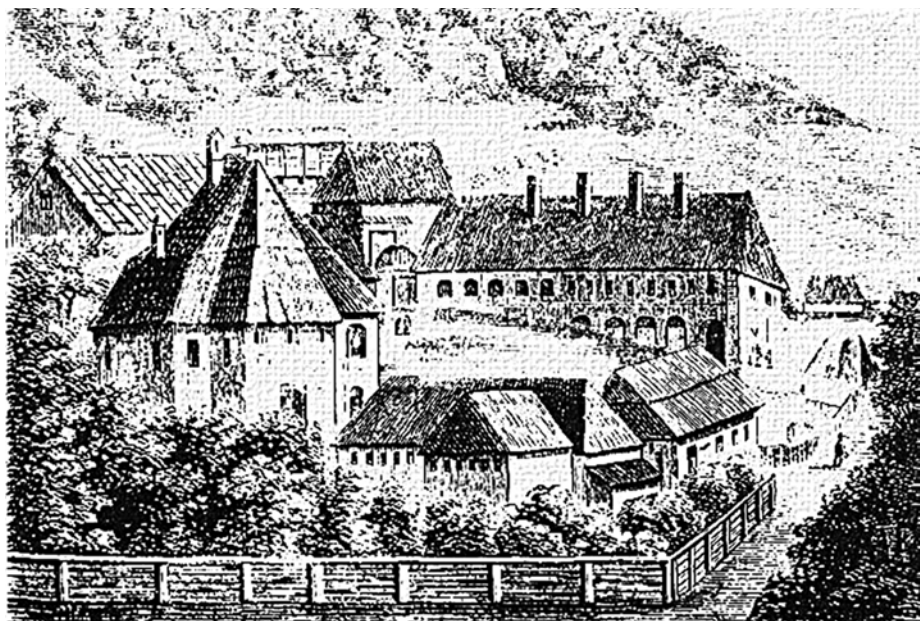
Apor két birtokán, Mogyoróságon és Sűtmegen, a jobbágy szolgáltatás sajátos formát mutat. Itt a jobbágyok ökrei és a földesúrnak tett természetbeni és pénzbeli adomány között összefüggést találunk. Egyéb birtokain ilyenmű terhek nem sújtották a jobbágyságot. Minden kétökrös jobbágy vagy zsellér adott 2 véka búzát, 2 véka zabot, 1/6 kocsi szénát és fizetett 1 1/2 forintot. Négyökrös jobbágy vagy zsellér ennek kétszeresét, a hatökrös ennek meg háromszorosát fizette. Csak a pénzadomány nem emelkedett feljebb négy forintra, a széna 1/3 kocsinál. Négy tehén két ökörnek számított és ennek megfelelőleg történt a fizetés. Marhátlan jobbágyoknál és zsellérekénél egy véka búza, egy véka zab, 1/10 kocsi széna, 1 forint adó volt a fizetség.⁵²

A jobbágyoknak külön adóterhe volt a dézsma, vagyis a földesúr részére mindenféle gabonából és állatból adott tized. A korcsmárlás földrésze arányában illette őt meg. A falusi bíróság is az ottani földesurak birtokának megfelelőleg változott.⁵³ Számadatok igazolják, hogy egy-egy jobbágy szorgalmával tekintélyes állatállomány urává lehetett. Így Apor birtokain: vak Lukács Forgácskúton a következő állatokkal rendelkezett: 3 ló, 10 ökör, 5 tehén, 13 borjú, 50 juh, 10 kecske, 20 sertés, 2 kas méh. Pathi Györgynek Szentjakabon volt 2 lova, 16 ökre, 12 tehene, 13 borjúja, 100 juha, 40 kecskéje, 10 sertése, 20 kas méhe. Nagy Demeternek Nagygalambfalván 1 lova, 6 ökre, 3 tehene, 5 borjúja, 30 juha, 7 sertése, 3 kas méhe. Coman Namcul állatállománya Ohabán (Fogarasi kerület) 4 ló, 6 ökör, 6 tehén, 7 borjú, 3 juh, 22 sertés, 4 kas méh. Faur Ioannak a deszni Kornis-jószágban (Magyarkra-nyikáságon) volt 10 lova, 8 ökre, 4 borjúja, 20 tehene, 40 disznója stb.

51 Nagytérmeim jószágának processusa, inventálása, annumeratioja és proventusának perceptioja. Anno 1647 die 26 Januarii [Orsz. lt. Km. Fasc. 26. Urb.]. L. még a 9. jegyzetet.

52 L. a 15 jegyzetet.

53 Bejegyzés Fejérdnél és Vicénél. – L. a 14 jegyzetet.

28. Kemény János udvarháza Magyarbükösön

29. Az erdőfülei Boda-kúria a XVII. századból. Zakariás Attila felvétele

A jobbágyság leszorítottságának erős megnyilatkozása az az állapot, hogy a földesúr vagy annak megbízottja: udvarbírája, bírása volt saját jobbágjának. A vétkeiséget ő állapította meg: vádló és bíró jelentkezett; ez a pártatlan bíráskodás követelményének alig felel meg. A földesúr ítélkezett olyan vétségben, amely a jobbágyot mint urához kötött személyt terhelhette (szökés, kártétel), amely erkölcsi vonatkozású volt, vagy pedig amelynek ellenőrzésére maga az állam kötelezte. Ilyenek voltak például a dohányzás, a veréb-pusztítás ellenőrzése. Ha a jobbágyot a földesúr érte dohányzáson, az rótt rá büntetést. Az 1688-i radnóti országgyűlés kötelezővé tette, hogy minden falusi jobbágy évenként 50 verebet fogjon és földesurának adja számba őket. A szófogadatlan pénzbírságot fizetett és kemény pálcázásban részesült.⁵⁴

E helyzetnek megfelelően az udvarház ítéllőhelyül szolgált és a büntetés végrehajtásához is berendezkedett. Az uzdiszentpéteri udvarházban a bejáró közelében volt a külső szín, azaz az ítéllőhely. Benne cövekeken álló hosszú szék, fenyődeszkából készítve, továbbá a büntetésre szolgáló lapát és öreg fejes som-bot. Az elfogottak vagy elítéltek tömlöcbe kerültek. A porumbáki tömlöc deszkafedél alatt két részből állott. Kívül kis félszer ajtó volt rajta, felső padlása fenyődeszka. Az alsó tömlöc felnyíló táblája vas, közepén és keresztül széles pánntal. A szélén is két széles vaspánt húzódott. A szentpéteri udvarházban a tömlöc a porkoláb szobája alatt épült. A porkoláb szobájában volt egy kaloda, két végén lezáró retesszel, 68 szemből vékony szerű lánc, ember lábára való 6 darab vas. Továbbá volt ott nyakvas és 8 csincsér, azaz nyakkaloda, amely a nyakat és a karokat békőzta össze. Lenn a tömlöc oldalai és alja gerendából voltak összeróva. A tömlöc felszerelése egy öreg, azaz nagy kaloda reteszekkel és lakattal.

E helyek nagyobb felkészültségét az magyarázza, hogy Porumbák és előzőleg Szentpéter is a kincstári helyekhez tartoztak, ezek várai meg állami börtönökül is szolgáltak. Más helyeken, így Gerenden kötömlöcről, Buzán kalodáról történik említés. Ezek is a kincstár birtokai között szerepeltek. Ekkor éppen Szentpéteren volt 11 rab férfi, lábukon vas, és 2 asszony béklyó nélkül. Apor

54 Biró Vencel i. m. 43–54.

kecei tömlőcében egy madéfalvi ember ült négy fiával. Szökés miatt kerültek oda. E földesúri bíróság, azaz úriszék mint törvényes bíróság működött. Ennek megfelelően bizonyos korlátok között mozgott, és attól magasabb bírósághoz lehetett fellebbezni. Eljárásaiban az állami bírósággal is kapcsolatot tartott fenn. Így Teleki Mihály egy jobbágnak kihez tartozását illetőleg feleségéhez, Veér Judithhoz, vallató parancsot küldött. Ő maga szeretné vallatni – írta –, ha azonban a felesége nem akarja őt bevárni, akkor a vármegye tisztjével vallattassa.⁵⁵

A büntetés nemei, amelyekkel a földesúr a jobbágyot sújtotta, az elfogatáson és az elzáráson kívül, kalodába helyezés, pálcázás, lapáttal való ütés, oszlophoz azaz pellengérhez való kötés. Bethlen Miklós saját haragos indulatát fejtegetve, azt írja, hogy ő a maga jobbágyait mód nélkül nem verette, igen nagy vétkéért is ritkán sújtottá 24 lapátütéssel vagy 100 pálcával. Egyik nagy kárt tevő szolgája 3 hónapi rabsággal és 300 pálcával, természetesen részletekben büntetve, megmenekedett.⁵⁶ Egy-egy forrás ijesztgetésül felakasztást is helyez kilátásba. Ilyennel fenyegette meg Teleki Mihály szökésre kész jobbágyát.⁵⁷ Petki János udvarbírájának adott utasításában ilyeneket olvasunk: a csévelt gabonáról számot adjon, ha hamar megfúlni nem akar. Ha a gabona összegyűjtésére nem ügyel, fejével fizet. El ne hitesse magával, hogy mert jobbágy, nem bántják, mivel jobb egy jobbágnak például meghalni, mintsem neki annyi kárt vallani.⁵⁸

A földesuraknak volt pallosjoguk is (*ius gladii*). E jogot az udvarház előtt felállított oszlopon kerék, ráfektetett pallossal jelképezte. Ez oszlopok az 1848-as időktől eltűntek, de egy-kettő azután is huzamosabb ideig fennmaradt, pl. Keresden, Marosszentgyörgyön. Tény azonban, hogy ez idő szerint a történelem Erdélyben gyakorolt pallosjog alkalmazására nem tud esetet. A súlyosabb vétségeket ugyanis a magasabb bíróság felülvizsgálta és az ítélkezett.

Gonosztevők, tolvajok büntetésére a falvak határában akasztófát állítottak fel. Ilyen akasztófa helyeket a dülő vagy határjelző nevek között az urbáriumok többször említenek. E büntetést azonban a hatóság alkalmazta. Akasztófa járt

55 Teleki Mihály levelezése, IV. 10.

56 Bethlen Miklós i. m. I. 162–4.

57 Teleki Mihály levelezése. II. 100.

58 Szék. Okl. VI. 350. 352.

például a ló-, ökörlopásért is. Ha a tolvaj a kárvallottal megegyezett, büntetést a földesúrnak az esetben is fizetett. Ilyet részletez a porumbáki urbárium. Eszerint a tettes ló- és ökörlopáskor 40 forintot, egy-egy ellopott juh után 2 dénárt adott. Az összeget az udvarbíró vette fel.

A büntetések következménye volt, hogy a jobbágyok el-elszökdöstek. Egy-egy földesúr azonban kifejezte azt a gyanúját, hogy az ilyen szökéseknek az udvarbíró az oka, aki szigorú bánásmódjával a jobbágyokat elkedvetleníti. Így Teleki Mihály azt írja egy jobbágy szökésekor, hogy azt az udvarbíró „morgatta el.”⁵⁹ „Úgy rendeld a dolgot – rendelkezett Petki János udvartórájának –, hogy miattad el ne bujdossanak, ne szökjenek, hanem inkább az jó magad köztök való viseletével szaporodjanak. Azokat ne húzd-vond, annál inkább ne sáncoltsd, mert az olyan miá bujdosik el az jobbágy, mintsem a szolgálat elől.”⁶⁰

Megkapó tünet, hogy egy-egy földesúr szigorú eljárásával szemben annak felesége kelt a jobbágyság védelmére. Ő ugyanis állandóan benne élt a gazdasági életben és méltányolni tudta az udvarházhoz tartozók érdemeit is. Jobbágyvédő szerepében Veér Judit eljárását közelebbről is megfigyelhetjük. Bár ura szóvá tette, hogy lágyan bánik a jobbágyokkal, mindamellettt pártolásukban kitartott. Nem engedte, hogy a tiszttartó (= udvarbíró) „mocskolódjék” velök, amikor a robotmunkára „csak valami rossz gyermekek” jöttek. Mentegette az udvarbíró, amikor Teleki nem volt vele megelégedve. Jobbágyságot felette nem terhelte – védekezett, erre Teleki, Isten vele lévén, bizony ezután annál inkább könnyíti dolgukat. Bár az udvarbíró sokat vétett, felesége szép írására elengedi. Az asszony a Fogarasban kézre került szökevény kertész megbüntetésének megakadályozása érdekében is közbevetette magát. Ajándékozta azt ura a fejedelemasszonynak, ajánlotta. Sajnálta, hogy a csatlóást elvitték – írta máskor –, mert Teleki büntetése feljebb volt másokénál. Az megérdemelte a verést, a vasat, de bár a török kegyetlen szokást ne venné elő, a kalafát (a kalodát), mert az nem keresztény emberhez illik, keresztény ember töröktől nem tanul. Nagy lelki fájdalom ez neki, „Isten in-

59 Teleki Mihály levelezése II. 105.

60 Szék. Okl. VI. 349.

kább akar irgalmasságot, hogy sem áldozatot.”⁶¹ Ilyen jobbágyvédő volt Pekri Anna, Teleki első felesége is.

Az udvarházhoz tartozó jobbágyságon keresztül a kisbirtok élete is bizonyos megvilágításba kerül. A jobbágy földesurának adózott, annak földjeit művelte, az állami adót fizette, így a földesúr előtt jobbágyainak gazdálkodása nem lehetett közömbös.

A jobbágyföldek terményeinek fajtájáról a dézsmabeszolgáltatásokból és egyes országgyűlési végzésekből értesülünk. Ezek szerint a jobbágy általában ugyanazokat a gabonákat termesztette, mint a földesúr. Búza, árpa, zab, rozs, köles, kender, len szerepelnek a behordott dézsmák gyanánt. Tehát a jobbágy is urát követte; ez a termelés egyöntetűségét mutatja. Nem valószínű tehát, hogy a jobbágy a vetés anyagát illetőleg a földesúrtól különösebb utasításokat kapott. Azonban a művelés módjára nézve a majorsági birtokok műveléséből példát vehetett. Az úr birtokain is a gazdálkodás annyira egyszerű volt, hogy annál kevesebbet a jobbágy is alig tehetett. Szántás, ugarolás, trágyázás, vetés, boronálás, csépelés szerepelhetett nála is.

A jobbágy főleg búzát és bort termelt. Az országgyűlések az ezekben való szűk termést hozták fel a jobbágyság szegénységének, adófizetés képtelenségének szemléltetésére.⁶² Mivel a bormérésben a földesúrnak elsőbbségi joga volt, úgy tűnik föl, hogy ennek előnyét felhasználta, ha a bor jól fogyott. Így Teleki Mihály egyik birtokán nemcsak a dézsmabort szedte be, hanem a jobbágyság borát is megvette. E helyen a majorsági bor 176 veder, a dézsmabor 181 veder volt. Ezenkívül a szegény embereknek minden borát el kellett vennie, 1165 vedret – írta a feleségének; fizetett érte 291 forintot.⁶³ Hogy a bormérés kifizette magát, ez esetből is nyilvánvaló.

A jobbágy vagyónát főleg állatállománya alkotta. Gabonájának tekintélyes részét önmagának és állatainak eltartására fordította, de ezek mellett eladásra is kellett gondolnia, hogy pénzhez jusson. Az állami adót pénzben fizette, ami gyakran nehéz feladat elé állította. Ugyanis a nemesség is gyakran panaszkodott

61 Teleki Mihály levelezése II. 114, III. 400, IV. 494, V. 449, IV. 262.

62 EOE. XI. 148, 352.

63 Teleki Mihály levelezése. IV. 534.

pénzszükség miatt. A jobbágy bort, állatot, gabonát, kerti veteményt, bőrt, házi iparkészítményeket adott el részben a városi lakóknak, részben a kereskedőknek. Méhészettel viszonylag sok jobbágy foglalkozott. Néhány kas méhe számosnak volt, egy-egy jobbágy 10–15–20 kast is tartott. Volt iparos-jobbágy is, de viszonylag kevés. Ez földesurának munkájával adózott, de maradt ideje arra, hogy mások számára is dolgozzon. Ugyanis szolgálata nem mindennap tartott. Az ilyen iparos-jobbágyoknak állatai is voltak. Gabonáját a földesúr malmában őrltetette meg, azonban a jobbágyság saját malmaira is van adat.

A jobbágyok általában a falvakban laktak a földesúr telkén épült házban. Házukat maguk építették.⁶⁴ Akkor szinte kizárólagos volt a fából való építkezés, így a jobbágy könnyen összeróhatott magának házat. A vagyonosabbak is építkeztek fából. Így Bethlen Gábor fejedelem fából építtetett magának udvarházat Porumbákon. A Kornis család egyik, szentbenedeki birtokán a családi osztozkodáskor azt határozták, hogy a tulajdonosnak ítélt a faházat elhordhatja helyéből. Az udvarházak leírásából kitűnik, hogy a vázat alkotó gerendák között boronával kötötték össze, azt betapasztották és bemeszelték. Tehát a jobbágyház is ilyen volt, egyszerű felszereléssel és bútorzattal. Fából épült az istállóban a vályú, továbbá a házkémény, járom, sövényből készült a kerítés, az ól, lantornás (áttetsző állati hólyag), deszka, papír volt az ablak, ritkán üveg. Jogosan állítható, hogy a falusi jobbágytelek elrendezése hasonló volt az udvarházéhoz. Faluhelyen most is gyakori az olyan kiscgazda telke, ahol elől a ház, azt követi a gazdasági udvar, a csűrkert, a telken keresztben álló csűr, és azon keresztül juthatni a kertbe.

Sok volt tehát a szál, amely a jobbágyot a földhöz fűzte. Abból élt, azon állatokat tartott és abból pénzt szerzett. Ezzel ellentétben az urának adózott. A nemesség adómentessége miatt a vállaira nehezedett az országos adó, továbbá az örökös jobbágyság rendszerénél fogva hiányzott a személyes szabadsága és nem volt politikai függetlensége.

64 Jakó i. m. 93. – EOE. XVI. 619, XIX. 114.

Erdélyre gyakorolt közművelődési hatások a XVII. század második felében az ingóság-összeírások tükrében

1.

Erdély földrajzi helyzete magával hozta, hogy a XVII. században is a közvetlen szomszédságnak közművelődési hatása alatt maradt. Többé-kevésbé Erdély minden nemzete merített ebből a művelődésből. Sőt Erdély nemcsak találkozóhelye, hanem egyben tovább vivője is a műveltségnek, mint ahogy önmaga is messzebb terekről is kapott indítékokat és anyagot művelődése fejlesztésére. Ilyen módon tehát nemcsak a benne élő nemzetek kölcsönhatásának vált színterévé, hanem közelebbi-távolabbi országok és nemzetek felé is nyúltak a szálak, amelyek közművelődésére ható források felé vezetnek. Legerősebbeknek és legállandóbbaknak azok a hatások bizonyultak, amelyek politikai helyzetéből következtek.

Csak az ingóság-összeírásokhoz (inventárium) közelebb álló adatokat véve figyelembe, politikailag nagyjelentőségű, hogy Erdély, akkor mint fejedelemség, összeköttetést tartott fenn közelebbi és távolabbi országokkal. Így a nemzetközi érintkezés formái benne gyakorlatilag is ismeretesebbé váltak a külpolitikai tárgyalások, iratváltások, követfogadások, követellátások révén. A Szapolyai és a Báthory család alatt az olasz és majdnem minden fejedelem idején a lengyel összeköttetéseken kívül Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György magyarországi kitémadásai, keleten a román fejedelemségekkel történő, Bethlen és Apafi alatt az oroszokkal való érintkezések az állami életet nemcsak állandó lüktetésben tartották, hanem Erdély közművelődési igényét is emelték.

Az igény kielégítésének eredménye több város kiépítése (Várad, Szamosújvár, főleg Fehérvár), a fejedelmi udvari élet kifejlesztése, Erdély tekintélyére való

ügyelés, az idők szellemének megfelelő pompa-kifejtés, ipari foglalkoztatással, kereskedelmi összeköttetésekkel, a katonaság szép felöltöztetésével stb. Erdély követei jártak ide-oda, akik sok ismerettel bővülve jöttek haza. A külföldről érkezett követek sok ajándékot hoztak, amelyek az erdélyiek használati eszközei közé bekerültek. Az állami étellel együtt járó nagyvonalúság ezek szerint a külső kapcsolatokkal szoros összefüggésben állott.

Sajátos jelenség, hogy Erdélyben a fejedelmi jogok összeállítása alulról felfelé történt, vagyis az alattvalók maguk szerkesztették őket össze, nem pedig felülről fogadtatták el velük. A Fráter György kormányzónak adott jogok váltak ugyanis a fejedelmi jogok alapjává. Ilyen módon az ország kormányzásába széles tömegek sodródtak bele, annál is inkább, mivel egykamaras országgyűlést alkottak, továbbá a fejedelmek kezét egyre szaporodó választási feltételekkel igyekeztek irányítani. E demokratikusabb elrendezés kétségkívül közművelődési eredmény.

Magyar hatás élt tovább az igazságszolgáltatásban. A vajdai bíróságból alakult a főbíróság: a tábla (*curia*). A büntetés kiszabásában az erdélyi országgyűlés Szent László király törvényeire hivatkozott.⁶⁵ Az alattvalók fejedelmeiket esküjükkor és a választási feltételekben az Aranybulla megtartására kötelezték.

A közművelődést támogatták a külföldi tanárok, akik az erdélyi közép- és főiskolákban a magukkal hozott rendszer szerint tanítottak. Katolikus részről a jezsuiták kolozsvári egyetemükkel, több középiskolájukkal, protestáns részről főleg a gyulafehérvári főiskolában működő tanárok tűntek ki. Az iskola falain áthatolva közeleti tevékenység, tudomány-népszerűsítés, könyvek kiadása a tanárok bennlétének emlékei. Feljegyzés van róla, hogy a lengyel származású jezsuiták lengyel szokásokat honosítottak meg, lengyel ételeket ismertettek meg, a gyulafehérvári udvari iskolában az erdélyiekkel együtt lengyel ifjak is tanultak. A jezsuiták ebédlőjében lengyel kereskedők ültek.

A közművelődési hatást erősítették azok a diákok, akik Európa különböző egyetemlein huzamosabb ideig tanultak és onnét tudományokban meggazdagodva, műveltségben gyarapodva tértek vissza. Így formálódtak ki a humanis-

65 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II.* 341.

ták, akik a XVI. században János Zsigmond, továbbá a Báthoryak köré csoportosultak, a neves tanárok, akik a külföldről a főiskolára bejött híres tanárokkal is felvették a versenyt.

A kereskedők csoportja újabb csoport, amely közművelődésileg hatott. Ezek árukat hoztak be, vagy vittek ki innét. Nemcsak a pénzforgalmat növelték tehát, hanem anyag-felesleget is szállítottak ki. Kivinni való pedig bőven akadt. Az időnkint kimondott kiviteli tilalmak, továbbá az egyedáruságok eligazítanak bennünket abban, hogy a külföldiek különösen minek vették hasznát. Bőrne-műek, ló, juh, méz, viasz, szűrposztó, só, búza, arany, ezüst, kéneső, vas, kender a leggyakrabban szereplő nevek. Külföldről főleg iparcikket hoztak be.

Politikailag Erdély két nemzethez volt leginkább hozzákötve: a törökhöz és a némethez. Azért a kereskedelmi hatások is ezek államaiból voltak a legerő-sebbek. A mérhetetlen Török Birodalom igájában tartott sok ország, továbbá a három világrész találkozásánál naggyá fejlődött főváros, Konstantinápoly, a török fennhatóság alá tartozó Erdélyi Fejedelemségre szellemi, társadalmi, ke-reskedelmi, politikai téren csaknem másfél századon át nagy mértékben hatott. A török pompakedvelés az erdélyiek ruházkodásán is meglátszott. A tollbok-rétás süvegek, a prémek, zsinóros viseletek általánosak voltak. A török ételek, érintkezésmód, növények, áruk, politikailag a szomszéd országoknak Erdély-hez fűzése a törökkel fennálló kötelezettségek mintájára, a török beszédbeli ki-fejezések utánzása, főleg Bethlen Gábornak és a portai követeknek írásaiban, valamint Erdély köz- és magánéletében megfigyelhetők. A török fővárosban ülő állandó erdélyi követek, a török politikai és napi élet állandó közelségében, mély benyomások nélkül nem térhettek vissza hazájukba. Megállapítható az is, hogy egyes fejedelmek (Izabella királyné, Báthory Zsigmond, Báthory Gábor és részben Apafi Mihály) szokatlan kemény magatartása, amely a törvény mel-lőzésével egyes alattvalók halálbüntetését okozta, a török császár gátlást nem ismerő uralkodási eljárásának utánzása.

Akkor Konstantinápoly volt a világ egyik legélénkebb, legnagyobb jelen-tőségű városa, ahol az európai nagy államok állandó követeket tartottak. Még inkább azok, amelyek a törököktől politikailag függtek, így Erdély és a ro-mán fejedelemségek is. Ilyen körben Erdély nemcsak politikai kapcsolatokat építhetett ki, hanem közművelődési erősítésekre is szert tehetett. Már a Bal-

kánon való utak földrajzilag, néprajzilag, történelmileg, gazdaságilag olyan érzelmeket váltottak ki, megfigyeléseket segítettek elő, amelyeket a lejárók érdeemesnek tartottak lejegyezni. Így Borsos Tamás, Tholdalagi Mihály és más követek. A tanulságok áradata szól hozzánk írásaikból, bizonyosságul annak, hogy e követek nyitott szemmel, tanulni vágyó lélekkel jártak-keltek, és tapasztalataikat okulás céljából örökítették meg. Feljegyzéseik a lelki élmény varázsával kötik le figyelmünket.

A Török Birodalomból vagy török fennhatóság alá tartozó országokból történő árubehozattal elsősorban külföldi kereskedők foglalkoztak. A török maga a kereskedést nem igen szerette, azt másokra, főleg a görögökre hagyta. Ezek aztán a birodalmat és a török fennhatóság alá tartozó országokat egészen elárasztották. Adtak-vettek, egyik ország termékeit a másikba hordták. Erdélyben legtömegesebben Szebenben laktak, kisebb számban Brassóban, Fehérvárt, Fogarason. Ugyancsak a Török Birodalomból kerültek be a Spanyolországból odaszármazott zsidók. Előbb szórványosan, Bethlen Gábor szabadságlevele óta számosabban. Gyulafehérvár volt állandó lakóhelyük. Apafi korában az örmények költöztek be tömegesen; főleg Gyergyóban, Szamosújvárt, Erzsébetvároson, Fogarason találjuk őket. A szebeni görögök, továbbá a zsidók és az örmények a nekik nyújtott kiváltság révén zárt testületek gyanánt jelentkeztek. Ugyanis mindegyik nemzetnek saját kebeléből való bírāja volt, aki peres ügyeikben eljár, az országos adót tőlük beszedte. Törökországból sok cigány költözött Erdélybe. Nekik is külön bírájuk (vajdájuk) volt. A század végén két társaságot alkottak és aranymosással foglalkoztak. A kincstárnak meghatározott mennyiséget voltak kötelesek beszállítani, a többi arannyal szabadon rendelkezhettek. Megélhetésük más forrása volt az állam engedélyével végzett szerencsemondás és varázslás.⁶⁶ A század végén tömeges bolgár betelepülés is történt. A bolgárok azt kérték, hogy az összes városokban szabadon kereskedhessenek és nekik is külön bírájuk legyen, aki néhány öreggel ügyeikben ítéletet mondjon.⁶⁷ E nem-

66 Boldizsár aranyos-cigány privilégiumának copiája. Kece, 1699. jún. 25. Apor István Leveles könyve [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy lt. II. Rokonságok. – Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez II. Bp., 1888. 448].

67 Puncta populi Bulgarici. Fehérvár, 1700. február 8. [Apor I. Leveleskönyve i. h.].

zetekhez számítandók a morva iparosok is, akik Bethlen alatt beköltözve szintén saját bírójuk alatt éltek.

Itt tehát több nemzet hasonló társadalmi szervezetbe tömörüléséről van szó, akik számukkal Erdély népességét növelték, emellett gazdasági, kereskedelmi, ipari életét, szóval közművelődését előbbre vitték, és így számottevő tényezőkké váltak.

Jogi elkülönülésük látszólag az ország rendjéhez való simulást nehezítette, a tényleges helyzet azonban ennek az ellenkezőjét mutatja. Bethlen Gábor a zsidóknak adott kiváltságlevelében kiemelte, hogy a háborúban kárt szenvedett ország helyreállításán kívül az a célja, hogy a különböző nemzetek bejövételével Erdélyt kiművelje.⁶⁸ A zsidókat egyenesen a morva anabaptisták kiváltságaiban részesítette. A kereskedő nemzetek tényleg az országhoz tartozás gondolatában teremtettek maguknak jövőt megélhetésük biztosítására. Ennek a jele, hogy görög kereskedőkkel találkozunk azután is, miután Erdély a Portától elszakadt. E görögök mellett, hogy Szebenben állandó szállást tartottak, más helyeken is házakkal, örökségekkel rendelkeztek az országban.⁶⁹

A hasonulás nem ment egyszerre, mivel a bejövő kereskedők ellen a hazai kereskedelem védekezett. Az erdélyi és a csatolt részekből (Partium) való kereskedők ugyanis éppen nem hiányoztak Erdélyből, nemesek, nem nemesek egyaránt. Ezek nemcsak kifelé szállítottak, hanem külföldről árukat is hoztak be. Védelmükre az országgyűlés többször hozott végzéseket. Például vásárlás céljából jó pénzt vihettek ki magukkal; Váradon a török hódoltságából hozott török árukat már a vásár napja előtt megvehették éppúgy, mint a görögök. Sózálítással az erdélyi honpolgárok is foglalkozhattak és kereskedhettek, akárcsak a külföldi kereskedők.⁷⁰

A német részről jött hatás politikailag, a törökkel szemben, a kereszténység védelme kötelezettségének ébrentartásával nyomult be Erdély közelébe. E kérdés irányította az Erdély megsegítését célzó szándékokat és teremtett ismételten nehéz helyzeteket. A két világnézet, politikai hatalom ellentétéből Erdély

68 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII.* 143–144.

69 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek III.* 391.

70 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek III.* 117, XI. 48, 195, XIV. 126, XV. 185.

többször a közművelődésnek felszámolhatatlan kárával került ki. Észrevehető, hogy a német világ Erdélyben gazdaságilag építő szándékokat is árult el. Így az állam-jövedelmeknek 1552. évi,⁷¹ a kincstári birtokoknak 1602. évi összeírása⁷² a többtermelés, a szakszerűségre való törekvés gondolatát hordozta. Erdély kétszeri megszállása, a német katonaság beözönlése, a német származású fejedelemasszonyok udvartartása, a velük jövő német kíséret hatása a nyugati kapcsolatokat kétségkívül erősítette. Észrevehető az is, hogy az impériumváltozások idején a német kereskedők áruai tömegesebben kerültek be Erdélybe.

A hazai kereskedők védelmét és foglalkoztatását akarta erősíteni az az általános elv, hogy a külföldi kereskedők áruikat csak bizonyos helyekig hozhassák be. Ott tőlük vegyék meg őket a hazai kereskedők és ezek hozzák azután forgalomba. A Moldva-Havasalföld felől jövő kereskedőknek Brassó külvárosában, a Karánsebes, Lugos, Lippa felől jövőeknek meg Szászvároson kellett áruikat lerakniok. Nagyvárad elfoglalása után (1660) Bánffyhunyd vált ilyen lerakódóhelyé.⁷³

A külföldiek azonban e rendelkezést lépten-nyomon áthágták, ami a belöldi kereskedők tiltakozását váltotta ki. Az országgyűlés ismételten hangoztatta tehát, hogy az idegenek a megjelölt helyeknél ne jöjjenek beljebb. Az ilyen kereskedők azt is megtették, hogy egymástól vették össze az árukat és a hazai kereskedők elől elvonták őket. Könnyen észrevehető, hogy az ilyen közvetítő kereskedelem az árakat emelte, azért az országgyűlés közben úgy határozott, hogy a vásárlók az árukat a bejövő idegenektől közvetlenül vegyék meg.⁷⁴

Mivel görög kereskedő volt legtöbb, ezek ellen hangzott el a legtöbb kifogás. Azonban az ország végül is kénytelen volt belátni, hogy az ő behozataluk révén a török áru mégis olcsóbb, mintha az erdélyiek maguk járnának utána, továbbá, hogy a görögöktől olcsóbban lehet vásárolni, mintha „oda felvaló”, azaz a magyar Felvidéken át hozott áruk kerülnek Erdélybe.⁷⁵ A görögök főleg nyers bőrökkel,

71 *De proventibus regis in Transylvania etc.* Engel, *Gesch. des Ungr. Reiches und. seiner Nebenländer.* II, III.

72 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek V.* 162–174.

73 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek III.* 117, XVI. 174.

74 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XVIII.* 317.

75 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek III.* 391, VIII. 127.

köztük vad-bőrökkel kereskedtek, de ezeken kívül hoztak be sok mindent, köztük fűszereket, bőrkészítményeket, ruhaneműeket, köztük sok selymárut is.

A törökországi, továbbá velencei, bécsi, németországi, lengyelországi áruk behozatalára 1672-ben német vezetővel az élén külön Keleti Társaság (Orientalis Compania) alakult, olyan módon, hogy Fehérvárt boltokat nyitva, áruikat ott az erdélyi kereskedőknek eladják.⁷⁶ Ezek azután az árukat Erdély városaiba szanaszét hordozzák. E társaság tehát még inkább fokozni akarta a behozatalt, amely az említett helyekről a fejedelemség egész ideje alatt ide irányult. Ugyanis török, olasz, német, rác kereskedők itteni állandó szereplése az erdélyi történeti forrásokból kimutatható. Erdélybe a két román fejedelemségből is állandón kerültek be áruk. Havasalföldről arzén, berbécs, nyers ezüst, Bethlen Gábor korában sertések, különböző színű téglák. Keresett volt a havasalföldi bor. Apafi fejedelem sok bort vásárolt, amelyet korcsmáztatási jogánál fogva kiméretett. Faolaj, török édesség, rizs, csuka, juh, len kerül be onnét bőven Erdélybe.⁷⁷ Mindkét fejedelemségből borneműket is hoztak, a háromszékiek gabonát szoktak e helyeken vásárolni. Moldvai só behozataláról is olvasunk. Moldva-Havasalföld felől a görög kereskedők állandóan szállítottak Erdélybe árukat. Lugos, Karánsebes vidéke szűk termés idején a Török Birodalomból élt.⁷⁸

Mind e behozatal közművelődési jelentősége az, hogy a külföldiek az erdélyieket ellátták a szükséges cikkekkel. Emellett a hazai kereskedők is nagyobb elfoglaltsághoz jutottak, a lerakodó helyeken átvett árukat ugyanis ők hozták forgalomba. Ugyanúgy ők gyűjtötték össze az olyan árukat, amelyeket külföldi kereskedők az országból kivittek. Az országgyűlés tiltakozott az ellen, hogy a külföldi kereskedők faluról falura, havasról havasra járva gyűjtsenek kiszállításra való élelmiszereket.⁷⁹ Így a külföldi kereskedők a hazai kereskedelmet fellendítették és egyben a jólétet emelték.

Megfigyelhető, hogy a szükséges árukkal való ellátás előnyét minden társadalmi osztály élvezte. A vételbe és az eladásba ugyanis a jobbágyság is bele-

76 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XV. 318.

77 Ștefan Meșuș: *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardeal până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1921.

78 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* III. 139, 437, XIV. 398.

79 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XVI. 174.

kapcsolódott. Az egykorúak a jobbágyságot sokszor szegénység nevezet alatt említik. Kevesebb vagyonuk dacára azonban ők is bejártak a vásárokra, hogy ott fölös búzájukat eladják, ugyanúgy állataikat értékesítsék. Csak így tudtak vásárolni és így teremtették elő a pénzt, amely adófizetésre kellett.⁸⁰

A behozatallal az életszínvonal emelkedett, Bethlen Gábor rendelete ti., hogy a külföldi árusok ne csak közönséges árukat hozzanak, hanem mindenféle vont aranyat, ezüstöt, bársony-, selyemanyagokat is,⁸¹ amellet tanúskodik, hogy az erdélyi öltözeteket értékesebbé, szebbé akarta tenni. Értékesebb anyagot, tehetségükhöz mérten, a nemeseken kívül a jobbágyok is vettek.

Jelentős tényező, hogy a behozott áruk egyben mintául is szolgáltak. A külföldi kereskedők nyersanyagot, feldolgozott árut egyaránt hoztak be és a műipart fejlesztették. Az egykorúak megállapítása szerint az erdélyi műipar fejlesztésére szükség volt. Apáczai Cseri János gyulafehérvári székfoglaló beszédében hangsúlyozta is, hogy műipari dolgokban Erdély idegen segítségre szorul.⁸² A század végén Apor István kincstartó meg úgy vélekedett, hogy minden foglalkozásból legalább két iparost kellene a felsőbb részekből Erdélybe hozni, hogy ezek a városokban elhelyezkedve, tőlük a mi embereink tanulhatnának.⁸³ Sok esetet lehetne felhozni arra, hogy az erdélyiek a külföldi iparcikkeket tényleg utánozták is. Így például: cáp (kecske) bőrből német módon készített pár szekernyéről (hosszúszerű saru) olvasunk; brassói posztóból abaruha (durva fehér vászon) készült; német módra formált cipellőt, Erdélyben előállított cáp-bőrből kordován (kordovai), azaz török bőrcsizmát, német mintára rakott szép tarka, összejáró virágú nagy kályhát említenek.⁸⁴ Elterjedtek a morva anabaptisták („új keresztények”) áruai az ipar sokféle ágából (posztó, kés, szíj, agyagedény, kályhacsempe stb.).

A törököknek a magyar területről való visszaszorításával politikailag nagy változás következett be. Ettől kezdve nem Konstantinápoly, hanem Bécs lett az erdélyiek fő bevásárlóhelye. Erdély nem kapcsolódott be közvetlenül a magyar

80 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* III, 499, V. 581, VIII. 98.

81 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. 299.

82 Király István: *Apácai Cseri János művelődéstörténeti jelentősége*. Marosvásárhely, 1911. 27.

83 Apor István br. Kleinburgnak. Kece, 1696. október 22. [Apor Leveleskönyve, i. h.].

84 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VI. 134, 144, VIII. 277, 279, 297, 331.

közigazgatásba, hanem mint külön országrészt Bécsből kormányozták. Az oda vezető út megrövidült, mivel nem kellett az egész Felvidéket az utazóknak megjárniok. Az Erdélybe bevezetett postakocsi ugyanis Debrecenen át rövidebb úton vitte fel az utasokat. Ilyenek meg bőven akadtak. Részből egyes-bajos dolgaik miatt kellett feljárniok, részből világot látni rándultak fel, vagy az új idők kívánalmainak megfelelő bevásárlásokat tettek. A kor divatja szerint több olyan útinapló íródott, amelyek beszédesen tárják fel a látnivalókat, amelyek közé Bécsben az egyszerűbb életmódhoz szokott erdélyiek kerültek. Nyugati szokásokat figyeltek meg, élénkebb időtöltést, kényelmesebb lakásberendezéseket, nagyszámú építkezéseket ismertek meg. A következő lépés már a saját sorukkal való összehasonlítás és a fényűző életnek utánzása lett. Az új szokások a gazdagabbak, sőt részből a szegényebbek életébe is beszivárogtak.

Az erdélyi egyszerűbb életmód folytonosságában ezzel bizonyos törés következett be. A természetes fejlődés rovására tömeges újítás zavarta meg az eddigi életmenetet. A változást a nyugati műveltség térhódításának is lehetne felfogni, ha a hatás nem járt volna káros következményekkel. A most bekövetkezett rangemelésekkel azonban nagyobb lett a különbség ember és ember között, a főnemességnek nagy költségekkel járó eladósodása a jobbágyság nagyobb megterhelését vonta maga után. A német tisztviselők beözönlése miatt meg erdélyiek kerültek háttérbe. A kor írói (Apor Péter, Rettegi György, Cserei Mihály) élénken szemléltetik azt a befolyást, amely alá főleg a magasabb társadalmi osztályúak kerültek. Megállapítható azonban az is, hogy az új idők a népi művelődés természetes folyamatát nem tudták veszélyeztetni.

2.

A XVII. század második fele, amelyre jelen tanulmány szorítkozik, Apafi fejedelem uralkodási idején túlmenőleg még egy évtizedet foglal magában. A leűnt török világ után tehát erőteljesebb nyugati hatás megindulását tárja élénk. A sokágú és széles mederben folyó közművelődési beáramlás rendszeres ismeretése mindenesetre szélesebb kifejtést igényelne, de az ingóság-összeírásokra, mint forrásokra szorított tanulmány a kor társadalmi életéhez inkább csak adatokat kíván szolgáltatni.

A kínálkozó források fennmaradása mindenesetre nagyon esetleges. A gazdagabbak saját javaiknak összeírását, már az öröklések és értékmegállapítások miatt is, inkább szorgalmazták, mint a kevés vagyonnal bíró szegények. Azonban a gazdagabbak ingóság-összeírásából is a szegénység helyzetére sok következtetés vonható. Az ingóság-összeírások adataihoz az országgyűlési végzések, az árszabályzások is sok kiegészítéssel szolgálnak.

30. Széki gróf Teleki Mihály Erdély főgenerálisa, I. Apafi Mihály fejedelem főtanácsosa

A tárgyalt korban Bánffy György, Apor István, Teleki Mihály voltak a leggazdagabb emberek Erdélyben. A Bánffy család vagyon-összeírásából megvan a gyalui vár ingóságainak a leírása,⁸⁵ megvan Apor István Kolozsvárra gyűjtött holmijának jegyzéke,⁸⁶ Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházának inventári-

85 Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944.

86 Apor István Kolozvárt lévő egyet-másinak regestruma [Erd. Nemz. Múz. It. Bánffy cs. It. II.

uma,⁸⁷ amellelt Telekinek értékes levelezése.⁸⁸ Bánffyt és Aport Bécsben annyira elragadta az újdonságok varázsa, hogy bevásárolásokra nyolcvanezer forintot költöttek. Az említett összeírásokból Apore a legkimerítőbb és egyben legértékesebb. Az ő összeírásában felsorolt sok öltözet közelebbi megismerése már magában véve nyeresége az irodalomnak.

A Kornis család egyik tagja: Kornis Gáspár és felesége, Csáky Mária, ugyanez időben a fallal kerített Besztercére menekítették értékes tárgyaikat.⁸⁹ Csáky Mária mesés ékszereinek jegyzéke is megvan.⁹⁰ Az ő személye már a század végén alakuló új főnemes asszonynak, „a dámának” ruha-kellékét tárja elénk. Román forrás Brancovici Száva és György testvére 1680. évi ingóság-összeírása,⁹¹ amelybe a Korda család javaiból is sok tárgy belekerült.

A szászok sem maradtak külföldi hatás nélkül, bár az ő iparuk igen fejlett volt és régi időtől fogva szállítottak külföldre is. Így, amikor János Zsigmond fejedelem II. Szolimán török császár meglátogatására készült, kíséretének felszereléséhez a szászok is hozzájárultak.⁹² Tárgyaik között török szablya, török cérna fordultak elő. Az Erdélybe dél felől jövő kereskedők áruikat Brassóban, Szászvároson rakták le, ezekből tehát a szászok is vásároltak. Délről főleg fűszerek, prémek kerültek hozzájuk.

Az ingóság-összeírások szellemi és anyagi hatásokat egyaránt tüntetnek fel. Széles tehát az a terület, amelyre a megfigyelések reávilágítanak, bizonyosságául annak, hogy a közművelődés az egyének és tömegek ízléséhez és szükségleteihez mérten sok vonatkozásban nyilatkozik meg.

Rokonságok].

87 Inventarium universorum bonorum mobilium et immobilium circa curiam nobilitarem Ozd Sz. Peteriensem.. pertinentium. Factum dic 14. Sept. (16) 79 [Erd. Nemz. Múz. lt. Teleki László lt.].

88 Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése.

89 Kornis Gáspár és Csáky Mária asszony árvái Besztercén lévő letett portékái registruma 1688 [Erd. Nemz. Múz. lt. Kornis lt.].

90 Néhai Csáky Mária asszony Kornis Gáspárné asszony ezüst és egyéb clenidiuminak inventariumja, pecsételve, subscribálva 1688. die 31. Iulii. No. 26. [no.].

91 Inventarul averii Mitropolitului Sava Brancovici și a fratelui său Gheorghe, confiscată de oamenii lui Apafi la Sibiu în 9 Iulie 1680 [I. Lupaș: *Documente Istorice Transilvane*. Cluj. 1940. I, 368–385].

92 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* II. 317–318.

Az egyházi művészet terén, az egyes családokat tekintve, a természetes behatások az erdélyi törvény következményei. E szerint az egyes helyeken a kisebbségben maradt vallások imaházait tarthattak fenn, a nemesek meg saját használatukra, saját vallásukból való papot alkalmazhattak. A főnemesek tehát birtokaikon a maguk és jobbágyaik részére magánkápolnákat rendeztek be, az istentisztelethez szükséges eszközökkel szerelvén fel őket. Hogy csak néhány névre utaljunk: Czegei Vass János, aki Olmützben, Prágában is tanult, kiváló jezsuitákkal, így Vásárhelyi Dániel győri, az erdélyi származású Forró György nagyszombati rektorokkal, továbbá a híres bibliafordító Káldi Györggyel állott levelezésben és tőlük értékes egyházi tárgyakat kapott. Vásárhelyi réztáblába vésett szép szentképet, szép veres karmazsinba (sötétvörös színű török posztó) kötött Bibliát küldött neki. Forró Vassnak Rómában kegytárgyakat szerzett. Az ilyen kegytárgyak iparművészetileg számba jövő alkotások. Vassnak 1634-ben kelt végrendelete leltárszerűen sorolja fel az ereklyéket, amelyeket ide-oda szánt. Ébenfából készült Rómából hozott kegytárgyat, Rómában ezüstbe foglalt és nyakban hordozott más ereklyét, ezek tartására ébenfából való ládácskát. Bőven voltak templomi eszközei: képek, miseruhák, kehely, szentségtartó, ezüst gyertyatartó, házainál táblás oltárok, kék bagaziával (vászon) bélelt oltárterítő. A Kornis család birtokában miseruhák, skófiummal (arany, ezüst török fonál) varrott kehelytartó, egyházi ruhák, kelyhek stb. nagyobb számmal tűnnek elő.⁹³ Apor István holmija között más tárgyakkal együtt sok egyházi szert találunk.

Az egyházi szerekből sok nem Erdélyben készült. Apornak Bécsből való műremek-szentségtartója, szent olajos óndoboza ma is megvan. Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházában meg úrvacsorához való asztalt látunk. Brancovici Száva püspök ingóság-összeírásában ciprusfából előállított zománcos keresztokról, skófiummal varrott vagy keleti gyöngyökkel díszített egyházi ruhákról olvasunk. Ilyen: fehér-sárga skófiummal, gyöngyökkel igen gazdagon ellátott fekete bársony püspöki sapka, továbbá 13 darabból álló selyem, gazdag püspöki öltözet. Némelyike skófiummal varrott, gyöngyösek is vannak. A tárgyak között található a gyöngyház-aszüstös-aranyos püspöki mankó (pásztorbot). A

93 Kéziratai Erd. Nemz. Múz. gr. Wass lt.-ban.

görög-keleti papok a szertartáshoz szükséges ruháikat Havasalföldről szereztek be.⁹⁴ Látható tehát, hogy olasz, német, török, bizánci hatások bontakoznak ki az ingóság-összeírásokból.

Az egyházi szerek szemlélése a található könyveknek a megfigyelésére vezet rá bennünket. A papi imakönyvek, halotti beszédgyűjtemények, magyar nyelvű egyházi könyvek mellett bőven akadunk külföldi szerzők műveire is. Vass János könyvei szép értéket képviseltek, Teleki Mihály udvarházában több polcon állottak a könyvek, Brancovici Száva magyar, deák nyelvű és keleti rítusú könyvei tűnnek fel. Román könyvek nyomtatására külön nyomdával rendelkezett. Az idegen könyvek nagy tömege főleg Apor István ingóság-összeírásában szemlélhető. Ő a kolozsvári jezsuitáknál tanult és könyvei összegyűjtésében is a jezsuiták műveit részesítette előnyben. Könyveinek száma mintegy százra rúg. Nagyszámú magyar nyelvű vallásos műveken kívül latin klasszikusok, egyéb irányú könyvek nagy tömege lep meg bennünket. Neves teológusok munkái gazdagítják gyűjteményét. Hogy csak néhány nevet említsünk: Toledus Ferenc, Becanus Márton, Avancini Miklós, Posnaniensis Péter, Collatus Lajos, Albertini Ferenc, Kreitzen Károly, Abelli Lajos és a híres könyvnyomtató, Plantinus Kristóf nevei fordulnak elő. Ez utóbbi Zsámboki János híres magyar humanistának volt a barátja. A könyvek között szerepel a bécsi könyvek jegyzéke, tehát Apor figyelemmel kísérte a tudományos irodalmat és vásárolt annak régi és újabb termékeiből. Benne tudatos könyvgyűjtőt ismerünk meg, aki a kor könyvbarátai között méltán megemlíthető. Írásaiban Vergiliusra, Machiavelli-re hivatkozik; ez képzett emberre vall.

Korismeretet terjesztettek a novellák, amelyek Bécsből Erdélybe is lekerültek. Hetenként kétszer küldték őket nyomtatásban vagy írottan, latin, olasz és német nyelven.⁹⁵

Az ingóság-összeírásokban szereplő könyvek befogadására az udvarházakban akkor még hiányoztak a könyvtárszobák, amelyek a következő század barokk kastélyaiban már rendszeresebbek. Arról értesülünk, hogy az első francia módra épített kastélyt Erdélyben 1668-ban emelték. Közepén nagy teremmel,

94 Metes, i. m. 159.

95 A bécsi alkancellária a Guberniumnak 1696. április 28 [Liber exp. 57. Orsz. lt. Bpest].

jobbra, balra lakosztályokkal, előtte díszkerttel. Apafi Mihály fejedelem ebesfalvi (erzsébetvárosi), fogarasi kastélyaiban már ilyenmű parkkal találkozunk.⁹⁶ Apor német kertészt hozatott Bécsből;⁹⁷ ez azt mutatja, hogy parkot már ő is rendezett be. A parkok kiszorították a gazdasági kerteket, amelyek eddig az udvarházak hasznos hajtó járulékaik voltak.

Az uzdiszentpéteri udvarházban, a tágas ebédlőben zenekar számára készített emelvények simultak a falakhoz, amint ezt az újmódi kastélyok berendezése a következő században már magával hozta. E szentpéteri, újabb udvarházat Apafi fejedelem építtette, s csak később került a Teleki Mihály birtokába. A Bornemisza Anna fejedelemasszony nevével és címerével ellátott szarvasagancsos függő gyertyatartók azonban továbbra is őrizték a fejedelmi birtoklás emlékét. Az ebédlőben, az ún. ebédlő-palotában meg a terem oldalába vájva két zenekar számára is készült festett deszkával borított oszlopos állvány.

Apafi fejedelem és külön a fejedelemasszony udvari zenekarának összetétele is ismeretes. Azon az úton jártak tehát, mint az előző fejedelmek, akik általában kedvelték a zenét. Már az anyja révén olasz származású Izabella királyné kiváló zenebarát és játékos volt. Fia, János Zsigmond, is hasonlított hozzá. Báthory István páduai diák korában szerette meg az olasz zenét, és itthon is zenekart állított össze. Halála után a zenekar Báthory Zsigmond fejedelem udvarába került.⁹⁸ Fejedelmi eskütételénél olasz zenészek szerepeltek és szórakoztatták a 12 asztalnál leült vendégeket. A városház tornyában, majd az étkezés alatt ugyanez alkalommal a ház előtt trombitások és dobosok foglalkoztatták a hallgatókat.⁹⁹ Olyan hangszerekkel tehát, amelyek az erdélyiek lelkéhez közel állottak és a szomszédos népek hangszereihez jobban idomultak. A Bethlen Gábor lakodalmára küldött török basa is dobszó és sípok között vonult be a városba.¹⁰⁰ II. Rákóczi György menyasszonya érkezésekor török és lengyel sípok harsogtak,

96 Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. Bp., 1880. 5, 19.

97 Apor I. 1697. évi kiadási jegyzékéből [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy lt. Korda-iratok. Apor István és más Aporok].

98 E. Haraszi: *Etienne Báthory et la musique en Transylvanie* [E. Báthory roi de Pologne prince de Transylvanie.] Cracovie, 1935. 71–87].

99 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* III. 99.

100 *Erdélyi Múzeum*, 1893. 183–190.

II. Apafi Mihály fejedelmi jelvényei hozatalakor dob, trombita, török síp hangjai hallatszottak.¹⁰¹ Apafi Mihály érsekújvári látogatásakor a török táborban fúvóhangszerek szóltak.¹⁰² E hangszerek között legjellegzetesebb a török síp vagy tárogató síp. Ez Erdélyben is nagyon elterjedt és kiszorította a dudát vagy tömlő-sípöt A török síp szerephez jutott Apafi Mihály és felesége zenekaraiban is. A fejedelem zenekarában 1666-ban volt 5 trombitás, 1 török sípos, 1 virginás, 2 hegedűs. A fejedelemasszony zenekarában 1683-ban 10 trombitás, 3 sípos, 1 virginás, 5 hegedűs.¹⁰³ A virgina a mai zongorát pótolta.

Most tehát, amikor Teleki Mihály egyik leányát férjhez adta és a zenekari állványra szüksége volt, valószínűleg ilyen hangszerek szólaltak meg újra a teremben. Vagy talán úgy történt, mint II. Rákóczi György lakodalmakor, amikor német, magyar és cigány zenéről olvasunk.¹⁰⁴ A cigányok rendszeren kettősben jártak. Az egyik lantot vagy tamburát pengetett, a másik hegedűn játszott. A török hegedű a guzlicához hasonlított.

Beszédesen szóltak az inventáriumok a virágokról, amelyek között török eredetűek is vannak. Még beszédesebben az illatszerekről, melyek közül több orvosságul is szolgált. Több asszony nevet szerzett magának azzal, hogy az udvarházakban szokásos patikaládában hatásos gyógyító szereket tartott készenlétben. Az ilyen asszonyok ismereteiket az orvosoktól tanulták vagy egymástól lesték el tudományukat.

Teleki Mihály felesége, Veér Judit részére Eperjesről küldött orvosságokat, miután felesége betegségét ott bő szóval ismertette. A Görgei nevű orvos ígerte, hogy maga is eljön Telekiékhez Kővárba.¹⁰⁵ Bethlen Gábor a zsidóknak a kiváltságlevelet Szasza Ábrahám zsidó orvos közbenjárására adta ki. Ez az orvos azonos lehet a Salza (rossz olvasás révén) nevű orvossal, aki a fejedelem gyógykezelése végett Konstantinápolyból Erdélybe érkezett. E kiváltságlevelében a fejedelem a zsidó orvosoknak szabad bejövételt biztosított. Magánosok is fordultak a törökországi orvosokhoz tanácsért. Így Szalánczy István a fővezér

101 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* X. 357, XVIII. 25.

102 *Török történetírók* (Karácson Imre ford.) III. 326.

103 *TTár.* 1894. 557–563, 1893, 161–165.

104 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* X. 360.

105 Teleki Mihály levelezése. IV. 487–488.

főorvosától, Simonitól kért receptet. Réthi István kapithia is járt orvos után, hogy az a Portáról Erdélybe jöjjön.¹⁰⁶ A keleti orvosok hatásának tulajdonítható, hogy Erdélyben különleges orvosszerek terjedtek el. Így Bornemisza Anna patikaládájában emberkoponya, sárkánypor, kígyószarv, sárkányvér orvosszerek nevével találkozunk.¹⁰⁷

Mindezeknél szélesebb körű az anyagi téren megnyilatkozó hatás a külföldről bekerült áruk révén. Nem tagadható, hogy az anyagi szükséglet mellett szellemi igényesség sem hiányzott, amennyiben a behozatalokból ízlés- és életszínvonal emelkedése figyelhető meg. A férfi ruhaanyagok behozatalának különösen nagy a jelentősége, amennyiben azok széles körben terjedtek el. A jobbágyok is finomabb ruhaanyagokat szereztek be annak ellenére, hogy a nemesség az ellen ismételtlen tiltakozott. Eljárásukat azzal okolták meg, hogy a béres szolgák rendi a gazdáik sorsát többnyire felülmúlja, és hogy a jobbágyok a maguk soruk szerint való közönséges köntösöket viseljenek. Ne hordjanak tehát festett posztóruhát, ilyen nadrágot, gyolcs- és egyéb varrott inget, csizmát, nyuszt-, farkas-, rókabőrös és forintos dupla süveget. Ellenben viselhetnek fehér abából készült ruhát.¹⁰⁸ Az aba keleten teve- vagy kecskeszörből készült durva kelme, Erdélyben durva fehér posztó volt. Tehát házilag is előállítható. E kelmét a nemesek is használták.

A szegénységre, azaz jobbágyságra vonatkozó ilyenmű intézkedések a rendi társadalmi berendezettség egyoldalúságából következőleg a nemesség szempontját vették figyelembe. Látszólagos humanizmusuk a takarékoság elvére támaszkodott, valójában azonban a nemesi tekintély védelmét rejtegette. Kimondták ugyanis azt is, hogy a görög görög ruhát, a zsidó meg zsidó ruhát viseljen, hogy így a ruha nyilvánvalóvá tegye, ki-ki milyen életkövetésre született.

A jobbágy ruha viselésére vonatkozó intézkedések többszöri megújítása mutatja, hogy a mindennapi élet az elméletre rácáfolt, és a ruházkozásban ki-ki vagyonához mért lehetősége szerint öltözködött. A gyolcsing, a szörmés süveg,

106 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. 143–145. Tör. Magy. Áll. Okm. III, 164, I. Rákóczi György és a Porta (Beke-Barabás) 429.

107 Radvánszky i. m. I. 265.

108 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XI. 72, XIV. 115, XVII. 89–90.

a festett posztó ilyen módon állandó használatban maradt. Ennek következménye, hogy a külföldről behozott áruk vagy a finomabb belföldi anyagok a közművelődés előmozdításának jelentős tényezői.

A külföldi ruhaanyagok közül időrendben a boroszlói és a leMBERGI posztó tűnt fel, majd a karasia (kétszer ványolt posztó), a tömött sálya és az igler (iglói) posztó. A Báthory Zsigmond alatt kifejlett fényűzés drága velencei mŰTÁRGYAKAT juttatott Erdélybe. Az országgyűlés azonban megtiltotta, hogy afféle hiábavaló aprólékokért az ország kincse kikerüljön. Egyéb külföldi piacok állandósultak: az olasz (közte a bergamói, veronai), a német (közte a nürnbergi, meissenai), a török (nándorfehérvári), a lengyel (boroszlói).¹⁰⁹

A ruhaanyagok közül gyakran ismétlődtek: a kamuka, juhteve szőréből készült kelme, gyapjú, selyem, gyapot-fonallal keverve; az atlac, nehéz, tömör, fényes szövet, leginkább selyemből; a tabit vagy tafota, habos selyemszövet, elsősorban férfiruhának való; csemelet, habos szövet, teveszőrrel kevert; a gránát vagy skarlát, bíborszínű drága, nehéz posztó; a rázsa, viselőruhának való posztó; a kanavác, könnyű nyári szövet; bagazia (kékre festett vászon); damaszt, selyem, gyapjú vagy vászonszövet; patyolat (batisz) fátýolszerű szövet selyemszállal; fosztán, vászon vagy más vékony szövet; cinadof, vékony gyolcs. Truppai, sziléziai, lengyel gyolcs is előfordul. Bethlen Gábor korától kezdve elszaporodtak az olasz selyemáruk, ilyeneket egyéb helyekről is szállítottak (Bécs, Törökország, Boroszló, Morvaország).

A határvámok, azaz harmincadok is élénken szemléltetik a behozatalt. 1688-ban például a többek között behozott áruk angliai (Bethlen korától általánosan elterjedt viselőruhának való olcsó posztó) és cserkesz, skarlát posztó, aba, kamuka, több színben tündöklő, azaz velencei tafota, török tafota, skófium, török cérna, teveszőr kötél. 1698-ban ilyenfélék mellett a következő neveket találjuk: nikápolyi gyapjú, patyolat, török vászon, teveszőr öv, perzsadrinápolyi-ruméliai áru, fűszerek, gyümölcsök, ruhadíszítésre szolgáló bőr (nyuszt, nyest stb.)¹¹⁰

109 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* II. 69, 182, 382, III. 217, 486, V. 195.

110 Bucsaki Süveges István kimutatása 1688-ból [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. Bánffy iratok. Apor I. levelek]. Az 1698. július 4-i kimutatást l. Apor I. Leveles könyve i. h.

Ha a kereskedők neveit nézzük, ilyen nevekkal találkozunk: Bukuresti György, Bukur Izsák, Tergovistei Nyáguly, Nikápoli Mircse, Ternavai Koszta, Macsói Lepadát.¹¹¹ E nevekből nyilvánvaló, hogy román, bolgár, török, görög kereskedők hozták az említett árukat Erdélybe. A kereskedelem köre ugyanis a XVII. század második felében is nagy kiterjedésű maradt. A XVII. század második felében még a töröknek a magyar Alföldön létekor török, lengyel és németországi áruk behozataláról értesülünk. A már említett Orientalis Compañia is ilyen árukat szállított. A Lengyelországgal történő kereskedelem egyik középpontja a felvidéki Eperjes volt.¹¹²

Különleges eset, hogy 1678-ban Eperjesről egy lengyel leány angliai posztóval megrakodva érkezett Erdélybe. Tizenegy nyelvet beszélt, Kelet- és Nyugat-Indiát bejárta. Harminc év óta utazott már ilyen foglalkozásban.¹¹³

Az erdélyi forgalmat fokozták azok a kereskedők is, akik a török-kozák háború miatt Erdélyen keresztül jártak Lengyelországba, Poroszországba, továbbá Oroszországba. Főleg perzsiai és török árukat vittek.¹¹⁴

Önkéntelenül felvetődik az a kérdés, hogy ilyen behozatal mellett különleges erdélyi ruhaneműekkel találkozunk-e. Az árszabályozások ugyan csak általánosságban említik meg a ruhaanyagokat, azonban közöttük különlegesen is előfordulnak. Ilyenek a brassai posztó, a brassai posztósüveg, a szebeni és alvinci süveg, a (szász) sebesi pakróc, a belényesi lazsnak.

A sok oldalról beszivárgó hatás a jószág-összeírások tanúsága szerint részben a ruhaanyagokra, részben a ruha elkészítésmódjára vonatkozott. Az inventáriumok tömegesen sorolnak fel kész ruhákat, hozzájuk tartozó részek leírásával. A főnemesi díszruhánál tehát a mentét, dolmányt, nadrágot, csizmát, süveget. E ruhákban sajátosan vegyül össze a Nyugatról hozott vagy annak mintájára itthon készült anyag a keleti vagy annak utánzásaképpen helyben előállított anyaggal. Főleg a század végén erős az összekeveredés. Apor István

111 Harmincad-kimutatás 1689-ből, a kereskedők neveivel [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. Bánffy iratok. Apor levelek].

112 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XV. 185, 318, 537.

113 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XVI. 538.

114 *Copia projectorum Camerae porrectum*. Az 1698. év elején [Apor Leveles könyve i. h.]. *Copia proiecta supra tricesimis* Trans. Torda, 1696. aug. 18 [uo.].

ruhatárában például ilyen jellemző összeállításokkal találkozunk: Barackvirágszín sálya mente, nyusztlábbal bélelt, bécsi varrott gombszárok rajta, hozzávaló dolmány, nadrág, nyusztos süveg, aranyos sarkantyús cselebi (magas szárú, a vadászokéhoz hasonló török) csizma, karmazsin vékony selyem zsinóröv. Más öltözet: Hollószínű angolai mente, hiúzmállal (szörmével) bélelt, hozzáillő dolmány, ezüst fonállal (skófiúm), vert gombokkal, nadrággal és sárga kapcával. A kapca harisnyapótló ruhadarab volt, vagy pedig azt bőrből a lábhoz idomítva, rövid harisnyaformára varrták. Vagy: világos meggyszín bársonyból való mente, hiúzmállal bélelt, sárga skófiúm, vitézkötéses gombok rajta, hozzávaló dolmány, testszín angolai nadrág, aranyos cselebi csizma, testszín selyem és ezüst fonálból való öv.

Egyéb ingóság-összeírásokból is lehetne számos példát felhozni, amelyek az anyag-keveredést, közelebről az ízlést bemutatják. A férfiruhában legdíszebb volt a mente. Sálya, violaszín sálya, róka nyakkal, továbbá skarlát-gránát, veres skarlát, angolai mente különböző, többnyire tompább színben, továbbá zöld velencei gránát mente, ugyanilyen nadrág, vagy angolai posztóból készült teljes öltözetek mellett olcsóbb anyagokból készült ruhákkal is találkozunk. Ilyenek a kanavác és aba-mente.¹¹⁵ Idegen ruha-utánzások a horvátos (felhasított ujjú) mente, továbbá a csausz- avagy kocsismente. Ez utóbbiból egyiknek a leírása: zöld-sárga kamukáival bélelt, eleje-hátulja tengerszín tafotával bélelt, kilenc hajszín száras gomb rajta. Utánzásszámba ment a török csonkaujjú mente. Az inventáriumban előforduló ilyen mentén tizenöt ezüst fonállal tarkázott gomb díszlett.¹¹⁶ A mente bélései között báránybőrt is találunk.

A tulajdonképpeni kabát neve dolmány. Ez a XVI. században hosszú, a XVII. században rövidebb, azaz kabátszerű volt. Anyagául veres gránát, angolai posztó fordul elő. Ez utóbbinak a leírása: Fehér angolai skófiúm arany gombokkal, zsinórzattal, fehér angolai nadrággal, mákszín, violaszín angolai dolmány.¹¹⁷

115 Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak regestruma [i. h.]. – Jakó i. m. 168. – Teleki Mihály levelezése. V. 451.

116 Apor I. Kolosvárt levő egyet-másinak regestruma [i. h.] Névtelen összeírása Kolosvárt, 1650. július 13 [Radvánszky, i. m. II, 302].

117 A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban (szobákban) vadnak egyet-mások ez szerint anno 1699. die 17. Decembris [Erd. Nemz. Múz. lt. Lázár lt.].

Egészen könnyű ruha a perzsiái házi öltözet, kétségkívül török területről behozva. A török sapkával is találkozunk.¹¹⁸

Kiegészítő ruhadarab a süveg, amely kalap helyett a fejet borította. Kedvelték a kozák, azaz lapos süveget. A süveg egyszerű vagy szőrmés volt, anyaga különböző. Így volt sálya, kozák, angliai rókás kozák, angliai kozák, fajlandisz (flanel) süveg.¹¹⁹

Mind e ruháknak való anyagot a háznál nagyobb bőségben is tartották időszzerű felhasználás végett. Ez is mutatja, hogy a ruhákat itthon készítették el. Tehát egyes formáktól eltekintve a behozott anyag a hazai ruhaviselet fejlődését nem akasztotta meg. Végszámra állottak: a velencei kamuka, a publikán szín (a zöld szín egy világos árnyalata), a rázsa, az aba, az angliai posztó, a török gránát, a fajlandisz. A ruhadíszek közül kiválnak az övek és gombok. Ezekre vonatkozólag ilyen közelebbi leírásokkal találkozunk: arany-, ezüstgombok, karmazsin selyemgomb, karmazsin selyemből mentére való gombszár; selyem zsinóröv, skófiomos ezüstgomb.¹²⁰

A férfiak hordták a kesztyűt is, azonban eleinte inkább csak télen. Így pézsma, farkas és egyéb szőrmékkal bélelt kesztyűkkel találkozunk. Ismeretes volt a bécsi irhakesztyű. A nyári kesztyű még annyira ritka, hogy Apor István megszólta Boér Sámuel, amikor ez nyári kesztyűvel közeledett hozzá. Törökországból származott el a salavári, azaz a lábra csavart széles posztószalag.¹²¹ Elterjedtek a török keszkenők is. Skófiummal varrott igen szép ilyen keszkenő található Apor inventáriumában. Teleki Mihályné cinadof keszkenőt ajándékozott Thököly Istvánnak, amennyiben a patyolat anyagot nem találta elég tisztességesnek.¹²²

A nemesi férfi díszruhához tartozott a kard, amelyet török díszítésekkel is elláttak. A türkizekkel, korallokkal foglalt dísztárgyak és ékszerek Törökországból

118 Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak regestruma [i. h.].

119 Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak regestruma [i. h.].

120 A szárhegyi udvarháznál levő boltokban vadnak stb. [i. h.]. – Lupaş i. m. 368, 371.

121 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. 381, X. 345. – Cserei pótléka Apor P. Met. Trans. művéhez 463.

122 Teleki Mihály levelezése IV. 7.

ból kerültek be.¹²³ Így a Kornis családnál Besztercén volt veres bársonyos, türki-
zes portai kard, selyem majccal (szíj helyett használt zsinór) felkötve. Gyermekek
nek való aranyos portai kardocskával is találkozunk, amelyet veres bársonnyal
borított szíjjal kötött fel. Egyik Kornis tulajdona: nemes sparde (spada) ezüstös
markolattal, veres bársonnyal ezüstösen borítva.

A férfi lábbelinek való anyagot jórészt Törökországból szereztek be. A törökországi feldolgozott bőrök közül Erdélyben leginkább a kordován, a szattyán, a bagariabőr terjedt el. A bagariabőrt halzsírral és nyírkátránnyal itatták, ami annak átható szagot kölcsönzött. Vörös és fekete színben került feldolgozásra. A szattyán kecske- és juhbőrből előállított finom bőr. A kordovánnak az anyaga vastagabb kecskebőr, vörös, sárga, fekete színben használatos.¹²⁴ Az erdélyiek a bőryananyagokat vagy Törökországból szereztek be, vagy készítéseket utánozták. Mivel szerették az élénk színeket, e bőrök kedvelté lettek mindenemű bőrkészítmény előállítására. A piros színt karmazsin szóval jelölték.

Így az Erdélyben készült török karmazsin csizma, papucs, kapca, saru, törökországi sárga kordovánból való öreg száras csizma, kapca, papucs, fekete kordovánból előállított csizma mellett valóban Törökországban varrott sárga szattyáncsizma, szófiai, nándorfehérvári csizma fordulnak elő. A török származás egyhangúságát a XVII. század második felében már a bécsi kapca élénkíti. A brassai kordován csizma is honi feldolgozásra utal.¹²⁵ Az egyes inventáriumok kordován, szattyán, bagariabőrök felhalmozásáról beszélnek. Ez azt mutatja, hogy a török bőröknek vagy azok utánzásának a közszükséglet kielégítésében nagy szerep jutott.

A férfiruhákban mutatkozó hatás jelentkezik a női ruhaneműeknél is. A boroszlói, lemergi posztóból való szoknya, a karasiából készült hosszú ráncos szoknya¹²⁶ mellett az összeírások bőven sorolnak fel egyéb külföldi anyagokból előállított szoknyákat. Ezek között van kanavác szoknya arany galanddal (aránylag keskeny s hosszú szalaggal) az alján, zöld virágos kamuka-szoknya,

123 Frecskay János: *Találmányok könyve*, I. 109.

124 Frecskay János *Képek az iparos világból*, 130.

125 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. 278–279, 329–331, 352, 384, 395, 443, 452, 460. Apor István Kolosvárt lévő egyet-másának regestruma i. h.

126 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* II. 69, 182, 382, VIII. 287, 339.

bagaziával bélelve, alól keskeny galand prémmel; veres tarcenella (háromszorosan sodrott szálból nehéz selyem) szoknya.¹²⁷ Egy ismeretlen kolozsvári nőnek három szoknyája közül egyik tengerszín virágos atlac vállastul, arany prémmel rajta; virágos kamuka vállastul, arany prémmel; zöld kanavác váll nélkül. Egyik Haller-leánynak szoknyája fehér virágos ezüstös tabit, gyenge arany prémmel. Más tabit szoknyája zöld virágos, arany prémmel, a válla zöld bársony. A szoknya előtt az előruha, azaz kötény fehér fátyol skófiummal varrott, hollószín kamuka.

A női ruhadarabok között a szoknya lévén a legfontosabb, az inventáriumok ezt írják le legrészletesebben. Amennyiben a szoknya volt a leginkább divatálló, a XVII. század második felének ruhaízlését is szemlélteti. Anyáról leányra öröklődött, így a családi értékállománynak jelentős része, különösen, ha drága díszekkel volt felékesítve.

A szoknya mellett említendőek a kék gránát galléros menték,¹²⁸ az arany-ezüst skófiummal varrott és fekete bársony nyusztos női kozáksüvegek.¹²⁹ A süveggel takart haj már nyugati mintára is formálódott. Így Teleki Mihály Anna leányának német kontyáról történik említés. A vendég hajak (paróka) sem hiányoztak.¹³⁰ Általában a nemzeti ruhahordás rovására a század végén már a nyugati nemzetközi ruha is fel-feltűnik. Apor István épen Apor Péter elsőszülött leányának kerestet Bécsben ruhát: gyermeknek való német öltözetet.¹³¹

A folyamat tehát megindult s a következő században már a nők között is erősen tért hódított. Ennek jele már most az ezüstös nyelű „árnyéktartó” (napernyő) és a legyező. A szobai legyezésre szolgáló szalma és lófark legyezők mellett szerepelnek a kerekded fára feszített festett vászon, az ezüstbe foglalt női legyezők. Zsidó legyezővel is találkozunk.¹³² Csáky Mária egyik ezüst legyezőjében szerecsen

127 Apor István Kolozsvárt lévő egyet-másinak regestruma [i. h.] – A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.]. – Lupaş, i. m. I. 373.

128 Névtelen összeírása Kolozsvárt stb. [i. m. II, 302].

129 A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak stb. [i. h.].

130 Teleki Mihály levelezése. IV, 262. – Néhai Csáki Mária, asszony.. clenodiuminak invent, [i. h.].

131 Apor István, Kálnoky Sámuelnek, Kece, 1700. március 29. [Leveles könyve, i. h.].

132 Néhai Csáki M. asszony.. clenodiuminak invent. [i. h.]. – Inventarium universorum bonorum.. circa curiam nob. Ozd. Sz. Peteriensem, etc. [i. h.]. Apor I. Kolozsvárt lévő egyet-másinak regestr. [i. h.].

kézbe fogott fehér darutoll, a másokban fekete strucctoll lengett. Ő már a következő század nagyúri női mintájára kis óraformára készített aranyos „szagló”-val (illatszertartó) és rengeteg ékszerrel rendelkezett. Ezek között több száz keleti gyöngyből összefűzött nyakláncok is voltak. Bornemisza Anna fejedelemasszony is nyolc aranyat küldött az erdélyi állandó követnek, kapitihának Konstantinápolyba, hogy rajtuk egy kevés gyöngyöt, zöld smaragdot vásároljon.¹³³

Nyugatról korán kezdett terjedni a kecske- vagy juhbőrből német módon, kötösen készült, magas sarkos¹³⁴ cipellő.¹³⁵ Ennek használata utóbb is megmaradt. Anyagfelhasználás szempontjából említést érdemelnek a vetkező tafota (hálóing), körülötte keskeny csipkével, továbbá az aranyos cinadof lepedők.¹³⁶

A férfi és női ruhákon kívül számos olyan ruhanemű, szobátárgyak és „más egyet-mások” tűnnek szemünkbe, amelyek a lakásokban a család közös használatára szolgáltak. Ezek kiválasztásában sok gyakorlatiasság nyilatkozott meg, kiválogatván azt, ami a legalkalmasabb. E tárgyak egyben a családi és a mindennapi életre is rávilágítanak, érzékeltetvén az idegen beáramlást.

A legértékesebb tárgyak közé tartozik a szőnyeg, amellyel a szoba padlózatát, asztalait vagy a falait díszítették. Az inventáriumok a szőnyegeknek nagy tömegét sorakoztatják fel, ezek közül számos külföldről került be. A görögök perzsiai skarlát szőnyeget hoztak Erdélybe, úgyhogy a skarlátszőnyeg, a portai selyemszőnyeg az egyes családoknál fellelhető.¹³⁷

Más tárgy a paplan. Bagaziával készített, karmazsin színű tafotával bélelt, továbbá köröskörül nyusztal bélelt tafota paplan, veres kamukával bélelt atlas paplan mellett¹³⁸ valódi tarka török paplannal vagy török kaftánból átalakított paplannal is találkozunk.

A kaftán (felöltő köntös) tömegesen került Erdélybe. A fejedelem, a tanácsurak, az udvari előkelőségek, a portai követek a törököktől ünnepélyes

133 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XV. 151.

134 A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.].

135 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. 277, 329, 454.

136 Haller leány kelengyéje a XVII. század végéről [Radvánszky i.m. II. 405].

137 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. 386, 445. – Apor I. Kolosvárt lévő egyet-másinak regestr. [i. h.]. – Lupaş, i. m. I, 375.

138 Apor I. regestr. [i. h.].

alkalomkor ilyen kaftánokat kaptak ajándékba. Felvételük tehát a török előtt megtisztelésszámba ment. Hordásukat megkönnyítette, hogy a kaftán hasonló volt a XVI. századbéli hosszú magyar dolmányhoz. Az urak tehát azt dolmány helyett is viselték.

A kaftán anyagánál fogva bélésnek is alkalmas volt, mint ahogy gránát női mente béléséül, paplanbéléséül fel is használták. Annál inkább alkalmas volt paplankészítésre. Zöld-fehér, veresfehér-kék kaftánról szólnak az inventáriumok. Aranyos selyem paplan-kaftánról is olvasunk. Apor István egyik kaftán paplana zöld sima tafota volt, a kerülete nyusztal bélelt.¹³⁹ Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy finom anyagánál fogva a kaftánból miseruhákat is készítettek, amelyeket Erdélyben is használtak. Még fel nem használt kaftánt is tartottak raktáron.

Szokott tárgy a tarsoly, akár mint kézi tárgy, akár mint leveles táská. Veres angliai posztóból gazdag skófiúm-díszítéssel, aranyos kapcsos, csatos karika fogóval ellátott tarsoly, skófiúmmal varrott veres bagaria levelestáska¹⁴⁰ az erdélyieknek jó szokására figyelmeztet bennünket. Fontos irataikat ugyanis gondosan megőrizték. A levelesláda, amely szerződéseket, gazdasági iratokat őrzött, nem tette feleslegessé a magánleveleket tartalmazó tarsolyokat. Cseszeliczki Szilvásy Bálint leveles tarsolya az enemű tarsolyok művészi előállítását jól szemlélteti. Zsinórszerűen vezetett díszítésén rózsák, bimbók, tulipán, szegfű vékony szárból kiágazó levelekkel váltakoznak. A zsinórozással körülvelt formák tömött hímzésűek, a hímzést több helyen letűzés díszíti.¹⁴¹

A szobafelszereléshez tartozik a Portán vagy a Bécsben vett biztonsági zár-lakat. Apafinak a Portán vettek két török lakatot. A bécsi lakat-zár nagyon elterjedt.¹⁴² A német zárnak az volt a tulajdonsága, hogy az ajtóbecsukáskor

139 Névtelen összeírása Kolozsvárt stb. [i. m. II, 302–303]. – Lupaş, i. m. I, 372. – Apor István Kolozsvárt lévő egyet-másinak regestruma [i. h.].

140 A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.].

141 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárában. Az ilyen táskákra nézve egyébként lásd Pálotay Gertrud: Törökös hímzésű bőrtáskák Erdélyben: Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából II/2. (1942), 261–279.

142 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XV. 209. Apor István Kolozsvárt lévő egyet-másinak regestruma [i. h.]. – Jakó i. m. 167, 169.

önmagától bezárult. A világító eszközök között lengyelországi vékony viaszgyertya, bécsi viaszból való szövétnek található. Ezek mellett lengyelországi öreglámpás, zsidólámpás, törökországi lámpás használata is kimutatható. Rézgyertyatartókat Bécsben is szereztek be.¹⁴³ Többször találkozunk olaszos, valószínűleg barokk-lábú asztalokkal, ami az egyenes lábú asztalok mellett mutató változatosságot jelent. A török kárpit is használatos volt. Apafi Mihály egy török követ megvendéglésekor a palotát bagariára nyomtatott velencei aranyos kárpittal vonatta be.¹⁴⁴ A színes török kárpit használata mindenesetre hatásosan kiegészítette a szokásban levő szőr-, posztó-, vászon-, bőr-, szőr- vagy akár a selyemkárpit használatát is.

A szoba felszereléshez tartoztak a pohárszékekben elhelyezett tárgyak. Dancigi tálak és tányérok, nürnbergi óntányérok, bécsi virágos csészék, lengyel tarkás üvegpalackok, bécsi arany-ezüstös virágos poharak lendületet jeleznek az eddigi egyszerűbb ilyenmű tárgyak mellett. Erdélyben szerették a fából, a pléhből, vasból, ritkábban az ezüsből, majd a század végén az aranyozott ezüsből készült asztali edényeket. Ezek tartására külföldről behozott anyagot is használtak fel. Így veres kordován bőrben tartott poharakról, skófiomos tányértartóról olvasunk.¹⁴⁵

Különleges behozatali cikkek: elefántcsont láda, benne gyöngyökkel és gyűrűkkel; spanyolviasz, az eddigi viasz pecsét használatának kiszorítására; a postakürt, amellyel Bécsben kiránduláskor szórakoztak a nagyurak, maga Lipót császár- király is. Görög szappan, velencei flastrom, bécsi fekete nádpálca, elefántcsont fésű is bekerült Erdélybe. Az utóbbit skófiummal varrott tartóba is helyezték.¹⁴⁶

Az udvarházakból nem hiányzott a kaloda, azaz fabilincs, amelybe a kezét és lábát szorították azoknak, akiket büntetni akartak. A jobbágyok büntetése-

143 Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak registr. [i. h.]. – Lupaş, i. m. L 371.

144 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. 445. Czegei Vass György naplója, 42 [Magy. Tört. Eml. Írók. XXXV].

145 Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak registr. [i. h.]. – Lupaş, i. m. I. 373, 375.

146 Haller István házánál Szebenben lévő egyet-mások a XVII. sz. végén [Erd. Nemz. Múz. It. Korda iratok. Apor István és más Aporok]. – Lupaş, i. m. 369. – Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak registruma [i. h.].

kor általánosan használatban volt. A XVI. századtól kezdődően kimutatható, hogy káromkodásért, ünnepszegésért, részegeskedésért Erdélyben gyakran alkalmazták. A kalodával való büntetést a török gyakorlat is nagyon népszerűsítette. Teleki Mihályné erősen kikelt az ura ellen, hogy e kegyetlen török szokást alkalmazta.¹⁴⁷

A külfölddel való érintkezés velejárája az étkezésre gyakorolt hatás, a jezsuiták idejében lengyel, a Báthoryak alatt olasz ételek terjedtek el Erdélyben. Főleg sokféle fűszer került be, leginkább Bethlen Gábor korától kezdve. Emellett egyes különleges étel is feltűnik. Így II. Rákóczi György lakodalmakor az asztal végén várformára készített marcipán volt elhelyezve, amelyért Lengyelországban ezer forintot fizettek ki.¹⁴⁸

Főleg a törökországi ételek terjedtek el. A közvetlen kapcsolat révén török követek jöttek-mentek Erdélyben, erdélyi követek laktak állandóan a Portán. Az erdélyi állandó követ ételmezését a Portáról kapta, ami őt az ottani ételmezés utánzására csábította. 1612-ből ismeretes Ibrahim követ ellátása, amikor útja Kolozsváron vezetett át. A húsneműeken (tehénhús, tyúkhús) kívül dió, mogyoró, mézes-vaj, hagyma stb. szerepel az étrendjében.¹⁴⁹

Az erdélyiek rákaptak a serbetre, a törökök nemzeti italára. Amikor Evlia Cselebi török világotutató Erdélyben járt, és Afafi fejedelem a török vendéget megvendégelte, akkor kristályüveg és porcelán csészékben serbetet is szolgáltak fel. A fejedelemasszony 1670-ben serbetfőző üstöt vétetett a Portán. Biztatta Boér Zsigmond kapitihát, hogy tanulja meg a serbetfőzést, tudja meg, milyen citrommal jobb. A serbet tehát az inventáriumban is szerepel. Így skatulyában rózsaserbet volt található, serbetivó kristály, csésze, serbetfőző findzsa tűnnek szembe.¹⁵⁰

A serbet miatt, valamint a szokásba jött kávéivás miatt szükség volt cukorra. Süvegnádmézzről olvasunk, Bécsből hozott ezüstgálya forma nádméz-

147 Teleki Mihály levelezése. IV. 262. – Kalodára, kalitkára, pellengerre, dohányzásra, sólymászatra l. Biró Vencel: Történeti rajzok. Kolozsvár, 1940.

148 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* X. 359.

149 A kolozsvári városi számadáskönyv megfelelő éve [Városi lt.].

150 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XV. 156. – Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak registr. [i. h.]. Haller István házánál Szebenben lévő egyet-mások a XVII. sz. végén [i. h.].

tartó, kis ezüstkanállal szerepel Apor inventariumában. Apor a kávé feldolgozására a fatáblát Bécsben szerezte be. Apafinál a díván előtt négyszögletű apró asztalkák állottak, amelyekre ebéd után a kávé takták.¹⁵¹ A csokoládé használata is terjedt.¹⁵²

Ismeretessé vált a pástétom. Teleki Mihály egyik leánya lakodalmára különféle formában készítettett pástétomokat, állatokkal, veres-zöld-fehér cifrázatokkal. A mintákat megtartották, mivel az efféle „sok pénzben szokott felkészülni”.¹⁵³ Kálnoky Borbála, az író Apor Péter felesége, nagy hozzáértését dicséri, hogy Anna moldvai fejedelemasszony inasát küldte hozzá, hogy őt cipósütésre megtanítsa. Amikor a fejedelemasszony őt erre felkérte, két edény serbetet és két szagos körtebefőttet küldött neki ajándékkul. Az inas a cipósütés mellett a gyenge sütögetéseket, kürtőskalács, pástétom és több gyenge eledel készítését is megtanulta. Amikor egy év múlva úrnőjéhez visszatért, a fejedelemasszony nagyon meg volt vele elégedve, és Apornénak a tanításért emlékkul két arannyal átszőtt selyemszövetet ajándékozott.¹⁵⁴ A német konyha térhódítását jelzi, hogy Apor István egy német tisztől árpából készült gyöngykását kért, olyat, aminőt a németek esznek. Német vendégei kedvéért német szakácsot is tartott.¹⁵⁵

Bár Erdély gyümölcsben bővelkedett és terméséből kivitelre is jutott, mindamelllett a törökországi gyümölcsök is elterjedtek. Gyulay Tamás kapithia Bornemisza Anna fejedelemasszonynak gránátalmafát, narancsfát szállított, a fejedelemnek meg pomagránátot küldött. A tengeren túl termelt gyümölcsfákat is keresett.¹⁵⁶

Erdélyben népszerűvé vált növényé lett a kukorica. Az erdélyiek ezt törökbúza néven ismerték és ismerik ma is, világos jeléül annak, hogy a kukorica ide Törökországból származott át. Termesztése eleinte nehezen haladt. Így Teleki Mihály egy tó körüli dombon termelt csak törökbúzát, Apor István nagy-

151 Radvánszky, i. m. I, 19.

152 Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak registr. [i. h.].

153 Inventarium univers. bonorum.. circa. curiam nob. Oz Sz. Peteriensem [i. h.].

154 Szádeczky Lajos, Apor Péter verses művei és levelei, II, 109, 158 [Magy. Tört. Eml. Írók].

155 Apor Péter, Met. Trans. 320. Apor István, Markónak. Kece, 1693. április 28. [Erd. Nemz. Múz. It., Bánffy Rok. It. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

156 Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV. 209, 261—2.

kiterjedésű birtokain sehol sem találunk kukoricát. A jobbágyság a törökbúzáat annyira megkedvelte, hogy sok helyen a búzavetéssel is felhagyott, hogy helyébe törökbúzáat vessen. Az országgyűlés úgy találta, hogy ebből a földesurak részére nagy kár származik, amennyiben a búzát és mellette a bort tartották általában a legértékesebb terménynek. Az országgyűlés megtiltotta tehát, hogy a jobbágyság a földeket kukoricával vessék be. A kertben azonban vethettek a földesurak kára nélkül.¹⁵⁷

Idesorozható, hogy egyes keleti állatfajok is feltűntek Erdélyben. Így a tengeri fekete nyúl, az indiai tyúk, a páva, a gyöngytyúk.

A növények sorába tartoznak a virágok, amelyek külföldről is kerültek be Erdélybe, főleg Törökországból. A török kertek igen szépek voltak, ami az ő zárt családi életüknek természetes következménye. A tulipán, a nárcisz, a jácint általánosan emlegetett török virágok. Ilyen virágokat az erdélyiek is megkedveltek, a Törökországba járó erdélyi követek ugyanis a török kertekben gyönyörködhetek. Az erdélyi asszonyok is kedvelték a virágokat. Így Veér Judit Kemény János fejedelem feleségének violákat ajándékozott, Bornemisza Anna fejedelemasszony ebesfalvi kertjében is szép virágok nyíltak. Apor István feleségének, Farkas Zsuzsannának Bécsből küldött kerti vetemény- és virágmagvakat. A Bécsbe felránduló erdélyi asszonyok megfigyelték a palotákkal szorosan összefüggő parkok virágait. Ezek nem voltak mindig különlegesek. Így Daniel Zsófia Schwarzenberg herceg kertjét látva megjegyezte, hogy annak virágait ő kihányná a kertjéből.¹⁵⁸

A kertek nyújtotta üdülés a szórakozásokra tereli a figyelmet. Idevág a dohányzás, amely Erdélyben is meghonosodott. Eleinte szórványosan, Apafi fejedelemisége óta azonban általánosabbá lett. Az országgyűlés védekezett terjedése ellen (1670, 1683, 1686, 1688, 1688) a ráköltött pénz és az okozott tűzkárok miatt. Az erőlködés azonban hiábavalónak bizonyult. Nem is lehet rajta csodálkozni, amikor az 1689-i országgyűlés szerint az ellenőrző tiszteknek,

157 Inventarium univers. bonorum.. circa. curiam nob. Ozd. Sz. Peteriensem etc. [i. h.]. – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XVIII. 586.

158 Teleki Mihály levelezése. II, 61, 64. – Apor István Tatrosi Mihálynak, 1698. november 6 [Leveles könyve i. h.] Kelemen Lajos: Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez. Kolozsvár, 1913. 235.

miközben a dohányzás miatt a szegény emberek marháit elhajtották, a szájukban volt a pipa. A tiltó rendelkezések tehát idővel elvesztették hatályukat. Már 1682-ben Apafi fejedelem Vajda László postamesternek és Apor István kincstartónak, aki az erdélyi harmincadot bérletben tartotta, tizenhárom lóteher tubákot, azaz dohányt ajándékozott. Ezt a tömösi szoroson bejáró kereskedőktől rablógyilkos, utóbb kézre került, tolvajok vették el.¹⁵⁹ 1688-ban a vámon egy mázsa tubák jött be, Apor Istvánnál is zsákban állott a dohány. Szórakozási eszköz volt a francia kártya is.¹⁶⁰

Ide tartozik a vadászat, bár a szántóföldekre járó vadakat is pusztították. Emiatt a jobbágyok is a vadászok közé álltak, közben azonban eltiltották őket attól, hogy puskával és törrel vadásszanak és hogy agarat tartsanak.¹⁶¹ Akkor a vadászat célja inkább az volt, hogy a vadat élve fogják meg. A vadászat tehát nemesebb feladatot oldott meg és több örömet, izgalmat okozott, mint ma. A vadakat sólyommal, kifeszített hálóval fogták meg, a veszedelmesebbeket meg golyóval pusztították. Német hatásra akkor terjedt el a serét, amely romboló hatása miatt a testben nagyobb károkat okozott. Vadászatra való flintáról, vadra való lengyel puskáról olvasunk az ingóság-összeírásokban.¹⁶² Apor István kőből való serétöntőt, golyóbisöntőt rendelt Bécsből, továbbá serét-puskaportartó bádogzacskót. Olyant, milyent Bécsben a nagy emberek szoktak használni.¹⁶³

A vadászat visz rá bennünket a közlekedés gondolatára, amennyiben a nagyobb távolságokra lóháton vagy kocsin kellett az embereknek járniuk. A ló is, kocsi is nem csak erdélyi eredetű, külső országokból is kerültek be azok Erdélybe, hogy a hazai állományt szépítsék vagy kiegészítsék. A külföldi ló behozatalának gazdasági és katonai vonatkozásai is vannak, amennyiben a ló e tereken nagy szerephez jutott. A ló a gazdaságban kiegészítő, a hadban mintegy bajtárszámába ment. Nem csoda tehát, ha a gazdák szeme állandóan rajtuk csüggött.

159 Apor István adománylevele. Kelt, Fogaras, 1682. április 28. [Erd. Nemz. Múz. lt. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

160 Bucsaki Süveges István 1688. április 6-án kiállított számadása [i. h.]. – Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak registr. [i. h.]

161 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XIV. 331.

162 Lupaş, i. m. I. 371. – Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak registr. [i. h.]

163 Apor István Tatrosi Mihálynak 1698. november 6. [Leveles könyve i. h.]

Így Teleki Mihály leveleiben állandóan lovai gondozására serkentette szolgálait és családtagjait.

Az erdélyiek különösen kedvelték a török lovat. A török ló tajtékos, nyugtalan szájú, magasan költ nyakú, vékony ínú,¹⁶⁴ így katonák előtt nagy tekintélye volt. Bethlen Gábor és a Rákócziak többször vásároltak török lovakat. Apafi fejedelemnek is vettek ilyen lovakat a Portán. Az ő megbízásából Apor István megnézte a lovakat, amelyeket a görögök Medgyesre hoztak, de azokat semmirekellőknek találta. Ígérte tehát, hogy kimegy Hosszúmezőre (Câmpulung) és ott vesz paripát a fejedelemnek. Előzőleg I. Rákóczi György havasalföldi lóvásárlásáról is tudomásunk van.¹⁶⁵ Amikor Apafi fejedelem Érsekújvárnál a török fővezérnél megjelent, tollas magyar kalapot viselt és arab ló hátán ült. A török ló mellett a német ló, a német hám is feltűnt Erdélyben. Német hintóba való vánkos, német ló mellett tartott német lovász szerepel Apor és Teleki inventáriumában.

A lovak felöltöztetésében keleti és nyugati hatások egyaránt érvényesültek. Török ezüsből csinált aranyos kantár mellett „sutun járó”, jó ónozatú spanyol, továbbá német és kármány zabolanevekkkel találkozunk.¹⁶⁶ A feldolgozáshoz szükséges vas részben Erdélyből (vajdahunyadi, torockói vas) való volt, részben külföldről került be. A külföldi és az erdélyi vasat gazdasági eszközök készítésére is felhasználták. Így olvasunk torockói, medgyesi, besztercei, segesvári kapáról, más országból hozott kapáról, kaszáról. Külön megnevezésben találjuk a magyarországi vasat, név szerint a csetnekit (Gömör megye). Ismeretes volt a demECKI (dömöCKI, azaz damaszkuszi) vas, a bécsi acél.¹⁶⁷

A ló felszereléséhez tartozott a nyereg. Az ingóság-összeírásokban szereplő nyergek keleti típusúak. A keleti nyergek a lovasember évezredes tapasztalatait egyesítik szerkezetükben. Két nyeregdeszkára épülő két kápa alkotja alapjukat, részeit szíjazzással erősítették egybe. A ló hátára csak egy-egy ponton feküdt rá, és így egyaránt kímélte a lovat és a lovast. A nyugati-lo-

164 Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II, 241.

165 Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV. 207, 537. – Metes i. m. 159. – Török tört. írók. III. 326. – Lupaş i. m. I, 361.

166 Kermán (Karamán), Kármány-ország Ázsiában.

167 Erdélyi Országgyűlési Emlékek VI. 154, VIII. 290, 295, 346, 403.

vagi nyergek ezzel szemben két, villás kápájukkal szinte lefogták a ló szabad mozgását. Az erdélyi nyergek tehát csak kápájuk, a nyergek feje formájában és díszítéseikben tértek el egymástól. Ilyen díszítés a caprag, vagy másképpen cafrang. Töltött sálya posztóból való, ezüsthonalas török cafrang elnevezések jönnek elő. Karmazsin angliai cafrangot is találunk, amelyen aranyozott fonálból négy virág ékeskedett.¹⁶⁸ Az inventáriumokban szereplő nyergek: magyar nyereg zöld bársonnyal borított, ezüst kengyellel;¹⁶⁹ török nyereg nemezes-től (takaró)¹⁷⁰; török nyereg szederjes posztóval borítva, kápája skófummal varrott;¹⁷¹ román nyereg;¹⁷² murát nyereg;¹⁷³ kurtány nyereg zöld bársonnyal borított kerek kápájú;¹⁷⁴ ezüstös-aranyos cáfával borított kurtán nyereg. Az utóbbi veres angliai posztóval borított, a vánkos szélén ezüstös-aranyos fonállal, virágokkal varrott fiókkal,¹⁷⁵ tatár nyereg.¹⁷⁶

A ló dísze a szügyelő. Ilyen is előfordul, majcos török ezüsből arany boglárók rajta.¹⁷⁷ Keleti származású a lovaglászkor használt kengyel. Rendes kengyelvas, egypár ezüst-aranyos kálmán (kármány) kengyel szerepel. Az egyiken vastag karmazsin-szíz, selyemzsinór rajta, aranyos oldalbőrrel.¹⁷⁸ A ló fékezésére szolgált a sarkantyú. Török ezüsből készült sarkantyúval találkozunk.¹⁷⁹ Skófummos patkóverő tokról is történik említés.

A lovas katona járuléka a kard. Magyar formára csinált kard, lengyel kard sajátos kardmarkolattal voltak Apor tárgyai között. Lengyelországból általában élénk volt a fegyverbehozatal. I. Rákóczi György fejedelem 1640-ben embereit

168 Jakó, i. m. 168. – Apor István Kolozsivárt levő egyet-másinak registr. [i. h.].

169 Kornis Gáspár és Csáki Mária asszony árvái Besztercén levő letett portékái registruma [i. h.].

170 Teleki Mihály levelezése. II, 190.

171 L. a 105. jegyzetet.

172 L. a 105. jegyzetet.

173 L. a 105. jegyzetet.

174 Apor István Kolozsivárt levő egyet-másinak registr. [i. h.].

175 Apor István Kolozsivárt levő egyet-másinak registr. [i. h.].

176 Haller István házánál Szebenben levő egyet-mások a XVII. sz. végén [i. h.]. — A nyergekre I. László Gyula, A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge: *Archaeologia Hungarica*, XXVII.

177 Lupaş, i. m. I, 370.

178 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* II. 71. Apor István Kolozsivárt levő egyet-másinak registr. [i. h.].

179 Lupaş i. m. 371.

küldte Dancigba fegyvervásárlás végett. Ezek ott puskák mellett magyar mintájú páncélrészeket is vásároltak erdélyi ökörbőr és kéneső fejében.¹⁸⁰ Használatban volt még a nyíl is. Teleki Mihály, amikor Kemény János fejedelem mellett felült, magához kérte a tegezt, amelyet Bornemisza Kata atyja a töröktől kapott ajándékba.¹⁸¹ A harci tegeztől különbözött a díszül szolgáló tegez. II. Rákóczi György lakodalmakor tegzesek vonultak fel ébenfából készült nyilakkal. A lakoma alkalmával az urak, akik az emelvényen a fejedelmi párt kiszolgálták, ébenfa pálcákat tartottak a kezükben.¹⁸²

Egyéb fegyverek: a török balta, nyele cápás-ezüstös; a török pallos, veres-bársonyos fehér szíj rajta; pallos lengyel markolattal. Használatban volt a hosszú csövű flintaforma Stucc (Stutze-ból), a terseni (tescheni) puska, továbbá a rövid csövű karabély, így a janicsár-karabély.¹⁸³ Apafi Mihály érsekújvári vonulásakor a katonák kezében öt-hat kézipuskán kívül egy-egy talián karabin (karabély) forgós puska is volt látható.¹⁸⁴

Színes tehát az a kép, amely az ingóság-összeírások alapján szemünk elé tárul. Egyházi felszerelésekre, zenére, könyvekre, orvostudományra, továbbá ruházkodásra, házfelszerelésre, gyakorlati eszközökre, gazdaságra, szórakozásokra, ételneműekre, vadászatra, iparra, kereskedelemre stb. találunk bőséges anyagot. Ez anyag közül csak a külföldi származásúakat kísértük figyelemmel, hogy szemlélhető legyen az a művelődési hatás, amely Erdélyben jelentkezett. Ez adatokból is nyilvánvalóvá válik, hogy az erdélyiek nem zárkóztak el a haladás elől. Meghonosították azt, ami külföldről számukra előnyös volt, anélkül azonban, hogy hazai szokásaikat elhanyagolták volna. Érdemes feladatot old meg tehát az, aki ilyen irányban mélyreható kutatómunkát végez.

180 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* X. 264.

181 Teleki Mihály levelezése I. 390.

182 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* X. 359–360.

183 Lupaş, i. m. I, 369. – Jakó, i. m. 162–163, 167. – Apor István Kolosvárt lévő egyet-másinak regestr. [i. h.].

184 Török történetírók. III. 326.

Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez

A jelzett időszak az Erdélyi Fejedelemség korát foglalja magában. Azt a korszakot, amikor Erdély művelődése természetes menetében haladt, kívülről jött gyökeres átalakító hatások nélkül. Az Apor Pétertől, Cserei Mihálytól, Rettegi Györgytől magasztalt régi erdélyi élet ez, annak sok szép vonásával. Ebből a képből azonban az ország kereskedelmét képviselő színek hiányoznak.

Az erdélyi kereskedelem árucikkeit részben maga a fejedelem, részben pedig a magánosok állították elő. A fejedelem mezőgazdasági, de főként bányatermékekkel vett részt a kereskedelemben. A bányák közül legjelentékenyebbek voltak a sóbányák, éspedig Dés, Désakna, Torda, Vízakna, Szék, Kolozs aknái. Ezek a bányák állandóan művelés alatt állottak, minthogy a só nélkülözhetetlen közszükségleti cikk volt. A kitermelt só mennyiségére a bányák jövedelme vet fényt. Fráter György a sóbányák hasznát évi 40000 forintra tette, I. Ferdinánd magyar király kiküldött biztosai 1552-ben, a bányák akkori gyengébb állapotához mérten, a jövedelmet sokkal kevesebbre becsülték. 1643–1663 között 40–50000 forint körül van a feltüntetett bevétel, 1671-ben azonban már 35000 tallér, 1683-ban pedig 38000; ez akkor kétszer annyi forintnak felelt meg. E bányákhoz járultak a sófalvi telep és a máramarosi aknák; az előbbi 1–2000, az utóbbiak 4–5000 forint jövedelemmel. A fémbányák aranyat, ezüstöt, vasat, rezet termeltek. A nemesfémek fő termelőhelye Nagybánya és Zalatna. Az aranybányászat jövedelme Apafi fejedelem korában 15000 forint, az ezüsté 17000. A réz- és vasbányák vidéke Csik és Belényes kicsiny termeléssel, továbbá Torockó és Vajdahunyad. A kénéső jövedelme Apafi korában 3–4000 forint.

A kincstári birtokok vagy fejedelmi gazdaságok központja rendszeren egy-egy vár, amelyhez sok falu tartozott. Mivel a fejedelmek ezekből az uradalmakból állandóan eladományoztak, ezek ismételtelen rendezésre szorultak. Az

1603. és 1615. évi kimutatás után teljes számbavétel 1650-ben készült. Ekkor a fiskális javak között szerepelt: Fehérvár, Kővár, Görgény, Gyalu, Kolozsmonostor, Huszt, Szamosújvár, Fogaras, Várad, Zalatna, Déva, Enyed, Borosjenő, Karánsebes, Lugos, meg néhány kisebb város és tekintélyes számú falu. Apafi haláláig ezeknek az uradalmaknak a száma hatra olvadt le: Fehérvár, Déva, Szamosújvár, Kővár, Görgény, Vinc. Ahogy a bécsi pénzügyi kamara megállapította, a birtokoknak alig egyharmada maradt meg, mivel a fejedelmek, főleg Apafi, ezeket bőkezűen elosztogatták. Ez a bőkezűség azonban szükségből is fakadt, mivel II. Rákóczi György lengyel hadjárata után a török és a német számára sok pénz kellett, s ezt részben a fejedelmi birtokok elzálogosításából igyekezett a fejedelem előteremteni.

A kincstári birtokok terjedelmükhöz mérten különbözőképpen járultak hozzá a kereskedelemhez termékeikkel és állatállományukkal. A termelésben ezek is olyan eljárást követtek, mint a többi nagybirtokok, amelyeknek gazdálkodása az udvarházak keretében oldódott meg. Ezt a gazdálkodást egyik vonásként az önellátásra való törekvés jellemzi. Ez a szándék nyilatkozott meg az élelmiszerek nagy tömegű előállításában, jobbágyiparosok foglalkoztatásában, megfelelő bevételek biztosításában. Így pl. Teleki Mihály kancellár uzdiszentpéteri udvarházában a sörnek, ordának, sajtnak, túrónak, aszalt szilvának felhalmozásával találkozunk. Szabók, csizmadiák, kádárok, asztalosok, szíjgyártók dolgoztak az udvarában. Hasonló a helyzet Apor István kincstartó udvarában vagy a gyalui uradalomban. Az ilyen iparos-jobbágyok mások számára is dolgozhattak. Áruikat a vásárba is vitték eladás végett. „A nagybányai sokadalom ideje közel van – írta felesége Teleki Mihálynak. – Ha túrót, tehénbőröket oda nem viszik, abból káruk származik. 60–70 tehénbőr eladásra készen áll. Jó lenne, ha ami el nem kel, azt Szatmárra vinnék.” Az udvarházakban előállított áruk között a bőr vezetett, a terményekben meg az őszi búza és a bor.

A jobbágy is főleg búzát és szőlőt termelt. Az országgyűlések időnként az ezekben való szűk termést hozták fel a jobbágyszegénység adófizetési képtenségének bizonyítására. Egyébként még árpa, zab, rozs, köles, kender s más termények szerepelnek a dézsma fejében behozott termékek között. A Székelyföldön a nagyobb hideg miatt nem érett be a szőlő, viszont jól megtermett a zab. Ott főleg állatok alkották a vagyont. A birtokosság állatállományában legtöbb

a szarvasmarha; munkára a jobbágy is inkább ökröt tartott, mivel a ló igényesebb; 10–12 kas méhet sok jobbágy tartott.

Az őstermelőkhöz, mint a kereskedelem árucikkeinek előállítóihoz csatlakoznak az iparosok, akiknek készítményei a vásárokon kerülnek eladásra. Erdély akkori iparáról árszabályzatok (limitatiók) tájékoztatnak bennünket az 1556., 1560., 1571., 1591., 1609., 1625., 1626., 1627. (kettő), 1642. évből. Az árszabályzatok megjelölik az iparágat, az áru minőségét, árát, esetleg a készítési helyet. Az 1556. évi limitatio az alábbi iparosok készítményei felől intézkedik: szűcsök, mészárosok (nyersbört is árultak), tímárok, vargák, szíjgyártók, kötélverők, kádárok, aranymívesek, szabók, kerekesek, kovácsok, lakatosok, nyergesek, cin-, ónművesek, pajzskészítők. A műipart csak az aranymívesek, ónművesek képviselik. Az 1560. évi árszabályzat az előző keretben maradt. 1571-ben a vasárúk, a szappanos, szőrzműves, 1609-ben a szűrcsináló, téglás, borbély, tölcséres, rézmíves portékáinak árszabályozása is megtörtént. 1626-ban szerepelnek a fűszerek, selyemárúk, 1627-ben a deszka (oláhfalvi, gyergyai, orbai), a zsindey (Zetelaka, Kalotaszeg, Remete s több más havasi helyről), élelem (méz, vaj, olaj), viasz stb.

Az árszabályozások felölelték a német, morva, velencei, nápolyi, lengyel árukat is, míg a török, görög, román, zsidó kereskedők által behozott áruk külön listába kerültek. Hogy pedig az ilyen árszabályozások valós állapotnak feleljenek meg, az országgyűlés 1625-ben úgy intézkedett, hogy a fejedelem évenként küldje el emberét a külföldi kereskedelmi központokba, úgymint Bécsbe, Krakóba, Ilvóba (Lemberg), Lándorfehérvárra (Nándorfehérvár), aki végére járjon, mibe kerül ott az áru, és mennyiért adják Kolozsvárott. A görög kereskedők is aszerint áruljanak illendő haszonnal, amint Nándorfehérváron és Tirogovistén át vásárolhatnak. Az árszabályzat megtartásának ellenőrzésével ekkor Kamuthi Balázst bízták meg; az ő utánajárásának tulajdonítható, hogy az árak már 1626-ban estek.

Kiterjedt tehát a tér, amelyen az árszabályzatok mozognak. Az ipar ereje abban gyökerezett, hogy a napi étellel szoros kapcsolatban maradt, többnyire hazai anyagot használt fel és a közszükségleti cikkek előállítására szorítkozott. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Erdély a külföldi áruktól elzárkózott és a művelődési hatások elől kitért. Az erdélyi ipar a külföldi áruk utánozásával élénkebb szintet kapott, mennyiségileg és minőségileg egyaránt fejlődött.

Erdély ebben az időben török fennhatóság alatt állott, tehát ennek birodalmával, közelebről fővárosával, Konstantinápolyval tartott fenn szoros kereskedelmi kapcsolatot. Erdély oda járó követei és ott lakó állandó megbízottai (kapitihái) nagy bevásárlásokat eszközöltek ebben a világvárosban.

A követjelentésekből kitűnik, hogy az erdélyi fejedelmi udvar a török fővárosban szerezte be szőnyegeit, amelyeket Perzsiából hoztak eladásra. A kapithia állandóan járt drága prémek és finom bőrök után; megvételre ajánlott tigris- és párdubőrökről gyakran olvashatunk leveleiben. A legtöbb bőr belésnek kellett; a levelekben nyuszt- és hiúzbélés sokszor szóba kerül. Sok a ruhanemű: fosztán (ujjatlan köntös), csemelet (teveszőrrel kevert, habos színű posztó), patyolat vagy batiz (fátyolszerű szövet selyemszállal), tafota vagy tabit (finom, habos selyemszövet), skarlát vagy gránát (veres színű drága, nehéz posztó), arany-ezüst fonás (skófiom), velenca (teveszőr takaró). Beszámolnak a követjelentések más természetű vételekről is: fegyvereket, ékszereket, selymeket, madárhálókat, sátrakat, serlegeket, lovakat, lószerszámokat emlegetnek. Bethlen Gábor főleg jó lovakat kerestetett a Portán. Legyenek azok „jó erkölcsűek”, épek, jó szájúak, adta utasításul a kapitihának. Bornemisza Anna fejedelemasszony nyolc aranyat küldött egy kevés gyöngyre, smaragdra négy tallért, serbetfőző üstre is egyet. A kapithia Apafi számára is vásárolt ott lovat.

A Havasalfölddel folytatott kereskedelemnek Tirgoviste volt a központja. Az erdélyi behozatalnak és kivitelnek azonban a Kárpátokon túl több más átvévhelye is volt, minthogy a fejedelemségek és Erdély mindig élénk gazdasági kapcsolatot tartottak fenn egymással. Nyers ezüst, arzén, berbécs, ló, sertés, falaj, rizs, hal, len és dísztéglá került be Erdélybe az élénk román kereskedelem révén. Kedvelt árucikk volt a havasalföldi bor is. A székelyek, főként szük termés idején, a havasalföldi kövér síkságról szereztek be a gabonát, s Moldvából még sót is hoztak maguknak.

Az árszabályzatok, ingóság-összeírások, a határvámok (harmincadok) díj-szabásai, valamint a magánlevelek adatai tanúskodnak az Erdélybe történő árubehozatalról. Néhány adat szemlélteti a helyzetet. Brancovici Száva püspök keleti gyöngyökkel díszített egyházi ruhákat használt. Bornemisza Anna fejedelemasszony patikaládájába keleti orvosszerek is kerültek (sárkánypor, kígyószarv, sárkányvér). Külföldi ruhaanyagok közül gyakrabban előfordulnak a

boroszlói és lemergi posztó, a karaszia (kétszer ványolt posztó), az igler (iglaui posztó), az olasz (bergamói, veronai), a német (nürnbergi, meisseni), a török (nándorfehérvári) és a lengyel áruk. Gyakori a rázsa (viselőruhának való posztó), a bagazia (kék vászon), a truppai, sziléziai, lengyel gyolcs, az angliai (viselőruhának való olcsó) posztó, az aba (teve- vagy kecskeszőrből készült durva kelme, Erdélyben durva fehér posztó), a selyemáru különböző országokból. A türkizekkel, korallokkal ékesített dísztárgyak és ékszerek Törökországból is kerültek be. Török mintára a tollbokkrétás süvegek, prémes, zsinóros viseletek általánosak. Lábbelinek való török bőrcsizmák (kordován, szattyán, bagaria), férfi és női ruhaanyagok, skófiúmmal varrott bársony kozáksüveg, szőnyegek, paplanok és sokféle egyéb tárgy, csetneki (Gömör megyei) vas és demceki (dömöcki, azaz damaszkuszi) acél, török, román, kurtány nyereg, terseni (tescheni) puska, janicsár és olasz karabély meg más árucikkek fordulnak elő a forrásokban.

A külföldi áruk behozatala a szükségletek kielégítése mellett arra is utal, hogy hatott a divat, növekedett az igényesség és fejlődött az ízlés. Ez a szegényebb sorsban élőkénél, a jobbágyság körében is megfigyelhető. A tehetősebb jobbágy szintén szerzett be finomabb ruhaanyagokat. Bár a nemesség tiltakozott és erre nézve országgyűlési törvényt hozott, de a rendelkezés ismételt megújítása mutatja, hogy eredmény nélkül. Elrendelték, hogy a jobbágyok ne hordjanak posztóruhát, gyolcs- és egyéb varrott inget, nyuszt-, farkas-, rókabőrös süveget, hanem abaruhában járjanak. Asszonyoknak való másfél singes kecskebőrből való sarunál a szászok árszabályzata hozzátette, hogy ilyen sarut szolgálóleánynak nem szabad megvenni és viselni. A nemesség az indokolás szerint takarékoságra is hivatkozott, azonban eljárása a rendi tekintély védelmét célozta.

Az idegenből bekerült luxuscikkek mellett azonban, főként a dolgozó tömegek körében, az olcsóbb helyi áruk továbbra is használatban maradtak. Ezután is jó hírnévnek örvendett a brassai posztó és posztósüveg, a szebeni és alvinci süveg, a karánsebesi pokróc, a belényesi lazsnak, a székely heveder, a torockói és vajdahunyadi vas, a székelyföldi deszka és zsindegy, a széles, cseres bőrből készült román szíjöv, a torockói, a medgyesi, besztercei, segesvári kapa. Az ipar azonban haladni akart, azért a jónak bizonyult külföldi anyagot felhasználta vagy utánozta. Így cáp- (kecske-)bőrből készült szekernyéről (hosszú szárú saru) hallunk, a brassai anyagból abaruha készült, cápából kordováncsizmát,

német kötős cipellőt állítottak elő. Idegen ruhák utánzata a horvátos (felhasított ujjú) mente, a csausz, azaz kocsismente, több női ruhadarab vagy ruhadísz.

Természetesen Erdély is juttatott árukat külföldre. A kivitel főleg élőállatokra (ló, szarvasmarha), bőrökre szorítkozott. Kénesóvel a kapithia a török fővárosban nagyban kereskedett, bár egyiknek megjegyzése szerint kicsinyben való eladásából jobban jönnének ki. Ugyanoda viszont is szállítottak. Danzigi fegyvervásárláskor a fejedelem nagy mennyiségű ökörbőrrel és kénesóvel fizetett.

A fejedelmi gazdaságpolitika legfőbb törekvése az államháztartás rendezettsége, vagyis az állam bevételi és kiadási mérlegének egyensúlyban tartása. Ez biztosítja a nyugodt életet mint a kereskedelemnek elsőrangú előfeltételét. Erdélyre legsúlyosabban a török adó nehezedett, mert azt aranyban kellett beadni. Ennek összege eredetileg évi 10000, később 15000, Barcsay fejedelem óta 40000 arany. A kiosztott ajándékok összege átlagosan az adó értékével ért fel. Az adó fedezésére, a bányatermékek mellett, biztos jövedelmül a barommal való kereskedés szolgált. Mikor meg ez nem vált be, 1629-ben Bethlen fejedelem a méz- és viaszgyűjtéshez fogott, egyedárusággá téve azt. Majd az országgyűlés a tordai, széki, kolozsi, vízaknai sóbányákat kötötte le a török adó céljára, 20000 ezüsttallér fejében a fejedelemnek adván át azokat; 1671-ben viszont 35000 tallérért magánosok kapták meg a sóbérletet. Ezek 1683-ban évi 38000 tallért fizettek; ebből a portai adóra 18000 tallér esett. A másik nagy kiadás a népes fejedelmi udvar eltartása. Százával kaptak ott az alkalmazottak teljes vagy részbeni ellátást. Ezeket a kiadásokat termékeikkel a kincstári birtokok fedezték. Mikor pedig e birtokok a sűrű adományozások következtében megfogytak, a költség pótlása a városokra maradt. Egyéb kiadásokra fedezetül szolgáltak a bányák, a határvám, a régi egyházi tizedből fejlődött fejedelmi dézsma, a jobbágyoktól szedett kapuadó.

Az iparosokat minden eszközzel igyekeztek a termelés fokozására ösztönözni. Ezért az országgyűlés kimondotta, hogy ha valamely iparos az árszabályzat miatt való bosszúságában anyagot vagy szerszámot nem tartana, vagyonát veszítse el, őt magát pedig üzzék ki a városból vagy faluból. Ha pedig egy kereskedő bosszúságból felhagyna a kereskedéssel, arra őt rá kell kényszeríteni. Az iparos adjon jó munkát. Erre elsősorban a céhmesterek ügyeljenek, ellenőrizték, hogy a mesterek jó anyagból dolgoznak-e. Ha az iparos az anyagot

olcsóbban tudja beszerezni, a készített árut is adja olcsóbban. Van vásári munka és alkudt, azaz rendelt munka. Az árak szabályozása főképpen a vásári, azaz egyszerűbb árukra terjedt ki; aki a megszokottnál szebbet akar, az az iparossal külön alkudjék meg.

Mindezek az intézkedések azonban, amelyeket főként a vevők érdekében hozott az országgyűlés, az eladók körében, érthető módon, nem találtak mindig megértésre. Így már a fejedelemség kezdő évtizedeiben a községek az állatoknak eladásáról és vételéről való végzéseket „nevetséggel, csúfsággal” mulatták el. Az árszabályzatok megtartását nehezítette, hogy azok többnyire nagy időközökben készültek, s közben a viszonyok meg is változtak. Bethlen próbált gyakori árszabályozások révén lépést tartani a piac alakulásával, de nem elég sikerrel. A megkötöttség helyett ugyanis a szabadabb kereskedelem gondolata erősödött az országgyűlésen abban az értelemben, hogy „az idő mindeneknek rendjét és árát meg szokta határozni”. Ezt a véleményt a kereskedelem egyes korlátozásai alakították ki. Az árszabályozások ugyanis az eladásra kerülő állatoknak (ökör, tehén, bárány, kecske), továbbá a nyersbőröknek is árat szabtak, bár ezek közül mindegyik más és más értékű. Bethlen óta a gabona, a tejtermékek, a házi szárnyasok szintén árszabályozás alá estek. Emellett az állami egyedárúságok is főleg az igásállatokra, a mézre terjedtek ki, ami a magánosok kereskedését csökkentette. A földműveléssel foglalkozók (főleg a birtokos nemesek) úgy találták, hogy a készárukkal kereskedő iparosokkal szemben hátrányos helyzetbe kerültek. Így tehát az árszabályozások merevsége és az állatokkal való kereskedelem szoros megkötöttsége ellen egyre erősödött a hangulat.

Az országgyűlés már 1625-ben állást foglalt, és megállapította, hogy ha az ötpénzes garasnak értékét lejjebb szállítanák és „a szabad kereskedelem is indifferenter minden rendnek meglenne”, akkor a nagy drágaság megszűnne. A fejedelemség az országbeli kereskedő embereknek véleményét is meg akarván hallani, mind „a szabad kereskedést”, mind a pénzürték-leszállítást felajánlotta nekik, de ezek ilyen alapon nem látták megvalósíthatónak az olcsóságot. Így hát megmaradtak a limitatio mellett, de az országgyűlés kérte a fejedelmet, hogy „a marha illendő áron szállhasson”. Bethlen halála után azonban az ország azonnal elhatározta, hogy mivel a liber quaestus „elfoglalása miatt” a három nemzetnek fogyatkozása volt, a bőrökön kívül szabad legyen a kereskedelem. I. Rákóczi

György 1631-ben az előbbeni állapotot állította vissza, 1649-től kezdve azonban elvben a szabad kereskedés maradt érvényben. Barcsay Ákos óta a fejedelmek választási feltételei közé is beiktatták, hogy azok a liber quaestust semmi-
ben sem akadályozzák. A gyakorlatban azonban történtek módosulások. Így megmaradt a méz egyedárusága. Még 1642-ben felújították Bethlen 1627. évi árszabályzatát, de ettől az időtől fogva több árszabályzatot nem adtak ki; mind-
amellet időnként hangoztatták, hogy az árak felferése miatt árszabályozásra van szükség. 1686-ban meghatározták a fűszerek árát, 1689-ben a bőrökét, de az új, teljes árszabályozás nem készült el. 1687-ben a kereskedőket s mesterem-
bereket kötelezték ugyan, hogy az 1642-i árszabályozáshoz tartsák magukat, és „a vevő aszerint oda vetvén az árát”, amivel elvihesse, de ennek az előírásnak már fogamatja nem lett.

Erdély kereskedelmének nagyobb fellendülése mégsem a szabadabb kereskedelem, hanem az árszabályozás idejére esik. Ez főként a jól gazdálkodó fejedelmek, Bethlen és I. Rákóczi György hozzáértésének és politikájának tulajdonítható. A fejedelem gazdasági vezető szerepe Bethlen uralma alatt nyilatkozott meg leghatározottabban. Szándékának megvalósításához nagy számban külföldi szakembereket használt fel, akik azután kereskedőtársaságokba tömörülve különleges szerephez jutottak az ország gazdasági életében.

Ezek között fontosság tekintetében első helyen áll a görög társaság. A Török Birodalomban a kereskedés jórésztben a görögök kezében volt. Az országgyűlés szerint a görögöknek Erdélybe való bejövetelét azért engedték meg, hogy ezáltal a török áru olcsóbbodjék. Görög kereskedők legtömegesebben Szebenben laktak, kisebb számban Brassóban, ezenkívül Fehérvárt és Fogarason. A szebenieknek külön bírójuk volt, aki tőlük az adót beszedte. E „görögök” között, neveik bizonyosága szerint is, sok volt a román kereskedő. Egyeseknek a neve származási helyükre utal. Ilyen kereskedők voltak Bukuresti György, Bukuresti Apostol, Bukur Izsák, Tergovistei Nyáguly, Jasi Nikota, Nikápoli Mircsa, Ternovai Koszta, Macsói Lepadat.

Ugyancsak a Török Birodalomból kerültek Erdélybe a Spanyolországból oda menekült zsidók. Előbb kevesen, Bethlen szabadságlevele (1623) óta számosabban. Fehérvár volt a lakóhelyük. Vágya a béke, az ország helyreállítása – írja Bethlen a fehérvári kolóniának adott szabadságlevelében – és az, hogy a

különböző nemzetek behívása által Erdélyt kiművelje. A zsidók szabadon kereskedhettek. Konstantinápolyból árukat hozhattak.

Gyergyóban már 1654-ben megjelentek az örmények, nagyobb számú beköltözésük azonban Apafi fejedelem idejére esik (1672). Tömegesen Gyergyóban, Szamosújvárt, Erzsébetvároson, Fogarason települtek meg. Kezdetben mindnyájan a szamosújvári főbíró alá tartoztak, majd négy társaságra oszlottak szét. A betelepült bolgárok is a XVII. század végén kérték, hogy mindenütt kereskedhessenek és külön bírójuk legyen. A Bethlen alatt jött morva anabaptisták saját iparcikkeiket szintén árusították, és külön bíró alatt éltek. A kereskedelmi életben fontos szerepet játszó idegeneket tehát nemzetiségi alapon társaságokba szervezték, és ezeknek önkormányzatot biztosítottak.

1672-ben Keleti Társaság (*Orientalis Compania*) néven egy külföldi, nyugati csoport is kapott engedélyt arra, hogy török, velencei, bécsi német és lengyelországi árukat behozzon, és azokat fehérvári boltjaiban árusíthassa. A kereskedelmi társaság kérését annak egyik tagja, Rothneromer János terjesztette az országgyűlés elé azzal az ígérettel, hogy ha a görögöknek adott kedvezményeket a rendek eltörlik, a társaság a nevezett árukkal az országot ellátja. A fejedelem képével mindenféle jó pénzt vernek, befizetik az összeget, amennyit a görögök az országnak adni szoktak. A rendek örömmel fogadták a vállalkozást, mivel remélték, hogy így a görögöktől, akiket kapzsi pénzműveleteik miatt az ország kizsákmányolóinak tartottak, megszabadulnak. A hozott országgyűlési végzést a fejedelem meg is erősítette. A görögök erejét azonban mindez nem törte meg, tovább is helyükön maradtak. Vezetőjük, Páter János tagja volt annak a három vállalkozóból álló társaságnak, amely a sóbányákat 1671-ben bérbe vette, sőt 1683-ban másodmagával újonnan a bérletbe lépett. Bár ez utóbbi bérletkor Páterék ígérték, hogy az *Orientalis Compania* bejövételét, árukkal való kereskedését nem akadályozzák, e társaság a görögök miatt mégsem tudta azt az eredményt elérni, amelyet akart. Vállalkozásuk kibontakozásának a következő zavaros idők sem kedveztek, úgyhogy az *Orientalis Compania* lényeges szerephez az erdélyi kereskedelemben csupán a passzarovici béke (1718) után jutott.

A külföldieknek a kereskedelemben való bevonása azonban a hazai kereskedők tevékenységét nem bénította meg: a vezető szerep az ő kezükben maradt.

A szabad mozgás, közlekedési utak zavartalan használata, a kereskedelmi kapcsolatok folytonossága akkora előnyt jelentett, hogy versenyképességük megmaradt. Így a hazai kereskedők rendszeresen kijártak Lengyelországba, s tekinthetjük, hogy itt alkalmi sérelmeik orvoslása érdekében nemegyszer egyenesen az uralkodóhoz fordultak. Az erdélyi kereskedők Bécsig hajtották fel ökreiket, de török árukkal is kereskedtek. A belföldi kereskedők állandóan jártak Törökországba; oda nyugat-európai árukat vittek.

A hazai kereskedők, amikor külföldre árukat kivittek, ugyanonnan be is hozták. Ezekkel itthon kereskedtek. Az egyes államok szerették is, ha a jó pénz nem ment ki az országból, hanem a kereskedők áruért árut vittek ki. A kereskedők a külföldi központi helyeket szívesen keresték fel. Ilyenek voltak Felső-Magyarországon Eperjes, továbbá híres vásárhely Debrecen. A belső kereskedelem tárgyai főképpen élelmiszerek, a ruházat, a gazdálkodásban használt állatok, közlekedési eszközök voltak. A bel- és külkereskedelemnek egyaránt a városok voltak a fő irányítói. Ilyen városok Beszterce, Marosvásárhely, Nagyvárad, főképpen pedig Szeben, Brassó és Kolozsvár. Brassó és Szeben a dél-erdélyi szászok kereskedelmét, az észak-erdélyiét pedig Beszterce uralta. Kolozsvárral együtt ezek a városok uralták az erdélyi belső piacot. Kifelé Moldva és Havasalföld volt a szász kereskedők fő vásárlóhelye és piaca. Emellett az északi és nyugati államokban is kereskedtek.

A fejedelmektől számos kiváltságlevelet szereztek, s a bennük biztosított kiváltságokkal a XVI. és XVII. században éltek is. A szászok kereskedelmére nagy csapást jelentett a török terjeszkedés. Újabb hátrányt jelentett számukra, hogy a XVI. század végétől fogva a románok és a magyarok szintén kereskedni kezdtek, s még inkább az, hogy a görögök, zsidók és örmények szintén az ő rovásukra hódítottak az erdélyi gazdasági életben. Ilyen körülmények között a szász ipar és kereskedelem aláhanyatlott. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt a kereskedelem ugyan emelkedést mutatott, de a Bécsbe és Velencébe kivitt ökröket már nem a szász kereskedők hajtották fel, hanem részben olasz, részben pedig kolozsvári és partiumi tőzsérek. Így a szász kereskedelem a nemzetközi piacon élvezett régebbi jelentőségét már a XVII. század első évtizedében, tehát az erdélyi kereskedelem általános lehanyaglása előtt elveszítette. A fejedelemség idején a Nyugattal és Északkal való kereskedés fokozatosan átcsú-

szott Kolozsvár és a partiumi városok kereskedői, a Kelettel való árucseré pedig a görög, román és örmény kereskedőtársaságok kezébe.

A hazai kereskedést és a hazai kereskedők védelmét szolgálta az a törvény, amely a külföldi társaságok tevékenységét korlátozta és a belső kereskedelmet a belföldiek kezében hagyta. Az egész korszakon át ugyanis uralkodott az az elv, hogy a külföldi kereskedők áruikat erre a célra kijelölt helyen rakják le, és kereskedésre onnét beljebb az országba ne jöjjenek. Ha az erdélyi kereskedők Erdélyből árut akarnak kivinni, ezt a hazai kereskedőktől a lerakodóhelyeken vásárolják meg. A behozatali út Havasalföld felől a Töröcsvári-szoroson át Brassónak, Nándorfehérvárról meg Karánsebesen, a Vaskapu-hágón át Szászsebesnek, vagy Lippán, Zugoson át a Maros mentén haladt. 1675-től kezdve délen Brassóig, a Vöröstoronyi-szoroson át Szebenig, a Maros mellett Szászvárosig, Kolozsvár felé Nagyvárad elfoglalása után Bánffyhunyadiig lett „szabados” az idegen kereskedők bejövetele.

A külföldi kereskedők helyhez kötöttségének elvén azonban a gyakorlatban gyakran csorba esett. Vagy a külföldi kereskedők nem tartották meg az előírást, vagy maga a törvényhozás engedett a bejött kereskedőknek szabad mozgást az országban. A kereskedőkkel való üzletkötés, a felvásárlásnál előnyös szabad közlekedés hiánya ugyanis rontotta a külföldi kereskedők kedvét. El-elmaradoztak, s emiatt viszont csökkent a forgalom. Arra is gyakran volt példa, hogy a külföldi kereskedők önkényesen túltették magukat az előíráson. Így 1579-ben a rendek panaszt emeltek, hogy a „görögök vakmerő bátorsággal meg nem elégedvén a nekik adott letévé helyekkel, ez országot szerént szerte járnak, törököket is melléjük vevén”, mindenféle állatot kivisznek az országbéli kereskedők kárára s az országnak nagy nyomorúságára. Az ilyenmű panaszok ezután is gyakran ismétlődtek. A görögök az árukat nagyon megdrágították, adta elő az országgyűlés, emellett a belső kereskedelembe is beleártották magukat. Tehát a lerakodóhelyeknél beljebb ne jöjjenek, és csak török áruval kereskedjenek. Kereskedő emberek a kijelölt helyeken áruikat eladván, onnét a sokadalmakra ne menjenek. A belföldi kereskedők megrövidítésére az idegen kereskedők nem vehetnek az országban árut, hanem idegen országból hozott portékát áruljanak – hangoztatják utóbb is (1654). Apafi alatt (1675) különösen nagy volt az elkeseredés. Van törvény, mondják, hogy idegen nemzetbeli kereskedők faluról

falura, városról városra, havasról havasra marhakereskedésre, vaj-, sajt-, túró-, viaszgyűjtésre ne merészkedjenek, hanem gyűjtsék azokat a haza fiai, s tőlük vegyék meg az idegenek. De még némely haza lakosi melléjük adván magukat, széjjel hordozzák a görögöket, örményeket, törököket. Ezután ne engedessék meg az idegeneknek a széjjel járás, legyenek veszteg egy városban, s szedessenek a haza lakóival, s vegyenek azoktól.

Mindezek ellenére azonban ismételten az történt, hogy a törvényhozás az ilyen kalmárok szabad kereskedését meg-megengedte. Megfigyelte ugyanis, hogy „amely országban áros ember nem jár, ott a pénz szűk, de ahol áros ember kereskedik, ott bőül meg a pénz”, továbbá „nem szűk, hanem bő marha (áru) teszen olcsóságot.” Bethlen idejében egyenesen megállapították, hogy a görögök bennjárása inkább hasznos, mint káros, ezektől ugyanis olcsóbban vásárolhatnak. „Az oda felvaló” (ti. lengyel, német) marhát ugyanis felette drágán hozzák és adják. Mozgásuk korlátozása helyett tehát Bethlen inkább limitálta áruikat. Branderburgi Katalin szabad kereskedést engedett az idegeneknek, akik török árut hoztak be. Kezdetben I. Rákóczi György sem korlátozta a sokadalmakban való árusítást, 1638-ban azonban már a korábbi tilalmat felelevenítette. A limitációk rendszerének megszüntetése után azonban a külföldi kereskedők többnyire könnyebben mozoghattak Erdélyben.

Bethlen Gábor uralkodása alatt a nemesek is nagyobb érdeklődést mutattak a kereskedés iránt. Méltatlankodtak ugyanis, hogy a kereskedők, akiket Bethlen Gábor véleménynyilvánításra összehívott, a drágaságot nem látták megszüntethetőnek azon az alapon, hogy „a szabad kereskedés indifferent minden rendnek meg lenne engedve”, illetve a garas értékének leszállítása által. Felhevülésében az országgyűlés kimondta, hogy „a kereskedés penig efféle magok haszna kereső kalmár és áros emberektől interdium legyen... hanem az nemes rend és az kiknek Felségedtől privatim arról bizonyos annuentia adatik, azok kereskedjenek, azoknak legyen szabad venni és adni mindenféle marhát, a lóval való kereskedésen kívül az ökörbőrrel való kereskedést is az fiscusnak reserváln.” A szigorú rendelet ugyan a gyakorlatban nem volt megvalósítható, azonban a nemesség így az állatokkal és gabonafélékkel való kereskedésre buzdítást kapott. Saját terményét és készítményét egyébként is mindenki szabadon árulhatta házában, a városban és a sokadalomban. A nemesek és a hazai kereskedők

vásárlóképességét előmozdította az a rendelkezés, hogy külföldi vásárlásokra jó pénzt vihettek ki olyan időben, amikor ez a külföldi kereskedőrendeknek tilos volt. A szegénység is „maga majorságát s keze munkáját” vásárra vitte. A búzán kívül adott el állatot, gabonát, hüvelyes veteményt, tejterméket, faeszközöket.

A központi hatalom egyes árukat állami kezelésbe vont, azaz egyedárúsággá tett (monopólium). Így 1578-ban általában a bőr és a viasz, szűr (posztó), ökörbőr, 1649-ben a méz és a viasz monopólium voltát országgyűlési végzés mondta ki. Az egyedárúságokkal részben bizonyos meghatározott állami kiadások fedezését biztosították, részben pedig a fejedelmi-állami bevételeket kívánták növelni. Az egyedárúság működése felől legalaposabban a méz és a viasz gyűjtésére vonatkozó utasításokból tájékozódhatunk. A termelő csak az állami megbízottaknak adhatta le a mézet, de ezek készpénzzel fizettek. II. Rákóczi György alatt (1649) a tulajdonosnak megengedték, hogy a saját majorságából való mézet és viaszt háza szükségletére a Partiumba harmincadfizetés nélkül kivihesse, vagy onnét behozhassa. Saját használatára mézet és viaszt bárki szabadon vehetett, csak a velük való kereskedés volt tilos, nehogy az állami vásárlásokat megdrágítsák.

Az iparhoz szükséges nyersanyag biztosítása és a drágaság enyhítése céljából bizonyos áruknak az országból való kivitelét a diéta többször megtiltotta. Már 1542-ben méneseket, lovakat, 1549-ben lovat, állatbőrt, 1556-ban barmot, bőrt, sarut nem volt szabad kivinni katonai megfontolásból. A kiviteli tilalmak azután időnként módosultak, illetőleg a tilalmazott áruk szaporodtak. 1556 körül a búza, 1577-ben a juh kivitele tilos, 1578-ban a berbécsé, juhé, kecskéé, s hogy míves emberek ne panaszkodjanak a drágaság miatt, a bőré is. 1581-ben a só, a kender, 1589-ben a vadbőr, 1598-ban a barom, 1607-ben a szűrposztónak végszámra való kivitelét tiltották el. 1609-ben a nyest-, és a rókabőr, 1622-ben a salétrom, 1627-ben a vas, 1633-ban a kéneseő, 1649-ben a ló, 1673-ban a hazai posztó, csizma, saru került tilalom alá.

Az egyedárúság a belső kereskedelemre is kiterjedt, a kiviteli tilalom pedig a külkereskedelmet érintette, ezért életbe léptetése az érdekeltek körében vegyes érzéseket váltott ki. Minthogy a kivitel fő cikke az élőállat és mezőgazdasági termény volt, ebben az irányban főleg a nemesség mutatkozott érdekeltnek. Amikor 1631-ben I. Rákóczi György az egyedárúságot a mézre, szűrposztóra is

kiterjesztette, az országgyűlés ezt nem hagyta szó nélkül. Bár látják, mondták, a magukra következő kárt, de a fejedelem szükségét szemlélvén, tetszése szerint kell eljárniuk. A lakosság állatait a kiviteli tilalmak következtében gyakran nem tudta tetszése szerint értékesíteni, viszont az állam főleg a monopóliumokból teremtette elő a portai adót.

Erdély gazdasági életében a portai adó különösen nagy gondot jelentett. A követelésnek, hogy az adót aranyban fizessék be, eleinte eleget is tudtak tenni, de 1600 óta a háborús viszonyok miatt az aranybányászat lehanyaglott. A nem művelt bányák beszakadtak, a bányászok elszéledtek. Ugyanez történt az ezüstbányákkal is. Erdély arany- és ezüsttermelése így megnehezült. „Az Erdélybe bejáró török és görög áros emberektől végére mehet a török porta – írja Bethlen fejedelem –, hogy aranyat, ezüstöt látnak-e bőven az országban.” Bethlen igyekezett elérni, hogy a portai adót ezüsttallérban, dukátban fizethesse; az ezüstpénzt a török portán a pénzembereknél aranyra váltották, de a pénzértékek különbözősége miatt nemegyszer az ország kárára. Az adó nagy felemelése óta a török az adót ezüstben, sőt jó minőségű rézpénzben is elfogadta. A jó pénzre való átváltáson, mint a könnyű nyereség jó alkalmán, a kereskedők és a pénzesebb polgárok, előkelőségek kapva kaptak. 1666-ban a harmincadosak, 1670-ben a székelyek országos adóját a szebeni görögök, a szászok adóját a többi görög kereskedőrendek, a magyar megyék adóját meg a fejedelem váltották át jó pénzre. A következő évben a beváltást teljesen a görögök vállalták magukra, nyilvánvalóan a kilátásba helyezett kedvezmények reményében. A jó pénz behozatalának előmozdítása végett azok a külföldi kereskedők, akik jó pénzzel vásároltak, fele határvámost fizettek.

Az aranypénznek az országból való kivitelét ilyen körülmények között érhető módon igyekeztek megakadályozni. Már 1585-ben megtiltották, hogy görögök, olaszok aranypénzt, ezüsttallért, a kereskedők vert vagy pléharanyat hordjanak ki. Később is azon voltak, hogy arany-, ezüstpénz vagy áru ne kerüljön ki az országból. Azt akarták, hogy a görög kereskedő a behozott áruja után kapott pénzt itt vásárolja el olyasmire, amivel a török birodalomban kereskedhetik. A határon való ellenőrzés a harmincadosok kötelessége volt. Ezek 1651-től a vásárokon is megjelentek, hogy a harmincadokat elkerülő kereskedőket megvámolják.

A belső kereskedelem sokat szenvedett a rossz pénzek elszaporodása miatt. Részint sok silány idegen pénz került be Erdélybe, részint meg benn is készültek rossz pénzek. A régebbi erdélyi pénzek szintén forgalomban maradtak, és a sokféle pénz együttes használata különféle visszaélésekre adott alkalmat. Mindez gátolta a kereskedelmet. A fejedelmek, főleg Bethlen, jó pénz veretésével igyekeztek a nehézségeket eloszlatni. A folyó pénznemek értékét az országgyűlés időnként meghatározta. Ugyanígy zűrzavar volt a kereskedelem nem csekély kárára a súly- és űrmértékek körül. Vidékenként ugyanis más-más mértékkel mértek. Az országgyűlés külön végzéssel próbált rendet teremteni. Így 1588-ban a megyékben és a Partiumban a kolozsvári köbölt és ejtelt, a székelyek és szászok a szebeni köbölt és a kolozsvári ejtelt, Várad vidékén a váradi böcsüt és a pintet tette kötelezővé. Utóbb is, főleg Bethlen idejében történtek ezen a téren módosítások.

A kereskedelemmel kapcsolatos visszaélések közül néhányat felemlíthetünk. Így egyesek rabokkal kereskedtek. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata során tatár rabságba került erdélyieket saját pénzükön kiváltották, viszont háromszor-négyszer akkora összeget követeltek rajtuk. Mások azzal próbálkoztak, hogy a jó pénzt kivitték az országból, s értéktelenebbet hoztak be helyébe. Akadtak olyanok is, akik úgy vittek ki lovakat a határon, hogy rájuk ültek, mintha azokon utaznának, ott künn aztán kereskedtek velük. Némelyek a szükségesnél több lovat fogtak be szekerekbe, s ott künn eladták őket. Mások saját céljukra való használat ürügyével a Partiumba vittek ki gabonát, s ott eladták. A kereskedelembe olykor a megszálló német katonák szintén bekapcsolódtak. Így Basta György emberei olcsón vettek marhát, s aztán ezt meg az elfogdosott kóbor marhát pénzen adták el. A fejedelemség utolsó éveiben bejött katonák a nekik kiosztott borral, sörrel meg egyéb éléssel kereskedtek. Kenyerüket eladták, s szállásadó gazdájuk kenyerét ették. Külső helyeken bort vettek, és azt a városban szabadon árulták.

Az osztrák megszállók megjelenésével Erdély új korszak határához érkezett. A török visszaszorítása után az eddiginél is fokozottabb mértékben Bécs lett az erdélyi kereskedelem legfőbb beszerzőhelye. Ezzel azután új összeköttetések, új szokások kora következett el a kereskedelemben is.

**MÚVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

Ősi magyar emlék Kolozsmonostoron

Ezernégyszáz évvel ezelőtt, 529-ben két törvénykönyv látott napvilágot. Ez évben fejeződött be ugyanis a nagy munka, amelyre Justinianus kelet-római császár uralkodási mindenhatóságának alapelveit fektette. Elkészült a *Codex Justinianus*, a római császárok rendeleteinek gyűjteménye, a *corpus juris*, amely néven a jog világtörténelmi fejlődésének irányt szabott. Amely évben a nagy hódító céltudatos elgondolásának eredményeit összegezte, hogy azokkal leendő világbirodalmának belső szervezettségét biztosítsa, ugyanez évben nyugat-római kortársa tollából *Regula*, szabályzat jelent meg, amely egy szerzetesrend egész Európára kiható érdemes működését lett hivatva szabályozni.

Nursiai Szt. Benedek, a *Regula* szerzője, aki rendjének, a bencéseknek utasításokat adott arra, hogy lelki életüket hogyan éljék le helyesen, beállítva a célba, amelynek teljesítésére őket maga köré gyűjtötte.

Európa államai az időben léptek megalakulásuk, állandósulásuk útjára. Pogány erkölcsök finomultak, a keresztény vallás átalakító hatása alá kerültek, s gyermeki őszinteséggel csüngtek a hiten, amely lelkükbe tartalmat, szeretetet ültetett és őket békés munkára szoktatta.

Ez építő lélekformálásban Szt. Benedek fiai őket kézen fogva vezették. Maga az alapító Rómában nevelkedett, művelt emberré fejlődött. A világi zaj azonban nyomasztólag hatott lelkére, tehát Subiaco mellett csendes magányba vonult. Csakhamar azt tapasztalta, hogy mind többen jönnek köréje, akiknek az ő rendszeres életmódja tetszett. Megírta tehát szabályzatát, hogy a szerzetházakba, köztük a híres Montecassinóba sereglett társai a szerint éljenek.

31. A kolozsmonostori templom képe Kolozs megye címérében.
Az eredeti címerkép után rajzolta Tóth István

32. A kolozsmonostori templom a plébánia régi pecsétjében.
Az eredeti pecsét után rajzolta Tóth István

Erdélyben való működésüknek is maradandó emléket állítottak. Tevékenységük értékeléséhez éppen a *Szabályzat* adja meg a kulcsot. Kolozsmonostori rendházukból ma már semmi sem látszik, apátsági templomuknak csak szentélye maradt fenn. Erdély művelődésében szerzett érdemeik emléke azonban lelkünkben él. Nemzedékről nemzedékre átszálló tudásuknak és szorgalmuknak eredménye ugyanis a legújabb időkig kihat.

E regula nélkül érthetetlen lenne előttünk a kolozsmonostori bencés apátság kulturális hatása, a rendtagok munkája, a rend gazdag megjutal-

mazása. Vagy negyven faluban voltak birtokaik, szántóföldjeik, erdeik. A magyar királyok jóakarátát lépten-nyomon tapasztalták, akik elismerésüket újabb és újabb adományokkal bizonyították. A Szamos, Nádas, Küküllő, Maros és Nyárad vize mellett feküdtek a bencések birtokai, amelyek mind a kolozsmonostori apátsághoz tartoztak. A közelben Bécs, Kajántó, Egeres, Apahida, Jegenyé a legismertebb helyek. A kolozsmonostori apátság I. Béla király vagy Szent László korabeli alapítás, s azóta, a XI. század óta, egészen 1556-ig, a reformáció idején Erdélyből való kiküldetésükig e terjedelmes birtokon folyt a bencés élet, amely a maga nagyszerűségében a *Regulából* szemünk elé tárul.

E szabályzatban a mindennapi kézi munkáról fejezet van, amely a bencés kultúrmunka egyik fő bizonyítéka. A bencések nemcsak maguk építették házaikat, hanem abban mindennemű munkát végeztek, a rendházon kívül még a földeket művelték. Mesterségeket tanultak s gyakoroltak a rend tagjai, templomokat emeltek, és azokat felékesítették.

Megbecsülték a munkát, és azt mással is megkedveltették. Évszázadokon keresztül Európa gazdasági ügyeiben vezettek. Az erdő borította országokba műveltséget, gazdasági érzéket vittek, s azok benépesítését nagyban előmozdították. Ha valahol földhöz jutottak, termővé tették a talajt, s azon gazdálkodni kezdtek. Mintagazdaságokat létesítettek, szőlőművelés, gyümölcsstermelés, kertgazdaság is kedves volt előttük. Minden kolostorban volt malom, pékműhely, szabó-, cipőműhely. Lakásuk, templomaik felszerelését maguk állították elő, a műipar fejlesztésében nagyban közreműködtek.

Mindezekre másokat is megtanítottak, ennél fogva egy-egy bencés kolostor nemcsak a vallásosságának, hanem az okszerű gazdálkodásnak is példaadó helye lett. Ennek tulajdonítható, hogy sok birtokot kaptak, hogy onnét hirdethessék a hitet, nagy területet kereszténnyé tehessenek, a néppel törődhessenek, azt megélhetésre, mezei munkára és iparra megtaníthassák.

Hasonló élet bizonyítékait láthatjuk Kolozsmonostoron is. Az apátsági templom és kolostor hosszúknál magas dombon épült. A templom kelet-nyugati irányban húzódott, tornyával nyugat felé, főoltárával kelet felé tekintve. A kolostor a templom észak felé eső oldala mentén húzódott. Idővel az egész dombot várszerűen megerősítették, egyik oldalán falat vontak, másik oldalon sárral bekent

kerítést. Az északi oldalon – nyugatról keletre – folyik a Szamos, a folyón túl – Kelet–Nyugat irányba – hosszú domb húzódik.

Két évtizeddel a bencés rend távozása után, tehát amikor még kezük munkája meglátszott, egy jezsuita atya leírta a kolostor környékét:

A Szamos völgyében szántóföldek és öt kert állottak művelés alatt. Egyik gyümölcsöskert volt, termőfákkal beültetve; más széles és hosszú kert vetemények termesztésére szolgált. Más nagy kiterjedésű kertben káposztát, dinnyét, lent termesztettek. Egyik kertet rózsabokrok övezték, másikat gyümölcsfák, ez utóbiban muskotályszőlőt tartottak. Szőlővel volt beültetve a hosszú domboldal is, amely a kolostortól s templomtól északra több mérföld hosszúságban húzódik. Nyugati irányban szántóföldek terültek el, dél felé erdők. A Szamoson háromkepekű malom állította elő a lisztet, a vízben bőséges számban halak úszkáltak, hogy a sok böjti napon a szerzeteseknek eledelül szolgáljanak. Bármerre nézett a szem, mindenütt szőlő, szántó, erdő, mező gyönyörködtették a szemlélőt.

33. A kolozsmonostori apátsági templom utolsó képe

A *Regulában* előírt foglalkozás már magában véve arra szorította a rendtagokat, hogy lakáshelyül szép, művelésre alkalmas helyet szemeljenek ki. Dombokon építkeztek rendszerint, ahonnan gazdaságukat belátták, vizek közelében, hogy halat kapjanak.

Kolozsmonostor éppen ilyen hely. A hely természeti szépsége festőivé teszi ma is a templomot, amelynek csak szentélye és egyes kövei a régiek. A visszaemlékezés kegyeletes melegségében azonban megelevenednek előttünk: a régi templom, a régi kolostor, a környező falak, vágyat keltenek lelkünkben, hogy fennmaradt szűkszavú feljegyzések alapján magunk elé képzeljük őket. Régi fényükbe visszaállítva tekintünk le onnét a szép környékre, amelynek ékességét, koronáját mindig a kolozsmonostori templom adta.

Az apátságot a maga egészében egy ez ideig nem ismertett kép mutatja be, amelynek eredetije a kolozsvári római katolikus főgimnázium Báthory István-képeinek egyik szögletében látható. E képen a Kelet–Nyugat felé álló dombnak nyugati végében áll a templom, tornyával nyugat, főoltárával kelet felé fordulva. Déli oldalán várfal húzódik, amely erős bástyával záródik. Északi irányban magas dombok emelkednek. Nem látszik a rendház, mivel a templom északi fala elfedi.

Mindez teljesen beillik abba a keretbe, amelyben jelenleg a monostori templom mutatkozik. Sértetlenül megvan a domb, amelyen az apátsági épületek állottak, a régi elhelyezésben áll a templom. A várfalakat a bencések kivonulása után (bár jó ideig falak védték a kolostort a tatárjárás után is) a világi urak építették, akik néhány évtizedig a monostort bírták. Megvoltak még a falak abban az időben, amikor, valószínűleg a XVIII. században, a képet festették. Ugyanis a kép a jezsuiták rendházából (a mai monostori plébániával szemben) került a katolikus gimnáziumba. Az omladozó rendházat vagy annak egyik részét Rákóczi György fejedelem lakóhellyé alakította át, ez volt az ún. Rákóczi-kastély, amelynek köveit az apátsági épületek egyéb köveivel együtt idővel a jezsuiták belvárosi intézményeinek építésére fordították.

Ami még a képen látszik, az ma már kérdőjel előttünk. A templomdombtól kelet felé eső bástyás fal mit zárt körül, annak magyarázata hiányzik. Lehet, hogy gazdasági udvart, amely a feljegyzés szerint, az apátságtól kőhajításra, dombon feküdt. Lehet, hogy a festő emlékezetből festette a képet, mert maga

a domb sem pontos, amelyen a templom áll. A festő mindenesetre megőrizte és találóan megörökítette a bájos tájhangulatot, amely körülmény miatt megérdemli, hogy képe szélesebb körben is ismeretessé váljék. Kár, hogy északi oldaláról nem festette meg a templomot, hogy előttünk állana a Szamos, annak széles völgye, a virágzó kertek, a malom, amely ma is (talán ugyanazon helyen) ott forog.

A rendházat, várfalakat eltüntette az idő, de a templom szentélye ma is áll, s emiatt érdeklődésünk elsősorban a templom felé fordul. A kolozsmonostori apátsági templomról egy jezsuita atya feljegyezte, hogy tágas volt, alkalmas a kolozsvári összes katolikusok befogadására. Plébániai templom módjára volt kórusa, három harangja, két tornya, három oltára, a főoltár előtt kriptája, a templom körül temetője. Mária mennybemenetele tiszteletére vala szentelve.

A templom valódi formáját megállapítani ma már nehéz, mivel az leégett, a villám is belecsapott, és több ízben újra kellett építeni. Másrészt a fennmaradt képek sem megbízhatók, több esetben jelképezik csak a templomot.

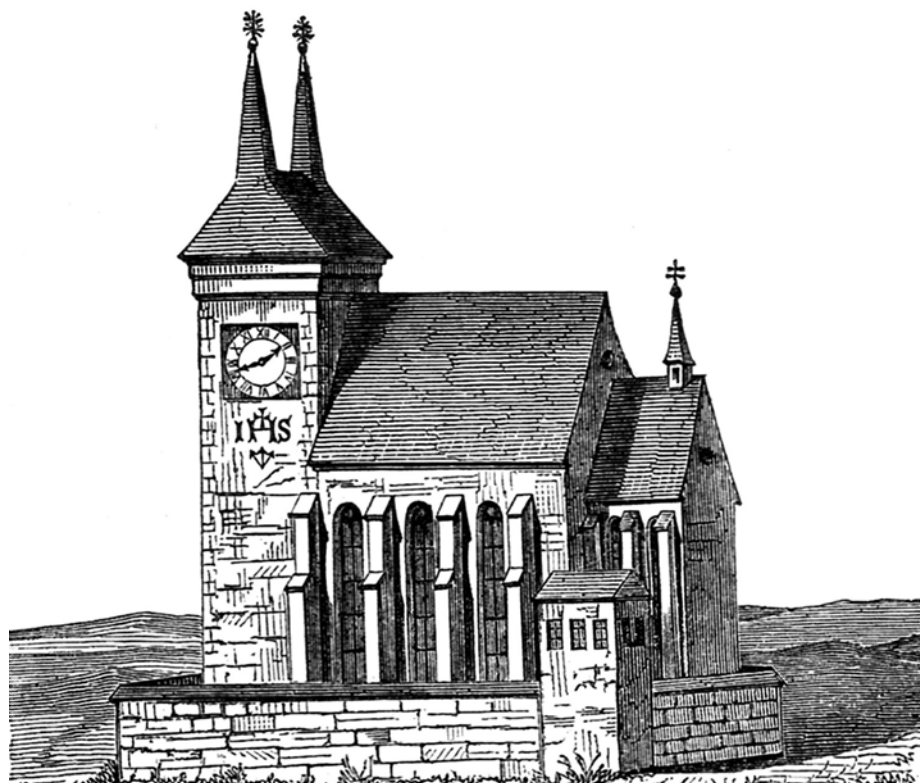
Így a plébániai pecséten látható templom, amely pecsét a jezsuiták idejében Kolozsmonostoron használatban volt, a templom annyira elüt más ábrázolástól, hogy valószínűleg nem akart mást kifejezni, csak apátsági templomot jelölt. Szentélye csúcsíves stílusra vall, hajója azonban már kifejezés nélkül való, átjáróval bír. Kettős tornya az apátsági templomok jelképe. A közölt kép Vízkeleti jezsuita plébános leveléből való az 1700-as években.

Mária Terézia magyar királynő Kolozs megye címerébe belefoglalta a kolozsmonostori templom képét, mely a templom valódi alakjával semminemű összefüggésben sincs.

Nagyobb hitelességre tarthatna számot az apátság közölt képén lévő templomalak. De ennek hitelességét lerontja az a körülmény, hogy a Báthory István-képen, amelynek egy szögletében látható az apátság, pontos rajzban megvan a templom külön is. Báthory fejedelem tartja kezében, felajánlva azt a Boldogságos Szűznek. Ugyanazon a képen csak egyik templomalak lehet valószínű, mindenesetre az, amelyik jellemzője az egész képnek. Ugyanazon formáról Eszterházy János gróf, jeles műtörténész azt véli, hogy annak megrajzolása Báthory István korából eredő kép után történt, ennél fogva ezt látja a kolozsmonostori apátsági templom legvalószínűbb ősi alakjának.

A templom egytornyú, de a torony olyan széles, mint a templom homlokzata, tetejéből két tornyocska ágazik ki. Több feljegyzés csak egy toronyról beszél, ennél fogva valószínű, hogy szélessége és a kiágazó tornyocskák miatt e tornyot neveztek kettőnek is. 1818-ban élő szemtanúk a tornyot csakugyan ilyennek látták. A templom hajójához és szentélyéhez illesztett támasztóoszlopok, valamint az ablakok csúcsíves építkezésre vallanak, bár az ablakok kerek ívűek. Hiányzik az apszis is. E részt Eszterházy később történt átépítésnek tartja, akár csak az ablakok alakjának megváltozását is. A templom hajójának szélessége (az alapfalak szerint) öt öl és három láb volt.

Tehát, bár a feltevés szerint változott formában, a régi templomnak csak a szentélye maradt meg, amelyhez újabban más hajót építettek. Ugyancsak régi a mostani templom ajtaja és még néhány beépített kő.

34. A kolozsmonostori templom egykorú valószínű képe

Ez ősi szentély leírását Eszterházy a következőkben adja: Az egyházból csak poligon végű szentélye áll. Ez a nyolcszög három oldalából alakul, a homlok boltozaton kívül, három ívholdnyira terjedő kerek ívű keresztboltozattal és üres zárkövekkel, hevederei lemez és hornyokból állanak, és részint körte alakú díszművezet nélküli vall kövekre, részint kerek féloszlopokra neheznek; ezek fejezete: alól megkerített henger- és gyűrűtag; talapzata ismét nagyobbra kiszőkellő henger, mely gyűrű által érintkezik a féloszloppal. Evangéliumi oldalán leszelt hármas ívű, tagozott ajtó a kijárás nélküli, csúcsíves boltozatú sekrestyébe vezet, valamint ezen oldalba alkalmazott fülke, melynek mélyedéseiben kis vért mutatkozik, szentségház lehetett; úgyszintén az epistola részén, kerek ívű vakablak helyére mutat.

Az ablakok záródása csak kevéssé van megtörve, inkább csak észlelni lehet tompa csúcs alakját; a díszművezetők ki vannak törve; homlokzatát a befalazott csúcsos diadalív a hajó keleti zárfalával egyetemben alkotja.

Portáléja tompa csúcsú, a régiből összeillesztve. Magassága hét láb és három hüvelyk, szélessége öt láb és hat hüvelyk; levélcsúcsokkal szegélyezett kerete tagozva, az ív teteje pálcaféle művelettel díszítve, a szokásos keresztvirággal van ékesítve. Jobbra és balra támtornyocskákat látunk, melyek állatgyöngy alakú vállkövekre neheznek, egy díszesen dolgozott, szabadon álló, nyílt szájú lombos kutyafő az ajtózat legjobban fenntartott része. Egyik ablak fölött egy ódon színezetű oroslán alakja, nyugvó helyzetben van alkalmazva. A déli falon napóra.

Erdélyen kívül a Csanádi Egyházmegyében is volt néhány bencés kolostor, de azok nem szereztek akkora nevet, mint a kolozsmonostori apátság. Ez apátság egyúttal hiteshely is volt, levéltárában helyezték el a megőrzésre váró hivatalos írásokat, adományleveleket. Ma régi jelentőségének, áldásos működésének csak felemelő emléke él, ez emlék azonban elég arra, hogy azt is a bencéseknek nyújtott elismerés koszorújába foglalhassuk.

Kolozsvár 200 évvel és 100 évvel ezelőtt

A városok építése az utóbbi években általában hatalmas lendületet vett. Kiterjedésük megkövült; dombokra felkúszó, völgyekben szétágazó új utcák száz meg száz házzal toldják meg a régi létszámot. Az építkezés főleg kertszerűen történik. Elkülönített kisebbszerű ház kerttel az általános igény.

Régebben a városok építésénél olyan szempont volt a döntő, amely ma szóba sem kerül. A városokra hárult ugyanis a feladat, hogy a környéket megvédjék. Ezért a városok köré falakat vontak, ahová a lakosok ellenséges támadás esetén húzódtak.

Így történt itt is. A tatárjárás után, a szerzett tapasztalatok alapján, jónak látták ezt is fallal megerősíteni. A történelmi kutatás szerint a régi római castrum helyén először azt a részt építették fel, amely manapság is Óvár nevet visel. Ez építkezés emléke a ferencrendiek sekrestyéje mögött fennmaradt falrész. A várfal vonala: a Şaguna (volt Bartha Miklós) utca végétől, a Kisszamos mellett, a főpostaépületnek a ferencrendiek felé eső részéig; onnét a ferencrendiek telkén át. A Radu (volt Torony) utca, az N. Filipescu (volt Szentlélek) utca a várfalon jóval belül estek. A fal a mai Kereskedelmi Akadémia udvarán keresztül visszatért kiindulási pontjába. Így lett a vár formája négyszög. Alaprajza Jakab Eleknek a városról szóló művében látható.

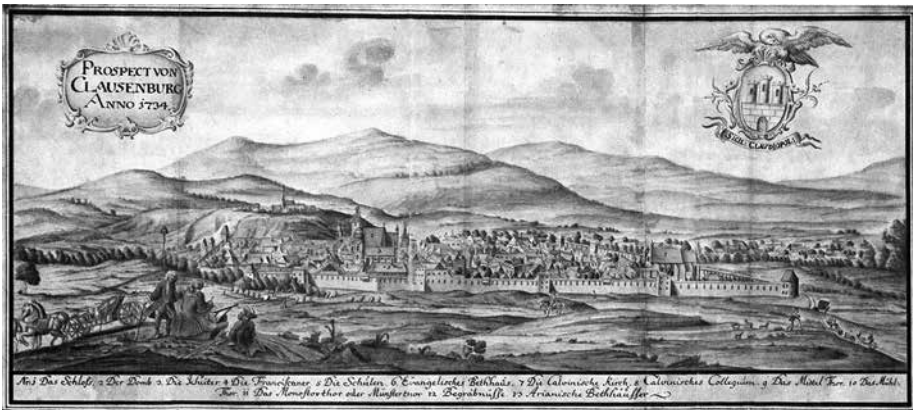
E kicsiny várterület idővel bővítésre szorult. Az Óvár építése után mintegy 100 évvel, tehát 1400 körül, majd egy század múlva 1500 körül, folytatólagosan megépült az a várfal, amely a városfejlesztés miatt bekövetkezett lerombolásig végleges is maradt. Romjaiban azonban ma is látható s a fennmaradt részek alapján gondolatban újra alkotható.

E megnagyobbított várfal iránya: A Kisszamos mellett a Peielle-ház telkétől (ma Cristal Palace mulató) kiindulva a főpostaépületnek a város főtere P. Unirii (volt Mátyás király tér) felé eső része mellett a Tűzörzőtoronnyig; innét a régi és új iparkamara épülete mellett Baba Novac (volt Bethlen) utcán a Bethlen-bás-

tyáig; innét az Avram Jancu (volt Petőfi) utca utolsó (Bethlen vagy Bogdánffy) házáig; innét a Gurun (volt Fogoly) utcán, a Samuel Micu (volt Rózsa) utcán a Kereskedelmi Akadémia udvarán át a Peielle-ház telkéig húzott vonal.

E várfal védelmi szemponttól bástyákkal volt ellátva, a közlekedést meg a kapukon át bonyolították le. Mindezekből ma megvan a Bethlen-bástya és az Avram Jancu (volt Petőfi) utcában még négy bástya: a fogházzal, a kat. konviktussal a Bethlen Pál-féle házzal, a Bethlen Karolina (Bogdánffy)-féle házzal összeépítve, vagy kapcsolatban. Továbbá a Tűzörzőtorony. Falrészek: a Bethlen-bástya, a kat. konviktus, az állami Diákmenza, a Bethlen K.-ház mellett, A Gurun (volt Fogoly) utcában az N. Filipescu (volt Szentlélek) utcában, a Kereskedelmi Akadémia udvarán s még itt-ott látható töredékek.

A város alakját különböző időkből fennmaradt képek szemléltetik. Jakab Elek a város történetéről szóló művében négyet közöl. (1477-ből, egynek ideje közelebről meg nem határozott, 1759, 1798-tól.) Van der Rye belga festő 1617-ben északról rajzolta meg a város képét. Az eddig közölt rajzokhoz jelen értekezés kettőt ad hozzá, amelyek ez alkalommal kerülnek először kiadásra.

35. Kolozsvár 200 évvel ezelőtt. Eredetije a bécsi hadi-múzeumban

Az első 200 éves. A város a falak között terült el, kisebb telep s a Fellegvár estek azokon kívül. A rajzoló dél felől nézte a várost. Nem is nehéz őt megtalálni. A kép előterében ugyanis magát is odarajzolta munkája közben. Két

bámulója is akadt: egy német tiszt és egy tiszteletteljesen odaköszönő falusi. A rajzoló német ruhát visel, aki valószínűleg Breann János várműépítési kapitány. A város történetírója (I. 537) ugyanis róla jegyezte fel, hogy 1734-ben a vár fekvéséről megbízásból képeket készített. Rajzai lappangnak.

Most Buday Kálmán szegedi egyetemi tanársegéd Bécsben akadt e képre, amelyet közlésre átengedett. Kartenabteilung des Kriegsarchivs. Wien III. Stifsgasse 2. az intézmény helye, ahol a rajz egy könyvben több más tollrajzzal együtt található. A könyv címe: *Prospekt der im Fürstentum Siebenbürgen liegenden Hauptstadt und Hauptfestung, sowie anderer Städte und Schlösser, sambt denen in der Kayz. und Türck. Wallahey, wie auch in die Moldau gehenden Reith und Fahr Passen; hey Verfertigung der geographischen Landkarten dieses Fürstentums aufgenommen und zusammengetragen im Jahr 1735.* Bővebb vizsgálat megmutatná, hogy nem Breann rajzairól van-e szó. A kép G. T. a. 9. leltári szám alatt található. Méretei: 62, illetve 33 cm.

A képen a rajzoló a fontosabbnak tartott helyeket számmal látta el. Ezek: 1. Vár. 2. Plébániatemplom. 3. A jezsuiták. 4. A ferencrendiek. 5. Az iskolák. 6. Evangélikus imaház. 7. Református templom. 8. Ref. kollégium. 9. Középkapu. 10. Malomkapu. 11. Monostorkapu. 12. Unitárius imaház.

A vár alatt a Fellegvár értendő falakkal s bástyákkal, az iskola meg a jezsuita iskola. Az unit. imaház az ún. lengyel imahely. A Középkapu, a várfalat megtörve, a Regina Maria (volt Deák Ferenc, azelőtt Belső-Közép) utcában állott, az új iparkamarán innen, a Piața Unirii (volt Mátyás király tér) felől tekintve. A Malomkapu, másképp Hídkapu, a Kisszamoshoz közel, a postaépületnek a város főtere felé eső oldalánál. A Monostorkapu a Banca Naională-nak a Főtér felé eső oldalánál, a Str. Memorandumului (volt Unió) utcán.

A számokkal jelölt helyeken kívül azonban több fontos építmény látható még e képen, főleg dél felől tekintve. Jobbkéz felől a szélső bástya a Bethlen-bástya. A következő bástya a ref. kollégiumnál már nincs meg. A harmadik a fogháznál, a negyedik a kat. konviktusnál fennáll. A képen következő falmegejtés nem indokolt. A rajzoló vagy a helyről, ahol dolgozott, látta rosszul, vagy utólag emlékezetből igazított a képen. Az ötödik építmény (a faltörés után az első) a Tordai-kapu, az I. G. Duca (volt Egyetem, azelőtt Tordai) utcában az állami Diákmenza mellett. A következő bástya is megvan a Diákmenza másik oldalán a Bethlen Pál-féle házban.

Különös figyelmet érdemelnek a jezsuiták intézményei. Ők ez időben költöztek ama helyre, ahol manapság is a kat. gimnázium és nevelőintézetek, templom állanak. A nemesi konviktusé (ma részben piarista rendház) éppen 1735-ből, a Báthory–Apor Szemináriumé, (bár néhány évvel előbb épült) általános jelzés szerint 1734-ből. Ez épületek a képen mind látszanak: A templom, az iskola a mai helyén, tőle balra a konviktus; a Tordai-kapu s a következő bástya között meg a szeminárium Gorun (volt Fogoly) utcai szárnyának teteje.

A hangulatos, pontos rajzon fenn, bal oldalon, szép barokk díszben *Prospect der Ungarischen Stadt Clausenburg* felírás olvasható, a másik kép a város címere: várfal kapuval s három bástyával.

36. Kolozsvár 100 év előtt. Festmény br. Jósika János tulajdonában.

Az eredeti után rajzolta Tóth István

A másik kép, amely szintén most kerül a nyilvánosság elé, 1830-as évekből való. A képre először Kelemen Lajos hívta fel a figyelmet a Kende János: *Művészeti Szalonjában* (1928. 11–12. sz. 4. 1.). A kép br. Jósika János tulajdona, aki gr. Bethlen Györgyné, sz. br. Jósika Paula közvetítésével engedte át közlés végett. A kép a csákgigorbói kastély könyvtárszobájában függ. Festésének korát Kelemen Lajos említett helyen határozza meg. Megemlíti, mondja, hogy azon már rajta van az óvári Petrichevich-Horváth Dániel, utóbb Rucska-féle 1830-ban már bevezetett nagy kétemeletes ház. Francia nyelvű aláírása a művet br. Jósika Jánosnak, a gubernium elnökének ajánlja. Megállapítható tehát, hogy a festmény 1830 és 1834 között készült, mivel ő e méltóságot 1822-től 1834-ig viselte.

A képet Sonnenstein Károly festette. Vízfestmény, feltűnően kedves színezéssel s megkapó kivitelben. Festészeti szempontból Tóth István festőművész így jellemzi:

A meleg és hideg színeknek (meleg: vöröses, hideg: kékes színek) igen jól megoldott összhangját látjuk a képen. Ahol sok vöröses s barnás házfedél van, kiemelő ellentétnek kékes zöldeket használ. Ízlésesen osztja el s ezáltal távlatilag – igen jól oldja meg a sárgás és kékszöld facsoportokat. A táj távlati megoldásában jártasságot árul el. A városrész rajzi megoldása kissé merev, alig pár színt használ, mégis igen jó egységes hatást ér el. A tájképi megoldása magasan felülmúlja az építészeti rész megfejtését. A képen lévő néhány alak könnyed eleganciával van felrajzolva. Viselettörténeti szempontból is érdekes szemléltetést ad.

Méretei: Magassága 34 1/2, hosszúsága 46 1/2 cm. Az eredeti után most közölt rajz annál 8 1/2 cm-rel alacsonyabb, mivel az eredeti kép főcsoportja (témája) kissé az alsórész felé lecsúsztatott gyanánt hat, vagyis a levegős rész nem arányos a kép tárgyi részével.

A kép mögé a festő melegzöld keretet festett, amelynek egyhangúságát geometrikus négyszög, alól pedig széles fehér szalag töri meg. Ezt a megoldást a külföldi előkelő lapok mai napig is használják díszszámaikban. A fehér szalagon a következő írás olvasható: *Vue De La Idille De Klausenburg Dedié a Son Excellence Monsieur le Baron Jean de Jósika Praesident du Gouvernement R. de la Transilvaniae. Felette: p. p. Charles de Sonnenstein.*

A várost e kép is dél felől nézve szemlélteti s a középületeknek kiemelését szemmel tartja. A számozás az eredeti képen hiányzik, azokat a képmagyarázat tette szükségessé.

A számozás a következő helyeket jelöli meg: 1. Plébániatemplom a P. Unirii-n (volt Mátyás király tér). 2. Takácsok bástyája, most Tűzórzótorony. 3. Unitárius templom. 4. Magyarkapu a Calea Victoriei (volt Magyar) utca elején, a régi Iparkamaránál, a Baba Novac (volt Bethlen) és Xenopol utcák összetalálkozásánál. 5. Középkapu, amelynek helye már fentebb jelezve van. 6. Ref. templom a Cogălniceanu (volt Farkas) utcában. 7. A jezsuita kollégium egy szárnya a mai egyetem telkén. 8. Jezsuita, ma ún. piarista templom. 9–10. Nemesi konviktus, ma piarista rendház Cogălniceanu (volt Farkas) és I. G. Duca (volt Egyetem) utcai része. Rajzolás hibából nincsenek összekapcsolva. 11. Tordai-kapu. 12–13. Báthory–Apor Szeminárium. I. G. Duca (volt Egyetem) és Gorun (volt Fogoly) utcai része. A két rész összeépítésének ideje bizonytalan. 14. Görögkatolikus templom. 15. Szén utcai kis ajtó a Iorga (volt Jókai) utcában. 16. Mo-

nostori-kapu, helye már jelezve. 17. Puskaoros bástya a Kisszamos mellett a Peielle-ház telkén. 18. Petrichevich-Horváth Dániel-féle ház, ma régiségtár az Óvárban. 19. Ferencrendi templom. 20. Hídkapu, helye már jelezve. 21. Fellegvár. 22. Lombi erdő. 23. Csillaghegy. 24. Tekintő.

A kapuk és bástyák védelmét s gondozását a városi iparosok foglalkozásuk szerint csoportosulva látták el. Így a Bethlen-bástyát a szabók, a ref. kollégium mellett lévőt a tímárok, a fogház mellett lévőt a kőművesek, a kat. konviktusit a szíjgyártók, a Bethlen–Bogdánffy-ház mellett lévő szögletbástyát a vargák, a Szén utcai kis ajtót a csizmadiák, a Hídkaput a lakatosok, a középkaput a mérsárosok, a Szappan utcai, ma Tűzörzőtornyot a takácsok, a Monostori-kaput a szűcsök, a Puskaoros-tornyot az ötvösök védték.

Igen nagy kár, hogy a sok kapuból egyet sem őrzött meg a kegyelet. A város építésének javarészt áldozatul estek a bástyák is, a meglévők közül meg egy-egy éppen nem megillető szerepet tölt be. A város annak idején a várfalak környékét, építményeit az ott lakó háztulajdonosoknak eladta, az egyházak részére meg elajándékozta.

A középiskolai tanterv a helyi emlékek ismertetésének nagy fontosságot tulajdonít. Az itt tanuló diákok mennyivel színesebb képet kapnának, ha a város régi várának, védelmének, közlekedésének számosabb jeleivel találkozoznának.

Ha megsemmisültek az emlékek, szerencsére maradtak fenn képek. Ezeknek elő-előbukkanása meg-megújuló öröm a történelemkedvelők előtt.

Kegytárgyak a régi erdélyiek lakásaiban

Nehéz idők nyomasztó érzéseit újíttjuk fel lelkünkben, amikor az erdélyi fejedelemség korában élő katolikusok sanyarú helyzetére gondolunk, de egyben felemelő események is megragadják figyelmünket.

A katolikuság Erdélyben a hitújítás miatt elgyengült, az országgyűlés a püspökséget megszüntette, a papokat kitiltotta. Megszűntek a katolikus iskolák, csak a Székelyföldön hangzott szabadon a katolikus ének. A Székelyföld kivételével itt-ott maradtak csak katolikusok, s maradhattak meg papjaik is.

A főuraknak saját használatukra lehetett papokat tartaniok, reájuk hárult tehát a feladat, hogy környezetüket a katolikus hitben megtartsák. Házaikba missziós papok jártak körül. Várákozás, szeretet fogadta őket megérkezésükkor, s lelki megnyugvást, felüdülést vittek helyettük cserébe.

A Kolozsvárt megtúrten élő 2–3 jezsuita pontos jegyzéket vezetett arról, kik is e pártfogó főurak, hogy őket időnkint felkeressék, s kitartásra lelkesítsék. Mint erős törzsek emelkedtek tehát ki e főurak Erdély vallási térképén sokszor nagy távolságban elszórt katolikus szigeteken. Fontos szerepükhöz méltóan birtokaikon, ha a lakosság többsége katolikus volt, templomokat, kápolnákat építettek, máskülönben pedig házaikban emeltek szentélyt a katolikus vallás pártfogására, önmaguk s hozzátartozóik jogos vallási igényeik kielégítésére.

37. A *Lelki fegyverház* címlapja

Ha a katolikus főurak lakásberendezését vizsgáljuk, örömmel látjuk, hogy szentképek, keresztek, vallásos könyvek, kegytárgyak nem hiányoztak. Hogy a sok közül pl. egyet is kiragadjunk: gr. Apor Istvánnak csak kolozsvári házában halotti beszédek, prédikációs könyv, Breviárium, szertartáskönyv, továbbá ilyen könyvek voltak: *Lelki fegyverház*, *Szívek kincse*, *Menybe vezető kalauz*, *Örök élet mécs*, *Szent Ignác élete*, *Xavér Szent Ferenc virágai*, *Lelki tej* stb. Végrendeletében meg templomokhoz, oltárokhoz való eszközök elosztásáról intézkedett.

Apor István a XVII. század második felében élt, de mehetünk előbbre is, a század elejére, Bethlen Gábor fejedelem korára. Ekkor élt czegei Vass János, a királyi tábla bírása, nagynevű család tagja. A jezsuiták kolozsmonostori (kolozsvári) iskolájában, majd a rend külföldi iskoláiban tanult. Hazatérve rajongó szeretettel csüngött tanítóin, akik lelki életét formálták. Hálából nemcsak a ko-

lozsmonostori atyákat segítette, hanem a győri, nagyszombati, bécsi házakat is; főnökeikkel, magával a rendi tartományfőnökkel is levelezett, összeköttetéseiket felhasználta háza katolikus jellegének előmozdításában.

Ez időben nem kicsiny feladat volt Erdélybe vallási tárgyakat behozatni. A magyar Nagyalföld török megszállás alatt állott, a Felvidéken át nagy kerülővel mentek az emberek Nagyszombatba, Pozsonyba, Bécsbe. Ekkor nyugat felé Bécs volt az első világváros, összekötő kelet és nyugat között. A császári palota múzeumában bőven voltak vallású tárgyak, amelyeket az odavetődő erdélyiek bámulva emlegettek. A város fejlett ipara többek között egyházi felszereléseket is termelt, másrészt Rómából hoztak tárgyakat, ahol ezek készítésével iparszerűleg foglalkoztak. Bécsen keresztül jutottak Erdélybe a római megrendelések is, ahonnan vagy közvetlenül küldték azokat tovább Erdélybe, vagy a nagyszombati jezsuiták segítségével.

A szállítás meglehetősen nehézkes volt. Rómából kocsin közlekedtek Bécsre, vagy gyalog zarándoklatokon hozták a kisebb tárgyakat. A felső-olaszországi vízáradások azonban nagyban veszélyeztették a közlekedést, így Simándi Ferencrendi atya, utóbb erdélyi vikárius, elmerült a vízben és nagy anyagi kár is érte. Hajón is jártak Itáliába, a kikötőkből gyalog, kocsin Rómába.

Bécsből, Nagyszombatból főiskolai erdélyi diákok, világlátó főurak, felküldött megbízottak hozták tovább a vásárlásokat. A főurak szolgálóikat járatták fel, s bízták meg ügyeik elintézésével.

Vass Jánost személyesen ismerte Vásárhelyi Dániel győri jezsuita házfőnök, aki Erdélyben is tartózkodott. Továbbá levelezésben állott vele Forró György, erdélyi származású jezsuita atya, nagyszombati házfőnök, utóbb provinciális. Úgyszintén Káldi György, a híres bibliafordító, kívülük még mások. Megbízásaikat készségesen végrehajtották, s ha lehetett, ajándéktárgyakkal is kedveskedtek.

Vass „szép marhákat” (tárgyakat) rendelt Rómában, 1628. év tavaszán Dinelli Simon nevű kereskedő vagy vásárló, esetleg elkészítő értesítette Vásárhelyit, hogy a vásárolt tárgyak együtt vannak, azonban elküldeni a vízáradások miatt nem meri, hanem megfelelő alkalmatosságra vár. Éppen ez év augusztusában ment Forró György Rómába. Egészségtelensége s rossz lábai miatt nem mehetett gyalog, hanem szekéren. Vásárhelyi tehát reá gondolt, hogy Vass tárgyait magával hozza.

E tárgyak már Forró visszaérkezése előtt vagy megérkeztek, vagy előbbi megrendelésekről volt szó, de Vásárhelyi ez év végén egy skatulyát, s egy táblában bevarrott képet küldött Nagyszombatba, mint amelyek Vass részére Rómából érkeztek. Az előbbire öt, a másikra három pecsétet tett Vásárhelyi, nehogy illetéktelen kezek hozzájuk nyúljanak. A következő év elején meg nyakba való ereklyetartókat, igen szépeket küldött hozzá, más szép szent ajándékokcákkal és egy réztáblára írt igen szép képpel (rézmetszet) együtt. Ez utóbbi olyan megkapó volt, hogy Vásárhelyi azt megfelelő változtatásokkal a győri kápolna részére is megfestette, ami 46 forintba került. Mindenesetre nagy összeg, amikor 1627-ben, Erdélyben a bársony singje 3–8 Ft, skarlát singje 9 Ft, a posztóé 3–10 Ft, szebeni-brassói posztó végje 18 Ft, a gyolcsé 3 Ft, borjús tehén 5 Ft.

Veres karmazsinba kötött aranyos bibliát még ajándékba küldött. Küldött ugyan már előbb egyet pénzért, mondotta, de ez szebb, tisztább, Vass tartsa meg magának, a másikkal meg valamely barátjának kedveskedhetik. Írt Dinelli Simonnak, hogy szép apró *Agnus Dei*t is küldjön, amelyet Vassnak szánt a sok hozzájuttatott ajándékért.

Forró György házfőnök római megbízása nagyobb tárgy elhozására is kiterjedt. Nagy relikviáriumról, azaz ereklyetartóról volt szó. Vass pénzből Dinelli vette meg, amely Forrónak is annyira megtetszett, hogy a rend részére szeretne megszerezni. Nem maga hozta el, hanem intézkedett, hogy a rendi vásárlásokkal együtt vigyék azt a trieszti jezsuita kollégiumba, s onnét küldjék Bécsbe, ahová ládába foglalva meg is érkezett. Innét került Nagyszombatba, ahonnét Vass embere, Nagy Lőrinc Erdélybe hozta. Szép tárgy lehetett, Bécsben a jezsuita provinciális is látta s dicsérte.

38. Xavéri Szent Ferenc jobb kezének missurája

Az ilyenmű reliквиáriumok elképzelésére szolgáljon egy példa. A kolozsvári piarista templom oratóriumában a XVII. század végéről vagy a XVIII. század elejéről van egy ilyen ereklyetartó. Barokk ízlésű, ezüst berakással van díszítve. A szekrénybe berakott ezüst girland kerettel környezett, mélyített fülke, amelyben kétfelé felhajló talpú, törpe vázából kétféle selyemszövetből alakított babérlevél díszítmények hajlanak ki. A fülke főtárgyát képező szent jobb kéz (Xavéri Szent Ferenc jobb kezének missurája) keretét barokk ízlésű díszítmény köpenyezi. Maga a kéz zöld selyemre nyomtatott rézmetszet, amely sokszorosítással készült. A fület keretelő farészek bükkfából készültek, s finom barokk vonalú keretet alkotnak a fülkéhez. Berakásuk könnyed ezüst barokk levél girland, amely színeivel, s szép leveleivel az egész szekrénynek könnyed finomságot ad. A szekrényfőn barokk keretben a jezsuita rend jelvénye mutat-

ja, hogy e szép műtárgy milyen időben készült. Magassága egy méter, szélessége lenn 72 cm, középen 69.

Hogy a Rómából való szállítás mennyi időt elvehetett, jellemző, hogy Vass János relikviáriumáról már 1628-ban szó van, s csak 1630. június havában ért Nagyszombatba. Jelentős körülmény az is, hogy Vassnak a hírneves Káldi György is küldött könyveket, amelyeket gondosan maga csomagolt be.

Vass János figyelme az erdélyi jezsuiták támogatásán kívül a bécsiekre is kiterjedvén, az ottani jezsuita templomba oltárt szándékozott emelni. Vásárhelyi győri házfőnök s vele együtt győri rendtársai is úgy gondolkodtak, hogy a bécsi házfőnöknek nélküle is jó módja lesz oltárok építésére, azért Vásárhelyi inkább a nagyszombati, vagy a győri templomok oltárral való díszítését ajánlotta Vassnak. Erre Vass a határozást a rend vezetőségére bízta, mire Vásárhelyi Forró Györgyben s Káldiban bízott, mint akik a magyarok kérésének érvényt szereznek.

A vallásos főúr 1634-ben írott végrendeletében egész sereg szent tárgy elhelyezéséről intézkedett, beszédes bizonyságául annak, hogy céltudatos gyűjtésével, áldozatkészségével s lelkesültségével házáat áhítatra gerjesztő, s az akkori viszonyok között annyira áldásos eszközökkel mennyire gazdaggá tette. Anyja a buzgó Erdélyi családból származott, amely családból Erdélyi István főúr ez időben a katolikusság egyik oszlopa, s a jezsuiták egyik legnagyobb jótévője volt. Vass az Erdélyi István feleségének ébenfából készült s Rómából hozott relikviákat hagyott, köztük ezüstbe foglalt nyakbavalót. Templomhoz való eszközeit: mindenféle képeket, misemondó ruhákat, szentségtartót, kelyhet, két ezüst gyertyatartót, Rómában csinált öreg oltári ereklyetartókat a kolozsmonostori jezsuita templomnak, s remek kivitelű rézmetszeteivel, házánál lévő táblás oltáraival, szép értékű könyveivel egyetemben. Úgy vallotta, hogy Isten után a jezsuiták voltak neki legnagyobb jótévői, tehát velük szemben mutatott szeretetet legerősebben. Sőt, feljegyzés van, amely őt magát is jezsuitának említi, de erre semmi bizonyíték sincs. A jezsuiták őt táblai asszeszornak írták, végrendelete is világi embert tüntet fel.

Vassnak buzgósága egygyé a sok közül, akik a mostoha időkben a katolikusok segítségére siettek. Megmutatta, hogy akinek lelkében Isten él, az áldozatoktól s megijesztéstől sohasem fél.

Gazdálkodó főnemes asszonyok és kézműves fejedelmek

A fejedelemség: korának főúri asszonyait a gazdálkodásra már maga a szükség is rászorította. Az állami étellel ugyanis a férfiak erős lekötöttsége járt. Ezek követségekben messze területekre mentek, a követségbe járás egyikének-másikának szinte életpályájává vált. A Konstantinápolyban bennülő állandó követ, a kapithia, egy évig tartózkodott ott megszakítás nélkül. A fejedelmi tanácsosok gyakran huzamosabb ideig időztek az udvarban, ugyanott a fény emelésére „bejáró” főurak is állandó lekötöttségben éltek. Mások országgyűlésekre mentek, vagy hivatalokat töltöttek be. Háborúba menésre is gyakran került a sor.

Szóval a férfiaknak kijutott az elfoglaltságból és ilyen alkalmakkor a gazdaságvezetés az asszonyokra maradt. A nemes családok vagyona elsősorban földből állott, azért a nőkre háruló gazdálkodás nem volt könnyű feladat.

Ez úri nőket fáradságos törekvéseikben főleg nevelésük iránya támogatta. A falun a gazdaságban való élés már gyermekkorukban megkedveltette velük a földet, az állatot, ismeretessé tette előttük a gazdálkodó ember küszködéseit. A házi teendők ismeretében felnevelkedett leányok csak folytatták a munkát, amelyet anyjuktól tanultak. A házak mellett húzódó veteményes- és virágoskertek gondozása a nők életével úgy egybeforrt, mint ahogy természetes, hogy az ember ruhát hord, vagy hogy a szabadban üdülést keres. Az akkori nők leveleit a kertészkedés eredményeivel való eldicsekvés teszi kedvesekké és tanulságossakká. A virágokból vonták el az illatot, az ilyenmű szereket ekképpen házilag állították elő. A füvekből készítették az orvosságokat, amelyeket minden nemes családnál meg lehetett találni. A szegény emberek első orvosai ez úri nők voltak.

A gazdálkodásra maguk a fejedelemasszonyok adták a legjobb példát. Nevelésük az állandó szokások szerint ment végbe, a munkát aztán fejedelemasszonykorukban sem tartották méltóságukkal meg nem egyezőnek. Bethlen

Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna a gyakran távollévő ura helyett gondosan elintézte a gazdasági ügyeket. Szelíd lelkű, családias érzésű nő volt a fejedelemszony. Az okozta neki a legnagyobb örömet, ha pontosan eljárhatott abban, amit az ura reája bízott. Hogy úton lévő urának az élelmezési gondjait megkönnyítse, közben maga sütött számára kalácsot. Kenyeret küldött utána, és gondoskodott róla, hogy a sütéshez jó lisztet készítsenek. Hasonlóképpen jó gazdasszony hírében állott Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György felesége.

39. Bornemisza Anna, I. Apafi Mihály felesége

A szélesvonalú, nagyszabású gazdálkodásban Bornemisza Anna, Apafi Mihály fejedelem felesége, vitte a vezető szerepet. A töröknek fizetendő adó összege ez időben nagyon felemelkedett, majd a török ellen harcoló német katonaság tartása került sokba. E súlyos időkben Bornemisza Anna tett legtöbbet a fejedelemség anyagi helyzetének javítására, jövedelme gyarapítására.

Fennmaradtak a fejedelemszony gazdasági naplói, amelyek az állami jövedelmeket és a családi bevételeket részletesen feltüntetik. A bányák, vámok,

kincstári jószágok bevételei, a fejedelmi udvartartásra fordított kiadások egyaránt előkerülnek e naplókban. A gazdasági rendeleteket maga a fejedelemszszony adta ki, az elszámolás is neki történt. Gondosságát mutatja, hogy e gazdasági naplókban sajátkezű bejegyzései láthatók. Az államháztartásban azonban az ő gondos utánjárásai dacára sem találták meg az egyensúlyt. Ennek okát a régebben, a Bethlen és I. Rákóczi György alatt életben volt gazdálkodási rendszerről való letérésben is kereshetjük.

A XVII. századbeli gazdálkodó főnemes asszonyok között kitűnt Bánffy Dénesné, sz. Bornemisza Kata, a fejedelemszszony testvére. Ugyanily neves gazdasszony volt a Bornemisza család más tagja, Bornemisza Anna, Teleki Mihály kancellár anyja. A gazdálkodás terén Teleki Mihály felesége, Veér Judit, szerzett legnagyobb nevet. A gyermekeivel törődő anya, a napi ezer gonddal bajoskodó háziasszony nehézségei, a gazdálkodással járó sok nyugtalankodás szólalnak meg az ő nagy tömegben meglevő leveleiben.

Ez írásokban állandóan előhatol a vetések állása, a termés, az állatok állapota. Búsul, írta egyik levelében urának, mert nem győzi a sok költést és gondoskodást. Mindig abban fő a feje, mely nehezen kell az asztalt tisztességesen tartani. Búsulással van sok alkalmatlan cselédei miatt. Ha meg elküldi azokat, nem győzi azoknak elszállítását.

Gondosan előkészítette a túrót, tehénbőrt, hogy azokat a közelgő vásáron jó pénzen eladhassa. Tudatta urával, hogy küldeményeit: a citromot, gránátalmát, körtét, fogolymadarat, az aqua vitát (pálinkát), a lúdtojást megkapta. Hogy a különböző helyeken fekvő gazdaságokat ellenőrizze, azokban körüljárt. És akadt hely, ahol „kelletlen vendég” volt, mert ott üresen találta a raktárakat. Urának élelmiszereket, ruhaneműt küldött. Sok szó esett a levelekben a lovakról, mivel Teleki azokra gondosan ügyelt. Meghagyta, hogy lovainak napjában csak egyszer adjanak abrakot, a paripáknak, szekeres lovaknak kétszer is lehet. írásos utasítást adott felesége kezébe, amelyben a szükséges gazdasági teendők benne foglaltattak. Intette feleségét, hogy ez utasítást olvassza és a munkákat az előírt időben végeztesse el.

A kertművelés nagy szerepet játszott Veér Judit teendői között. A vetemények idejében való megművelése, elültetése állandóan foglalkoztatta. Amikor kertésze megszökött és titkon a fejedelemszszony szolgálatába állott, urát elné-

zésre biztatta: „A jó erkölcs, édes uram, Isten ajándéka. Az olyant, ha az ember megbünteti is, azt nem örömmel kell cselekedni, hanem szánakozva.”

Betegeskedő urát és gyermekeit a legjobb tudása szerint ápolta. Urát intette a borivástól, óvta a sok gondolkodástól, búsulástól, mint amelyek neki annyira ártanak. „Kegyelmed, írta neki, okos, megértő elméjű ember, mindeneket meg-gondolhat, sok keresztekben volt immár kegyelmed. Tudjuk azt mindnyájan, hogy a halált el nem kerülhetjük, az mikor az Úr az órát elhozza.” Leánya, írta máskor az urának, hogy nincs jól, „az kis pofája felcsattagzott”. A forróság ellen rózsavizet kellene neki adnia, de nincs a háznál. A másíknak is az orcája kezdett felpattogzani. Ennek fenyőmagolaj kellene, de az sincs most kéznél. A kis Kató, írta más alkalommal, sokat keresi az apját az ebédlőházban. A szopást is elhagyja, ha megkérdezi tőle, hol az apó? Befut az ebédlőházba és ott nem találván, mondja: nincs apa.

edlis Uram

kégyelmed leudla szerencsét utam én
 az nek minte valam volt el köldöröm
 na maron diakkol az sönegnek valo
 postoual igot naham col andl mineren
 hanen corinal volt az töbi ha az bör
 ladaban mineren valam is hana az jeres
 ladaban de anad az kolera is mineren hana
 nala unjon én ma kezdetem el az aratart
 naham leszen jae kalagja vora kégyelmedek
 az finat ha az üdü meg engem azonra.
 Kogi minent hamarab ostent vakarhasam
 ma halozni el köldöröm ha jseem szerencse
 ad halatis köldök honap kégyelmed jseem
 eralatis fiderem churek birömj noctis köldök
 de nekem birömj isis minent nére is azon
 vagonis nem ént ha nem mosty napi lakra
 köldöröm ha talatnak azis köldöké és
 uram és az uram az én jseem jo zsej bincaran
 meg kégyelmed és uram
 kégyelmednek engedelmes
 Farkas Zsuzsanna

40. Farkas Zsuzsanna levele férjéhez, gróf Apor Istvánhoz

Ilyen, a gazdasághoz értő nő volt Farkas Zsuzsanna, gróf Apor István felesége. A hagyomány szerint igazi nagyasszony. Udvarbírájával folytatott levelezése szerint a kertészkedést nagyon szerette. Rózsákat szereztetett be, amelyek akár illatos vizeknek, akár ecetnek alkalmasak. Az ura Bécsből is küldött neki virágmagvakat.

A főúri nők gazdasági ismeretei jellemzésére álljon itt Farkas Zsuzsannának urához intézett levele:

„Édes Uram kegyelmed levelét szeretettel vettem. Én az mely nyuszt nálam volt, elköldöttem ma Márton diáktól az süvegnek való posztóval együtt, nálam több annál nincsen, hanem Torjainál volt a többi. Ha az bőrládában nincsen, talán itt hagyta az peresládában, de annak az kolcsa itt nincsen, hanem nála vagyon. Én ma kezdettem el az aratást, talám leszen száz kalangya rozssa kegyelmednek, az szénát, ha az üdő megenged, azon le(szek), hogy mentől hamarabb öszve rakathassam. Ma halászni elköldöttem, ha Isten szerencsét ad, halat is köldök holnap kegyelmed parancsolatja szerént. Dinnyét bizony most is köldenék, de nekem bizony egy is nincsen, mert itt az mi vagyon is, nem érik, hanem most is Nagylakra küldöttem, ha találnak, azt is köldök édes Uram. Ezek után az én Istenem jó egészségben tartsa meg kegyelmedet édes Uram. Kegyelmednek engedelmességgel szolgál Farkas Susánna.”

Apor István nevelte fel báró Apor Pétert, az író. Összeházásította gr. Kálnoky Sámuel udvari kancellár leányával, Borbálával. Kálnoky Borbála is kora legkiválóbb gazdasszonyai közé tartozott. Urával folytatott levelezésében állandóan gazdasági ügyekről történik említés. Gazdasszonyi hozzáértését dicséri, hogy Anna, moldvai fejedelemasszony, gr. Ferrati Mihályné, szül. gr. Kálnoky Ágnes ajánlatára 1723-ban hozzá küldötte inasát, hogy azt cipósütésre megtaníttassa. Amikor a fejedelemasszony őt erre felkérte, két edény serbetet és két szagos körtebefőttet küldött neki ajándékkul.

Az inas a postákkal meg is érkezett, és a meghagyás szerint Apornénál cipósütést, egyéb gyenge sütögetéseket, kürtőkalács, pástétom és más gyenge eledelek készítését tanulta meg. Aporné jó konyhájára jellemző Ferratiné mondása: Ez inas úrnőjéhez visszamenvén, hadd mondhassa meg, milyen úrnak és úriasszonynak udvarában lakott, micsoda úri eledelekkel szoktak élni. Aporné mint leány huzamosabb ideig lakott Bécsben, ahol sok újféle ételt ismerhetett

meg. Amikor egy év múlva az inas a moldovai udvarba visszakerült, a fejedelemasszony úgy találta, hogy a kívánt ételek elkészítésében megfelelőképpen jártas lett. A tanításért köszönetét fejezte ki tehát Apornénak, és emlékül két arannyal átszőtt selyemszövetet küldött neki. Sok hozzáértése következtében nem csoda tehát, ha Apor Péterné síriratára többek között e szavak is rá kerültek: „Jó gazdasszonyságnak mutató példája.”

Apor Péterné kortársa volt gr. Teleki Pálné, szül. Vay Kata a jó gyermeknevelő és jó háziasszony példaképe. Nevelési elveit írásba is foglalta. Más kortárs gr. Bethlen Kata író, gr. Haller Lászlónak, utóbb gr. Teleki Józsefnek a felesége. Második ura halála után 1722-ben, mint „megszedett szőlőben kunyhó”, egyedül maradván, a gazdasági gondokat is a nyakába vette. Árvízveszedelmet ért meg, amely vetéseit tönkretette, papirosalmát megrongálta. Tűzvész sújtotta őt, amely élésházát, szalonházát annyira meglepte, hogy alig lehetett azokból valami élelmiszert kimenteni. Sok gyapjú, szüretre előkészített pokrócok, ködmönök, mellevalók és a papiroskészítéshez szükséges anyagok: berbécsláb, enyv, rongy elpusztultak. Ruhái is jórészt elégték. Drága pénzen mindezeket Bethlen Kata szerezte be. De, amint elelmélkedett, mindezek olyanok voltak, hogyha, őt el nem hagyták volna is, ő hagyhatta volna el könnyen azokat. Csüggedés nélkül folytatta tehát a gazdálkodást.

A XVIII. század közepén br. Daniel Zsófia, gr. Haller János kormányzó felesége szerzett nevet mint gazdasszony és jó nevelő. Tamás nevű szakácsa a konyhaszekéren élelmiszereket, italokat hordozott a rokonság részére is. A gyermektanítás szempontjából nagy jelentőségűek vejehez, gr. Kornis Zsigmondhoz írott szavai. Szemrehányást tevén neki ugyanis, amiért ez fiát nem adta be tanulni, fejtegette: Vagyon, tudomány nélkül a fiú csak világ csúfjává lesz. Elszokik a tanulástól, elmarad a társaitól. A leányokra vonatkozólag meghagyta, hogy fordítsanak mindennap németből franciára, franciából németre, és olvassanak könyveket. Ne töltsék az időt a cselédség között, hanem szobáikban foglalatostkodjanak.

Vele egyidejűleg gr. Pekri Polixéna, br. Daniel István felesége volt híres gazdasszony. Fia számára írt leveleiben ennek ruhakészítéseiről és egyéb vásárlásokról maradtak fenn adatok. Az aprólékos gondosság, takarékoság csendül ki soraiból. Intette fiát, hogy ruháját, számítva a hízásra, behajtásokkal készít-

tesse el. A hosszú köntöst megtisztelőnek tartják, azt tehát úgy varrassa, hogy sok esztendeig viselhesse. Még az udvar előtt is ebben a köntösben fog majd megjelenni. A borivásról megállapította: „Bezzeg jobb a bortól eltanulni, mint nyavalyát, halált boritalból keresni az embernek.”

A következő század főúri gazdasszonyai közül nevesek: gr. Teleki Anna, br. Kemény Simon felesége, gr. Csáky Rozália, br. Jósika János kormányzó neje és gr. Rhédei Mária, gr. Mikó Imre miniszter élettársa. Teleki Anna a jó anya, a jó gyermeknevelő, a jó gazdasszony és háziasszony mintája volt. Csáky Rozália nemcsak házi munkásságával keltett feltűnést, hanem nagyobb szerű alkotások is fűződnek nevéhez. Városunkban először ő alapított napközi otthont, falusi birtokán cukorgyárat létesített és a környéken nagyfokú selyemhernyó tenyésztést kezdeményezett. Ma is sok öreg eperfa hirdeti ott emlékét. Rhédei Mária levelei a kitűnő gazdasszony jellemzői és egyben a finom családi élet bizonyítékai.

A gazdálkodó fejedelmasszonyok mellett méltó feltűnést keltenek azok a fejedelmek, akik kézművességgel foglalkoztak. A gazdálkodásban magában Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek vezettek. Mindkettő kiváló volt a jövedelmi források feltárásában, a szigorú ellenőrzésben és a takarékoságban. Bethlen megállapította a kincstári birtokokat, a gyakori árszabályzattal a drágaság letörésére törekedett, a ló- és ökörbőrrel való egyedáruság behozásával az állami jövedelmek nagyobbítását érte el. I. Rákóczi György a kincstári birtokokat javarészt a saját családjának kötötte le, jövedelmüket viszont általában állami beruházásokra fordította. A bányákat gondosan műveltette, a mézzel, viasszal, szűrposztóval, ökörbőrrel való kereskedést egyedárusággá tette. A beszállított pénzt maga olvasta meg, a gazdasági és pénzügyi tiszteket szigorúan elszámoltatta. Nagy takarékosága már fősვნისგnek tűnt fel.

Mellettük több erdélyi fejedelem kézimunkát végzett és úgy hasznosította az időt. Így Báthory Zsigmond fejedelem, amikor országát Oppeln-Ratibor hercegségekkel cserélte fel, tyúkok nevelésével enyhítette a rossz csere miatt érzett csalódásait. Harminckét tyúkot szerzett, ezeket ágya lábához kötöztette és úgy etette. Kölessel tartotta jól őket, naponként háromszor is marokszámra szórta eléjük az ételt.

Báthory Endre bíboros, fejedelem, maga faragta a koporsót, amelybe szerencsétlen véget ért testvérét, Boldizsárt akarta temettetni. Balsorsa úgy hozta

magával, hogy nem Boldizsárt, hanem nemsokára őt magát helyezték el a korporsóba.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem esztergályozással foglalkozott. Szorgalmáról a szemtanú Mikes Kelemen 1728-ban írta: „Hogy pedig minden úgy töltse az időt, mint a mi urunk, arra az Isten ajándéka kívántatik; mert ebédig az olvasásban és az írásban tölti az időt, ebéd után pedig, aki látná, azt mondhatná, hogy valamely mesterember: vagy fűr vagy farag, vagy az esztergában dolgozik. És az ő gyönyörű szakála sokszor tele forgáccsal, hogy maga is neveti magát. És úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyerét.” Az esztergályozással élete végéig nem hagyott fel. Ekkor beállott betegségében, elgyengülésében is 1735 április haváig a munka nyújtott neki vigasztalást és felüdülést.

A fejedelmek, fejedelemasszonyok és főnemes nők tehát saját példájukkal tettek bizonyosságot arról, hogy a munkát illik megbecsülni.

Az erdélyiek vásárlásai Konstantinápolyban

Az erdélyi fejedelemség korában Konstantinápoly, a mérhetetlen török birodalom fővárosa volt a világ legelső városa. Már nagysága is szembeötlő. Háromszázezer ember lakott benne, részben magában a városban, részben Galatában, amely városrészt tengerszakadék (Aranyzarv) választotta el Konstantinápolytól. Negyvenezer utcában élénk élet uralkodott. Itt Európa és Ázsia határán a kereskedelem összehordott mindent, amit szem-száj csak kívánt. A kelet virágos szőnyegei, hímzett ruhái, drága állatbőrei, déli gyümölcsei, mesés árú lovai, fegyverei, magában a városban kifejlődött nagyipar termékei messze földről ide csalták az idegeneket.

Fokozta a város látogatottságát, hogy az volt egyben a politikai élet középpontja. Lengyel, tatár, erdélyi moldvai, havasalföldi, perzsa, sok apró keleti állam, nyugatról meg német, francia, angol, hollandi, velencei követek találkoztak ottan. A németek, angolok, franciák, hollandiak, erdélyiek, moldvaiak, havasalföldiek állandó követeket tartottak. S ha egy-egy követség megjelent, az értékes ajándékokkal megrakodva jött, árukat is hozott, viszont sok mindent vett, továbbá ajándékokat kapott a portán. A követek nagy fénnel vonultak be a városba, a kapzsi nép természetéhez alkalmazkodva, a hozott ajándékokat bevonuláskor az utcán mutogatták, velük eldicsekedtek, így aztán a róluk való feljegyzések az utókorra is fennmaradtak. Amit különösen a keleti országok hoztak, azt sokszor meg sem lehet határozni. A nyugati államok főleg műtárgyakkal, ékszerekkel, ruhaanyaggal kedveskedtek. A török viszonzásul szintén ajándékokat adott.

41. Fiatal szász kereskedő a XVII. század végéről

Az ajándékadásból Erdély is kivette a maga részét. A török fennhatósága alá tartozott, évenként tízezer arany adót fizetett, hozzá a császárnak, fővezérnek, a divánülő pasáknak, a főhivatalnokoknak ajándékokat adott, amelyeknek összege körülbelül az évi adó összegének felelt meg. A császár rendszeren tíz virágos aranykupát kapott, hozzá ezüst mosdómedencét korsóstul. A vezérek, főemberek összesen 23–31 ezüst kupát kaptak, melléje 2600–3400 ezüst tallért. A császárnak még évenként kijárt tizenkét pár betanított sólyom. Azonban az erdélyiek viszonzásul vajmi keveset kaptak. A fejedelemnek a császár rendszerint küldött két díszkaftánt, a fejedelmi tanács tizenkét tagjának is juttatott közben egyet-egyét, a portára küldött követ s kísérete is ajándék gyanánt megtartotta azt a kaftánt, amelyet a fővezérnél és a császárnál való kihallgatásnál rájuk adtak. Egy-egy kaftán értéke 30–60 tallérnak felelt meg. Az erdélyiek a kaftánból aztán legszívesebben paplant készítettek.

Erdély és a török udvar kereskedelmi kapcsolatainak ez ajándékozások voltak a leggyakoribb alkalmai. Ugyanis ez ajándékozásokkal is erdélyi ipari

tárgyak jutottak a portára. Ha hozzávesszük, hogy közbe-közbe szépen kidolgozott hintók, fegyverek, ennivalók, lovak, vadászkutyák is szerepeltek a török udvarba küldött ajándékok között, akkor ez az ajándékozás jelentőségben csak nyer.

42. Szekeres román kereskedő a XVII. sz. végéről

De Erdély ez ajándéktárgyakon kívül is szállított árukat a portára. Erdély kivitele elsősorban mezőgazdasági terményekben állott, de ipara is fejlett volt, amint arról az országgyűlési árszabályozások a legbeszédesebben tanúskodnak. Ló- és ökörbőr, méz, viasz, szúrposztó, kender, továbbá kéneső, só a kivitel főtárgyai. Görög, román, török, dalmát, örmény, zsidó, német kereskedők éltek Erdélyben, a magyarok is előszeretettel kereskedősködtek, sőt, 1625-ben törvényt hoztak, hogy kereskedéssel csak a nemesek foglalkozhatnak, vagy

kívülük azok, akiknek arra a fejedelemtől engedélyük van. Megtörtént, hogy maguk a fejedelmek egyes árukat monopóliummá tettek s azzal ők kereskedtek. Így Báthory István a bőrrel, Bethlen a lóval és bőrrel, I. Rákóczi György a mézzel, viasszal, szűrposztóval, II. Rákóczi György a viasszal s mézzel való kereskedést tette monopóliummá.

Az erdélyi árukból legtöbb a sóból és kénesóból került a portára. A sót a Maroson és Belgrádon át szállították, a kénesót a bejáró követek hatalmas társzekereken vitték, s benn nagyban-kicsinyben kiárusították. A határvámoknál történt feljegyzések szerint méz, viasz, bor, gállickő, ón, acél, gyapjú, fűszerek stb. is tekintélyes mennyiségben szerepeltek a bevitt áruk között.

Amit viszont az erdélyiek a portán vásároltak, azt rövidesen összefoglalni szinte alig lehet. A vásárlók között első helyen állott maga a fejedelem, akinek legtöbb alkalma volt arra, hogy Konstantinápolyban vásároltasson. A követek megbízásokat kaptak a vásárlásra, a bennlakó állandó követnek meg a vásárlás rendes teendői közé tartozott. Máskor a fejedelem egyenesen azért küldött valakit a portára, hogy a szükséges dolgokat összevegye.

Ezzel a megbízással aztán nem kicsiny feladat szakadt a vásárló nyakába. A fejedelem sokszor szigorú utasítást adott, hogy miből milyent vegyen. A fejedelemasszony meg egyenesen megoldhatatlan feladat elé állította a vásárlót, amikor ruhanemű vásárlását kívánta tőle. Nem csoda, hogy volt követ, aki váltig szabadkozott, hogy efféle bevásárlásokhoz nem ért, tapasztaltabb emberre kellene azt bízni.

Mikor aztán a mentegetődzés mit sem használt, akkor nyakába vette a várost s az akadályokon átgázolva keresett a kívánt dolog után. Baja volt vele elég. Egyszer az árusok beérkezését kellett várnia, máskor az üzleteket ünnepek miatt hosszabb időre becsukták, közben kevés volt a pénz, vagy nem volt tolmácsa. S ilyenkor levelekben kellett megírnia, mennyi nehézség jött elő, hogy a keresett holmik között milyeneket látott. Nem egyszer újabb utasításokat kért.

43. Örmény kereskedő a XVII. sz. végéről

Egyik-másik követ azzal tette magát kedvessé, hogy a vásárolt holmikon kívül még ajándékokkal is előállott, így tett Réthi István, mikor narancsot, citromot, almát küldött I. Rákóczi György fejedelemnek, s jó egészséget kívánt hozzá. Egyik-másik élelmes kereskedő sem tett különben, figyelmessége aztán nem maradt méltánylás híján. Így a marosvásárhelyi Görög család nemességet kapott, mivel Apafi Mihály gyermekeit édességekkel szokta meglepni.

A portán vásárolt holmik között értékben a perzsaszőnyeg vezet. Több szőnyegnek a leírása is fennmaradt, mivel megvételük felől nem egyszer le-
vélváltások történtek. Arany-ezüst fonállal szőtt, szép madarakkal, virágokkal, rojtokkal díszített szőnyegekről történik említés. Még több szó esik az állatbőrökről, tigrisbőrökről, párdubőrökről, mindennemű bélésnek való bőrökről: nyusztbélésről, hiúzmálbélésről, hiúzlábbélésről.

Ruhaneműkből kellett a legtöbb. Fosztán (ujjatlan köntös), csemelet (habos posztó), patyolat (fátyolszerű szövet), tafota (finom szövet), skarlát (veres posztó), kecsse (köpeny), selyem, bársony, arany-ezüst skófiium (fonál) lépten-nyomon szerepelnek. Selyem, öv, papucs, legyező, kendő, velence (teveszór takaró), veres karmazsin sólya (saru), türkizes, jáspisos botok, selyem kapcák, különböző ékszerek: rubint, gyöngyszem, gyémánt, smaragd, karvas (karperec) nagy tömegben jönnek elő.

Fegyverek: sisakok, elefántcsontból való puskapalackok, puskák, lófelszerelések: nyereghez való boglárok, cafrangra (nyereg alatt való takaró) való díszítések stb. sokszor keresett holmik. Egyéb fajta szükségletek: házfüstölő, vadászatra való madárhálók, sátrak, hintó-vánkosok, déli gyümölcsök, fűszerek, halak, török tyúkok, olajfélék szerepelnek. Megszerették az erdélyiek a török nemzeti italt, a serbetet is. Bornemisza Anna fejedelemasszony meghagyta, hogy az állandó követ a serbetkészítést tanulja meg s üstöt is vegyen a főzéshez.

A portáról sok ló is került Erdélybe. Bethlen, I. Rákóczi György különösen sokat járattak értékes lovak után. Mindkettő huzamosabban hadakozott, a háborúban mindkettőnek sok lova elpusztult, azért mindkettő tömegesebben vásárolt lovakat. I. Rákóczi György fiainak is a portán kerestetett egy-egy lovat. A követek a lóvásárlástól féltek legjobban, nehéz is volt a fejedelmek sokféle kívánságának eleget tenni.

44. Török kereskedő a XVII. sz. végéről

A lovakra a szerszámokat is gyakran a portán vették. Páskó követ részletesen leír tizennyolc lóra való egyforma felszerelést s bámulatot kelt a mesés vagyon, amelyet díszítésül e szerszámokra raktak. Másfélezer kőnél több volt rajtuk. Még a ló orrára való, az ezüst nyomtató, a szügyelő is drágakövekkel volt díszítve. A szablya ezüst, a kengyel drágaköves, aranyos volt.

A vett holmik áráról is nyerhetünk tájékozódást. A levelezésekben, a háttárvámnál történt feljegyzésekben is esik erről szó. Néhány jellemzőbb adat kellő betekintést nyújt. Hat sing tafota ára egy arany, sátor 200–800 tallér, skófiom egy-egy papírra csavarva 4 tallér, nyusztbélés 130 tallér, cafrang 200 tallér, szőnyeg (5 sing hosszú, 3 sing széles) 50–60–70 tallér, más szőnyeg 125 tallér, egy vég gyapot vászon 1 tallér, jobb ló 600–800 tallér. (Egy arany átlag = két tallérral.)

Ezek szerint az erdélyiek szükségletei megszerzésének jelentékeny része Konstantinápolyra esik. Egyéb helyeken is vásároltak ugyan, de nem olyan

tömegesen. Nem is volt egy hellyel sem olyan nagy összeköttetésük, mint a török fővárossal. A XVI. század végén és a XVII. század elején Bécsből, Lengyelországból, Velencéből, Morvaországból, Steierországból, Magyarországból hoztak be árukat, idegen kereskedők is megfordultak Erdélyben, sőt, 1672-ben egy külföldi kereskedő társulat (Orientalis Compania) német, török, velencei, lengyel tárgyaknak Erdélyben való árusítására kapott felhatalmazást, mind a mellett a legtöbb kereskedelmi szál a porta felé vezet. Idegen kereskedők erdélyi vásárlásai s eladásai elé nehéz akadályok gördültek úgy, hogy szabad járás-keelésükben nagyon akadályozva voltak. Konstantinápolyban mindenünnen összesereglettek a kereskedők, felhalmozódtak az áruk, az erdélyiek ott mindent együtt találtak, amire éppen szükségük volt. Innét érthető, hogy a portával való kereskedelmi összeköttetésük a fejedelemség egész ideje alatt élénk maradt. (Képeink a gráci viseletkép gyűjteményből valók.)

Solymászat a régi Erdélyben

A sólyommadarat ma kevesen ismerik. Ha ismerik is, sok rosszat tudnak róla. Azt tudják, hogy ragadozó madár, akárcsak az ölyv, vércse, kánya, amelytől óvakodni kell. Tudják róla, hogy jeles röptű, bátor madár, hogy civakodó természete miatt egyéb ragadozó madarakkal örökös harcban áll. Erdőben, tisztások szélein álló fákon pihen, ha a kora reggeli vadászaton kifáradt. Ma egysorban áll egyéb ragadozó madarakkal. Régebben azonban a sólyom tekintélynek örvendett, mivel az emberek szórakoztatásában jelentékeny szerephez jutott. Vadásztárs volt ő is, mint manapság a vadászkutya, és épp oly sok szépet tudtak jótulajdonságairól mondani, mint most mondanak egy-egy jó vadászkutyáról. Épp oly értékes volt tehát egy-egy vadászatra betanított sólyom, mint manapság egy vadászkutya.

Sőt, sokkal több volt egy sólyom, mint egy vadászkutya. A kutya csak a földön fut, felhajtja a vadat, s ha azt meglőtték, felkutatja, gazdájához hozza. A sólyom a vadászt, annak fegyverét pótolta, maga fogta meg a zsákmányt, s azt rabul ejtette. Még pedig élve fogta meg, s élve helyezte gazdája kezébe. Nem csoda tehát, ha sólyom nélkül vadászatot el sem lehetett képzelni.

Ma a vadászember célja, hogy a vadat megölje. Akkor inkább az volt a cél, hogy élve megfogja. Tehát a vadászszenvédély nemesebb feladatot oldott meg, nehezebbre vállalkozott, éppen e miatt a vadászat izgalmasabb, több örömet okozó volt, mint manapság.

A fegyverek nem voltak olyan tökéletesek, mint ma, azért fegyverrel a veszedelmesebb vadakat lőtték. A többit másképp kerítették kézre. Nagy hálókat feszítettek ki, abba kergették bele pl. a nyulat, nehezebben repülő madarakat, vaddisznókat, s ha egyszor a hálóba belebonyolódtak, könnyen elbántak velük. A madarakkal már nehezebben boldogultak. Ezeket kezdetlegesebb fegyverükkel, amellyel kevés lövést tudtak rövid idő alatt leadni, hiába próbálták lődözni, tehát madarakkal fogták meg őket. Ilyen madár volt a sólyom. Rárónak is mondták, ezen a néven azonban voltaképpen a kéklábú sólymot értették.

A kis sólymokat kiszedték a fészekből, s július végétől kezdve hozzáfogtak a tanításhoz. Fejére kis sapkát, ún. kápát húztak, a lábára meg hosszú zsineget kötöttek. A zsineg végét a sólymot tanító ember a kezére kötötte, hogy a sólyom el ne repülhessen. A sólymot jól kiéheztette előbb, mielőtt tanítani kezdte, illetve mielőtt leckeórát adott neki. Galambot bocsátott a levegőbe, amelynek lábához szintén zsineg volt erősítve, s ugyanakkor a kápát a sólyom fejéről levette. A sólymot aztán a galamb után engedte. A kiéheztet sólyom a levegőben a galambbal elkezdett viaskodni, s meg akarta fogni, hogy megegye. Amikor a tanítómester észrevette, hogy a sólyom a galambot megfogta, nem engedte, hogy megölje, hanem sípolni kezdett vagy csengetni, s a sólymot a zsineg segítségével lehúzta. A galambot elvette tőle, és jutalmul ennivalót adott neki. Sok ilyen példából a sólyom megtanulta, hogy ha a galambot megfogja s csengettyű-, sípszóra gazdájához hozza, akkor jutalmul enni kap. Lassan annyira belejött a mesterségébe, hogy már nem is kellett a lábára zsineget kötni, úgy is megfogta s visszahozta a prédát.

A sólyom rendszeren gazdája kezén ült, hogy vadászatkor azonnal kéznél legyen. Lábszíjakkal volt megkötve, nehogy nyugtalan természeténél fogva alkalmatlan időben is felrepüljön. Gazdája a kezére bőrkesztyűt húzott, nehogy haragos vadásztársa éles körmeivel, csőrével a kezébe vágjon.

45. Solymászat a sárosi vár alatt. Houfnaglius György metszete 1617.

A theatri praecipuorum totius mundi urbium VI. kötetének 36. lapjáról rajzolta

Tóth István

Alig volt akkor szebb látvány, mint egy nagy vadászat. A társaság lóháton ment, mert sólyommal ló nélkül nem is volt érdemes vadászatra indulni. Ugyanis, ha a sólyom zsákmánya üldözésére felrepült, viaskodás közben messzebbre is elszállt. Ilyenkor a vadász gyors paripáján utána vágatott, mert különben a sólyom nem hallva a sípot, a csengettyűt, zsákmányát széttépte. Tehát a vadászok lóháton mentek, kezükön a sólyommal, nyomukban agarakkal, vizslákkal, kopókkal, szelindekekkel, amelyek a vadakat felhajtották. Jöttek hajtó emberek is, mások hálókat, madárfogó tört hoztak. Nők is szerették a sólyommal való vadászatot, az ő kezükön is ott ült a sólyom. Amint beértek az erdőbe, a sólymok nagy lármával a levegőbe repültek s megkezdődött az izgalmas vadászat.

Az erdélyieknek a sólyommal való vadászat egyik legkedvesebb mulatságuk volt. Több volt akkor az erdő, több volt a vízi szárnyas, erdő-mező tele volt madárral és vaddal. Az urak, úriasszonyok állandóan el voltak látva betanított sólymokkal.

Bethlen Miklós kancellár, történetíró színes rajzát adja annak, hogy a sólymot mint vadásztársat milyen sokoldalúan foglalkoztatták. Leírásából látjuk, hogy vad természete miatt a sólyomtól, ölyvtől mennyire óvakodni kellett.

„Nekem volt egy ölyvem – úgymond –, mely a házi ludat, récét, pulykát, macskát, kicsiny malacot, kis városi vizslát is elfogott; azt gondolám én, hogy én nyulat, vadrécét, ludat mit rakással fogatok véle, de olyan vad madarat, fürjet, foglyot, récét nem hogy fogott volna, de űzni sem akarta, mely miatt szörnyen eléheztem; (eléheztettem) és iszonyú rívó volt.

Egyszer a szőlőben Bánon egy szakadásban nyúlsüldőre igazának el; én mindjárt szegény Pál öcsémrel a szőlőben az ölyvvel csak gyalog – még méneben egy gémnél is bocsátám, de egy kevéssé ment utána, visszajöve, noha könnyen eléri és elfoghatja valamenénk a szőlőszakadásban; kerestetjük a vizslákkal, az én ölyvem rettenetesen rí, mely a madarászás idején szokás és majd csaknem természet ellen vagyok; én haragomban levetém az ölyvet kezemről a földre, osztán ismét kezem mutatásával hívám, félvén, hogy azalatt a nyúl kiugrik; de az én ölyvem nem hogy kezemre, hanem egyenesen arcul az orrom s ajkamban ragada olyan erősen, hogy némelyik körme az orromon által az orrom lyukában, némelyik az ajkamon, pofámon által a szájamba ment. Isten tartotta csak a szemeimet meg.

Megfogtam két kézzel a derekát, úgy húztam, de ha a számba hatott körmét a fogammal meg ne harapjam (haraptam volna), soha bizony el nem szabadíthatom vala magam tőle; nem is szólhattam, a szemeimmel se nézhettem, addig osztán a földön összerontám, cséplém s utána megsíratám.”

A fejedelmi udvarban is sok volt a sólyom. A fejedelem akarva, nem akarva is kénytelen volt minél több sólymot betaníttatni. Ugyanis amikor évenként a töröknek járó adót Konstantinápolyba vitték, az adóhoz tartozott tizenkét pár sólyom is.

Ez nehéz adó volt, és sok gondot okozott Erdélynek. Addig is sok fáradságba került, amíg a sólymokat betanították. Aztán a sólymokat hosszú úton vitték a portára. Az úton minden pár mellé külön ember kellett, aki a madarakat gondozza. Vigyázni kellett, hogy a sólymok meg ne fázzanak, meg ne ázzanak s össze ne verekedjenek. Megtörtént, hogy a rossz idő miatt a sólymok lábai megdagadtak, máskor összeverekedve kivájták egymás szemét, megsértették egymás lábát.

Az ilyen sólymokkal aztán elő se mertek állni, vagy ha előálltak, ugyan csak nem nagy becsületet vallottak. Egyik császár, amikor a megsértett lábú sólymokat meglátta, a követ előtt a kihallgatáson erősen kifakadt, hogy ilyen „meghányt-vetett” sólymokkal ne merjenek máskor megjelenni.

Nemcsak a török császárnak vitték a sólymokat, hanem a vezéreknek is, kettőt-hármat. Így a fejedelmeknek ugyancsak utána kellett járniuk, hogy sólyomban soha fogvatkozás ne legyen. Nem csoda tehát, ha az erdélyiek annyira előre vigyázok voltak, hogy huszonnégy helyett negyvenkét sólymot is összehordtak. Gondolták, hogy ekkora tömegeből a megkívánt szám valahogy csak megmarad. Ha nem volt meg a kellő szám, e követ el sem mert indulni. Így Páskó Kristóf követ három hétig „tekergett” Hátszeg környékén, félbeszakítva útját, mivel a szükségés sólymok még nem voltak együtt.

A kiváltságok okozták, hogy egyesek a sólymok betanítását életpályának választották. Sőt, egész falvak voltak, amelyek ilyen emberekből, ún. solymárokból vagy madarászokból állottak. Hogy foglalkozásukat zavartalanul űzhessék, az ilyeneknek a fejedelmek kiváltságokat adtak. Így mentesek voltak az adófizetéstől, katonáskodástól, mindenféle közmunkától, fuvarozástól. Ha foglalkozásukban kitüntették magukat, a fejedelem még egyeseknek nemességet is adott. Van nemes család Erdélyben, amelynek nemesi címerében sólyomtartó ember van, vagy egy más címerben valaki sólyomfészek után fára mászik.

Így Báthory Kristóf fejedelem 1581. május 22-én Thódor Gáspárnak nemességet adott hű szolgálataiért, amelyeket a sólymok gondozásában és nevelésében kifejtett. Báthory Zsigmond fejedelem 1602. febr. 10-én nemességet s nemesi címert adott Boér Andrásnak sólymos címerrel, Bethlen Gábor fejedelem meg 1614. július 18-án Dombrova Istvánnak, István Jánosnak, Kirilla Istvánnak.

Az erdélyi madarászok helye főleg a Székelyföld volt, mégpedig Háromszék és Udvarhelyszék. Így pl. Háromszéken Maksa, Eresztevény, Páva, Gelence, valamint Udvarhelyszéken Korond, Sófalva, Parajd helységek lakói tömegesen solymárok voltak. Görgényben és egyéb helyeken is tanítottak be sólymokat. Egyes helységek nevei világosan mutatják, hogy lakói solymászattal foglalkoztak (pl. Solymár, Sólmos). A sólymot régi néven kerecsetnek is nevezték, ennél fogva a Kerecsed, Keresed nevű helységek is solymároktól lakott helyek voltak.

1652-ből a köröndi, sófalvi, parajdi solymároknak még a neve is ismeretes. Ravasz István, Fábján István, Sükei Márton, Enghi János, Enghi György, Kovács Ábrahám, Orbán István, Albert István, Lukács János, László Péter, Ilyés János, Ilyés Miklós, Kovács János, Ilyés András, Ilyés Lőrinc, Sylvester András, 1698-ból pedig Háromszékből Pávai Marti György solymárok nevét tudjuk. A solymárok feladata annyira fontos volt, hogy ha a helységeket, amelyekben laktak, a fejedelem adomány gyanánt valakinek lekötötte, az ott lakó solymárok jogai és kötelezettségei akkor is megmaradtak. Ez történt pl. a Maksa, Eresztevény, Páva, Velence helységeiben lakó solymárokkal is az 1601. évben.

A solymárok a fejedelmektől kapott kiváltságaik megvédése végett állandó perben voltak a helyi tisztviselőkkel, akik e jogaikat közben korlátozták. A solymárok a fejedelemhez fordultak panaszukkal, és e rég szerzett jogaik birtoklásában meg is erősítette őket.

Így tett 1652-ben II. Rákóczi György fejedelem, amikor a köröndi, sófalvi és parajdi solymárokat hadmentességi, adómentességi jogukban továbbra is meghagyta, s megparancsolta, hogy a tisztek a solymárokat ilyen terhekkel ne zaklassák. A háromszéki (Orbaiszék) solymároknak hasonló panaszai voltak. Akkor már a fejedelemség megszűnt, s a király nevében a Kormánysház (Gubernium) régi jogaikat újból biztosította (1700).

A sólyommal való vadászat fénykorát a XVI–XVII. században élte. A tűzi fegyverek tökéletesítése, valamint a megváltozott korszellem a vadászatban is más rendszert hozott be. Így az erdélyi solymárok teendője is véget ért és lassan kiváltságaikkal együtt megszűntek. Velük együtt jó csomó vidám és egészséges szórakozás is eltűnt az erdélyiek életéből.

Posta a régi Erdélyben

Manapság a levélküldés nem nagy fejtörést okoz. Készen van a levélpapír, a boríték, a bélyeg. A megírt levelet postaszekrénybe dobjuk, s rendezett állapotok közt a posta a levelet a címzetthez szállítja.

Régen nem így volt. Amíg Erdély Magyarországhoz tartozott, a Magyarországon divatos levélírás volt szokásos Erdélyben is. Már Szent László és Könyves Kálmán magyar királyok idejében (Kr. u. 1100 körül) lovas emberek, futárok vitték a királyi udvar leveleit ide-oda. Ha magánember küldött levelet, annak kézbesítését saját lovas legényére bízta, vagy kisebb távolságoknál gyalogost küldött. A levélhordásban különösen a cigányoknak vették nagy hasznát.

A levél formája is különbözött a maitól. Nem volt külön boríték, hanem a papírt úgy hajtották össze, hogy boríték alakja legyen. A papír két szélét ugyanis behajtották, úgyhogy a behajtott részek összeértek. Azután az így nyert hosszúka alak két végét újból összehajtották, a végeket egymásba illesztették s a találkozás helyén lepecsételték. A szembeeső oldalra ráírták a címet. A levél szövege így belül maradt.

Ez a szokás maradt érvényben akkor is, amikor az Erdélyi Fejedelemség megalakult. A fejedelemség kora alatt olyan külön postaintézmény, amely a saját lovaival, saját embereivel, egyik állomásról a másikra, meghatározott időben levelet, csomagot szállított volna, nem volt. Csak akkor lépett életbe a külön postajárat, mikor Erdély néhány évre (1552–1556) Ferdinánd magyar király hatalma alá került.

46. Marosvásárhelyi Kovács Péter címerében rajzolt portai posta 1630. április 25-én kelt nemesi leveléből. Eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.

Kodrián Kornél rajza

Ausztriában, Magyarországon a postaközlekedés akkor már megvolt, a király tehát Erdélyre is kiterjesztette. Erdélybe Kassáról jött a postakocsi, s Nagyszebenig közlekedett. Tasnád, Sarmaság, Zilah, Zombor, Borsa, Válaszút, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Vingárd voltak a megállóhelyek. Innét egyrészt Szászváros, Déva; másrészt Szerdahely, Nagyszeben felé ágazott el a postaút. Szamosújvár és Zombor, Szamosújvár és Kolozsvár között is volt postaközlekedés.

De e postajárat néhány év múlva megszűnt, s az erdélyi fejedelmek a régi futárrendszert hozták vissza. A fejedelem futárjait postának nevezték. Posta volt bőven, mivel a fejedelem a birtokaira, a főurakhoz, városokhoz gyakran üzenetet küldött. E posták a fejedelmi udvarból indultak ki, s oda tértek vissza. Vagy csak az országban jártak-keltek, vagy külföldön is megfordultak. Így a lemergi Varga és Bencze család tagjai főleg Moldovában jártak, s hű szolgálataikért a fejedelemtől nemességet is kaptak. Nagyon sok posta járt Törökországba. Erdély akkor a törököktől függött, ezért sokszor volt rá szükség, hogy a fejedelem vagy az ország a török császári udvarba levelet küldjön.

Legtöbb posta azonban az ország határain belül járt. Amikor a posta a fejedelmi udvarból elindult, írást kapott. Ez az írás jártában-keltében menedéklevélül szolgált. A menedéklevelet a fejedelem írta alá, meg is pecsételte.

Mivel azonban a sok ügyes-bajos dologban való járás sok postát lefoglalt, a fejedelem maga nem is győzte az aláírást. Idővel az jött szokásba, hogy a menedéklevelet a fő- vagy viceudvarmester (helyettes udvarmester), udvari főkapitány, prefektus, titkár, postamester írták alá, aszerint, hogy a posta kinek a megbízásából indult útra. A levélre a pecsétet az udvari diákok tették rá.

A menedéklevélen rajta volt a posta neve s az is, hogy hányad magával megy. Beleírták azt is, hogy a menedéklevél mennyi ideig érvényes. A fejedelem e menedéklevélben megparancsolta, hogy az ország határain belül postáit senki se bántsa, útjukban szállásról, ellátásáról gondoskodjanak, lovakat adjanak alájuk. Ha a posta az ország határain túl ment, a fejedelem jóakaróit ugyanezen dolgokban segítségnyújtásra kérte.

A posta ugyanis, amikor a fejedelem és az ország dolgaiban járt, útközben a megszabott helyeken pihent lovat kapott, szállást adtak neki, és saját költsége fejében ellátásáról – amint akkor nevezték: részére való gazdálkodásról – is gondoskodtak.

A menedéklevélen kívül a posta még címert is vitt magával. A címer vagy az ország címere lehetett, amelyben a fejedelem családi címere is bennfoglaltott, vagy csak a fejedelem címere. A címert a posta valami feltűnő helyen, így a mellén, fővegén viselte, hogy a szembejövők az útból kitérve, haladásában őt ne késleltessék.

Amerre a posta ment, a megállóhelyek pontosan meg voltak határozva. E helyeken a posta lovat cserélt. A lovakat azon község, város adta, ahol a megállóhely volt. A nemesség a lóadástól mentességet élvezett. Egy-egy állomástávolságról fogalmat alkothatunk, ha Nagyváradtól Tordáig eső állomásokat nézzük. Váradtól Révig, Révtől Feketetőig, Feketetőtől Bánffyhunyadiig, Bánffyhunyadi-tól Kolozsvárig, Kolozsvártól Tordáig eső út egy-egy ló útja volt.

Amikor a posta az útvjáról visszajött, menedéklevelét az udvarmesternek, a címert a postamesternek visszaadta. A visszaadás azért történt, hogy a postát minden visszaéléstől megóvják.

Mert visszaélés bőven volt. Az egykorúak telve voltak panasszal, hogy a posták a szegény népen hatalmaskodnak. Panaszkodnak, hogy a kelletténél több lovat kívánnak, szekeret-szánt követelnek, holott menedéklevelükben erről nincs szó. A jobbágyokat megverik, lovaikat erőszakkal elveszik, vagy csak

pénz fejében hagynak nekik békét. Jogtalanul ellátást csikarnak ki, a kereskedő emberek lovaikat útközben fogják ki, amikor ezek szekereiken vásárookra mennek. A lovakat a szokott helynél tovább viszik, elvesztegetik, elhagyják.

A sok panaszra a fejedelem és az ország lépten-nyomon orvoslásról gondoskodott. Felhatalmazást adtak, hogy az ilyen postát megfoghatják, a helyi tisztek 200 Ft erejéig megbüntethetik, az eltékozolt jó árát rajta megvehetik. A fejedelem meghagyta, hogy a garázda postát azonnal hozzá hozzák, ahol tettéért lakolni fog. Az országgyűlés még azt is elrendelte, hogy a postákat akasztófán való kivégzéssel is megretentsék; s egy Bartos nevű postást sok latorságáért az országgyűlés fel is akasztatott.

Az volt azonban a baj, hogy maguk védelmére a posták is találtak mentéget. Azzal védekeztek, hogy a postalovakat az egyes helyek nem állítják ki, vagy pedig a lovak nagyon rosszak. Innét van, hogy az intézkedések ellenére is a panaszok az egész fejedelemség kora alatt megmaradtak.

A portai, vagyis a török császári udvarba küldött követekkel aránylag kevesebb volt a baj. Fontos szerepük miatt a portai postásokból külön postain-tézmény fejlődött, ki: a portai postáság rendes foglalkozás, életpálya lett. Állásuknak fontossága nemcsak abban rejlett, hogy a levelekkel gyorsan hűségesen jöjjenek-menjenek, hanem mint a portán forgolódo emberek, az ottani viszonyokba is bepillantást nyertek. Sokszor szóbeli üzeneteket bíztak rájuk, mert nem merték azokat papírra vetni. Állásuknak így külügyi jelentősége is volt. Törökül is kellett tudniuk, mert útjukban másképp fennakadtak volna. Mivel a török nyelvet ismerték, tolmácsolásra is felhasználták őket.

Fontos szerepük miatt a fejedelem őket hűségesküre kötelezte. Esküjükben megígérték, hogy minden reájuk bízott dologban s a tolmácsolásban úgy viselkednek, hogy a török szívét-elméjét a fejedelem és az ország javára fordítsák.

A hosszú utat lóháton kellett megtenniük. Körülbelül két hétig tartott az út, amíg Konstantinápolyig eljutottak. Erőltetett nyargalással azonban egy hét alatt is végigszágulhatták ezt az utat.

Lovaikat a szászok földjén, a Barcaságban kvártélyban tartották. Induláskor saját lovaikra ültek. Többször megtörtént azonban, hogy saját lovaikat kvártélyban hagyták, de útra a szegénységtől elvett lovakon indultak. Ilyenkor amíg útjuk tartott, saját lovaikat a Barcaságban hízták, amelyeket aztán jó áron eladtak.

E miatt aztán sok volt a panasz. A panaszok hatása alatt az országgyűlés 1673-ban elhatározta, hogy a portai posták alá senki lovat ne tartozzék adni, csak ha olyan terhet kell bevinniük, amelyet az ő lovuk el nem bír. A használatra kapott lovat megbecsültették azzal a gondolattal, hogyha a posta útközben a lovat elveszíti, azt megfizesse.

A posta útjára 16–20 tallért kapott s ezzel megindult. A leveleket csomóba (fasciculus) kötve vitte, amelyet atlasz védőbe burkolt, vagy zacskóba rakott. A fontos írásokat a posta keblébe rejtette. Rosnyai végrendeletében a postákat vigyázásra intette, hogy amíg a Havasalföldön járnak, le ne részegedjenek, ne-hogy leveleiket elszedjék. Meg aztán a mulatozással időt is vesztek. Dehát az egy irányba való járás-kelés ismeretséggötéssel járt. Páskó követ kérte is a fejedelmet, hogy intse meg a postákat: útjukban siessenek, s szokásuk szerint ne „szívedezzenek”.

A portai postásság nehéz foglalkozás volt. Rossz utakon hetekig utazott a posta, nem egyszer nehéz körülmények között. Többször még élete is veszedelemben forgott. Volt rá eset, hogy a postát útközben a Dunába vetették, máskor megsebesítették vagy mindenéből kifosztották.

Nem csoda tehát, ha a fejedelem a hű postást megjutalmazta, birtokot, nemességet adott neki. Így kapott nemességet Marosvásárhelyi Kovács Péter. A nemesi címerébe rajzolt portai posta vágató lova jelzi a sietséget, amellyel útját a posta megtette.

A postát többször a török minisztérium feje: a fővezér is fogadta. Országos dolgokban kérdezősködött tőle, megbízásokat adott neki. Ugyanígy tett az erdélyi követ s a portai állandó követ (kapithia). Így Tatár János postát Szilvássy kapithia megeskette, hogy nem mervén írni, mondja meg az országnak: Ha nem fizetnek, a törökök reá mennek az országra, de hívják vissza Rákóczi György fejedelmet, és védjék magukat.

Amikor az Erdélyi Fejedelemség megszűnt, és Erdély megint a magyar király alá került, a futárintézmény helyett a rendes postaközlekedés jött szokásba. A posták szervezéséről az erdélyi Főkormányshék (Gubernium) gondoskodott, a fogadókat és szálláshelyeket a nemesek rendezték be. 1696-ban Nagyszébenben postaigazgatóság létesült, s postajárat indult meg Szebentől Brassóig, Szebentől Kolozsvárig és Szebentől Déváig.

Azóta a postaszervezet folyton tökéletesebb lett, s ma már jól rendezett országokban az utolsó falu sincs többé elzárva a világtól.

Tilos a dohányzás!

A dohányzás elterjedését általában Amerika felfedezésétől keltezik, s e nézet szerint az indiánusoktól lesték el azt az európaiak. A dohány Amerikából került Portugáliába, ugyanígy Franciaországba és egyre-másra rákaptak a többi európai országokban is. Európából vitték Keletre, Indiába, Perzsiába.

E nézettel ellentétben mások erősítik, hogy a dohányzás őshazája Kína, és még az amerikaiak is onnét eredő hatásra kezdettek el dohányozni. Vannak olyanok is, akik az Európában itt-ott talált kőpipákból következtetve a dohányzást ősi, de utóbb itt mellőzött, európai szokásnak tekintik.

Bármelyik részen legyen is az igazság, annyi bizonyos, hogy a dohányzást egyes európai országok nem látták szívesen. Nemcsak tiltakoztak ellene, hanem a dohányzók és dohányterjesztők ellen keményen felléptek, így az egyik török császár a pipásnak az orrát átszúratta. I. Jakab angol király a pipázó egyszerű embereket megverette, a nemesek szakállát levágatta, és kiutasította őket a fővárosból. Meztláb kellett távozniuk. Oroszországban büntetésül orrcsonkítás, vagyonelkobzás, még száműzés is járta.

Az eltiltásra különféle okokat lehetett felhozni. Így a dohányzás állandó tűzveszélyt rejtegetett, sok pénzt vitt ki az országból, és egyébként is költséges volt. A dohányzás szertelenségekbe csapott át. Nők, férfiak nyilvánosan, titokban, a színházakban, sőt templomokban is dohányoztak. A dohányt legalább portubák alakban élvezték. Annyira mentek, hogy a papok még misézés közben is szippantottak belőle.

A tiszteletlenség, ízléshiány és egyéb okok miatt a pápa 1624-ben tilalmat hirdetett a dohányzásra, azaz inkább a tubákolásra. A tilalmat 1690-ben XII. Ince pápa vonta vissza. Addigra ugyanis a dohányzás annyira elterjedt, hogy korlátozásra, illetve szabályozására más módszer jött divatba.

A dohányzás ellen vívott harcból a transzilván fejedelemség is kivette a maga részét, sőt, intézményesen és nem ötletszerűen vezette azt.

Miután János Zsigmond a fejedelemséget néhány évre elhagyni kényszerült, és az ország Ferdinánd császár–király kezére került, ő a pénzügyi helyzet megállapítására megbízottakat küldött az országba (1552). Ezek egyikéről, Bornemisza Pál püspökről mondják, hogy ő hozott be először dohányt. Kemény Zsigmondnak *Gyulai Pál* című történeti regényében olvassuk, hogy Báthory Zsigmond fejedelem (1598-ig) a Tabago szigetről hozott növény új kéjeinek élvezetével élt. A forrásokból dolgozó regényíró alkalmasint merítette ezt valahonnan.

Kakas Istvánt, valószínűleg városunk szülöttét, Rudolf császár–király, akkor a fejedelemség ura, Perzsiába küldötte követségbe. Perzsiának a Kaszpi-tenger déli partján fekvő részébe el is jutott, de az út fáradalmaiból és a betegségtől letörve, ott megrekedt. A perzsák őt és nyolc társát feketekávéval, serbettel és dohányjal iparkodtak gyógyítani. A feketekávéról ugyanis azt tartották, hogy az elűzi a melankóliát és felvidít, a serbetet és dohányt meg enyhítőnek szánták. A perzsák a dohány füstjét hosszú száron, vízen át szívták fel. Kakas és társai azonban ez izgatószerket nem szerették. Nyilvánvaló tehát, hogy otthon nem dohányoztak.

Hosszú időn keresztül nincs is semmi nyoma, hogy a fejedelemségben a dohányzás szokásban lett volna. A legközelebbi adatok Apafi Mihály fejedelem korából kerülnek elő, de ekkor már tömegesebben. A dohányzás tehát ekkorra már lábra kapott, és pedig olyan erős mértékben, hogy maga az országgyűlés lépett fel ellene.

Az 1670 december havában tartott országgyűlés a dohányzás kárait állapította meg, és ezek miatt hozott ellene határozatokat. (E. O. E. XVIII.)

Nyilván van – mondotta a gyűlés –, hogy a tubák (dohány) alkalmatosságával minemű romlás követte az ország némely fiát, és másképpen is az országnak sok pénzét emésztették meg a dohányjal kereskedők. Elhatározza tehát, hogy ezután az országba senki dohányt be ne hozzon. Akinek még dohányja van, azt a gyűlés befejezése után már csak tizenöt napig árulhatja. A gyűlés az ellenszegülőkre büntetést is szabott. Eszerint, aki ezután hozna be, attól a dohányt a helyi tiszték (hivatalos emberek) a határvámon (harmincadon), egyéb vámokon, városokban, falukon, a nála lévő egyéb javaival együtt vegyék el, a falun a bíró is elkobozhatja. Akit dohányzáson érnek, ha az nemes ember, büntetésül ötven

forintot fizet, a szegényebb nemes ember büntetése tizenkét forint, a paraszthat. Ha parasztjobbágyot a földesura ér tetten, az ró ki reá büntetést, egyébként a hivatalos ember. A törvény mindenkire, papra, diákra is alkalmazandó.

A hömpölygő árt ezzel a gáttal feltartóztatni nem sikerült. Egyrészt a büntetés összege volt nagy, s ez a végrehajtást nehezítette, bizonyára nem egy esetben lehetetlenné tette, vagy éppen elnézést eredményezett. Másrészt a dohányzás más országokban is terjedőben volt, s ez a helyi eltiltás sikerét nehezítette.

A helyzetet éppen a mi vármegyénk 1676. évi határozata szemlélteti. Jóllehet, mondja a megyegyűlés, a dohányosok és dohányárosok felől az az országos végzés, hogy az országból kiírtassanak, de a nemes vármegye úgy látja, hogy a hozott büntetéssel senkit sem sújtanak. Most tehát a megye kimondja, hogy a vicetisztek a vétkeket könyörtelenül büntessék meg, a dohányt meg égessék el. (Kolosvári – Óvári: Törv. Jogsz. I.)

Az országgyűlés, első végzése után tizenhárom évvel, 1683-ban, megállapította, hogy a hozott végzésnek semmi eredményét sem tapasztalja. Sőt, azt kellett észrevennie, hogy a dohányzásba nők is belekóstoltak. A gyűlés tehát a baj elhárítására újabb határozatokat hozott, amelyek általában a régi keretben mozognak. Csak körütekintőbbek, jobban részletezők.

Kimondták, hogy a dohányt az országba se levelesen, se összetekerve senki be ne hozza, ilyen sehoh se áruljon, se pipa által, se póruul vele senki ne éljen. A rendelkezés áthágása esetén a paraszt, jobbágy büntetésül hat forintot fizet, a nemesek és egyházi emberek, úgyszintén az asszonyi rendek ilyen esetben tizenkét forintot kötelesek letenni. Aki az országba dohányt hoz be, a nála lévő holmiját elveszti, az árusítóktól meg összes ingóságaikat elveszik. A végrehajtásra a vármegyék, székek (járások) tisztjei, a vámosok, falusi és városi bírák, a katonák vezetői, a jobbágyok gazdáái nyertek jogosultságot.

Feltűnhetik, hogy a nemesekre 1670-ben kirótt büntetés összegét most leszállították. E körülmény azt sejteti, hogy a dohányosok nagy része nem a nemességből telt ki.

Hogy az újabb intézkedés következtében mekkora haladás következett be, az abból látható, hogy az előző törvényeket három év múlva, 1686-ban felújították, és teljes egészükben érvényben hagyták. Ugyanígy jártak el 1688-ban is annak leszögezésével, hogy a törvény hatástalan maradt. A régi végzéseket

tehát ez alkalommal is fenntartották, emellett azonban maguknak az ellenőr-zőknek ellenőrzését is szorgalmazták. Kimondta ugyanis az országgyűlés, hogy ha a végrehajtással megbízottakra hanyagság, elnézés bizonyulna, akkor a büntetés összegét a fiscalis director (közügyigazgató) rajtuk vétesse meg. Hogy a dohányzás a jobbágyság között erősen terjedt, az az országgyűlés határozatából is kitűnik. Ez ugyanis kimondta, hogy a földesúr kétszáz forint büntetést fizet, ha jobbágynak a kivetett összeget nem hajtja be.

E végzés elárulja, hogy a sikertelenség okát az ellenőrzés hanyagságában lát-ták. A tényleges állapotot a következő, 1689. évi országgyűlés kifejezően szem-lélteti. Ez országgyűlés ugyanis panaszosan említi, hogy a tisztek hivatalukkal visszaéltek. Miközben ugyanis a szegény emberek marháit a pipázás miatt el-hajtották, azalatt önmaguknak a szájukban volt a pipa. Rossz példaadásukkal tehát a szegénységet csak ingerelték.

Ilyen körülmények között azután az országgyűlés más módokatokról gon-doskodott. A büntetések rendszerét letéve, a megadóztatásra tért át. A dohán-yzás korlátozása mellett elvben ugyanis kitarított, de gyakorlatibb megoldást ve-zetett be. Kimondta, hogy ha a dohányzást főtiszt cselekszi, az ország adójához évenként kétszáz forintot adjon. Ha a dohányos a főbb nemesek közül való, ötven forintot, a szegényebb nemes harminc, a jobbágytalan nemes tizenkét, a parasztember hat, az udvari szolgák tíz, a katonák, szolgák hat vagy tíz forintot fizessenek. Ez adót a főtisztek és földesurak hajtották be. Az országgyűlés ez adót büntetés gyanánt említi, vagyis elriasztásul szánta azt. Ugyanezt célozta az a határozat, amely szerint a dohánytermelő jószágát veszti.

A megadóztatás gondolata nem egyedülálló jelenség, Németország is ha-sonló módon járt el.

Az adóbehajtás a vármegyéknek nem kis gondot okozott, amint azt a kato-likus székely vármegye határozatából látjuk. A köznép ugyanis az adózás miatt nagyon felzúdult, és nem adott hitelt annak, hogy a dohányzásért fizetett adóval a közadót csökkentenék. Így hát a vármegye kimondotta, hogy a dohányzóktól nem is szed több adót, hanem a főkormányzók újabb rendeletéhez tartja ma-gát. Az újabb rendelkezés pedig abból állott, hogy már nem adószedésre, ha-nem csak a kártételek megelőzésére törekedtek. A kártétel alatt a dohányzással kapcsolatos tűzkárookra gondoltak.

A következő évekből adókimutatásra nincs is már adat. A dohányt nyíltan árusították. Így városunk számadáskönyvében azt olvassuk, hogy 1722-ben hét asszony foglalkozott a dohánynak piaci árusításával, és ezért a megfelelő városi taxákat fizették.

Az 1727. évben tehát a jelzett megyegyűlés azt határozta, hogy aki káros, azaz tűzveszélyes helyen dohányzik, büntetést fizet. Ennek összege 34 dénár (100 dénár = 1 forint). Egyik szomszédos székely megye hasonló végzést hozott. Veszélyes helyekül az utcát, csűrkertereket, udvarokat említette. A büntetés összegét e megye esetenként 12 dénárban állapította meg. A nemes, ha a rendelet ellen vétett, a büntetési összeg kétszeresét fizette.

47. Ullmerkopf-pipa (Matskási Pál tulajdona)

A határozatot mindkét helyen meg kellett ismételni, az előbbi megyében 1739-ben, az utóbbiban 1736-ban. A megújítás azt mutatta, hogy a határozat végrehajtása nehézségekbe ütközött. Most már főleg a nemesek ellen volt pa-

nasz, akik a végrehajtással megbízott falusi bírónak nem engedelmeskedtek. Az említett megyék tehát most a nemesekre esetenként két susták (1 susták = 6 váltó krajcár, azaz 2 garas) büntetést mértek. A jobbágyokat az előbbi megye 25 dénárral sújtotta, a másik megye viszont a pénzfizetés helyett a jobban végrehajtható verést hozta be. E büntetés aztán általánosan elterjedt. A jobbágyot lapáttal csapták meg, amit a megyei tiszt jelenlétében földesura hajtattott rajta végre.

Más vármegyékben hasonló intézkedéseket találunk 1719-ből, 1727-ből, 1759-ből és 1761-ből. Mindegyik már csak a tűzveszély ellen intézkedett. A tűzveszélyes hely meghatározása egyre bővült: kalangyák között, szénagyűjtés-kor, gabonabehordáskor, avarban, erdőben tiltották a dohányzást. A kiszabott büntetés esetenként és vármegyénként a jobbágyra 1 forint, vagy 12 pálcaütés, másutt 28 pálcaütés, a nemesek részére 2 forint, másutt 12 forint. Egyik megye székhelyén, nehogy a hivatalos iratok veszélybe kerüljenek, a dohányzókra tizenkét dénár büntetést róttak ki.

Az ellenőrzésben a falusi bíróra rakták a legnagyobb terhet. Az egyik megye végzése szerint, ha a felügyeletet és a büntetést elhanyagolja, a kirótt összeg kétszeresét kell megfizetnie. Más megye szerint, ha a lakosságot tűzoltásra nem rendeli ki, 12 pálcaütést kap. A bírót tehát szorgoskodásra sarkalta a büntetéstől való félelem is, a büntetésből befolyt összegből azonban nem részesült. Az egyik megye végzése szerint az ilyen összeg egyharmadrészét a szolgabírák kapták, kétharmadrészét meg a falu közköltségére fordították.

A XVII. és XVIII. század e szerint a dohányzás ellen vívott küzdelem korszaka. Sok határozat, kevés eredmény jellemzi ez időszakot. Mintegy a vízáradás-kor észrevett réseket tömögették, anélkül, hogy magát a kiömlést megakadályozhatták volna. Mintha a védekezés és az eltiltás fokozta volna a szenvedély felkeltését!

Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* c. művében (1736-ban) írja, hogy az ő gyermekkorában, tehát a fejedelemség utolsó évtizedeiben, kocsis, lovász, katona ritkán dohányzott, a hajdúk, a fejedelem németjei, pecér és effélék gyakrabban. Szóval a nemesség még nem kapott rá a dohányzásra. Apor a tubákos szelence, pipa németes elnevezését („tubákpixl”, „feiftubák”) kigúnyolta, jelezve, hogy a dohányzás elterjedését német hatásnak tulajdonítja.

A dohányzás ellen való védekezés nemcsak az állami hatóságok végzéseiből tűnik ki, annak terjedését, akár engedelmességből, akár meggyőződésből, magánosok és testületek is elősegítették. E törekvés bizonyítékai a hitvallásos felső- és középiskolák szabályzatai, a vallások és szerzetesrendek előírásai. Így a ferences rend 1751-ben a tagokat a dohányzástól még eltiltotta, 1778-ban azonban orvosi rendeletre már megengedte. Ha azonban a beteg az orvosi rendeletben megszabott mértéket átlépte, büntetésül kenyéren és vízen böjtölt.

A dohánynak gyógyító hatását ugyanis a hozzáértők kezdettől fogva megállapították. Vagy negyvenhárom baj ellen védekeztek vele. Nedvéből a nők kenőcsöt készítettek, amelyet kelések, szembaj ellen használtak. A tubák okozta tüsszentésről azt tartották, hogy tisztítja az ínyét, elűzi a fájdalmat, megszünteti a fáradtságot, a fogfájást, és megvéd a pestistől.

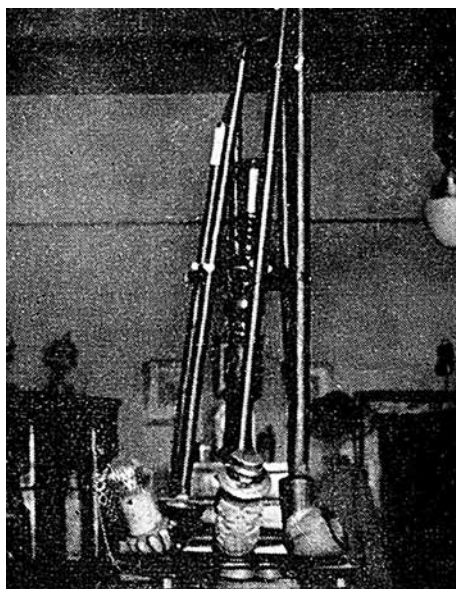
A védekezés, mint minden ellenszenves dolog, nem egyszer humoros megjegyzésekre adott alkalmat. Hermányi Dienes József (1699–1763) kéziratos anekdotagyűjteményében több ilyent találunk, ilyenformán:

Sz. Ábrahámi Mihály unitárius püspök vizitációt tartott, amikor őt egy nemes ember ebédre meghívta. Papok is letelepedtek az asztalhoz, és jól szórazkodtak. Kivéve egyet, aki szörnyű fogfájásban lévén, nem evett, ivott. Némelyek javallták neki a dohányzást egy kevés mértékben, mivel a tubák füstje enyhíti a fájdalmat. Mentegette magát, hogy soha effélével nem élt, és rosszul lesz tőle. Azonban addig unszolták, míg egy pipát megtöltöttek és meggyújtottak neki. A pipa szára igen rövid volt. A fájós fogú pap leülván a favágó tőkére, szívogatta a füstöt. De a püspök váratlanul megérkezett, meglátta és azt mondta a betegnek: „Adj tizenkét forintot mindjárt.” Eleget mentette magát a szegény ember és a többiek is erősítették, hogy sohasem volt pipás, de a püspök nem engedett. A pap mit tehetett, kölcsönt vett fel és megfizette a büntetést. Kimenvén pedig a püspök előtt mondta a többi papnak: „Isten vesztette volna orvosságokat, soha nem fizeték orvosságra nagy hiába ennyit.”

Egy szónok a dohánymagot az ördögtől származtatta. Az ördögök ugyanis megsokallták – mondotta –, hogy az emberek Istennek tömjéneznék, és olyan szert találtak ki, amellyel az emberek nekik áldoznak. Ez pedig a dohányfüst.

Elmondja Hermányi, hogy egy unitárius nemes nem látogatta a templomot, mire a papja megintette. A nemes végre megvallotta, hogy a pipázáshoz

szokott, és dohányzás nélkül nem tölthet el annyi időt, amíg az éneklés, könnyörgés végbe megy. Kiváltképp a pap prédikációit tartotta hosszúnak. A pap biztatta, hogy csak jöjjön el, és első intésére a tanítást félbeszakítja. A nemes el is ment, útközben a templom ajtajáig füstölt a szája. Bent intett aztán a prédikátornak, de ez az intést csak láthatlanná tette. A pipából azonban a tüzes hamu kiesett, és égetni kezdte a nemes nadrágszárát. A nemes erre kisetett a templomból, leült a küszöbre, és kirántotta a belépéskor zsebébe dugott égő pipáját. Kirázta a tüzet, haraggal hazament és megfogadta, hogy soha többé őt a pap a templomba be nem viszi.

48. Pipatartó (Matskási Pál tulajdona)

A dohányzás kedvelésének jelei a különböző formájú, finomságú, célszerűségű pipák, amelyek egyeseknél nagy tömegben, egész gyűjteményben halmozódtak fel. Az ilyen pipák, mint manapság az ékszerek, e célra készültek, sokszor művészi tartókban állottak. A szárral ellátott pipák számára állványokat készítettek, ahol azok egymás mellett feltámasztva ékeskedtek. A szép tajtékpipák éppen olyan értéket képviseltek, mint valami ékszer. Kedves ajándék gyanánt

adogatták egymásnak az előkelőbbek. Sokszor megkapó külsővel dicsekedhettek a tubákos-burnótos szelencék is, rajtuk művészi arany-ezüst díszítésekkel és sokféle formával. Egyes családok és múzeumok ilyen pipákat és szelencéket nagy számban őriztek meg.

Egyes foglalkozásokban és elfoglaltságokban a pipa nem hiányozhatott, így igen kedvelték a pipázást a vadászok. Mezőkövesdi Ujfalvi Sándor vadászfeljegyzéseiben olvashatjuk, hogy a XIX. század első felében a híres Wesselényi Miklós családi birtokán lefolyt vadászatok alkalmával a pipát céltáblául is felhasználták.

Egy alkalommal maga Wesselényi két uja közé fényes tallért szorított, melyet Kendeffy Ádám pisztolygolyóval kilőtt onnét. A tallért ugyanúgy Kendeffy tartotta aztán Wesselényinek. Utánuk Ujfalvi állott br. Pölniczcel szemben. Ez oldalt fordulva fogai között tartotta kurtaszárú német porcellán pipáját, amelyet Ujfalvi tizenöt lépésről ellőtt. A Pölnicz fogai közt maradt pipaszáron kívül a pipának legkisebb darabja sem volt látható többé.

Kedveltsége és jellegzetessége miatt a pipa közmondásainkba is belekerült. Ilyen a kicsiny értékre: nem ér egy pipadohányt; a kicsiny belső tartalomra: kevés a vágott dohánya; a nagyotmondó üres emberre: nagy a pipája, kevés a vágott dohánya.

A dohányzás mindamellett bizonyos keretek közé szorult, bármely időben, bármely helyen nem tartották azt megfelelőnek. Városunk szülötte, Vass Pál, a XIX. század első felében mint katonatiszt Olaszországban tapasztalta, hogy kávéházakban, előkelő vendéglőkben nem szabad dohányozni. Bécsben meg a városban járókelők részére volt tiltott a dohányzás.

A dohányházba az orvosi tudomány is beleszólt, és sok megfontolásra érdemes megfigyelést tett. A felnőtteknél sok betegség keletkezését a dohányzásnak tulajdonították, de a fejlődő gyermekeknél még jellembeli következményeket is vontak le. Nem látszik tehát túlzásnak, hogy a fiataliságot a dohányzástól visszatartsák; Anglia a tizenhat, Japán a húsz éven aluliaknak nem engedi meg.

Sok gondot okozott a dohányzás az idők folyamán, sokat tiltották, igaz, semmi eredménnyel. De boldog idők lehettek, amikor az országgyűlés még ilyen kérdésekkel bíbelődhetett.

Szalmasüveg a nyelveskedő fején

A nehéz helyzet, amely Erdélyben II. Rákóczi György rosszul végződött lengyelországi hadjárata után beállott, eredményezte, hogy az emberek sokat veszítettek őszinteségükből. Fejedelemválasztás fejedelemválasztást ért, lassan nem is tudták, kinek engedelmeskedjenek. Török, német vetélkedtek Erdély bírásáért, az emberek megbomlottak az alkalmazkodás nehézségeiben.

Nem csoda tehát, ha a zűrzavaros tájékozatlanságban gyanúval teltek el és egymást szóban és írásban, levélváltással, követ küldözgetésekkel megbántottak. Már 1658-ban a jó egyetértés szálai annyira összekuszálódtak, hogy a fejedelemnek és az alattvalóknak nyilvános írást kellett kibocsátaniuk, amely szerint az egymástól szenvedett sérelmeiket a feledés sírjába helyezik, és a tekintélyt, vagyonpusztító bosszúállással utódaikat sem üldözik.

Apafi Mihály fejedelemsége idején a Béli-féle felkelés homályba burkolt célkitűzéseivel, titokzatos suttogásaival csak újabb aknákat helyezett el a gyanúsítások sistsergő talaján. A hírhordás: „sususu” állandó lelki feszültségben tartotta a nemességet és a „populé”-t egyaránt. Behúzott nyakkal ki-ki a gyanúba keveredés vagy kárvallás jégverésétől rettegett.

49. A homoródszentmártoni Biró család címere

Érthető tehát, hogy a gyanúsítás tengerének hullámain egyik-másik ember könnyen másokat felülmúló magasságra emelkedett. Ilyen volt homoródszentmártoni Biró Bálint udvarhelyszéki nemes székely. Rákapott a megszólásokra és „az egész székely nemzet gyalázatjára” becsületes emberek ellen egynehány ízben „mocskos nyelveskedését” bántó módon megmutatta. A szék a sértést, a perpatvart, köztünk maradjon mondással még elszenvedte, de Biró Bálint erre lóra kapott, „elbizakodottságában már Bethlen Gergely fejedelmi tanácsos ellen is gyalázó szókat mondani merészkedett.” Rendkívül való dolgok emlegetésével ennek rossz hírét költötte.

Tanácsosának, miniszterének gyalázásán maga a fejedelem is haragra lobbant. Amikor tehát Erdély rendjei 1687-ben országgyűlésre összeültek, a javaslatokban, amelyekkel a fejedelem az országgyűlés tanácskozásának menetét irányítani szokta, a nyelveskedés számonkérését az elintézendő ügyek közé sorozta.

A megbántott fejedelem a gyalázkodást az egész tanács becstelenségének vette. A fejedelem üzenetére az országgyűlés is felzúdult és a megbántódás terhét megosztva, magát is megbántottnak nyilvánította. Erre a nemes székely nemzet is, nehogy homlokára a bűnössel egyetértés bélyege üttessék, azt kívánta, hogy eddig tett nyelveskedéséért is érdeme szerint meglakolván, a nemzet az effélékből származható gyanú alól felszabaduljon.

Ekképpen mindenki felzúdulván, a büntetés kimondása az országgyűlésre hárult. Az országgyűlés csak nagyon fontos esetekben szokott ítélni. A fejedelem tehát azzal, hogy panaszával egyenesen idefordult, jelezte, hogy a vétket súlyosnak tartja.

Az országgyűlés eleinte az ilyen esetekben szokásos, szigorú megtorlás kiszabásáról gondolkozott, de azután „bizonyos tekintetre nézve” megenyhült, és e hangulatban ítélt: „Most mentest szalmasüveg tétetvén fejében, ezen gyűlés alkalmatosságával az egész ország hallatára Bethlen Gergely atyánkfia ellen tett diffamatioit reclamálja (visszavonja) reclamálván, onnét vitessék a piacra és ott is hasonlóképpen reclamálván, a perengér alatt levonatván, megveretessék.”

Ez még nem volt elég. Mivel Udvarhelyszéken is hasonlóképpen nyelveskedett, azt kívánták, hogy ott is tegyen elégtételt. Az országgyűlés tehát kimondta,

hogy ama süveg alatt rágalmazásait a székgyűlésen is vonja vissza. Ha pedig az ismerős körben a végrehajtástól vonakodnék, akkor erőltessék rá. Hogy pedig a jövőre nézve az ilyesmitől kedve elmenjen, kimondták, hogy ahányszor ezt megteszi, ugyanannyiszor hasonló büntetés legyen mások példájára.

Így intézték el a nyelveskedést az erdélyi fejedelemség korában.

Bethlen Gábor halála

„...Csalhatatlan jele lón Isten elválasztásának, midőn halála előtt circiter tizenegy holnapokkal megesmerteté közelítését utolsó órájához és penitenciára nemcsak időt enged, hanem ugyan kényszeríté is a nyavalyák által: mely nyavalyáiban mind békességes tűréssel s mind egyéb jelekkel megmutatá penitenciáját.”

Kemény János, Bethlen kortársa, szenvedéseinek és halálának szemtanúja, e szavakban sűriti össze a fejedelem életbefejezésének lemondással és szenvedésekkel, megnyugvással és béketűréssel teljes körülményeit A szenvedésekben, csapásokban Isten látogatását felismerni, az akkori időkben nem fel-felbukkanó jelenség, a magánlevelek, feljegyzések, országgyűlési végzések egyértelműen megállapítják, hogy a szenvedés forrása szeretet, amellyel Isten az embereket, nemzeteket jóra, megjavulásra serkenti.

E nemű országgyűlési végzések, nemcsak egyeseket, hanem az egész országot megjavítani akaró előírások Bethlen korában kezdődtek. Át volt hatva attól a gondolattól, hogy e világon minden múlandó, ez élet előkészületi idő egy örök életre, azért ebbe bele kell az embernek törődnie s arra fel kell készülnie.

Az Úristen titkos, bölcs tanácsának ellene semmiben sem állhatunk, írta Thurzó György nádor özvegyének. Isten az ő régi elvégezett és örökké megálló ítéletéből és tanácsából feleségét (Károlyi Zsuzsannát) magához választá, és nagy bizonytalanságok és szüntelen változások alá vettett keserű életből az örökké való boldogságnak dicsőséges társaságába szólította, írta Lázár Jánosnak. Majd önmaga elbetegedésének idején Pázmány Pétert értesíti: Egészségtelensége súlyos terhét békességes tűréssel szenved, tudván, hogy e világban semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindenek ennek forgandó romlása alá vettettek.

Betegségének híre gyorsan terjedt, csakhamar megtudták a magyar királyi udvarban. Itt állandóan Bethlen újabb támadásától féltek, azért érthető érdeklődéssel figyelték a fejedelmet. A nádor tehát Kéry Jánost követségben Erdélybe küldte, hogy ott kissé körülnézzen.

Bethlen állapota nem javult. Februárban Fogarasban már nagyon rosszul lett. Ez időben Bercsényi Imre járt Erdélyben, meglátogatta a fejedelmet, s egy morvai orvost ajánlott neki, aki a királynak is rendes orvosa volt s aki őt magát éppen e betegségből gyógyította ki. „Mint vízben halálozó ember szokott cselekedni,” kapott az ajánlaton a fejedelem, és azonnal hívatta az orvost.

Közben elérkezett húsvét, amely időben Szebenben volt április havában Fehérváron országgyűlést tartottak, ezen is részt vett. De már nagyon elgyengült, lélegzete el-elállott, a gyűlés alatt már halottnak vélték. Hogy magához térjen, a gyógyi fürdőbe ment a pünkösdi ünnepek után.

Gyógyi tartózkodása idején érkezett meg a magyar követ, Kéry János Erdélybe. A fürdőben kereste fel a fejedelmet, akiről megállapította, hogy csakugyan súlyosan beteg. Innét a követ Fehérvárra ment a város megtekintésére, ahová május elején a fejedelem is nagy pompával bevonult. Ez azonban már inkább a követ elkápráztatására szolgált, mint saját öröme. Díszebédet is rendelt a követ tiszteletére. Mindig is sokat adott arra, hogy Erdély tekintélyét emelje, azt mások előtt megmutassa, a fejedelmi méltóságot növelje, s azzal önérzetesen eldicsekedhessék.

Közben a morva doktor is megérkezett. Azt ajánlotta, hogy a fejedelem viesse magát olyan helyre, ahol savanyú víz van, és azzal éljen. A fejedelem teljes bizalmát helyezte ez orvosba, holott előbb az orvosok előírásának nem engedelmeskedett. Így eltiltották neki a hideg vizet, nehogy a testében levő vizet szaporítsa, épp így a gyümölcsöt. De ő, szokása szerint, jégbe hűtött vizet ivott nagy mennyiségben, tejet, forratlan mustot s sok gyümölcsöt evett.

A morva orvosnak az ő házi orvosai ellentmondottak, de tiltakozásuk nem használt. Attól tartottak, hogy a savanyú víz a vízi betegséget még növeli. A morva orvos viszont azzal érvelt, hogy a víz elsősorban a fulladozást könnyíti, s azután már nem lesz nehéz a vízibetegséget megszüntetni. A fejedelem tehát a Vargyas és Olasztelke közti száldobosi savanyúvízhez ment, s ott az orvos három-négy heti gyógykezelés alá fogta. A várt javulás azonban elmaradt.

Most már tisztában volt maga is azzal, hogy nem tudnak rajta segíteni. Eddig is hátrányára volt, hogy betegsége alatt sem szűnt meg államügyekkel foglalkozni, mostantól kezdve még jobban neki adta magát a munkának. Érezte, hogy sietnie kell. Jelentős intézkedéseket tett: a református papokat s azok gyermekeit nemesi rangra emelte, a méz-, viaszkereskedést monopóliummá tette, végrendeletét írta, felesége trónjának megszilárdításán, az Erdélyhez kapcsolt magyar megyék megtartásán fáradozott.

Bár betegsége egyre súlyosbodott, amelyen a zsombori fürdő sem használt, mégis Nagyváradra vitette magát, hogy ott a magyarországi urakkal az Erdélyhez csatolt megyék dolgában tárgyaljon. Útközben rettenetes szélvészbe került, amely a lovasokat, szekereket felborította, Belényesen a megfulladás környékezte.

Váradon sokat tárgyalt az összehívott urakkal, akik mindent ígértek neki, valószínűleg betegségére való tekintettel, mert utóbb ígéretüktől elállottak. Itt fejezte be végrendeletét is, amely az ilyenmű írások közül magasan kiemelkedik.

Hálás szívvel fordul az Istenhez – írja benne – aki neki vallást, úri állapotot, fejedelemséget adott. Fejedelemsége alatt Erdély földjén ellenség nem járt. Mivel a magyarság romlásának okozója mindenkoron annak meghasonlása volt, egyetértést, vallásszabadságot, a politikában az ő nyomdokaiban való haladást ajánlott. A török barátság mellett kitartást óhajt, emellett a némettel való ellenségeskedést kerüljék, de azért az ország megvédésére készüljenek fel. Hadianyagot ő bőven hagyott hátra. Nagy adakozásokat tett: az akkori kor szokása szerint egyeseket bőven megajándékozott, vallása részére igen nagy alapítványokat tett. A német császárnak és magyar királynak, a török császárnak, az erdélyi uraknak, a kollégiumoknak ajándéktárgyakat, pénzt bőven osztogatott, és az ország kormányzását rendezte.

Debrecenbe is átrándult, hogy a pasával felesége fejedelemsége felől tárgyaljon.

Napjai azonban már megvoltak számlálva. Lőcséről egy hóhért hozatott, aki mestersége ellentétéként orvoslással is foglalkozott, hogy az is nézze meg. Ez a fejedelem lábain sebeket nyitott, hogy testéből a nedvesség azokon keresztül kiszivárogon, de ez sem használt. Gyuláról bélessütő asszonyokat rendelt

be, hogy azok kedvére való bélesekét készítsenek, amilyeneket ő Törökországban evett, de ez sem vált egészségére.

Közeli halálát érezvén, temetésére tett előkészületeket. Lengyelországból koporsót hozatott, amely szeptemberben már Kassára érkezett, öregszeke kellett szállítására, mivel súlyos volt, és a szegény emberek szekere között megfelelően erős nem akadt. Elrendelte, hogy temetésén milyen sorrendben haladjanak majd a rézdobosok, trombitások és énekesek. Piros ruhába öltöztették őt fel, annak jeléül, hogy kiváló katona volt. Élt-halt a harcért egész életében. Maga mondta, hogy ha más gondoskodnék a hadak fizetéséről, gyűjtéséről, élelmezéséről, soha honjában lakni békességben nem óhajtana, hanem hadban töltené életét. Katonához méltóan kívánt tehát temetkezni is.

A váradi fürdőket közben folyton használta, de minden siker nélkül. Napok maradtak már csak hátra. Érezte a halál közeledését, azért sietett vissza székelyére, Fehérvárra, ott akart meghalni.

Hunyadon, Kolozsváron, Tordán, Enyeden keresztül vette útját. November 14-én ért Enyedre. Mivel nagyon elbágyadt, orvosai még aznap Fehérvárra vitették.

A következő napon, november 15-én délelőtt tíz órakor evett egy keveset. Aztán hárman maradtak mellette: Nagy Pál, a gyalogosok kapitánya, Macskási Ferenc udvari vicekapitány és Kemény János, a későbbi fejedelem. Ez utóbbi kis legyezőcskével legyezte, hogy forróságát elűzze. A fejedelem nem beszélt. Halak tintát, papírost, tollat kért. Kemény mindezt kezébe adta, a fejedelem pedig szépen két sort írt a papírra. A jelenlévő udvari tisztek azt hitték, hogy nekik tett adakozást, kíváncsiak voltak tehát az írásra. Intettek, hogy Kemény nézze meg. Ez az írást a közel levő asztalkára helyezte s elolvasta: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? senki nincsen bizonyára, bizonyára nincsen.”

Javakat vártak tőle, amelyek rövidesen elpusztulhatnak, Bethlen ellenben örökértékű adakozást tett, amely azóta mint szállóige tartotta fenn magát a magyarság emlékezetében.

Kemény ezután a bejött inasnak adta át a legyezőcskét, mire a három úr kiment. De rövid idő múlva már futottak értük, mert a fejedelem halálra vált. Sietve visszamentek a betegágyhoz, ahol akkor már Gelei István udvari pap imádkozott a főurakkal. A fejedelem néhány percre rá, 11 órakor meghalt.

Meghagyása szerint még halála napján felboncolták, beleit, szívét, egyéb belső részeit kivették. Akkor Erdélyben nem ismerték a bebalzsamozást, a belső részek kivétele pótolta most azt. Aztán felöltöztették, de nem pirosba, ahogyan kívánta, betették a koporsóba, amelyet hozatott és amelyet a fejedelem maga is látott. „...contemplálta – nézte – jó ideig, várván nagy erős férfiúi bátorsággal s keresztényi kegyes reménységgel, sőt hittel utolsó óráját...”

A halálról – szokás szerint – a török császárt s a magyar királyt azonnal értesítették. A királyhoz még aznap este Kemény János indult, egyheti gyors lovaglással ért a Bécs közelében levő településre, Enzersdorfba. Hasonló sietéssel értesítették a török császárt. Erdély sorsa akkor e két uralkodó akarata szerint igazodott, velük kellett a jövőre nézve mielőbb tisztába jönni.

Hasonlóképpen tudatták a halált a szomszédos országokkal és mindazokkal, akikkel Erdélynek kapcsolata volt. Tudatták a vármegyékkel, városokkal. Brandenburgi Katalin fejedelemasszony Kassa városához küldött értesítésében, Bethlen jótevémeire hivatkozva, a város lakóit hűségre hívta fel.

A fejedelmi temetés arra az időre szokott maradni, amíg a külföldi követek és az ország arra összegyülekezhetik. Így volt most is. A temetés napját január 25-re tűzték ki. E temetési napra a külföldiek, a hazai városok, megyék, főurak meghívót kaptak. Meghívót kapott maga az országgyűlés, mert a fejedelmi temetés mindig országgyűléssel volt egybekötve. Kassa városához küldött meghívójában a fejedelemasszony a fejedelem bátor, kiváló tetteit, alattvalói iránt való szeretetét emelte ki; atyja volt országának.

A temetésről tudósítások nem maradtak fenn, de a fejedelmi temetkezéseknek általános formái voltak Erdélyben, amelyeket mindenesetre most is betartottak.

A fejedelmet közszelemlére tették ki, ravatalra helyezvén a koporsót. A ravatal négyszögletű volt, párkánnyal ellátva. A ravatalt fekete posztóval húzták be, és gyászruhába öltözött az egész udvar. A koporsót, falakat címerek ékesítették. Egyik címer a fejedelem síriratát foglalta magában.

A gyász jelvényeit a temetési menet élén a fekete zászló vezette be. Az ország méltóságát ennek zászlója fejezte ki. A fejedelem méltóságát, vitézi állapotát vezették lovak, páncélos főúr, a vitt korona, kard, címerek jelképezték. A férfiak átlag a koporsó előtt, a nők a koporsó után jártak. A menetben helyet

kapott a szegénység is. A koporsó mellett vagy után csuklyás gyászruhában is szegények mentek.

Gyulafehérváron, ahol a fejedelmet eltemették, a palota a templom mellett van. E templomba temették Bethlent, előbb János Zsigmond fejedelmet. A hely szűke miatt akkor a katonaság sorfalat állott, köztük haladt a menet, így lehetett Bethlennél is. A menetben elől haladtak mindig az énekesek, papok, diákok, következtek a jelvények, főurak, követek, zenészek, majd a koporsót hozták, a tanácsurak, nemesek. A halott után jött a család, az udvar.

A templomi ravatalnál jobb felől ültek a férfiak, bal felől a nők, a ravatal lépcsőjén a családtagok foglaltak helyet. A szertartás beszédekből, énekekből állott.

Bethlen temetésekor fényes követség jött a török portáról, más uralkodók is képviseltették magukat. Egyesek részvétiratokat küldöttek.

Istené az akarat, mi semmit sem tehetünk, írta a török fővezérhelyettes. Azt a napot, amelyet megértünk, fogadjuk el s használjuk fel.

Bethlen síremlékre pénzt hagyott. E síremléken alabástromkőből készült domborművű arcképe is ott díszlett.

Síremléknél több azonban a tisztelet, amelyet az erdélyiekben ébresztett.

Báthory Kristóf temetése

Öccse, István fejedelem, lengyel királlyá választása után őt hagyta maga helyébe fejedelmül. De az ország is szabályszerűen megválasztotta, beiktatta, és urának elismerte.

Világlátott ember volt Kristóf fejedelem. Tanulmányozás céljából és követküldésekben sok országban megfordult. Járt Spanyolországban, Franciaországban, Németországban, Dániában. E helyeken nem csak szemlélődött, hanem az egyes országok nyelvét is megtanulta.

Mint fejedelem mindenben királyi öccse terveit valósította meg. Főleg iskolaalapításokkal kívánt műveltséget terjeszteni, tudást, tudományt, növelni.

51. Báthory Kristóf

Hatéves uralkodása végén megérte azt az örömet, hogy halála esetére fiát, Zsigmondot az ország 1581 május havában utódjává választotta. A választás után visszament székhelyére. A fejedelmek itt a püspöki udvarban laktak, közvetlenül a székesegyház mellett, vastag falú, erős épületben. Mintegy fejedelmi hatalma jelképéül, uralkodói szeme magasból tekintett országában széjjel. Betegen tért vissza. Felesége, Bocskay Erzsébet, ugyanez év elején halt meg. Zsigmond fia még csak gyermekkorát élte. Kristóf fejedelem tehát méltán esett gondokba, amikor a jövőre gondolt. Hosszasan, könnyes szemekkel nézte fiát. Majd halála esetére annak gondozását továbbra is nevelőjére, Leleszi János jezsuita atyára bízta, a világi dolgokban meg a vezetést Gálfi János kezébe adta.

Úgy érezte, hogy az életből nem sok van már neki hátra. A kis időt tehát teljesen magára akarta fordítani.

Leleszi atyát szorosan magához ölelte, és kérte, hogy ne hagyja el őt haláláig. A páter ezt készségesen megígérte, és a beteget elsősorban is meggyón-tatta. Ezzel kezdetét vette a fejedelem háromnapos lelkigyakorlata. Megegyezett Leleszivel, hogy mostantól fogva csak lelkiekkel foglalkozik. Az előkelők beküldték hozzá gyermekeit, de már nem szólt hozzájuk. Bízatta gyóntatóját, hogy csak a lelkieknél maradjanak. Szent iratok olvasásával, azok magyarázásával töltötték az időt. Mihelyt Leleszi ezekben szünetet tartott, a fejedelem azonnal maga fogott hangos imádságba. Igen választékos könyörgéssel, zoltárok ismételtetésével ájtatoskodott. Legszívesebben e zoltárt ismételtette: *Te benned bíztam, Uram...*

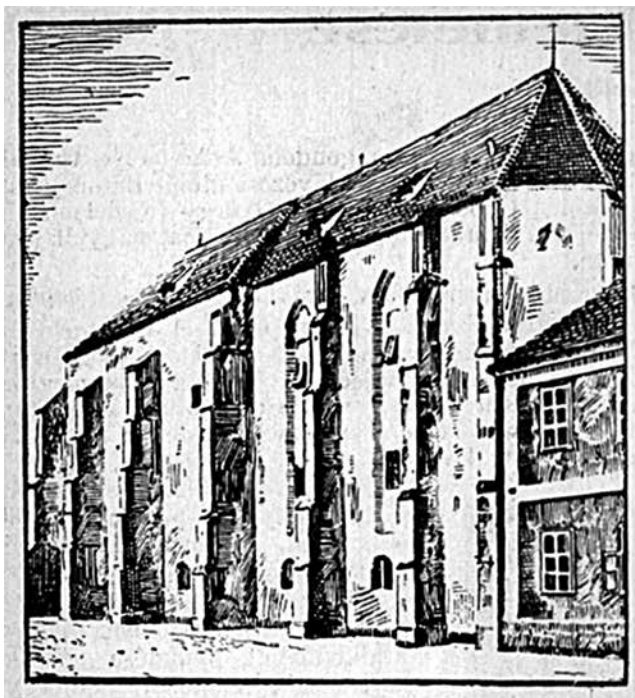
Így tartott ez három nap és három éjjel. A vége felé a fejedelem már annyira elbágyadt, hogy Leleszi őt gyakran költögette, kívánsága szerint halála percéig a vallásos gondolatokban akarván őt megtartani. Mikor a fejedelem már beszélő-erejét is elvesztette, csak a szája mozgott órákon keresztül, és halála pillanatáig mondogatta: Uram, kezeidbe ajánlom telkemet. Május 27-én halt meg. Vallásos gondolatokba mélyedve halt meg tehát, ahogy az életből távozott utóbb Báthory István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György fejedelem. Viselkedésükkel a megnyugvás örök példáját hagyták maguk után.

A vezető emberek nem gondolták, hogy a fejedelem halála ennyire közel áll. Tíz nap telt el ugyanis csak a székhelyére érkezés óta. Az ismétlődött meg tehát, ami János Zsigmond fejedelem halálakor is megtörtént: a halált most is

egy időre eltitkolták. Attól tartottak, hogy a trónra lépő gyermekfejedelem miatt zavargások törnek ki.

Miután a halálhírt István lengyel királlyal, a pártfogó török császárral, a szomszédos országokkal tudatták, a fejedelem temetésére került a sor.

Az előkelő embereknek, főleg az uralkodóknak temetése az akkori viszonyok között nem egyhamar ment végbe. Idő kellett ahhoz, hogy a gyászolók a közlekedési eszközök lassúsága miatt összejöhessenek. A fejedelmeket országgyűléssel összekötve szokták temetni. Tehát az országgyűlési tagok érkezését is bevárták. Továbbá szervezni kellett az elhelyezést. A kocsin, lóháton jövők huzamosabb ott tartózkodása gondot okozott.

52. Az egykori Báthory-templom a róm. kat. püspöki székhelyen

Kristóf fejedelemnél mindeme nehézségekhez járult, hogy ő a Báthory-templomba kívánt temetkezni és nem a székesegyházba, a fejedelmek temetkezési helyére. Egyes fejedelmeket életük másfelé ragadott. Így Báthory

István Krakkóban, Báthory Zsigmond Prágában, Báthory Gábor Ecseden, II. Rákóczi György Sárospatakon, I. és II. Apafi Mihály városunkban, a ref. kolégium mellett álló templomban, Barcsay Ákos és Kemény János fejedelmek vidéken nyugszanak.

A Báthory-templomot ez időben kapták meg a katolikusok, átalakítása még folyamatban volt. Kristóf fejedelmet tehát egyelőre ideiglenesen helyezték el. Ünnepeles temetése későbbre maradt.

Közel két év telt el addig, amíg ennek ideje elérkezett. Ekkor Báthory István a temetés egyházi részének rendezésére Bialobrzeski Márton kamieneci püspököt és Dalmata Fabius György sulleoviai apátot küldötte be az országba. A temetési rendet is maga a király állította egybe. Az új fejedelemhez, Báthory Zsigmondhoz pedig felszólítást küldött, hogy képviselőjének, a püspöknek intézkedéseit hajtsa végre.

A fejedelmi temetkezéseknek állandó formái alakultak, amelyek a körülmények szerint általában megegyeztek, és a főnemesek, főleg a főtisztviselők temetkezésénél is nagyjában szemlélhetők voltak. A gyászban összeolvadt szegény és gazdag, úr és szolga. Együttérzésükkel előtérbe helyezték azt a gondolatot, hogy a közügyekben való fáradozás érdem, amelynek elismerésében nem lehet különbség.

A temetésekben megnyilatkozó fény részben a magyarság keletről hozott pompaszeretetéből fakadt, részben abból a jellemvonásából, hogy társadalmi tekintélyéhez, közállásához mért tiszteletét mindenkinek megadja.

A meghalt fejedelem tetemét a fejedelmi palotában három napra közszemlére tették ki. A halottat tíz nemes őrizte, miközben zsoltárecsklés hangzott. Innét történt a „felvétel”, maga a szertartás a templomban ment végbe.

Ez alkalomra a templom falát és padlóját, a főoltártól kezdve a szószélig, fekete posztóval vonták be. Az oltár előtt állott a „bánatnak háza”, azaz a ravatal a korporsónak, fekete selyemmel betakarva. A ravatal úgy készült, hogy széles lépcsőzetének négy sarkán egy-egy pap ülhetett fekete posztóval fedett székecskén. Az ő dolguk volt, hogy a misemondó pappal együtt a temetési szertartást végezzék. Báthory Zsigmond fejedelem széke karosszék volt, fekete posztóval fedve, rajta vánkos, hogy rákönyökölhessen. Átellenben hasonló felszereléssel a lengyel királyt képviselő püspöknek széke állott. A meghalt fejedelem címerét a ravatal oldalaira

szegezték, hasonlóképpen a templom falára is kereszt alakban. Hatvan címert függesztettek fel ily módon, hogy színes formájukkal a meghalt fejedelem nagyságát annál hangosabban hirdessék. A ravatal párkányán köröskörül fél-fél font viaszból készült gyertyák égtek, tizennégy nagy gyertya meg egy-egy font viaszból.

A temetési menet a várból, a fejedelmi palotából indult ki. Elöl lovag haladt nagy fekete zászlóval. A zászlón a meghalt fejedelem címere volt látható, a koronával együtt, arannyal készítve, ezüst festékekkel élénkítve. Továbbá a fejedelem neve, méltósága, halálának éve és napja volt rá feljegyezve. A lovag maga fekete bakacsinba öltözve, mellén és hátán a meghalt fejedelem címerét viselte. A másik lovag hasonló öltözetben, bal kezében fekete pajzsot tartott, rajta a fejedelem címerével, jobb kezében meg fekete kopját, tetején lobogóval, amelyen a fejedelem címere látszott. Utánuk a papok jöttek, majd az énekesek. A temetést Náprágyi Demeter püspök végezte nyolc jezsuita kíséretében.

Majd fekete fedél alatt a koporsót hozták. Ezt tíz-tizenkét főúr vitte, mellettük kétfelől ötven-ötven szegény, fekete csuklyás, bő és széles ruhában, kezükben fekete posztóval bevont gyertya. A koporsó után a kis fejedelem, Báthory Zsigmond jött. Utánuk a lengyel király követe, a rokonság, a fejedelmi tanácsurak, az orátorok, az udvari nép, mindannyian gyászruhában, fejükön fekete gyapjas süveggel. A fejedelem és a fejedelmi család gyászruhája „hosszan nyúlt hátuljával” (uszálljal) tűnt fel.

Amikor a menet a templomhoz (a mai katolikus gimnázium telkéhez) ért, az egyik lovag kopóját a templom falához törte, amellyel egy vitézi élet megszűnését jelképezte. A másik lovag meg, aki a zászlót vitte, a zászlóval és pajzzsal a templomba ment és azokat a szertartás végéig a kezében tartotta. A halottvivő főurak a koporsót a ravatalra tették. A fejedelem és a király képviselője leültek. A koporsón, a felső részen, a fejedelmi korona látszott, jobb kéz felől bot (buzogány), bal kéz felől tör. Mindez aranyos volt, fekete posztóval bevonva.

A templomba vonulás ilyen formáját János Zsigmond fejedelem temetésekor kezdték. Hasonló volt a helyzet a szerencsétlen véget ért Báthory Endre temetésekor. Mihály vajda ugyanis Endre fejedelem levágott fejéhez a törzset is elhozatta. A holtat a temetés napjáig a Báthory-templomban tartotta és onnét a székesegyházba vitték örök pihenőre. Elöl teljes díszben fegyveres katonaság nyitotta meg a menetet. Azután a papok jöttek, az énekesek, a fáklyavivők. A ko-

porsót fiatal nemesek vitték. A meghalt fejedelem szépen feldíszített hadi ménjét a koporsó után vezették, reáhelyezve összes fegyvereit. Azután jött Mihály vajda, kezében égő gyertyával, csomó nemes követte őt, úgyszintén a tisztek és a nép. A halottkísérésben az volt az általános szempont, hogy az előkelők és a család minél közelebb jussanak a koporsóhoz. A férfiak átlag a koporsó előtt, a nők mindig a koporsó után jártak. Ez figyelhető meg János Zsigmond, II. Rákóczi György, I. Apafi Mihály temetésénél is. A fejedelemasszonyok közül Károlyi Zsuzsannáról és Bornemisza Annáról maradtak részletesebb halotti feljegyzések.

Báthory Kristóf temetési szertartása misével volt egybekötve. Ezt a pap-ság köteles napi imája (breviárium) megfelelő részének elmondása előzte meg. Amikor a misének felajánlási része (offertorium) következett, a fejedelem rokonsága, a tanácsurak és egyéb katolikus rendek, az akkori kor egyházi szokásai szerint az oltárhoz mentek, hogy ajándékaikat ők is felajánlják. Mise után a temetési szertartást végezték el.

A gyászbeszédék közül, amelyek ez alkalommal elhangzottak, bár nem teljesen, fennmaradt Leleszi János jezsuita atya beszéde. Főbb gondolatai:

Xerxésről mondják, úgymond, hogy amikor seregének a Helleszpontuson való átkelését szemlélte, szemei könnybe lábadtak. Arra gondolt, hogy száz év múlva ennyi emberből egy sem lesz életben. Azt, Xerxészt, annyiféle ember sorsa sírásra bírta, őket azonban barátjuknak, legjobb atyjuknak halála tölti el jajszóval és könnyel. A fejedelem kitűnt könnyörületességével, méltányosságával, az államkormányzásban való okosságával. Különös isteni adománnyal rendelkezett. Ha Ulisszeszt magasztalja Homérosz, mivel az sok ember szokásait és városait látta, mennyivel kisebb ez Ulisszesz, aki alig lépett ki a gyermekkorból és már V. Károly császárnál járt és annyi várost, országot meglátogatott? Amint az emberi dolgokban minden változó, úgy Kristóf életfolyása sem volt mindig boldog. Választékosán mondja Plautus, hogy az emberek mintegy két labdával játszanak. Nem kevésbé bölcselkedett Jób az emberi változás és béketűrés példáján. Ki tudná elsorolni a kellemetlenségek *Iliász*át, amelyet a fejedelem eltűrt? Elmellőzi Kristófnak jóakarátát, szolgálói, alattvalói iránt mutatott méltányosságát, nem említi, hogy a nagyok iránt milyen vala figyelmessége, az alattvalók iránt jósága, amelyek miatt most nemesek, köznép egyaránt sírnak. Türelmeségének, törhetetlen lelki erejének nem közönséges példáját hányszor mutatta

akár azzal, hogy a rágalmazók beszédét megvetette, akár azzal, hogy ellenségeit nem fegyverrel, hanem jótéteményekkel szerelte le? Szerénysége pedig annyira hihetetlen, hogy úgy tűnt fel, mintha tekintélyéről megfedelkednék.

A gyászbeszéddek után dicsőítő versek mondása következett, amelyeket a jezsuita atyák adtak elő a fejedelem tisztességére.

Az udvari pompa és gyász szemléltetésére szolgál a gyázmise, a requiem, amelyet Báthory István a halál évében 1581-ben, Lengyelországban, a vilnai székesegyházban mondatott.

Úgy történt minden, mint temetéskor szokás. Ravatalt állítottak fel és a temetési szertartásokat is elvégezték. A királyi lakás falait, padjait, asztalait, fekete posztóval vonták be, ugyancsak feketével vonták be a templom falait is azon a részen, ahol a koporsó állott. Körülötte betakarták a padokat, a padlót, valamint a vánkосokat. Száznyolc öl selyemmel vonták be a ravatalt (egy öl majdnem 3 méter.) A vánkost, amelyre a koronát helyezték, szövettel takarták be, úgyszintén a koporsó tetején álló keresztet, buzogányt, koronát.

Morva, cseh, lengyel fekete posztóból az egész udvart felöltöztették. A tisztviselők, apródok, komornyikok, káplánok, zenészek (karmester, éneklő fiúk, kürtösök, dobosok), a „művészek” (patikus, sebész, magyar sütő, sátormester, mosó, óramester), iparosok, az istállók személyzete, száz szegény, mind fekete posztóruhát kaptak. Feketével terítették be a király lovainak nyergét, sőt vadászkutyaínak is három öl posztó jutott. A királynak, Báthory Boldizsárnak, az előkelő udvari embereknek is fekete ruhát készítettek, amelybe a gyászmisére öltözködtek. A szegénységnek a gyászruhája csuklyás volt, ugyanúgy a negyven udvari emberé is, akik nagyobb fajta gyászgyertyával a ravatal két oldalánál állottak. A ravatalon hihetetlen számban égtek a gyertyák. A fejnél négy nagy, a párkányszaton négyszáz kisebb. A csuklyás szegények kezében is gyertyák valának. A költség háromezer forinton felül emelkedett. Nagy pénz olyankor, amikor egy százados havi fizetése 12–16–20 forint volt.

A temetés befejezése a Kristóf fejedelem sírján elhelyezett emlékmű felállításával volt.

Kristóf fejedelem sírba tétele óta több, mint háromszázötven év telt el. E hosszú idő alatt megsemmisült az emlékmű a felette álló templommal együtt.

Kézműves uralkodók

Társalgás közben az úr és a gazdaember azon vitakoztak, melyik a régebbi osztály, az úré, vagy a munkásemeré? A gazdaember állítása szerint Ádám is földműves volt, mert az Úr parancsa szerint arca veritékével kellett kenyerét megkeresnie. Ezzel szemben az úr azt vitatta, hogy Ádám először a földnek és az állatoknak ura volt és utóbb büntetésből kellett neki dolgoznia. Melyiknek volt igaza? Úgy látszik, hogy a gazdaembernek, mivel a Paradicsomkert gondozása, művelése Ádámnak előzőleg is kötelessége volt, és a nehéz munka neki csak büntetésből lett teherre.

A munka és az ember elválaszthatatlanul összeforrtak a földön. Természetes tehát, hogy a testi és szellemi munka gyakorlása megtisztelő és a szemlélő számára felemelő.

Ennek tudata hatotta át az uralkodókat, akik a testi munkát megbecsülték, és e véleményüket kifejezték.

Így XV. Károly svéd királyról mondják, hogy egy alkalommal egy kiváló képviselőt hívott meg asztalához, aki előzőleg cipész volt. Az étkezésre ugyanekkor egy büszke gróf is kapott meghívást. Ez nem állhatta meg, hogy meg ne kérdezze a képviselőt, nemde előzőleg cipész volt. Ez határozottan igennel felelt. Kis idő múlva viszont ő adta fel a kérdést, hogy a gróf nem volt-e előzőleg szintén cipész. Ez megütődve tudakolta a különös kérdés okát. Azért kérdi, felelte rá a képviselő, mert ha a gróf cipész lett volna, úgy bizonyára most is az lenne. A megleckéztetésen a király szívből nevetett, és a képviselőnek adott igazat.

Egyes uralkodók kézimunka-szeretetüknek gyakorlatilag is bizonyítékát adták. Így Nagy Károly, a híres császár megparancsolta, hogy leányai minden olyan munkát végezzenek el, ami a női hivatással együtt jár. Ezek tehát mostak, főztek, varrtak, fontak. A császár csak olyan ruhát hordott, amelyet a leányai készítettek. Ő maga is jó gazda volt, alattvalóinak adott gazdasági utasításai a hozzáértésnek, az aprólékos gondoskodásnak becses emlékei.

Többre vitték azok az uralkodók, akik maguk is a kézimunkások közé álltak. Nem annyira az időtöltés vágya, mint a foglalkozás megszerelése sarkallta őket a munkára. Diocletianus római császár öreg napjaiban kertészkedett. V. Károly német-római császár sokat foglalkozott órák igazgatásával. Természetesnek vette, hogy óriási birodalmát nem tudja tetszése szerint kormányozni, ha azt sem tudja elérni, hogy több óra egyformán járjon. Rudolf német császár, egyben magyar király, hasonlóképpen szerette idejét órákésztéssel eltölteni. Uralkodási teendőit is elmulasztotta, helyette a jövőt, a titkos gondolatokat feltáró bűvös tükrök készítésével, órák előállításával, aranycsínálás-kísérleteivel foglalkozott.

Az itt uralkodó fejedelmek is munkaszeretetüknek és kézimunka gyakorlásuknak szép példáit hagyták az utókorra. A gazdaságvezetésben főleg Bethlen Gábor, I. Rákóczi György fejedelmek tűntek ki. Bethlen szigorú volt az ellenőrzésben, leleményes a gazdasági források feltárásában. A takarékos uralkodó, I. Rákóczi György a kincstári bevétel összegét is maga olvasta össze. Apafi Mihály felesége, Bornemisza Anna fejedelemasszony fennmaradt gazdasági naplói a gazdasághoz értés és gondos utánjárás bizonyítékai.

A kézimunkában megfigyelhető Báthory Zsigmond fejedelem. Amikor országát Oppeln-Ratibor hercegségekkel cserélte fel, tyúkok nevelésével enyhítette a rossz csere miatt érzett csalódásait. Harminckét tyúkot szerzett, ezeket ágya lábához kötözte és úgy etette. Kölessel tartotta jól őket, naponként háromszor is marokszámra szórta eléjük az ételt. Báthory Endre bíboros fejedelem maga faragta a koporsót, amelybe a szerencsétlen véget ért Báthory Boldizsárt akarta temettetni. Balsorsa úgy hozta magával, hogy nem Boldizsárt, hanem nemsókára őt magát helyezték el a koporsóban. Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony, Bethlen Gábor felesége maga süttött-főzött az urának. Egész kemence kalácsot is süttött részére, hogy az hadakozásai alkalmával jót ehessék. Ura távollétében vezette az egész gazdaságot, épp úgy, miként általában a nemes asszonyok, akik a harcban, követségekben, országos ügyekben elfoglalt uruk helyett a gazdasági ügyeket intézték. II. Rákóczi Ferenc fejedelem esztergályozással foglalkozott, ezzel élete végén betegségében sem hagyott fel.

Moldvából Anna fejedelemasszony 1723-ban emberét küldte br. Apor Péternéhez, az író feleségéhez, hogy azt cipósütésre, pástétom s más gyenge ele-

delek előállítására megtaníttassa. Amikor az ember egy év múlva kellő jártassággal visszatért, a fejedelemasszony hálából 2 arannyal áttört selyemszövetet küldött Apornénak.

Nagy Péter orosz cár ifjúkorában a hajógyárban munkásmódra dolgozott és utóbb is baltával, szekercével foglalatoskodott. Fényes társaságban is fogat húzott. Dicsekedett, hogy 14 mesterséghez ért. Erős Ágost lengyel király az esztergályozást kedvelte, és sokat fáradozott benne. A találó tréfái, mondásai miatt híres uralkodó, II. József császár egy alkalommal kivette a földműves kezéből az ekét, látván, hogy ez nehezen szánt. Ő sem ment ugyan sokra a nehéz talajban, de tettevel a munka megbecsülését bizonyította. I. Ferenc német császár, magyar király a schönbrunni kertben gyomlálgatott, és őt egy tábournok, aki az uralkodót kertésznek nézte, kalauzolásra kérte fel. A császár szívesen tette zsebre a borraivalót, amelyet jutalmul neki a tábournok adott. Mint első keresményét és munkájának díját megtartotta emlékül.

A Habsburg és a Hohenzollern uralkodócsaládban az volt a hagyomány, hogy azoknak tagjai valami mesterségágot tanulnak. Ezzel munkaszeretetüknek és a munkásosztály megbecsülésének óhajtották bizonyítékát adni. Így I. Ferenc József császár, magyar király az esztergályos mesterséget, fia Rudolf trónörökös a könyvkötészetet, Ferenc Ferdinánd trónörökös a kocsigyártást űzte. II. Vilmos német császár könyvkötő mesterséget tanult, majd kertészettel foglalkozott; fia, Frigyes Vilmos trónörökös esztergályos mesterséghez értett. Az angoloknál V. György király a kertészetet szerette, fiatal korában ruháit, harisnyáit is megjavította. Mintagazdasága elismert volt. A trónjától megvált uralkodó, VIII. Edvard csipkemunkával foglalkozik. Hozzáértése feltűnést kelt.

A bolgárok uralkodója, II. Borisz király a mozdonyvezetésben jártas. A Szófia–Várna között lévő úton szokta vezetni a gyorsvonatot. Tiszteletből és elismerésből a mozdonyvezetők őt főmozdonyvezetővé választották.

Királyunk, II. Károly őfelsége a munka szeretetében nevelteti fiát, Mihály trónörökösöt. A trónörökös tanuló társaival együtt itt is, ott is megjelenik, ahol kézimunka folyik, és maga is beáll a munkások közé.

Az uralkodók e cselekedetei a munka megbecsülésére oktatják az embereket.

MEGEMLÉKEZÉSEK

Báthory István-szobor Kolozsvárt

Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem születésének négyszáz éves fordulója Lengyelországban, Erdélyben is megteremtette a maga emlékeit. A lengyelek fényes ünnepei sokoldalú megvilágításban domborították ki a nagy király képét, a visszaemlékezés melegében lelkesedéssel és hálával emlegették uralkodójuk nevét. A magyar nemzet Báthory képét vitte ajándékkul Lengyelországba, ahol szintén a művészek és írók tömege kapott ihletett Báthory dicsőítésére.

Erdélyben a tudományos egyesületek, társaságok s a kat. iskolák felolvasásokkal, színelőadással, szavatokkal áldoztak Báthory emlékének. A napi- és szépirodalmi lapok ünnepi cikkeket közöltek róla, a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum Báthory-kiállítást rendezett. A gyulafehérvári kat. egyházmegyei tanács füzetet íratott róla.

A megemlékezések koszorújába a legszebb virágot ugyancsak ez egyházmegyei tanács fonta, amikor a fejedelemről szobrot készíttetett. (Képe, a *Pásztor* a 21. számában).

A Báthory-Apor Szeminárium (kat. főiskolai internátus) épületében 1933. november 15-én lengyel kiküldöttek jelenlétében leplezték le a szobrot. A szemináriumban, mivel ez intézet a fejedelem bőkezűségének s emberiségének köszöni megalakulását.

A szobor Vágó Gábor szobrászművész alkotása. Műve révén kőbe vésve jelennek meg az erények, amelyek a fejedelemnek minden időben tiszteletet és megbecsülést szereztek. Ez erényeket a lengyelek uralkodójuk sírfeliratán néhány szóban kifejezően összegezték. Eszerint Báthory a háború és béke műveiben híres volt, vallásos, igazságos. Valóban uralkodóhoz illő erények. Mert uralkodónak mi lehet nagyobb eszményképe, minthogy alattvalóit megvédje, őket a béke áldásaival megajándékozva, a maguk igazában megtartsa s a vallásban példaadó legyen.

E feladatok megoldásában Báthoryt önbizalom töltötte el, amit a szobron a magához szorított kard jelképez. Arcán nyugodtság, szemében remény, hogy uralkodói feladatát sikeresen meg tudja oldani.

A béke műveinek feltárásában a szobron a jobb kar határozott mozdulatában van a hangsúly. E kar könyvekre mutat.

A könyv helye az iskola, amelyeknek emelésében Báthory Lengyelországban is, Erdélyben is csodákat művelt.

A könyv a tudomány jelképe, amely tudományt maga is művelt, és másokban is növelni iparkodott.

A könyv, ha úgy nézem, törvénykönyv, amennyiben itt is, Lengyelországban is pártatlan igazságszolgáltatásával tűnt ki.

Kolozsvár egy művészi szoborral lett díszesebb, Erdély egy Báthory-emlékkel gazdagabb.

Gróf Apor István

A gr. Bánffy Miklós-féle történelmi pályázat kapcsán olyan férfiú neve került az érdeklődés körébe, akinek szereplése országos jelentőségű. Gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár kortársa és politikai ellenfele. Az erdélyi fejedelemség megszűnése, a gubernium kezdete, az Erdélyben beállott politikai, vallási, gazdasági, kulturális változások a háttér, amelyből Apor István egyénisége, működése kiemelkedik. Erdély kincstartója, pénzügyminisztere lett, majd az ország főgenerálisa, miután előzőleg sok megtisztelő hivatalt viselt.

Egyike volt Erdély legmeggyőződésesebb embereinek, aki politikában, a közügyek irányításában, a vallásban határozott irányt képviselt. Apafi fejedelemnek volt a híve, majd teljes meggyőződéssel a Habsburg-házhoz állott. Ritka áldozatkészség jellemezte, iskolák, templomok építésében, fenntartásában jó példával járt elől. A fukarságig takarékos volt, de így összegyűjtött vagyonát közcélokra két kézzel szórta. Ő volt a kolozsvári róm. kat. főiskolai internátus (szeminárium) építője is.

53. Gróf Apor István

Olyan téren mutatta tehát magát áldozatkésznek és követendő mintaképnek, akinek szemében első, ami nekünk ma is a legszentebb: a templom és az iskola. A vallásos érzés, a műveltség, a haladás mindig e két helyen rakta le gyökereit. E kettőt karolta fel Apor István is elsősorban. Megmutatta azt, hogy bátor közéleti szerepléssel, tettekkészséggel, a család, a vallás, s a közintézmények támogatásával becsületes nevet szerezhet az ember. Életpályája ma is gondolatokat ad, elhatározásokat érlel. Bár meggyőződéses katolikus volt, más felekezetet sem bántott. Tiszteletreméltó egyénisége a mai küzdelmes korban követendő mintául szolgálhat.

Voltak politikai, vallási ellenfelei, de ez átalakulási korban természetes. Aki egyszer kiáll a cselekvés terére, az minden irányból jövő tapsra sohase számíthat. Történetíróink egyike-másika főleg kapzsiságot vet a szemére. De ez a kor általános hibája volt. Hiszen Bethlen Miklós kancellár is a gubernium véleménye ellenére egy malom ügyében sem restelt ismételt és ismételt egyenesen a

királyhoz fordulni. Az új, költekezéssel teljes bécsi életmód utánzása sokba került, s gyűjtött, aki csak gyűjthetett. Azonban Apor minden őt érhető vádat fényesen ellensúlyozott a nemes adakozásokkal, amelyeket főleg végrendeletében közcélra szentelt. Tollal kifejezni nem tudja – írta róla báró Apor Péter, a *Metamorphosis Transilvaniae* szerzője – az érdemeket, amelyeket Apor István szerzett.

Atyja korai halála után Apor Istvánt Petki István nevelte fel, a fejedelem udvarmestere, a Székelyföld főgenerálisa. Vasmarokkal tartotta a csintalan gyermeket, sokszor meg is verte őt, s évekig tartó, céltudatos, komoly neveléssel munkához, komolysághoz szoktatta. Okosságát, jóra valóságát, hűségét II. Rákóczi György fejedelem is felismerte, aki Petki szigorú nevelési rendszerét a fejedelmi udvarban sokszor megfigyelte. Gyakran mondogatta Petkinek: meg fogja látni barátom uram, hogy idővel derék ember válik Istókból.

Huszoneyéves korában már II. Rákóczi György csatáiban találjuk őt. Politikai pályáját azzal kezdte, hogy Béli Pál futásakor Bethlen Farkassal, a történetíróval és Mikes Kelemennel együtt Konstantinápolyba ment, hogy az ország megbízásából Béli mesterkedéseit ellensúlyozni segítsen. Amikor a sikeres vállalkozás után a jó hírrel elsőnek tért vissza, elismerése jeléül Apafi fejedelem őt az erdélyi harmincadok főbérőjévé tette, amellyel tekintélyes jövedelem vala egybekötve. Majd Csík–Gyergyó–Háromszék főkirálybírója lett.

Részt vett a tanácskozásokon, amelyek a fejedelemség megszűnésével szükségessé váltak, többször pénzügyi megbízásokat vállalt. Az óriási pénzek, adók felhajtásában, beszédésében, amely pénzüsszegek az új kormányzati rendszerrel együtt jártak, tevékeny részt vett. Ugyanúgy ott volt, ahol a most behozott Lipót-féle diploma előkészületei folytak.

Vezető volt azokban a tanácskozásokban is, amelyeket a katolikusok a protestánsokkal jogi, vagyoni kérdésekben folytattak. Ez alkudozások eredménye lett, hogy a kolozsvári óvári templom és zárda a katolikusokhoz visszakerült, továbbá a jezsuiták a kolozsmonostori birtokok visszaszerzésére a protestánsoktól támogatást kaptak.

Nagy szolgálatait az uralkodó is méltányolta, és 1693-ban báróvá, 1696-ban meg gróffá nevezte őt ki. Ez évben már nagy országos méltóságot töltött be, amennyiben 1695-ben az ország őt kincstartóvá választotta, amely állásban az uralkodó is megerősítette.

A kincstartóság Erdélyben mindig nagy kitüntetésszámba ment, ez állás főuraknak volt fenntartva. Elszámolással az országnak tartozott, utasítását meg a fejedelemtől és a fejedelmi tanácstól kapta. E helyzet maradt most is érvényben.

Hivatásának betöltését nagyon megnehezítette ama körülmény, hogy a kincstár üres volt, a nagy katonai terhek, adók az apadásnak semmi reményével sem kecsegtettek. Az erdélyi kincstartó a bécsi udvari kamarától kapott utasításokat, amely utasítások tömegesek, sokszor kivihetetlenek, idegenszerűek voltak. Erdély pénzkezelésében is voltak bajok, legfőbb hiba volt, hogy a jövedelmi forrásokat nem aknázták ki eléggé. Az újabb pénzkezelési rendszerben a bevétel fokozása a nagyobb szakszerűségre való törekvés, a régibb rendszerben a jutalmazás gondolata, nemzeti hagyományok állottak egymással szemben, amikor Apor hivatalába lépett. Az ellentétek áthidalása reá várt, amely feladat megoldásában nagy rátermettségről tett tanúbizonyságot.

Élete vége felé Erdély főgenerálisává lett, mint ilyen, II. Rákóczi Ferenc felkelése idején az erdélyi hadsereget vezette, amíg az itt levő zsoldos katonaság a szebeni német generális alatt állott.

Életrajza messze túlszárnyalja sok egyéb monográfia megszokott kereteit, mert Apor sokoldalú elfoglaltsága és összeköttetései révén kortörténelemmé bővül. Az átalakulási kor pénzügyi viszonyainak ismertetésével, az erdélyi alkancelláriának, amely Bécsben székel, bő rajzaival, sokoldalú munkakörének vonatkozásaival olyan kimerítő korrajzzá szélesedik, amelynek jelentősége hasonló irányú művekkel egy sorba helyezhető.

Egyéni életében is tiszteletreméltó vonások bontakoznak ki, amelyek érdemes alakját lelkünkhez közelebb hozzák. A baráti érzés szépsége, a szorgalom, az áldozatra kész vallásosság, tiszteletadás, megbízhatóság, hűség, a közügyért való lángolás mind olyan dicséretes vonások, amelyek gyakorlásával követésre szolgáló példát nyújtott. Afféle igazi nagyúr volt, tekintélyes, gazdag, adakozó, aki azonban mindenkiben meglátta az embert. Ő nevelte fel Apor Pétert, aki tiszteletet ébresztő tulajdonságai, érdemei miatt rajongva ír róla műveiben. Ha fiúi szeretete túlzásnak tűnnék fel, Apor István érzéséből minden körülmények között megmarad annyi, amelynek révén elsőrendű államférfiak között foglal helyet.

Gróf Batthyány Ignác (1741–1798) Emlékezés születésének kétszázéves évfordulóján

Százados évfordulók neveket és eseményeket hoznak emlékezetünkbe. Képzletünk világában megcsillogtatták őket, hogy tanulságot hirdetve követésre buzdítsanak, vagy több okosságra tanítsanak bennünket. Századokon átsuhanó visszaemlékezésünk során leginkább sorsdöntő országos eseményeken akad fenn tekintetünk. 1241 és 1541. A tatárjárás és Buda elfoglalása! Két nemzeti szerencsétlenség kapcsolódik egybe, hogy többszázados távolságból találkozáva, együttesen az építés, a nemzeti összefogás jövőt formáló szükségességére figyelmeztessen. A tatárjárás után IV. Béla király, Buda elfoglalása után a keleti területen Fráter György ismerte fel a szükségesség, a korszerűség, a tovahaladás útját. A nagy király és a nagy bíboros-államférfi megmutatta, hogy a nemzeti csapások okozta dermedtségből határozott és lelkierejüket megőrző vezetők ki tudják emelni a nemzetet. Ilyenek voltak azok a lelkes irányítók is, akik a meg-
rázkódtatások után, amelyek az ország alkotmányát II. József önkényes intézkedései révén érték, a nemzetet csüggedt állapotából a közlelkesültség cselekvő készségére hevítették.

54. Gróf Batthyány Ignác erdélyi r. kat. püspök arcképe. A kép eredetije gr. Kemény József gerendi kastélyából került az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába

Ezek közé tartozott Batthyány Ignác, erdélyi püspök, az 1790-es évek felbuzdulásának lelkes előharcosa. Az 1541-ben elszakított Erdély most, a nemzeti gondolat megerősödésének hangulatában, a Magyarországgal való unió visszaállítását követelte, és e törekvésében egyesek, vármegyék, székek, a cél előmozdítására, szemüket az erős nemzeti érzéséről bizonyosságot tett Batthyányra függesztették. Kérték őt, hogy csatlakozási óhajukat a magyar országgyűlésen terjessze elő.¹ Nemzeti érzésének bizonyosságát főleg azzal mutatta meg, hogy az elsők között állott egészen az élen, akik nemcsak szavakkal, hanem elsősorban tettekkel bizonyították, hogy a nemzeti szellem ébrentartására és megerősítésére az összefogó, a célokat kitzűző és elősegítő alkotások segítenek. Batthyány születésének 200 éves fordulója, 1941. június 30-a ilyen módon a századik forduló tanulságára emlékeztet bennünket.

¹ A megyék és székek felkérő iratait lásd Veszely Károly: Batthyány Ignác és az általa Károly-Fehérvárt alapított intézet. *Gyulafehérvári Füzetek I.* 73–89.

Neve és alkotása: a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár mint az ok és okozat összefonódásának iskolapéldája él lelkünkben. A kettő együtt jár és egymástól el nem választható. Neve fogalom a könyvtár révén, amely legmaradandóbb alkotásának bizonyult. Egyben örök jelképe a nagyvonalúságnak, a messze tekintő gondoskodásnak, a megszokottból kiemelkedő többkeresésnek. Célkeresései azonban nem a könyvtáralakításban nyertek végkielégülést, a könyvtár csak egyik láncszem alkotásai sorozatában.

Tenni akarása, a családi hagyományokon és veleszületett adottságon kívül, a kor gondolkodásmódjából nyert biztatást. A XVIII. század második fele Magyarországon a barokk kor feltűnőt, nagyot kereső alkotásainak időszaka. E vágy pompás paloták, kastélyok, az ezeket környező parkok létesítésén túlmenően, találó belső elrendezésben és szellemi igénytámasztásban nyert kifejezést. A fényhez hozzátartozott a házi könyvtár, külön termekkel, alkalmasan beépített állványokkal, rajtok rendszeren fehér bőrbe kötött ragyogó könyvekkel, külön könyvtárossal, sokszor nyilvános könyvtárhasználattal. Főpapok, főnemesek, sőt, köznemesek keltek versenyre a közműveltség ilyenmű terjesztésében.

Batthyány olyan helyzetbe került, hogy a hatások tűzhelyénél melegedhetett. A budapesti piarista, majd folytatólagosan a nagyszombati jezsuita iskola elvégzése után Esztergomban „a papi állományban adván magát”, teológiát tanult. Tanulmányait Rómában fejezte be. Itt az Appollinare Collegium könyvtárosa lett, utóbb az Academia Phüaletorum (Igazságot szeretők Akadémiájának) tagjává emelkedett. A könyvtár, a tudós társaság maradandó emléket hagyott lelkében, és utánzásra ösztökélte őt. Könyvgyűjtő kedve már itt megnyilatkozott. Visszatérve az egri püspöki egyházmegyébe lépett át itt, mint kanonok, majd mint nagyprépost a nagyműveltségű gr. Esterházy Károly püspök nemes tettekre hevítő befolyása alá került.

Gr. Esterházy Károly, az egri lyceum alapítója, csillagvizsgáló és egyik legnagyobb könyvtár létrehozója, olyan értékeket csillogtatott, amelyek Batthyány szemében legbecsesebbeknek bizonyultak. Mintákat látott, amelyeket közelebbről tanulmányoztatott. A pécsi püspöki könyvtáron kívül az egri volt a legnagyobb főpapi könyvtár. Batthyányé utóbb mindkettő fölé emelkedett.

A könyvtár állományának szaporítása egri kanonokságának idején már nagy lendületet vett. Magánosoktól, főleg egyházi intézményektől nagy tömeg-

ben vásárolta a könyveket és kéziratokat. Megvette a lócsei egyház könyvtárát, a szepesi prépostságtól kéziratokat szerzett, a kassai domonkosrendiektől, és a bártfai plébániai könyvtárból is jutottak hozzá könyvek. Számos helyről vásárolt könyvekről van még bizonyíték.² Számuk hiányában csak a könyvekben található jelzések mutatják származási helyüket.

Batthyány összekötetése messze környékre kiterjedt, részben saját kutatásai céljából; részben azért, hogy másnak tudományos vagy művészi gyűjtőmunkáját megkönnyítse. A sokszorosításra ott volt a helyi egyházi nyomda, amely ilyen módon tevékenységében szintén szerephez jutott. Önnönmaga képmetszőt foglalkoztatott, akivel azonban más számára is rajzoltatott. Az ő buzdításának köszönhető Molnár János egyházi történetei kiadását.³ 1779-ben itt jelent meg munkája, amelyben a pannonhalmi alapítólevél hitelességét bizonyította. E munkának címe: *Agamantis Palladii Academiae Philaletorum socii Responsa ad dubia Anonymi adversus privilegium S. Stephani abbatae S. Martini de S. Monte Pannoniae anno M I. concessum, propiorota. Anno 1779.*⁴

Erdélyben különös érdeklődésre tarthatnak számot Cserey Farkashoz írt levelei, amelyeket ehhez mint kanonok intézett. Ezek részben lelki buzgóságának, cselekvésvágyának; részben vallásos tiszteletének bizonyítékai, amely által gyermeki lelkülettel egész életén át az Isten Anyja iránt viseltetett.

Nagyajtai Cserey Farkas nagyműveltségű férfiú volt, az erdélyi udvari kancelláriának előadója, udvari tanácsos, Mária Terézia királynő bizalmasa. Hivatala miatt Bécsben élt. Batthyányval ez években folytatott levelezése elsősorban vallásos és művészi tárgyat érintett Cserey ily irányú irodalmi vállalkozása kapcsán. Ő ugyanis Isten Anyjának tiszteletére könyvkiadást tervezett, és az Isten Anyját ábrázoló templomkép- és oltárkép-másolatokat gyűjtött. Utóbb megjelent és képekkel díszített 144 lapos könyvében a *Lorettói litánia* mondásainak sorrendjében dicsőítő verseket szerkesztett, és néhány imádságot is írt hozzá.⁵

2 Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár*. Bp., 1899. 25–26.

3 Veszely Károly i. m. 69.

4 A fáradhatatlan Pallas-tisztelőnek, az Igazságot Szeretők Akadémiája tagjának, a Névtelen kétségeire a Pannonhalmi Szent Mártonban lévő Szent Istvánról nevezett apátság részére 1001-ben adott kiváltságlevelé ellen előadott feleletei az 1779. évben.

5 Al-Torjai Cserey Farkas: *Isten Annyának, a Boldogságos Szeplőtelen Szép Szűz Mártának*

Csereyt e törekvésében Batthyány hathatósan támogatta. Az Isten Anyjának tiszteletére vonatkozólag – írta neki első levelében – saját irataiban is talált feljegyzéseket. Barátsága jeléül ezeket elküldi, de a további kutatással sem hagy fel.⁶ Majd értesítette őt, hogy az Isten Anyja tiszteletére felállított templomok és oltárok jegyzékét a Sáros megyében élő plébánosoktól, hasonlóan Heves megyéből is várja, és rövid idő alatt megküldi. A kívánt képeket le fogja rajzoltatni.⁷ Két egri képet és egy képtudósítást csakhamar el is küldött. Értesítette arról, hogy az egerszalóki kép lerajzolása folyamatban van, vegye azt tőle ajándék gyanánt, és fordítsa az Isten Anyja tiszteletére.⁸ A tiszteletről – mondotta –, amelyekben az egerszalóki és szentkúti képek részesülnek, tapasztalatból maga is bizonyosságot tehet. A Bereg megyéből kapott tudósításokat is Csereyhez juttatta, kérdezve, hogy mely megyékből kíván még értesítést, és hogy megvan-e neki a varróriói (varannói) kép?

Képmetszőről is Batthyány gondoskodott. Egyet Bécsből hozatott, de az csakhamar meghalt. Erre egy másik önként jelentkezett Bécsből, és mestersége megmutatására néhány képet elküldött. Batthyány tehát várta Cserey elhatározását, Egerben fogja-e munkáját kinyomtatni, hogy ez esetre a szükséges intézkedéseket megtehesse. Fogjanak hozzá a nyomtatáshoz – biztatta Csereyt –, gondja lesz rá, hogy a költség nagy ne legyen.⁹

Erdélyi vonatkozásban megemlítendő, hogy Batthyány egyik levelében arról értesítette Csereyt, hogy kezébe került bizonyos írott könyv, amelyben az erdélyi diéták foglaltatnak az 1578, 1579, 1619, 1615, 1624, 1630–1636, 1639–1644, 1646–1650. évekből. Ezek közül némelyek nyomtatásban, pecséttel, kézalírással ellátva, eredetiben vannak összekötve. Nem tudja, van-e olyan gyűjtemény, amelyben minden erdélyi diéta megtalálható. Ha Csereynek tetszik,

Lóréтоми Litániában lévő nevezetek rendén folyó Dicsérete. Bécsben, nemes Trattner János Tamás betűivel, 1772.

6 Batthyány Ignác Cserey Farkashoz. Eger, 1771. május 9. – Az itt idézett levelek az Erdélyi Múzeum levéltárának Törzsgyűjteményében vannak.

7 Ugyanannak Eger, 1771. augusztus 22.

8 U. az u. annak Eger, 1772. május 7.

9 Eger, 1773. január 25.

ezeket lemásoltatja és rendelkezésére bocsátja.¹⁰ Egyik levelében Batthyány Tivódi Sebestyén munkájáról tesz említést, mint amelyet Bécsből hozott magával Egerbe. Cserey gondviselő támogatásába ajánlotta Dósa Józsefet, aki akkor az erdélyi kancelláriába kapott beosztást. Ezt ő nevelte – mondotta –, azért ajánlja, hogy Cserey hozza őt jó útra.¹¹

Az 1780. év Batthyány életébe fordulatot hozott. Ez év június 28-án ugyanis Mária Terézia királyné őt erdélyi püspökké nevezte ki. Kinevezésekor aggodalom fogta el őt, amely félelem kötelességteljesítő embereknél a felelősség felvállalásakor meg-megnyilatkozik. „Rettegve, megvallom – írta a szerencsét kívánó Cserey Farkasnak – vállaltam fel ezen terhet, de hiszem az Istent, kinek ez munkája, erőt fog adni, hogy azt elviselhessem.” Engedje Isten – írta – hogy a vizsgáztatásokat, amelyeket Cserey előadott, szíves kívánsága szerint el is érhesse.¹²

Amíg Rómából a szükséges bullák meg nem érkeztek, halogatta egyházmegyéje kormányzásának átvételét. A lelkiekre azonban már onnét ügyelt. Ennek bizonyosága a gyulafehérvári papnevelő és az erdélyi papság részére Egerben, 1780-ban kiadott munkája.¹³ E munkájában a lelki élet gyakorlására adott útmutatást. A könyvet már mint püspök bocsátotta ki.

A terjedelmes könyv Beuvelet Máté francia könyvének latin nyelvű kiadása, de a címben történt jelzés szerint Batthyány püspök azt minden egyházi ember lelki szükségletére alkalmazta. Aszketikus mű, amelyben különös érdeklődésre tarthat számot az a rész, amelyben a papok testi munkájáról esik szó. Részükre a püspök a kézi munkát három szempontból ajánlotta: a kényelem elkerülésére, a testnek a munkával való megfegyelmzésére és az alamizsnálkodás megkönnyítésére. Gyakorlatilag az asztalosságot, építésze-

10 Eger, 1771. augusztus 22.

11 Eger, 1775. április 12.

12 Eger, 1780. szeptember 23.

13 *Norma cleri, quam pro institutione elerieorum seminarii S. Nicolai Chardonensis olim magister Mathaeus Benvelet Gallice edidit, nunc in usum seminarii Albensis et totius cleri Transylvaniae Latinam reddidit et quorumvis ecclesiasticorum necessitatibus accommodavit Ignatius Comes de Batthyán, episcopus Transylvaniae. Agriae, Typis Scholae Episcopalis, 1780.*

tet, lábbelikészítést, gazdálkodást és hasonlókat ajánlott. A könyv fordítás, de annak szabályait a püspök magáévá tette, olyannyira, hogy a papnövéndékeket is kézművességre szoktatta. A papnevelésre általában nagy gondot fordított. A szeminárium részére új tanárokat nevezett ki, az egyes tárgyak előadásakor követendő szempontokat, valamint az anyagot ő állapította meg. Gyakori vizsgákkal, vitatkozásokkal, felolvasásokkal, kivonatok készíttetésével, átalakított fegyelmi szabályokkal igyekezett a lelki nevelést előbbre vinni. Azon volt, hogy a papság tudományos színvonalát emelje.

Batthyány csak 1781. augusztus 12-én lépett be először a gyulafehérvári székesegyházba. Az ünnepélyes alkalomból népes gyülekezet előtt az egyházmegyei, világi és szerzetes papsághoz buzdító beszédet intézett. E beszédben, amely nyomtatásban is megjelent,¹⁴ híveit főleg a hibák elkerülésére oktatta. Mint minden beszéde és írása e homília (gyűlésben való beszéd) is a szent iratokban, a tudományokban való bámulatosságról tesz tanúbizonyságot. Még ugyanez évben papsága számára parancsolatot¹⁵ (edictum) bocsátott közre, amelyben azt a lelkivezetés módjaiban és eseteiben irányította. Nagy tömegösszefogást célzó áhítatosságot rendelt el, amikor az egész egyházmegyére kötelező s közösen mondandó napi imádságokat vezetett be. Ezek szerint a nép, a papság, vagy ahol ez nem történhetik meg, a tanítók és kántorok vezetésével, a templomokban, vagy ezek hiányában más alkalmas helyeken, meghatározott időszakokban, minden nap reggel és este közös imádságokat mondjon, és énekeket énekeljen. Az áhítatosságok anyagát is kiválogatta, és könyvben közzétette.¹⁶

14 Homilia, guam.. Ignatius e Comitibus de Batthyán.. episcopus Transylvaniae.. ad clerum tam Soecularem, quam Reffularem coram frequenti populo habitum dum ad Ecclesiam suam Cathedralem Albo-Carolensem primum accessit die 12 Augusti anno 1781. Cibinii, Typis Martini Hochmeister, Typographi et Bibliop. Priv.

15 Edictum Episcopale circa regtdationem cleri tam Soecularis, gua Reguláris anno Domini millesimo septingentesimo octuagesimo primo per totam dioecesim M. Principatus Transylvaniae vulgatum. Cibinii. Typis Martini Hochmeister, Tipgr. et Bibliopolae Privilegiati, 1781.

16 Constitutio Dioecesana de oratione communi, eiusque ordine per universam dioecesim Transylvaniae observando. Cui adiacent generalis precationum formulae. Claudiopoli, Typis Episcopaliibus, 1784.

Főpapi működése szempontjából kiváló fontosságúak püspöki pásztorlevelei, amelyek a plébániák levéltáraiban kéziratos másolatokban, ma is megtalálhatók. E pásztorlevelek a vallásos, különösen nagybőjti intelmeken kívül, az egyházmegye kormányzásába, II. József vallásügyi intézkedéseibe, az utóbbiak kapcsán a más vallásúakkal történő elintézésekbe: a vallásváltoztatás lehetőségébe és házasságkötésekbe engednek bepillantást. Pásztorleveleiben a püspök „*Verus Páter*” – („*Igaz Atya*” –) aláírást használ annak jelölésére, hogy híveit odaadással gondolja. A többek között könnyebb ellátás végett az egyházmegyét négy kerületre osztotta. Előírta az egyházi építkezések módját; meghatározta, hogy az egyes esperesi kerületek és plébániák mekkora összeggel kötelesek a püspöki szeminárium fenntartásához hozzájárulni.

Megfelelően annak a kornak, amely ez ügyekben különös érzékenységet mutatott, a vegyesházasságokra, vallásváltoztatásokra vonatkozó rendelkezése kiváló helyet foglalnak el. II. József fontos intézkedései: vegyesházasság alkalmával, reverzális mellőzésével a fiúk az apa, a lányok meg az anya vallását követik;¹⁷ elrendelte továbbá az uralkodó, hogy vallásváltoztatás alkalmával a katolikus vallásból kitérők részére négy-hat hetes vallásoktatás tartandó.¹⁸ Batthyány püspök rendelkezései a császári intézkedések gyakorlati keresztülvitelére vonatkoznak. Vegyesházasságkötéskor a lebeszélést, a hathetes vallásoktatásnál a szelíd bánásmódot ajánlotta alkalmazandó eszköznek. A felmerülő esetek elintézésének nehézségei erősen érintették. Főpásztori kötelessége szerint járt el, amikor a császári rendelkezésnek vallása érdekében érvényt szerzett, de eljárásának következményét ő maga is megállapította. „Hivatásomnak gyümölcse minden acatholicustól gyűlöltetni” – írta Cserey Farkashoz intézett levelében.¹⁹

Éppen Cserey Farkas leányának, Ilonának (Helénának), vallásváltoztatása keltett országos feltűnést; ez a püspöknek, az erős katolikus szülők miatt is, sok nehéz órát szerzett. Mindkét részről nagy befolyás érvényesült. Egyik részről a császári pártfogás, a másik részről hatalmas emberek közbelépése,

17 1781. évi november 8-án Bécsben kelt 8122. sz. rendelet. Szebenben Hochmeister Márton nyomdájában nyomtatásban is megjelent.

18 Bécs, 1782. jún. 16-án kelt rendelet. 581. sz.

19 Batthyány Ignác Cserey Farkashoz Alvinc, 1782. jún. 20.

úgyhogy ez ügy valósággal erőpróbává szélesedett. A püspök úgy érezte, hogy saját hívei részéről „nagy botránkozás lesz”, ha Cserey leányát nem tudja szülei hitében megtartani.²⁰

A helyzet az volt, hogy Cserey Farkas leányát, az ún. idősb br. Wesselényi Miklós (1750–1809) vette nőül. E Wesselényi az 1848-as időkből ismert nagy Wesselényi Miklósnak volt az apja. Lóidomításairól, vadászatairól, szenvedélyes természetéről, utóbb az 1790-es években kiváló politikai szerepléséről ismeretes. A házasságkötéskor a református vallású Wesselényi reverzálist adott „feleségének a maga hitében leendő nem háborgatása felől.”²¹ Azonban az asszony a református vallásra való áttérésre mutatott hajlandóságot, és II. József vallási engedményeire hivatkozva, 1782-ben e szándékát meg is akarta valósítani. Tervét ez év április 11-én közölte apjával.²² Cserey is, a püspök is ellenszegült a szándéknak. A püspök azzal az érveléssel, hogy ezt „minden ember a bárónak fogja tulajdonítani”, április 19-én kelt levelében magát Wesselényit is igyekezett a vallásváltoztatás megakadályozására rávenni.²³ Az uralkodónál megismételten közbenjárt támogatás érdekében. II. József intézkedett is, hogy az asszony az előírt vallásoktatás végett apácakolostorba menjen, gyermekeit meg a Cserey család vegye magához. A gyermekek (ti. a vallásváltoztatás előtt született két leánynak) elvitele végett a fő kormányshoz erre biztosokat jelölt ki, azonban e leányok közben elhaltak.²⁴ A püspök a vallásoktatást magának tartotta fenn azzal a gondolattal, hogy tudományával és tekintélyével jobban hat az asszonyra. A báró viszont azt akarta, hogy feleségét a zilahi pap oktassa.²⁵ A püspök kapott ugyan értesítést, hogy a báró a feleségét Szebenbe hozza,²⁶ de az asszony állhatatosságával szemben minden törekvés hiábavalónak bizonyult. Rövidesen fel is vette urának a vallását.

20 U. az u. annak Károly-Fehérvár, 1782. november 9.

21 U. az u. annak Nagyszeben, 1782. április 19.

22 Vö. Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. I. Bp., 1905. 58.

23 Batthyány Ignác báró Wesselényi Miklóshoz. Nagyszeben, 1782. április 19. Erdélyi Múzeum, Gr. Teleki László lt.

24 U. az Cserey Farkashoz. Alvinc, 1782. június 20. — Vö. még Gyalui Farkas: *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Kolozsvár, 1941. 39.

25 U. az u. annak Károly-Fehérvár, 1782. november 9.

26 U. az u. annak Nagyszeben, 1782. november 30.

Az arravalóság, kiválóság megítélésekor mindenkinél elsősorban saját hivatásának teljesítése jön tekintetbe. Batthyánynál is ez az alap, amelyből mási irányú cselekedeteinek indító okai kibontakoznak. Püspöki tevékenykedése is a szorgalomnak, lelkesültségnek, tömegösszefogásnak, a közös munkába állításnak, egyéni jellemek kifformálásának és a határozottságnak beszédes megnyilatkozása. E tulajdonságai, amelyek arca megrajzolásához szükségesek, eszerint egyben általánosabban ismert alkotásaihoz is közelebb visznek bennünket.

Egy vallás keretén belül létesült intézményei valláskülönbség nélkül mindenki számára tudományos forrást jelentettek és a nyilvánosság célzatával létesültek. Alapításai így a szorosabb valláséneken túlmenően országos, közelebről erdélyi viszonylatban váltak számottevőkké. Elgondolásai, mint kinyújtott öt ujj, ugyanegy kézfejből ágaztak szét: építkezés, könyvtár, könyvkiadással megindult nyomda, tudós társaság tervezete, csillagvizsgáló.

Barokk-kori főpapi berendezkedéshez méltó az az összeg, amelyet Batthyány a gyulafehérvári székesegyházra és a püspöki palota díszítésére költött. Felékesítette ugyanis a székesegyházat, benne a nagy oltárt, a kanonoki székeket, a szószéket, az orgonát. Mindezekre 12000 forintot áldozott, ő állította helyre a püspöki lakot,²⁷ saját szavai szerint majdnem újonnan.²⁸ Mészégető, papírmalom, más két malom, új gazdasági épületek felállítása vagy üzembehelyezése takarékoságának, jó gazda voltának kifejezői. Gazdasági érzékével lehetővé tette, hogy nemcsak a közjövedelmeket szaporította lényegesen, hanem a saját pénzével is tudott bánni. Alkotásait tekintve, e tulajdonsága is nagy fontosságú.

Könyvtárának alapját a Rómában gyűjtött anyag alkotta. A vatikáni könyvtárban önmaga is szorgalmasan másolt, utóbb meg könyvtárosát, Dániel Imrét küldte oda anyaggyűjtés végett. A könyvtár állománya nagyot gyarapodott Egerben. Püspök korában ugyanis ellenőrizhetetlen állítás szerint 40000 Forinton²⁹ megvette gr. Migazzi Kristóf váci püspök könyvtárát. Ezenkívül a megszűnt jezsuita rendnek, a feloszlott anabaptistáknak könyvei, egyéb erdélyi könyvek és kéziratok bővítették az állományt. A könyvtár bútorzatára 30000

27 Veszely Károly i. m. 69.

28 I. m. 92. A püspök alapítóleveléből.

29 I. m. 100.

forintot költött. Pénz-, ásvány- és kagylógyűjtemény, kézműves műszerek, esztergályos és könyvkötő eszközök egészítették ki a felszerelést. Magának az intézetnek fenntartására 38200 forint értékű ingatlant hagyott.³⁰ Ezekben nincs benne a könyveknek az értéke.

A könyvtár legnagyobb díszé a *Codex aureus*, a IX. századból való evangeliárium. A kéziratgyűjtemény kb. 800 kötetnyi, egyharmadánál több 1526 előtti időből. Az ún. *Esztergomi Missale* 1377-ből, a *Gyulafehérvári Glossák* a XIV. század elejéről, a *Batthyány-kódex* a XVI. századból, nagyszámú ősnymtatvány és unicum emeli a könyvtár értékét. A püspök nagy kedvvel gyűjtötte a szép klasszikus kiadásokat. Könyvei között sok a latin, francia, német nyelvű, de magyar anyagot is sokat szedett össze. A főpapok közül ő gyűjtötte össze a legtöbb magyar ritkaságot.³¹ Magyar anyaggyűjtés tekintetében a könyvgyűjtő erdélyi kortársakat: gr. Teleki Sámuel és br. Bruckenthal Sámuel túlszárnyalta.

A könyvtár jelentőségét emeli, hogy Batthyány annak szabad használatát megengedte. A könyvkiadás módját is megállapította. Eszerint a könyvtár a kitűzött órákban bárki számára nyitva álljon. Senki köpenybe burkolva oda be ne bocsáttassék; helyéről könyvet engedély nélkül senki ki ne vegyen, könyvet ki a könyvtárostól kijelölt helyen forgasson; az olvasó tetszés szerint kivonatot készíthet, vagy leírhatja azt. Könyvtáron kívül könyvet a püspökön, kanonokon és teológiai tanárokon kívül senki se kaphat. A könyvkölcsönzés reverzálissal történjék, amelyeket évharmadonként felül kell vizsgálni.³²

A könyvtár nyilvános jellegét utóbb is megőrizte. Fejlesztésére sokat tettek Mártonfi József, Szepesy Ignác, Kováts Miklós, Fogarasy Mihály püspökök és Buczy Antal kanonok. Így a Batthyány korabeli kb. 30000 kötet idővel kétszeresére gyarapodott. A könyvtár anyagából sokat másolt le gr. Kemény József.

A könyvtárhasználat mellett a püspök a könyvkiadásról is gondoskodott. Előzőleg az egri, majd a kolozsvári egyházi nyomdát, meg a szebeni magánnyomdát használta. Utóbb a kolozsvárit költöztette át Fehérvárra. A könyvtár

30 I. m. 93–94.

31 Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Bp., 1939. 32–36. – Varjú Elemér i. m. 29–40.

32 Veszely i. m. 95. A püspök alapítóleveléből.

jelentőségét növelte, hogy Batthyány mint író, ezúton érvényesült. Addig inkább a szorgalmas gyűjtő és tudománypártoló bontakozott ki belőle, a fehérvári nyomda felállítására után viszont kiváló munkákat adott ki.³³

Több olyan munkát is tulajdonítanak még Batthyánynak, amelyeknek szerzői kérdése nem tisztázott. Kéziratai tekintélyes számban várnak kiadásra. Hozzánk legközelebb áll egy töredéke Fráter György és korának történetéből.

A nyomda fontos olyan gyakorlatban is, amelyet Batthyánynál tapasztalunk. Ugyanis azoknak, akik fárasztó munkájukkal a köznek háláját megérdemelték, a könyvnyomda ingyenes használatát engedte meg.³⁴ E nyomdának a tudós társaság életre keltésével kapcsolatban lett volna különös jelentősége; a társaság terve a püspök széleslátókörűségét mutatja.

E tudós társaság megszervezésére és munkába állítására több feljegyzése van; ezek érdekesen rávilágítanak elgondolásaira. Terve szerint egyházi tudós társaságot akart szervezni, nemcsak egyháztörténeti, hanem egyben világi tudományok művelésére is. A társaság tagjai közös célkitűzések szerint dolgoztak volna, részben eredeti munkák és értekezések előállításával, részben hasznos és jó munkák fordításával. Gyakori gyűlések, eszmecserék, pályatételek mélyítették volna a tagok tudását és irányították volna a munkálkodást. A püspök úgy tervezte, hogy nemcsak erdélyi, hanem általában magyarországi egyházi írókat von bele a munkába. Az oklevélben és az időtan művelését különösen nagyra értékelte. Számítása szerint a tagok évenként Magyarország történetének két századát dolgozták volna fel, és idővel annak pontos kronológiáját állították volna össze, ő maga IV. Béla király újra alkotó munkásságát akarta feldolgozni.

A tervezett társaság neve *Societas Assidiorum*, azaz *A Szellemileg Tehetősek Társasága* lett volna. Ki-ki évi tevékenységéről beszámol, hacsak nem valami

33 Ezek: *Leges ecclesiasticae Hungariae et Provinciarum eidem adnexarum*. I. 1785. E mű II. és III. kötetét utóbb Szepesy Ignác püspök nyomtatta ki. A nagyrértékű forrásgyűjtemény ma is használatban van. A képekkel díszített könyv kiállítása kifogástalan. A másik mű: *S. Gerardi Episcopi Csanadiensis Scripta et Acta. inedita, cum serie episcoporum Csanadiensium. Opera et studio Ignatii Comitiss de Batthyán, episcopi Transylvaniae*. Typis Episcopalis, 1790. Itt jelent meg Mártonfi Antal kanonok nagyszabású csillagászati munkája: *Initia Astronomica speculae Batthyanianae Albensis in Transylvania*. Albae Carolinae, Typis Episcopalis, 1798.

34 Mártonfi Antal: *Initia Astronomica spectilae Battyamae Albensis in Transylvania*. 2.

nagy művön fárad. A társaság tagjai tiszteletbeliek, működők, előkészülők, ez utóbbiak a működőknek is segítenek, továbbá segédek, akikre a fordításokat bízják. A barátság megmaradása végett a tagok egyformák.

A társaság célja: magyar és erdélyi régiségeknek, egyháziaknak és világiaknak egyaránt felszínre hozása, de a társaság bármely fizikai, mennyiségtani, orvosi értekezést is felvesz, csak az valami újat tartalmazzon. További cél: valami művet közös terv szerint és egyesült erővel megírni, kiadatlan, vagy ritkább műveket megjelentetni, hasznos könyveket lefordítani. Saját munkálkodását ki-ki irigység nélkül feltárja. Az értekezéseket a gyűléseken megvitatják, a kinyomás dolgában az elnök rendelkezik.³⁵

A nagyra hivatott tudós társaság megszervezése azonban, a tudomány nagy kárára, elmaradt. Talán a nagy méretek betöltéséhez szükséges tagok hiánya miatt, vagy, mint hiszik, a csillagvizsgáló alapítása miatt. A püspök terve azonban alkalmas maradt arra, hogy hasonló vállalkozás létrehozására buzdítást adjon.

Batthyány értékelése szerint tudományos alapításainak csúcán a csillagvizsgáló állott. Ez intézmény nagybecsülése az akkori gondolkodásmódból érthető meg. Alapítólevelében a püspök ugyanis előadja, hogy építkezésein és gazdasági eredményein túlmenően, viselt méltóságának emlékére, ezt az intézetet (a csillagvizsgálót és könyvtárt együtt) hagyja hátra, amely az egyháznak és Erdélynek hasznossá lesz, és az számukra nem kicsiny hírnevet szerez. Az elméleti és gyakorlati csillagászat részére – amely tudománynak az emberi társadalom számára szolgáló hasznosságát mindenki ismeri, amennyiben a földkerekség bármely pontján létező csillagászok fáradozása a hajózásokban biztos utat mutat, és gyakran számtalan veszélytől kiment – állította fel intézetét.³⁶

Mártonfi Antal csillagász-kanonok, akit a püspök előzőleg Bécsben a világ-hírű Hell Miksa jezsuita atya, császári csillagásznál saját költségén évekig taníttatott, említett munkájában még jobban rávilágít a csillagászat jelentőségére.

Szerinte a XVIII. század elején, főleg magánalapítók buzgalmából, iskolát iskolára állítottak fel, amelyek mindannyian a teológiától függtek. A század közepén kezdtek a díszre és a saját előnyökre adni, amiért is egyik tudományul a

35 Baráth Béla: A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek. *Erdélyi Múzeum*, 14. 143–148.

36 Veszely Károly i. m. 93.

mennyiségtan lépett elő. Erdélyben égett a vágy, hogy építészeket, mérnököket, földrajzhoz értőket itthon képezzenek, és azokat tisztességesen fizessék. Közben bágyadtan állottak annak a tudománynak részei, amely tudomány az égi testek mozgását számításokkal szokta megállapítani. Sok körülmény ajánlotta e tudománnyal való foglalkozást. Elsősorban a hazának kijutó dicsőség; az időtannak, a földrajznak, a hajózásnak, sőt az egész természetbölcseletnek a csillagászat, mint a csodálatos dolgok ismeretére vonatkozó forrással való kapcsolata, az ifjak érdeke. Ifjaink eddig a tudományok tanulmányozása céljából messze menni kényszerülnek; pedig az időnek és a pénznek kímélése a haza érdeke.

Sokan óhajtották, hogy a hazának e közügyén segítsenek. Aki cselekedni is akart, az egyedül Batthyány. Első volt, aki szinte makacs munkával a csillagászatot megtanulta, a csillagvizsgálót teljes fényvel ellátta, szobákkal és kiváló műszerekkel felszerelte. Tanítókat gyűjtött, nyilvános előadásokat rendelt el, amelyek vallás és nemzeti különbség nélkül mindenki számára szabadok.³⁷

A püspök az alapítólevélben előírta, hogy a csillagászat tanulása, valláskülönbség nélkül bárkinek hozzáférhető. A csillagvizsgáló igazgatója oktasson mindenkit, aki óhajta. Azonban engedetlen és nem tanítható tanulókat ne tűrjenek meg, és ne engedjék, hogy ilyenek pártfogóik pénzét tékozzolják. A tanulók maguk gondoskodnak saját ételükről és szállásukról. Meghagyása szerint a csillagvizsgáló igazgatóján kívül adjunktus és olyan szolga is legyen az intézetben, aki tökéletes asztalos. Az igazgatót a mindenkori püspök nevezi ki a káptalan meghallgatásával; amennyiben lehet, az igazgató katolikus legyen. Az adjunktus egyben a csillagvizsgáló könyvtárát is kezeli. Mivel pedig – mondta a püspök – azt akarja, hogy az intézet az egész emberiség számára hasznos legyen, elrendeli, hogy a csillagász ne csak a többi csillagással tartson fenn érintkezést, hanem megfigyeléseit minden évben kinyomtatva közzé is tegye.³⁸

Mindezek alapján a csillagvizsgáló jelentősége adva van. A csillagászatnak a reáltudományokkal való kapcsolata a hazai oktatás szempontjából fontos. Értékét fokozza az oktatás nyilvánossága és általánossága. Ehhez járul az intézet színvonalon álló felszerelése és alkalmas elhelyezése. A régi trinitárius-temp-

37 Mártonfi Antal i. m. 2–4.

38 Veszely i. m. 95.

lomban (a püspök alapításait itt helyezte el!) a földszinten volt a nyomda, az emeleten a könyvtár és felette a csillagvizsgáló. Ez utóbbi a püspök nevét viselte: Uraniae C. Ig. D. Batthyán ep. Tran. Posuit. 1794. Az ő idejében Mártonfi Antal igazgató mellett Bede József, utóbb szintén csillagász-kanonok volt az adjunktus. Később is egy-egy kanonok töltötte be az igazgatói tiszteket. Több püspök: Szepesy Ignác, Haynald Lajos sokat tettek a csillagvizsgáló érdekében. Elévülése miatt az intézet ma már csak emléke régi jelentőségének.

A püspök alkotásai közül azonban megmaradtak az építkezései, könyvtára, irodalmi művei, nemes tettvágának e beszédes bizonyítékai. Fennmaradt neve is mint a munkának és a hazafiságnak örök példája. Megérdemli, hogy születésének kétszáz éves fordulójakor emlékének időzzünk.

Karácsonyi János tiszteleti tag (1858–1929) emlékezete

Megkeresztelkedésének hetvenedik évfordulóján, 1928. december 16-án, a nagyváradai katolikus egyesületek Karácsonyi Jánost ünnepelték. Ez ünnepelésben reá halmoztak minden jogos dicséretet. Mint a katolikus Egyház főpapja, tudományos és közéleti egyesületek tagja, vezetője, kiváló író, könyvtárt kitevő könyvek szerzője, sikerekben és elismerésekben gazdag ember, méltán részolgált az ünnepelésre. A hetven év elérését ragadták meg tisztelői, hogy szívük érzését előtte kiontsák. S az öregember mind e dicséretet csak hallgatta. Szerény egyénisége mintha összeroskadt volna az elismerések súlya és tömege alatt. Hozzászókot ahhoz, hogy életértékeket ő mérlegeljen és most ő állott a bíráltságok középpontjában. Majd felemelkedett és beszélni kezdett: Előző nap, születése napján, nem jelent volna meg – mondotta –, de e napon eljött, hogy együtt örvendjen az örvendezőkkel. Megkeresztelkedésének az évforduló napján csendben eddig is megköszönte a Teremtőnek, hogy őt a katolikus Egyház tagjai közé iktatta. De most hitsorsosai előtt is kijelenti, hogy e nap életének legörvendetesebb napja, egyben hivatottságának előjele. Megkeresztelése ugyanis kivételes volt már annyiban, hogy azon keresztapja is jelen volt, lévén ő az egyházfi. Ennek védőszárnyai alatt hamar bejutott a templomba, segédkezni az istentiszteleteknél. Az Egyház szolgálói így hamar észrevették őt és nevelőintézetbe segítették be. Ő tehát kitanult és az Ő szolgálatába állott. Megvallja – folytatta – világító kis gyertya helyett közben vakító villám szeretett volna lenni. Azért nyelveket tanult, külföldi tanulmányutakra ment, írni kezdett és kitüntetésekkel kapott. És most mégis az elért sikerekre, az eltöltött évekre visszatekintve, azt állapítja meg, hogy az ünneplések, a tudományos címek, az elért méltóság mind csak porszem. Életében egy értéket lát, azt, hogy kicsiny gyertya volt Isten dicsőségének előmozdításában. Kicsiny gyertya, amely ott világított

az iskolai hittanórákon, majd a szemináriumban, a templomban, az elhagyottak betegágyánál.

Eszerint érdemei közül Karácsonyi azoknak tulajdonított fontosságot, amelyek papi hivatásával állottak kapcsolatban. Verejtékes fáradozásai közül Isten jutalmát azokért az érdemekért várta, amelyeket egyházi ténykedései közben oly szép számban szedett össze. Mert ki nem tudná, hogy a pénzt, amelyet a háború értéktelenné tett, azért gyűjtögette, hogy abból templomot, iskolát emeljen. Ki előtt ismeretlen, hogy megszámlálhatatlan volt a szegények száma, akiket segélyezett, hogy a nagyváradi Szent László menedékházát szinte sajátjából tartotta fenn. Istenért hevülő és áldozatkész szívének sugarait magasan lobogó gyertya lángjává sűrítette, amely láng világított és melegséget árasztott mindenfelé.

Karácsonyi János önértékelésének láttára bizonyos fokú féltékenység szállja meg az embert, nem esik-e hibába, amikor kiválóságának hangoztatásában más tereken fúj meg harsonát. E nagynevű Akadémia tagjai közé ugyanis másnemű érdemei ültették és a tudományos világ őt mint történetírót, régészt és nyelvészt könyveli el. Tehát nemcsak gyertya volt ő Isten igéjének hirdetésében, hanem lobogó fáklya, amely nemzetének őstörténetébe világított. Korokat, nemzeteket, embereket helyezett az igazság fényének ragyogásába, vitás kérdéseket oldott meg, százados homályokat űzött el. Olyan időben, amikor a román uralom éveiben hasonló nyelvtudással, felkészültséggel a magyar történeti álláspontok megvédelmezésére Erdélyben senki sem vállalkozhatott, ő helyállott és mindenki helyett védekezett. Neve fogalommá lett nemzete értékei és történeti múltja helyes beállítottságának hangoztatásában. Az igazságot keresni legszebb feladata a történetírónak – hangoztatta Karácsonyi. Aki azonban az igazság után kutat és az abban való bevilágítással egy nemzetbe önt lelkesültséget és teremt benne lelki békét: az olyan ember hivatást tölt be, amely éppen nem áll ellentétben az égő gyertya szerepével, amellyel ő magát azonosította. Történelmi műveivel is lángot gyűjtött a nemzeti érzés szentelt templomában és az emberiség művelődésében. Így egészen természetes, hogy a róla történő megemlékezéskor a tudományos szempontok szóba jönnek.

Hetvenedik éve közeledésekor azzal a kéréssel fordultam hozzá, engedje meg, hogy ez alkalomból életrajzával közelebbről foglalkozhassam. Az ő sze-

rénységét ismerve, a kérés valóban merész volt. Ő ingadozott is, de végül is megadta magát sorsának. Ekkor több napon át abban a szerencsében részesültem, hogy vendége lehettem. Ez idő alatt műveit könnyű szerrel kézhez kaptam, őt magát meg sok-sok kérdéssel ostromoltam. A Gondviselés adta a gondolatot, hogy vele személyes érintkezésbe lépjek, mivel ily módon olyan adatok is jöttek napfényre, amelyek nélküle örök homályban maradtak volna. A faggatások során sok dicsérő szót mondott azokról, akik nevelésével törődtek, de egy szót sem szólott irodalmi alkotásainak értékéről, a kapott elismerések miatt nyert örömeikről, annál kevésbé jótékonyágairól. Kék szemének őszinteségét melegség járta át, amikor egyszerű, de benyomásokban gazdag gyermekkorára gondolt. Már itt észre lehetett venni azokat a jellemvonásokat, amelyek a későbbi íróban oly szépen kibontakoztak.

Édesapja, Karácsonyi János vele egy nevet viselt, szücsiparos volt, szorgalmas és takarékos ember, aki kis házát maga építette. Egyenes lelkülete miatt nem tűrte a hazugságot. Kutató szellem, aki kiválóan értett ahhoz, hogy beszéd közben másból egyet mást kivegyen. Anyja, Papp Terézia szintén iparos körből került ki, szorgalmas asszony, határozott nő, aki példásan végezte a házi teendőket, miként az apa, vallásosságában ő is követendő példát nyújtott gyermekeinek. János tehát e családi körből merítette azokat a hatásokat, amelyek minden nemes iránt érdeklődő lelkében gyermekkorától kezdve megnyilatkoztak. Az Alföld melege, az állandó lakóhely miatt erősödő szülőföld szeretete, a szülők vallásossága, az apa igazmondó és fürkésző természete, az anya rendszeretete, a fiú lelkében derűtséget, melegséget, nyíltszívűséget, szorgalmat és az igazság megállapításában utánjárást öntöttek. Az anya örömmel szemlélhette, hogy gyermeke lelkében mély vallásosság ül, amely egyébként a szülőkből a nyolcgyermekes családra egyaránt kiáradt. E gyermekek közül János 1858. december 15-én született Gyulán.

E hely népiskolájában Plank Alajos tanító volt reá legnagyobb hatással. Szép írású és szép hangú tanító volt, aki a gyermekeket rendhez szoktatta. A silabizálásról ekkor tértek át az egyenes olvasásra és a szorgalmas tanító könyv hiányában saját kéziratából tanított. Szívesen megengedte, hogy a kiváló előmenetelű János e kéziratot osztálytársai részére pár krajcárért lemásolhassa. A családhoz látogatóba jött Grócz Géza káplán, később nagyváradi kanonok és

nagyprépost, mosolygott a kisleány vállalkozásán és tréfásan Olcsó Jánosnak nevezte. De megérlelődött benne a gondolat, hogy ekkora igyekezetet a jövő számára nem hagy felhasználatlanul. Átérezte, hogy a köznépi gyermekeiben felcsillámló tudományos érzék nemzeti kincs, amelyet értékesíteni kell. Mivel Gyulán ez időben nem volt középiskola, a nagyváradi római katolikus egyházmegye Szent József Finevelőintézetére gondolt, amelyben ez időben hatvan tanuló ingyenes ellátásban részesült. A szegény szülők szívesen követték a káplán tanácsát, aki ez intézetben az ingyenes helyért való folyamodást ajánlotta. Neumann József plébános a kérést pártolólólag terjesztette fel és Lipovniczky István püspök azt teljesítette is. A kisleány elé, a jövő élet elképzelését illetően, ezzel új lehetőség tárult. Lemondott tehát arról, hogy asztalos legyen, amire szülei előzőleg gondoltak, hogy Isten segítségével majdan sok ezer ember asztalát hasznos könyvekkel díszíthesse.

A Szent József intézet, amelyben János hat éven keresztül lakott, gondosan vezetett intézet volt. E hat év alatt a gimnáziumban hét osztályt végzett, az ötödik osztály elvégzése után ugyanis a hatodik osztályról azonnal magánvizsgát tett. 1877-ben régi vágya teljesült és az egyházmegyei papnövendékek sorába lépett. A nyolcadik osztályt már így végezte be. 1878. június havában kitüntetéssel érettségi vizsgát tett.

A váradi premontrei gimnázium, ahol Karácsonyi tanult, jó iskola hírében állott, tanárai a nemzeti érzés ébrentartásában kiválóan munkálkodtak. Zubriczky Flóris tanár homlokán a hatalmas kardvágás a 48-as idők lelkesítő hatását élesztette. Várszély Ármin, szintén 48-as honvéd, a gyermekekkel sokat törődött. Cséplő Péter történelemtanár a fiúban a történelmi érzéket erősen fejlesztette. János, mint másodéves gimnazista, a Somhegyi-féle tankönyvből megtanulta a világtörténelmet, magánszorgalomból tanulta meg Fraknoi Vilmos magyar történelmét is. Máshonnan is szerzett könyveket, így történelmi tudása a középiskolai diákok átlagos tudását messze túlszárnyalta.

A kiváló készülségű papnövendéket az egyházmegye a teológiai tanulmányok elvégzésére a budapesti egyetemre küldte. A központi papnevelőben, ahol Karácsonyi is lakott, szép elmélkedéseivel, vonzó egyéniségével különösen Czibulka Ferdinánd lelkiigazgató gyakorolt nagyobb hatást reá, ugyanúgy prefektusai: Belopotoczky Kálmán, utóbb tábori püspök, Wolafka Nándor, a jeles

szónok. Karácsonyi mindjárt az első évben magára vonta a figyelmet pályadíj megnyerésével. A díjat Fraknói Vilmos a nagyvárad papnövendékek számára tűzte ki. *Békés vármegye rövid egyháztörténete* című dolgozatával Karácsonyi nyerte el az öt arany pályadíjat. Fraknói utóbb a budapesti központi növendékek részére tűzött ki 10 aranyat pályakérdés jutalmazására. Az aradi prépostság történetének megírásával e pályadíjat is Karácsonyi nyerte el. E műve már nyomtatásban is megjelent. Fraknói örült a pályázatok sikerének és a jól induló fiatal író további munkára buzdította. S csakugyan Karácsonyi, mint negyedéves teológus, *Nyugati egyházszakadás* című dolgozatával a 120 pengős Pasquich János-féle egyetemi jutalmat nyerte el. Az egyetemi tárgyak között legnagyobb szeretettel az egyháztörténelemmel foglalkozott, hasonló buzgósággal tanulmányozta a dogmatikát is. Az egyháztörténelmet Rapaics Raymund adta elő, aki Karácsonyi fejlődését jóakarató figyelemmel kísérte.

Elérkezett az 1882. év nyara, amikor két szigorlat letevése után az egyetemről elkerült. Nogáll János püspök öt ekkor áldozópappá szentelte. Első miséjét szülőhelyén mutatta be Göndöcs Benedek plébános segédkezése mellett, ki állandó jóakarója volt és buzdította őt az írásra. Neves méhész volt Göndöcs, országgyűlési képviselő, kövérsége miatt a politikai élclapok tárgya. Barátságos ember, aki jókedvet vitt a templomi ünnepet követő lakomára, amelyet a boldog szülők adtak. Az atyafiakkal összefogva sátrat állítottak a családi ház udvarán, hogy annak zöld lombjai alatt együtt örvendezzenek mindazokkal, akik teljesült kívánságuk és a lelkesültségtől áthatott életkezdés öröme mellett együtt vigadni tudnak.

Pályáját Karácsonyi 1882. július végén Békésen kezdte meg, ahol majdnem egy évig volt káplán. Ez idő alatt a városi levéltárt nézte át és harmadik szigorlatát letette. Majd Nagyvárad-Olasziban, Nagyvárad egyik városrészében, folytatta tovább működését. E helyen hat évet töltött. Plébánosa Palotay László, előbb honvédhadnagy, az írókat, régészeket túlságosan szabad gondolkodóknak tartotta, nem nagyon szívesen látta tehát, hogy káplánja közismert régészekkel együtt tervezget. A hitélet fellendítésében kifejtett buzgóságáért azonban őt nagyra becsülte. Abban a felfogásban, hogy a lelkipásztor családi körben is nagy lelki épülést nyújthat, Karácsonyit a társadalmi életbe is igyekezett bevonni. Ez azonban, bár a korlátozott külső érintkezéstől nem vonta magát vissza,

szívesebben időzött szeretett rózsafái, főleg pedig könyvei között. Letette negyedik szigorlatát, *Magyarország és a nyugati egyházszakadás* címen megírta doktori értekezését és 1885. május havában teológiai doktorrá lett.

Látókörének fejlődésére jótékonyan hatott, hogy csakhamar külföldre is eljutott. 1888-ban Rómában jelen volt XIII. Leó pápa aranymiséjén, járt Nápolyban, Pompejiben. Fraknoi Vilmos kérésére Schlauch Lőrinc nagyvárad-i püspök beleegyezett abba, hogy a Vatikáni Okirattár Bizottság a magyar vonatkozású oklevelek kutatására Karácsonyit küldje Rómába. Karácsonyi 1889 februárban el is indult és négy hónapig tartózkodott Rómában. A Nagyvárad-Olasziban eltöltött hat év előjáróit meggyőzte arról, hogy buzgósága és értékes irodalmi munkássága őt a növendék papság vezetésére teszik alkalmassá. 1889-ben helyettes, 1893-ban meg rendes teológiai tanárnak nevezték tehát őt ki.

A Vatikáni Okirattár Bizottság megbízásából Karácsonyi 1891-ben újra Rómában járt és magyar vonatkozású iratokat másolt. Hazatérése után nagy munkába fogott. Békés vármegye törvényhatósági bizottságának megbízásából ugyanis Békés vármegye történetének megírását kezdte meg. Az adatok után Bécsbe, Münchenbe is eljutott, mivel Gyula 18 évig Brandenburgi Györgynek, II. Lajos magyar király nevelőjének, birtokában volt. A városra vonatkozó iratai a bajor országos levéltárba kerültek. Az eddig kifejtett munkásság szép elismerése volt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1896-ban őt levelező tagjává választotta. *Pusztaszeri monostor* címen a következő évben székfoglalóját meg is tartotta.

Főleg az utóbbi években végzett nagy munka Karácsonyit arról győzte meg, hogy irodalmi tervei megvalósítása végett nyugalmasabb elfoglaltságot kell vállalnia. 1894 nyarán tehát a teológiai tanárságot ott hagyta és kicsiny plébániát vállalt Nagyvárad közelében, Biharpüspökiben. A nagyvárad-i könyvtárhoz ilyen módon nem szakadt el. Plébános korában foglalkozott a bihari régi vár felásával. E munkára őt a Biharmegyei Régészeti Egylet küldte ki. Ez ásatások révén tisztázódott, hogy a bihari vár kővár volt és nem földvár. A magyar nemzetségek történetének anyagát is ez években gyűjtötte össze. Gr. Lónyay Elemér megbízásából az első Lónyayaiak történetét írta meg 1893-ban. Csendes munkaköréből 1904-ben őt a budapesti hittudományi kar ragadta ki, amidőn az egyháztörténeti tanszékre meghívta.

A meghívást Karácsonyi örömmel fogadta azzal a szándékkal, hogy ez állását többé nem hagyja el. Otthont rendezett be tehát a maga számára, ahol a vallási és tudományos élet előkelőségeit többször együtt látta. Prohászka Ottokár, Glattfelder Gyula, Hanauer István, utóbb valamennyien püspökök, jártak be vendégszerető házába. Váratlanul jött fordulat azonban mostani életirányából csakhamar kiemelte. 1905. május 18-án ugyanis őt a király nagyváradai kanonokká nevezte ki. Kinevezését maga az egyházmegye óhajtotta, nehogy az egyházmegyéből történő betöltési jog elévüljön. Így Karácsonyi működésének középpontjába újra a templom került, ennek azonban a réginél most már nagyobb fényt adott. Háta mögött ugyanis tudományos sikerek és elismerések, egyetemi tanszék, széleskörű társadalmi megbecsülés állottak, ezekhez most egyházi kitüntetések is járultak. 1907-ben ugyanis őt a király hollótavi c. préposttá, 1916-ban meg vovádriai v. püspökké nevezte ki. A pápa meg 1922-ben nagypréposttá tette.

Mint főpap ezidőktől benne volt mindama megmozdulásokban, amelyek a vallási, a közéleti, társadalmi és irodalmi életben jelentőséggel bírnak.

Ami az egyházi életet illeti, 1906-ban átvette az egyházmegyei főpénztár vezetését, majd a káptalani gazdaságok vezetését fogadta el. 1913-ban közreműködött abban, hogy a nagyváradai róm. katolikus egyházmegye különböző tőkési és gazdasági Egyházmegyei Alapítványi pénztárba egyesíttessenek. 1916-ban IV. Károly koronázásakor ő volt a koronázó hercegprímás pásztorbotvivője. 1921-ben az irgalmas nővérek vezetése alatt álló fiú- és leánynevelő intézet igazgatóságát vállalta el, 1922 óta a Nagyváradai Koldusápoló és Szent László Menedékház-Egyesület elnöke lett. E menedékház irgalmas nővérek gondviselése mellett ifjakat nevelt, öreg polgárokat, elaggott asszonyokat ápolt. Igen nagy volt a szegények száma, akiket Karácsonyi havonként segítézet, vagy akiket rendkívüli időben és rendkívüli alkalmakkor támogatott. Akik erkölcsi támogatást kerestek, azok is hozzá fordultak, tekintélye és összeköttetései révén ugyanis nélkülözhetetlenné vált.

Hasonló elfoglaltsága volt a közélet terén. Mint Bihar vármegye törvényhozó bizottságának tagja jelen volt a vármegye gyűlésein, a vármegye közigazgatási bizottságának is tagja volt. A Sebeskörös Vízsabályozó Társulat elnökévé választotta. Mint a Szent László Nyomda R. T. elnöke a Tiszántúl katolikus na-

pilap fenntartásán sokat fáradt. A nagyváradai tudóvész ellen védekező egyesület is elnökévé tette. Az új tudószanatóriumot a világháború idején átengedte a tudóvészbe esett katonák ápolására. A szenvedő katonákat sokszor meglátogatta és vigasztalta. Irgalmas cselekedete elismerésül a Vöröskereszt Egylet a Patriae et Humanitati érdemkereszttel jutalmazta.

Társadalmi működése révén tevékeny részt vett a város és Erdély közéletében. 1909-ben a nagyváradai Katolikus Kör elnökévé választották. Sokat fáradt abban, hogy a kör új és alkalmas helyiséget kapjon. Sok tervezgetés után, főleg Belopotoczky Kálmán tábori püspök és nagyváradai prépost áldozatkészségéből, továbbá Karácsonyi 30 ezer korona hozzájárulásával, a kör el is nyerte a szükséges pompás helyiségeket. A kör nagyterme színpaddal és karzattal van ellátva. Ugyanúgy elnökévé választotta őt 1922-ben a nagyváradai Szigligeti Társaság. A román uralom éveiben a katolikusság erős összefogója volt az erdélyi Katolikus Népszövetség. Itt a nagyváradai egyházmegyét ő képviselte. A Népszövetség évi nagygyűlésein állandóan részt vett. Az ő tevékenységének köszönhető, hogy a Népszövetség keretében az Erdélyi Katholikus Akadémia három szakosztállyal megalakult. Az elnöki tisztelet ő töltötte be. Az akadémia könyvek kiadásával, előadások tartásával nagy eredményeket ért el, amíg nem alakult át Pázmány Társasággá. Az akadémiai magaslat fenntartására ui. az egyre gyűrűlő katolikus tudósok már nem vállalkozhattak.

Tudományos működése hozta számára a legnagyobb elismerést. Fejérpataky László indítványára a Magyar Tudományos Akadémia 1906-ban a magyarországi ferencrendiek történetének megírásával bízta meg őt. A mű anyagának összegyűjtésére a ferencrendi levéltárak átkutatása végett szinte az egész országot bejárta. A munka *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig* címen meg is jelent. A horvát történetírás zátonyai és *Horvát vakoskodás* című dolgozatai a magyar államjoggal szemben alkotott hamis vélemény ellen szálltak síkra. A *magyar nemzet történeti joga* című munkája hasonló célokból ered. *Százezer baj, millió jaj egy tévedés miatt* című füzetével a magyar–román kibékítés érdekében fáradozott. 1919 óta a magyar nemzet általános történetével foglalkozott tüzetesebben és az 1095-ig szóló részt három füzetben ki is adta. Végző éveiben Erdély történelménél időzött sokat. Egész sereg értekezésein kívül (*A hét vár; Vallon-olaszok Erdélyben; Orosz–szláv lakósok Erdélyben; A gö-*

rög kat. magyarok eredete stb.) az erdélyi kat. püspökség történetét is megírta 1571-ig *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene* című gyűjtőműben. Szent László király életének könyvet szentelt. Kutatta a székelyek eredetét és foglalkozott az erdélyi magyarság történetével. Működését kiegészítik a tudományos társulatokban (Magyar Tudományos Akadémia, Szent István Akadémia, Heraldikai és Genealógiai Társaság, Erdélyi Irodalmi Társaság, Erdélyi Katolikus Akadémia, Szigligeti Társaság stb.) való felolvasásai és előadásai. Mint a magyar Történelmi Társaság választmányi, a Szent István Akadémia és az Erdélyi Irodalmi Társaság tiszteletbeli tagja, a Heraldikai és Genealógiai Társaság tiszteletbeli elnöke, állandó kapcsolatban volt a tudományos világgal.

Tudományos munkásságával vívta ki a tudós nevet. A tudóssá levésnek verejtékes az útja. Az elmélyedésben, kutató utánjárásban eltöltött hetek, évek, évtizedek, többször elcsüggesztő sikertelenségek, keserűséget szerző megítélések hátterei az örömmek, amelyet a történetíró szellemi gyermekeinek: érdemes könyveinek megjelenésekor élvez.

Másrészt azonban igaz, hogy már az út is, amelyet a történetíró műve anyagának összehordásában és műve felépítésében megtesz, a verejtékezések mellett, a feltörő ujjongásnak, elragadtatásnak és elszóraztatásnak olyan bőségével lep meg, amelyet csak ismeretlen és lelkünkkel rokon események kelthetnek. Történetet leginkább eredeti forrásokból lehet tanulni. Lehetnek történelmi alkotások, amelyek egyéneket, tömegeket magukkal ragadnak, e kitörések azonban csak kicsinyített képei az író örömeinek, aki a törmelékek között színaranyat kapott.

Egyik történetíró a színaranyat értékes adatokban látja, amelyeket sokszor meglepő találékonysággal összefűz, hogy belőlük a kort, amely után kutat, képelete ragyogásában élénk varázsolja. Hevül mindenért, ami a régiebb kort, annak embereit, gondolkodásukat, hite szerint hozzánk közelebb hozza. Sokszor költői meglátással kelt életre hangulatokat, amelyek sárgult levelek molyrágta maradékain porladnak. Saját nyelvükön szólaltatja meg a szenteket, lovagok sisakjára bokrétát köt, elmereng a szeretet kézsimitásain és az erőszakosság ökölcspásain. Úgy érzi, hogy költészet nélkül nincs történelem, mert hisz a történelem az élet, amely az őskorokat a gyermekek egyszerűségébe helyezi.

A másik történetíró haragosan hessegeti az árnyakat, amelyek tiszta látásunk elé sereglenek. Az igazság jelszavával ajkán a történelmi forrásokat levet-

kőzteti, csillogó ruháik letevésére kényszeríti, hogy a maguk egyszerűségében vallomást tegyenek. Vallomást tegyenek a korról, amelyhez a későbbi idők képelete, tisztelete vagy elfordulása gyakran sokat hozzáadott. E hozzáadásoktól megtisztult történelem azután nem egyszer lombtalan fák csontvázszerűségével elijeszt. Az író üldöz mindent, ami a költészet gyanúját keltheti.

Karácsonyi alapjában ez utóbbi irányzat felé hajlott, de annak túlzásai nélkül. Ellenmondott mindennek, amit nem talált igaznak és lerántotta a leplet ott, ahol az író szándékos megtévesztésen érte. Az igazságra való törekvésben önmagával is szembe került, ha idők folyamán kutatásaiban más meggyőződésre jutott. Kivételes példája tehát az olyan embernek, aki a saját tekintélyén is üt, ha lelkiismerete azt követeli.

Rövidnek találják művét, amelyet az utókor képzeletében megnövekedett források mellőzésével írt meg – mondja Szent István királyról írott munkájában –, de éppen ez előnye a műnek, vallja, mivel a többi ábránd, a későbbi időkből hozzákötött sallang. Sok oklevél hamis, tehát ezeket nem lehet használni. Tudjuk – mondja más helyütt –, hogy a Névtelen elbeszélése csupa mese, de amikor a mese olyan szép! E meséket tehát ki kell pusztítani a történelemből, mégpedig gyökerestől. Mert amint a tarackfüvet soha ki nem irtjuk – mondja – míg csak utolsó, bárcsak kisujjni gyökérszálaikat ki nem húzzuk és meg nem égetjük, éppen úgy a történeti mesének sem lesz vége soha, hacsak el nem szagatjuk annak összes gyökérszálaikat és a történeti igazság fényével s hevével meg nem perzseljük azokat. A mesét, hirdeti, nem szabad az igazságnak eléje tenni.

Emberekről, eseményekről szóló történeti műveit tehát úgy írta meg, hogy a mesének bizonyult forrásokat mellőzte, nem törődve azzal, hogy csillogásban és hatásban, s terjedelemben soványabb munkát hoz létre. Rossz szolgálatot tesz az, mondja, aki terjeszti a balvéleményeket, mert hiába tesz utána cáfolatot, a mesének jobban hisznek az emberek, mint a cáfolatnak. Mert valamint, ha az ember egy helyre dudvát meg jófüvet vet, a dudvát később hiába igyekszik kiirtani, az marad az erősebb, akként a mese és a való együttes előadása is mindig a való rovására történik. Azért tetszik neki az olyan történetíró, mint Pauler Gyula, akinek a *Magyar nemzet története Szent Istvánig* című művéről mondja: Fontos mű azoknak, akik a történeti igazság és nem a cifra sallang iránt érdeklődnek.

A történeti forrásokra biztos kézzel olyan író építhet, aki a források hitelességét ellenőrizni tudja. Karácsonyi e területen lett annyira nagygyá, forráskritikai tanulmányai biztosítanak neki elsősorban maradandó nevet és érdemet. Első dolgozatai írásakor rájött arra, hogy a források hitelessége és tisztázása nélkül maradandó értékű munkásságról nem lehet szó.

Az Árpád-kor az ő igazi munkaterülete, a gyomlálás munkájában is ott tett legtöbbet. E kor megírása legnehezebb, mondja, egyrészt a hazugságok, megtévedések, avagy jóhiszemű, de mégis alaptalan vélemények sűrűségét kell az írónak kikerülnie, másrészt a kútforrások, az eseményekről szóló tanúvallomások elégtelenségével, hiányosságával kell küszködni. Tehát óvatosan, nyomról-nyomra, minden lépést megvigyázva és igazolva kell haladnunk az Árpád-kor történetének homályos mezején és akkor nemcsak az oklevél és a krónikák, hanem a kövek és helynevek is beszélni fognak. Sokszor valóban úgy kell tennie a történetírónak, mint a csillagásznak: mindenféle segédeszközt, számítást fel kell használnia, hogy az idők távolsága miatt elhomályosult eseményt kellően, vagy legalább valamelyesen megismertethesse és megismerhesse.

A hazugságokra, amelyek az Árpád-kor tisztázását sokáig gátolták, Szent Gellért életének megírásával kapcsolatban eszmélt először. E munkájában foglalkozott először Szent István okleveleivel, az időrend kérdésével és ennek bővebb kifejtése végett írta meg *Szent István oklevelei és a Sylvester-bulla* című alapvető művét. Örömnapja volt a szerzőnek, amikor rájött arra, hogy a bulla készítője 1576-ban nyomtatott művet használt és ennél fogva bizonyossá vált, hogy e bulla korántsem az ezredik évben készült, hanem 1576 után.

Az ilyen hamisításokra mindig valamilyen mellékcél vezet. A hamisító egyes ember, aki a kor állapotaival, az iratok kiállítási módjával ismerős, azért megtévesztő munkája hosszú időre sikerülhet. Álkulcsot nem tud készíteni a szabó, rácvásznat nem tud szőni a kovács, mondja Karácsonyi, a Sylvester-bullát sem koholhatta ostoba paraszt, hanem aki a viszonyokat ismerte. Rászedése tehát sokáig sikerült. Pedig a tudományon való rászedés bosszantó, vallja ugyanő, s mintha ilyenkor látná a hazugság ősapját, amint a jólsikerült csínyen markába nevet.

A hamis, hibás keletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig címen könyvet adott ki. Elkészítésére e mű volt legnehezebb, felhasználásra másoknak most

már legkönnyebb. Rájött arra, hogy a hibás keltűek sok zavart okoznak, mint a vakolat nélkül beillesztett kő megbontja a többi rendjét, csúfítja az egész falat. A keltezetlenek meg olyanok – folytatja – mint azok a faragott kövek, amelyeket az építő nem tud hova illeszteni. Ezek vagy felhasználatlanok maradnak, vagy rossz helyre téve eléktelenítik a falat. Ez vezette arra, hogy a mások és maga megállapításait a közjó javára sorrendbe szedje.

Az ilyen tisztázások sokszor nagyon fáradtságosak, főleg akkor, ha a történetírónak elterjedt balvéleményekkel is szembe kell helyezkednie, de legszebb, magasztos feladata, vallja erős hittel Karácsonyi, a vitás kérdések végleges tisztázása. Minden ilyen vitás kérdés – mondja – rohanó patak, amely a történetírónak útját állja; minden megfejtése a vitás kérdéseknek ama patak fölé készült híd, amelynek segítségével a történetíró a múltnak óriási terén hatalmas lépést tesz előre. Kétségbe kellene esni, kiált fel, a magyar történetírás jövőjén, le kellene mondani minden reményről a vitás kérdésekből való kibontakozás iránt, ha nem hinnők, hogy gondolkozó történetíróink egy része előbb-utóbb többre fogja becsülni a kútfőbírálatokon, a megbízható vallomásokon alapuló érvelést minden csillogó, de üres véleménynél. Itt az ideje, hogy a magyar történetírás hagyja oda a vélemények és hozzávetések tekervényes útjait.

A tisztázásoknak módszere van, amely Karácsonyi gyakorlatában ekképpen összegezhető: Valamint a bányásznak szét kell szednie a köveket, hogy a közjük szorult aranyat kiszedhesse, valamint a kémikusnak alkotórészeire kell bontania a megvizsgálandó bort, hogy a valódit a hamistól megkülönböztesse, aszerint a történetírónak is szét kell szednie a kútfőket, hogy láthassa, hol van bennük valódi arany, hol a valódi színbor.

Próbakőre vallja, az oklevéltan próbakövére van szüksége a történettudománynak is, hogy megóvja magát a rászedéstől, éppen úgy, mint az ékszerészt is a próbakő menti meg a keserves csalódásoktól: a hamis kövek vételétől. Némely oklevél oly becses a történettudós előtt, mint valami drágakő. De éppen az ilyen, bizonyos tekintetben félelmes is. Mert valamint nem a kavicsot, vagy kőszént szokták hamisítani, hanem az ékkövet, éppen úgy nem holmi pörhalasztó, bíróságoló leveleket szoktak koholni, hanem nevezetes, jelentős dolgokról szólókat.

A koholmányok felismerésére, állapítja meg, az egyes évszázadok kancelláriai gyakorlatának, az oklevelek nyelvezetének, szerkezetének, a tisztviselők, a

királyi címek, tartózkodás-helyek pontos ismerete és a különböző időszámítások, írásmódok biztos tudása vezet.

Nagy baj a történetíróra, mondja, ha valamely esemény megállapításánál nem talál elég tanút. De baj az is, ha a tanúk egymásnak ellentmondanak. Ilyenkor mégis segítünk magunkon. A szavahihető tanút kiválasztjuk s azután a többinek vallomását ezzel valahogy megegyeztetjük vagy elvetjük. Mielőtt hitelt adnánk egyes tanuknak a többiek felett, még két eshetőséget kell figyelembe vennünk: vajon a mintegy megesketendő tanúk egy malomba örölnek-e az elvetendő tanúkkal? Vajon a szavahihetőbbeknek tartottak közé nem keveredett-e hamis tanú?

Tisztázó módszerének alkalmazása a *Szent István oklevelei és a Sylvester-bulla* című művében tisztán szemlélhető. A bevezetésben e kérdéseket teszi fel: Megegyezik-e a tartalma a kor viszonyaival? Tartalmára, alakjára megegyezik-e az egykorú oklevelekkel? Megegyezik-e a későbbi hiteles oklevelek adataival? Tagányi Károly megállapításai szerint ez oklevelek hitelességéről szóló vitát e bátor kis könyv dönti el és a győzelem csak a modern oklevéltan fegyvereivel volt kiküzdhető.

Ugyané jeles történetíró e mű alapján foglalta össze azokat a kiváló tulajdonságokat, amelyeket a kritika Karácsonyiban felismer. Kiváló tehetség köralakja domborodik ki e fejtegetésekből, mondja Tagányi. Tudása rendkívül bő és sokoldalú, de sohasem kicsinyes, mindig a lényegretartja szem előtt. Dialektikája rendszeres, logikus s azt mindig bátor, eleven meggyőződés melege hatja át. Inventiója, amely kifogyhatatlanul termeli az újabb érveket s szempontokai, egyenesen bámulatraméltó. Előadása öntudatos, átlátszó, könnyen folyó. Nyelve nemcsak grammatikájában igaz magyar, hanem őszinteségében is, amely, ha kell, erősebb szavaktól sem riad vissza. (*Századok*, 1892.)

Művei az elsőrendű történetírók közé emelték, mondja róla Békefi Remig. Eredeti forrástanulmányokon nyugvó bírálata, önálló felfogása, újat alkotó ereje, terjedelmes erudíciója, szinte szakadatlan tevékenysége gazdagon gyümölcsöztek a magyar történetírásnak. (*Kath. Szemle*, 1901. 471.) Lukcsics József élő történetíróink egyik legkiválóbbjának mondja, páratlan munkásságát, kitartó tudományos energiáját emeli ki. (U. o. 1924. 50.) Más bírálója az újabb történettudósok között a legélesebb elmék egyikének tartja, akinek nagy és alapos tudá-

sa mellett különös adománya az, hogy a legapróbb, legerjettebb részleteket észreveszi és ezzel néha a leghomályosabb kérdésekre is meglepő világosságot áraszt. Alig van cikke, amelyben ne lenne valami, amit a tudomány kisebb-nagyobb vívmányának ne tekinthetne, ami ismereteinket előbbre ne vinné. (*Századok*, 1897. 225.) Van azonban olyan olvasója is, aki elismerésének kiemelése mellett nem tud megbarátkozni a kevés anyaggal, amely az egyes források mellőzése után megmarad. Van, aki túlságosan aggodalmaskodónak tartja, mivel csak annak hisz, minek igazságában az ő szigorú mértéke szerint megnyugodhat. Más azt állítja, hogy a folytonos fürkészés közben elfárad és lényeges dolgot nem vesz észre. (*Századok*, 1897. 225–226; 1905. 755–756.)

Az ilyen olvasók véleménye arra jellemző, hogy tudós ember se várjon minden oldalról egyforma erővel felzúgó tapsot. Az elismerésben is mindig fokozat van, ami az író gondolkodóba ejti, fegyelmezi és tanítja.

A tanulástól meg Karácsonyi sohasem idegenkedett. Írói fejlődése a szakadatlan továbbképzés követendő példája. Kezdő dolgozatai a helyi történetekbe vonták. Az aradi prépostság történetével való foglalkozásból egész sereg értekezés keletkezett. Gyulán, mint földit, dolgozatokért ostromolják. Először kisebb, majd megbízásokra nagyobb műveket írt. Pályatételek kidolgozására vállalkozott. A magyar nemzetségek történetéből fokozatosan ment át a magyar nemzet történetére. Egyháztörténelmi írói fejlődésére Szent Gellért életének megírása nagy mértékben hatott. Ebben foglalkozott először Szent István oklevelével és a Sylvester-bullával.

Fő művei: *Békés vármegye története*, I–III. k., *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I–III. k., *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II. k. Tudományos szempontból legjobbak: *Szent István oklevelei és a Sylvester-bulla*; *A magyar nemzet történeti joga*.

Békés vármegye történetének megírásához a szülőföld szeretetétől áthatva fogott. Megindulással fog tollat – mondja –, hogy történetírója legyen a földnek, „amelynek porában vala játszadozó gyermek”. Mint nyolcéves fiú, 1867-ben kisgyermek társaival együtt játszadozva nézte végig a főispáni fogadtatás előkészületeit. Sem ő, sem más nem sejtette, csak a Mindenható tudhatta azt, hogy ő lesz az, aki a következő nap eseményeit Békés vármegye történetének lapjaira feljegyzi. Más író kísérletezése után magától ajánlkozott a feladatra és

munkához látva, sok levéltárt bejárt, „miként tomboló zivatar után a kárvallott gazda szétdúlt házának darabjaiért messze földre kénytelen menni”.

A munka azután egészen újan elkészült. Új adatok, levéltári kutatások alapján írt nagy mű. Éles kritikus főnek, fáradhatatlan kutatónak és alapos történet-ismerőnek egyik legbecsesebb munkája.

A legjobb vármegyei monográfiák közé tartozik és a monográfusok előtt követendő például áll. (*Századok*, 1899. 460–463.)

A magyar nemzetségek történetében éles kritikájával azt a tekintélyes épületet emelte fel, amelyen belül az ősi magyar társadalom előkelőségeivel találkozunk. XI–XIV. századi okleveleink egy nemzetséghez számítják a családokat, amelyek egy közös őstől származtak és egyidőben több ágon éltek. A nemzetség több vérrokon családnak gyűjtőneve, amellyel más rokonsági családoktól megkülönböztették. E műben a szigorú kritikus vizsgaszemével, boncoló, összehasonlító és megkülönböztető értelmével, szigorú és mélyreható ítéletével találkozunk. Mondák és regék ködfátyolként oszlanak szét s tűnnek el szemünk előtt. A krónikák megbízhatatlan állításai az oklevelek nyilatkozata előtt semmisülnek meg. Amit gyanús szemmel néztünk, nem egyszer az oklevelek által nyer erőben. E munka sok valószínűtlenségét küszöböl ki a tudomány tárházából, még többet igazít, pótol, megvilágosít. A rengeteg anyagban el nem téved, hanem utat nyitott, világosságot teremtett. Az a józan természetes érzék, amellyel Karácsonyi a magyar nemzet életét vizsgálja, biztos és hű kísérője és tudományos sikereinek nem utolsó tényezője. (*Kath. Szemle*, 1901. 471., 1902. 281.)

Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig című munka a M. T. Akadémiától jutalmazott pályamű. Sok utánjárással, utazgatással készült s a szent Ferencrendiek munkás életét feltáró könyv. A rend igénytelensége miatt gyorsan terjedt, főleg a városi szegényeket neveli. A rendtagok legnagyobb része kézműves volt. Hányódásaik, az építészet, művészet terén szerzett érdemeink állanak elénk e műben, amely írójának a megbecsülés újabb megnyilatkozásait szerezte meg. A kereszténység és tudományos világ számára ajándék, amely égető szükségét szüntet meg. Már sokan kísérleteztek e feladat megoldásával, de csak Karácsonyi tudott vele megbirkózni, akinek gondviselészerű munkabírását s kivételes memóriával társult kritikailag kutató tehetségét csak bámulnunk lehet. (*Kath. Szemle*, 1924. 50.)

A magyar történelemben annyira felmagasztalt szenteknek: Szent István-nak, Szent Gellértnek és Szent Lászlónak az életrajzát is megírta.

Szent István életrajzát maga is rövidnek tartja, viszont ebben látja előnyét is, mert ezen felül minden ábránd. Sok oklevél hamis, tehát nem lehet azokat felhasználni. Szent Istvánban olyan királyt rajzol, akinek éles elméje, magasztos erkölcsi magaviselete idézte elő, hogy a magyar nemzet nem kényszerítésből, hanem szívesen fogadta el a törvényes rendet, keresztény művelődést. Forrás-szegénysége egyik bírálójában csalódást idézett elő, a másikat viszont a mű kielégítette. (*Századok*, 1905. 755–758., *Kath. Szemle*, 1904. 980–982.) A Szent Gellértről szóló mű a hittérítők tevékenységének dicsérete, köztük főleg Szent Gellérté, akinek ereklyéit tisztelni a szerző kétszer is járt Milánóban. Szent László király életének megírására személyes tisztelet is sarkallta. Napokat töltött, mondja, a bihari várban, ahol a nagy király gyermekkorában játszadozott, sokszor fordult meg a váradi várban, ahol a szent király imádkozott. Ő maga ki lett volna téve, folytatja, a tudatlanság, tévedés, elégedetlenség, erkölcstelenség minden veszedelmének, ha Szent László ki nem szakít némi részt a föld javaiból avégre, hogy abból a katolikus egyház a váradi intézetben, ahol ő is nevelkedett, az ifjakat jól nevelje és igazra tanítsa. A mű a király életéből az addig elhanyagolt vallási mozzanatokot állítja előtérbe nagy meglepedésére a Szent István Társulatnak, amely az életrajz megírására a szerzőt felszólította.

E művei, valamint a magyar nemzet őstörténelméről, honalapításáról, a nyugati kereszténységre való áttéréséről írott munkái, továbbá nagy számban megjelent értekezései sok új megállapítást tartalmaznak, sok vitás kérdést tisztáznak, vagy olyan nézeteket tartalmaznak, amelyek hozzászólásokat idéznek elő. „János püspök dogmáin” elmélkedve – ahogy Márki Sándor kifejezte – rájövünk, hogy sokat kell újra tanulnunk. (*Magyarság*, 1925. jan. 25.) Művei gazdagok fordulatokban, új állításokban, következtetésekből. Forrástanulmányai e forrásokat új megvilágításba helyezték, amelyeknek hatása az ő írásaiban látszik meg elsősorban. A hun rokonság kérdésében, a székelyek eredetében, általában a magyarság őskorában sokban eltér más írók könyveitől. De e kérdésekben még sok vita is fog elhangzani éppen a források elégtelensége, vagy megbízhatatlansága miatt, amelyeknek tisztalátásba helyezése Karácsonyinak egyik fő törekvése.

Legszívesebben a társadalmi osztályok múltjával és a magyarországi, valamint az erdélyi nemzetek történetével foglalkozott. Az izmaeliták, vallon-olaszok, románok, székelyek, moldvai csángók eredetének értekezéseket szentelt, a régi Magyarország nemzetiségeiről meg könyvet írt. Erdély jövő-történetírőinek is azt a feladatot szánta, hogy lehetőleg helyről helyre járva, a lakosság betelepülését és fokozatos fejlődését dolgozzák fel. Erdély benépesedésének kérdését csak ez az eljárás oldhatja meg. Igaza is van, mert minden más történeti forrás inkább megcsalhatja az embert, mint a föld és a nyelv, amely a földön hangzik. Minden más olyan csak, mint a folyó víz: tovasikló és folyton változó. A föld és nyelv olyan, mint a folyó partja: szilárd és állandó.

A történeti források között Karácsonyi előszeretettel felhasználta a nyelvet, amely a helyneveket, személyneveket jelöli. Előismereteit főleg értekezésekből merítette, de nagy nyelvtudása (magyar, latin, görög, német, román, francia, szláv, olasz) arra segítette, hogy szómagyarázatokba bocsátkozzék. Szaklapokban ügyes szómagyarázatot közölt, művei meg lépten-nyomon telve vannak a nyelv segítségével történő megfejtésekkel. A gepida szóról való magyarázata nem váltott ki közmegnyugvást. (*Magyar Nyelv*, 1927. 519., *Századok*, 1927. 416.)

Karácsonyi János jellegzetes típusa volt azoknak a történészeknek, akik különösebb nyelvészeti képzettség nélkül a helynévfejtések terén is sok figyelemreméltót alkottak. Egyes helynévmagyarázatait az teszi érdekessé, hogy Karácsonyi mindig a legrégebb adatokig nyúl vissza, és a család-, birtoklás-, egyház- és művelődéstörténet, nem utolsó sorban politikai történet fényeinak biztos és széles körű ismeretével sok olyan tényezőt tud helynévmagyarázataiban figyelembe venni, amelyeknek ismerete nélkül a helynév meg sem fejthető. Ilyen okok teszik érdekessé és könnyedségükben is biztosakká helynévfejtéseit. Ezek a *Magyar Nyelv* egyes évfolyamaiban jelentek meg 1905-től. A Lökösháza név előtagjában a Lőrinc személynév kicsinyítő Lökös alakját mutatja ki. (*Magyar Nyelv*, I., 182–183); kimutatta azt is, hogy az Albis helységnevek az Albert név kicsinyítő alakját őrzik (*Magyar Nyelv*, I., 275.), a Füle meg a Fülöp latin Philippus becealakja (U. o.); a Gyulafehérvár nevének magyarázatával is helyes nyomon járt, ha magát a helynévben lévő fehér szó jelentését nem is értelmezte megfelelően. (*Magyar Nyelv*, XIII., 204.) Legkiemelkedőbb magyarázata mindannyi közül a több községünk neveként előforduló Ardó név magyarázata. Ezt

ő nagyon ötletes és leleményes módon az okleveles adatok teljes ismeretével és a nemzetiségi vonatkozások figyelembevételével az eredetibb Erdőóvó névből magyarázza, és rámutat ugyanakkor egy kiveszett ősi magyar társadalmi réteg, az erdők védelmére rendelt örök (custos silvarum) egykori gazdaságtörténeti szerepére. (Mit jelent e helynév „Ardó”? *Ethnographia*, 1902. 347–350.) Van néhány helynévmagyarázata, amely kevésbé meggyőző.

Nyelvemlékeink korának, a készítőik, leírók kilétének megállapítására nézve is szolgált Karácsonyi adalékokkal. Így kimutatta, hogy a Lányi-kódexet (1519) nem ferencrendiek, hanem premontreiek írták le (*Magyar Nyelv*, XVII. 149–151.), a Königsbergi szójegyzék pedig alighanem a XV. század legelejéről való. (*Magyar Nyelv*, XII. 370–371.) Ezek a cikkek azt mutatják, hogy Karácsonyi szaktudománya területétől távolabb álló tudományszakokra is állandóan ügyelt. Egyik cikkében kimutatta azt is, hogy a Toldi-mondában levő francia elemek nem délszláv közvetítéssel, hanem a magyarországi vallon telepések útján kerültek hazánkba. (*Ethnographia*, XXIII. 321–323.)

A történeti forrásokban való tájékozottsága nyelvi magyarázatainak olyan tekintélyt kölcsönzött, hogy a *Magyar Nyelv*, ez a legtekintélyesebb és olyan kritikus szerkesztőktől szerkesztett folyóirat, mint Szily Kálmán és Gombocz Zoltán, mindig szívesen közölték Karácsonyi nagy adatismeretre épített és józan ítézőképességgel megírt cikkeit. (A nyelvészeti megállapítások Szabó T. Attilától valók.)

Azok közé a kevesek közé tartozik, akik a történelem segédtudományait alaposan ismerik és művelik. Régészeti, földrajzi, családtörténeti, oklevéltani szaktudással készült dolgozatai, észrevételei, megállapításai sokoldalúságának bizonyítékai. Felkészült a régiebb korok legfogósabb kérdéseire való hozzászóláshoz és megmagyarázáshoz.

Nemcsak maga írt, hanem bírálataiban mások történetírói munkásságát is ellenőrizte. Tekintélyes számban írott kritikái azoknak az elveknek hódolnak, amelyeket műveiben vall. Okiratokkal bizonyított valóságot ismert el értéknek, a tévedéseket alaposan boncolgatta, nem csak általánosságban emelt ellenök kifogást. Vizsgálta az írók kritikai érzékét. Örömmel állapította meg, ha megbízható mű alapján az olvasó a balvélemények sűrűségéből kigázolt. Az őskorok tárgyalásánál a homályosság elűzésével is beérte, mert mint mondja: „Valamint

megelégszünk, ha a szemhatár szélén az alakot csak úgy nagyjából vesszük is észre, akként a történelmi szemhatár szélén álló népek homályos emlékezetével is meg kell elégedni.” Nem tartotta elégnek a hadi események leírását, hanem a művelődéstörténeti tudást is megkívánta. Bírálataiban kiemelte a családtörténet fontosságát, mivel a családi levéltáraknak nemcsak helyi, hanem országos fontosságuk is van. Családi történelmük országos jelentőségű lesz azzal a tényvel, hogy nagy embereket is adnak a történelemnek. A magyar történetírásnak is haszna van abból, ha a főúri családok eredetére, tevékenységére a kutatással fény derül. Mert, mondja, „csak a régi adatok szorgalmas összegyűjtése s bírálati összetevése nyújt módot ahhoz, hogy az Árpád-kor borongó homálya eloszoljék s kitűnjék, hogy a magyar főurak nemcsak uradalmaik nagyságára, hanem régiségükre nézve is kiállják a versenyt más országok nagy családjaival.”

Nyelvezete egyszerű, miként szerény és ünnepiességet nem kívánó volt egész megjelenése. Kritikai műveiben a meggyőzés, kézenvezetés eszközein kívül más fogásokhoz nem nyúlt. Írásaiban erőteljesség, határozottság van, amelyet biztos tudása kölcsönöz. Bizonyítás közben nekihevíül, fellelkesül. Tükörlapot tart elénk, amelyből bizonyított igazsága látszik. Kérdéseket tesz fel, amelyekre megfelel, vitába ereszkedik, amelyet tisztáz. E vitatkozásokban a bizonyítékot mérlegre teszi, a rosszat kidobja, csak a jó után indul ítéletében. Megmondja, mi való, mi kétséges, mi valószínű. Kíérzik soraiból az öröm, amelyet az igazság felfedése és annak nyilvánosságra hozása neki okoz. Olvasóit közeli ismerőseinek tekinti, mint akikhez sokszor szólott műveiben.

A vitás kérdések tisztázása után írott munkáiban, amelyekben már az eredményeket használja fel, nyugodt elbeszélő: elültek a harcok, a béke művei következnek. Érdeklődéssel olvassuk az új történelmet, amely eddigi tudásunktól sokban különbözik. Előadása élénk. Ez elevenéget fordulatosságával, tartalomgazdagságával, élénkségével éri el. Merész képeket, meglepő hasonlatokat hiába keresünk írásmódjában. Hasonlatai többször a szent iratokra emlékeztetnek, amelyeket annyiszor forgatott, a természetre, amelyben oly szeretettel időzött. Éleselmjúsége nem annyira a kifejezőmódon látszik meg, mint az ötletes elgondolásban, amelyet forrásai benne támasztottak. Inkább az észhez, mint a szívhez szól munkáiban, amelyekből lépten-nyomon igaz vallásosság árad felénk.

A gyűlölet rossz tanácsadó és roppant rossz útmutató az igazság keresésében, vallja egyik értekezésében. Ezért érzéssel kutatót, fáradt, abban a meggyőződésében, hogy önzetlen munkájának eredménye: az igazság.

Óriási méretű munkásságát csodálattal szemléljük. Nagy felkészültsége mellett is meglepő a szaporaság, mely őt, mint íróat jellemzi. Nem is lehet azt másképp megérteni, csak ha azt a tervszerűséget nézzük, amellyel tudományos munkálkodására felkészült és azt gyakorolta. A céltudatos önképzés egyik alaptulajdonsága, amely őt előbbre vitte és a tudományos munkálkodásába bevitt jellemvonásait kiegészítette. Valami ösztönszerű vágy hevítette, hogy folytonos utánjárással a dologra világosságot derítsen. Azok közé a történetírók közé tartozott, akik nem elégszenek meg csendes menetűnek ígérkező tárgyak feldolgozásával. A vitás kérdések árjába vetette magát, hogy a felkeltett viharok közepette szellemes elgondolásainak, tiszta ragyogásba helyezett érveinek, világosan, áttekinthetően vezetett tárgyalásának fényét csillogtatva, fölényes győzelmének belátására bírja az olvasót.

Hetvenéves korában éppen úgy íróasztala mellett ült, mint írói pályája kezdetén. Mozgékony káplánra emlékeztető elevenséggel, testi és lelki frissességgel érkezett fáradhatatlan életútjának e nevezetes időpontjához, hogy a közmegebecsülés erős kézszorításától biztatva, új erőt nyerjen a jövő munkára.

Napi munkáját óramű pontossággal osztotta be. Szinte percről percre kimérve végezte teendőit. Szórakozása abból állott, hogy naponkint ellátogatott a Kat. Körbe, a Nagyvárad-olaszi plébániatemplomba és időnkint az Urak Mária Kongregációjának ájtatosságaira, figyelmességét mutató névnapi üdvözlésekre, betegek látogatására, a Tüdőszanatórium felkeresésére. E Tüdőszanatórium betegeire a sajátjából nagyon sokat költött. Napirendje vallásilag és egyénileg jól szabályozott volt. A mértékletességben annyira vitte, hogy a felmentést a nagyböjt egy napjára sem vette igénybe. Áhíthatba merülve sokat elmélkedett a templomban, vagy lakásában fel és alá járván gondolkozott vallási dolgokról, miközben a székesegyháznak soha hátat nem fordított. Vallásossága a rózsafüzéres lelkék egyszerűségéig és őszinteségéig magasztosult, és azt utazás közben sem szégyellte imádkozni. Mindezekhez járult, hogy társaságkedvelő, jókedvű, mindenkihez előzékeny volt. Neheztelést nem ismert. Érintkezéseiben, beszédeiben, megszólításában megfontoltság, tudatosság nyilvánult meg. Nem volt

szava, melyet vissza kellett volna vonnia, cselekedete, amely követésre méltó ne lett volna. Lelkületének magával ragadó egyszerűsége, lelkesültsége mindenért, ami szép és nemes, vallásért, erkölcsért való őszinte hevülése mindenkit megragadott. Közvetlen modora, büszkeségtől mentes emberszerető érzése, lebilincselő érintkezésmódja miatt őt mindenki szívébe zárta. (Imrik Z. Sándor nagyváradai prelátus-kanonok feljegyzéseiből.)

Környezete a tudóst tükrözte vissza. Nagyváradon a kanonokok utcahosszúságra elnyúló egymás mellé épített házakban laknak, a házak előtt összekötő oszlopos folyosó, a másik felén minden ház után magas fallal elválasztott kert. Karácsonyi abban lakott, amelyben valamikor Ipolyi. A házban már reggel öt órakor élet kezdődött, amikor ő felkelt. A templomi és káptalani ügyek elvégzése után íróasztala mellé ült, ahol munkáját csak a hozzá folyamodók és az egyesületek gyakori megjelenései szakították meg. A délutáni időre esteek szereplései, amelyeket az egyesületekben fejtett ki. Ugyanúgy látogatásai is. Este kilenckor pontosan lefeküdt. Házában minden a vallásnak és a történeti szellemnek hódolt. A folyosót Bihar megyei történeti nevezetességű romok képei díszítették, nagy dolgozószobája harmincéves könyvgyűjtés eredményeivel dicsekedhetett. Külön-külön csoportban voltak a nyelvészeti, genealógiai, egyháztörténeti művek, oklevéltárak, folyóiratok, monográfiák. Magánkönyvtára hiányait a gazdag püspöki könyvtár pótolta. Ebben Ipolyi könyvtára külön termet tölt meg.

A társadalmi érintkezésben kereste az azokkal való összeköttetést, akik a történetírás terén kitűntek. Ifjabb éveiben Szilágyi Sándor, Fejérpataky László, Fraknói Vilmos, Poór Antal, Nagy Gyula, Thallóczy Lajos voltak szellemi támogatói. Szilágyi Sándor örült, ha Karácsonyi közlésre értekezéseket vitt hozzá, Thallóczy, szokása szerint, négy szemközt kissé csipkelődött, de buzdította. Fejérpataky kidolgozásra tételeket ajánlott neki, Fraknói állandóan oldalán állott. Poór Antallal levelezett, Szentkláray Jenővel, Áldásy Antallal, Bunyitay Vincével jó viszonyt tartott fenn, Márki Sándorhoz meleg barátság fűzte. Márki őt családjával együtt többször meg is látogatta. Amikor meg a kolozsvári egyetemről a román uralom miatt kiszorult, és mint vagonlakó a biharpüspöki állomáson napokig vesztegelt, akkor Karácsonyi volt segítségére. Csánky Dezső és Tagányi Károly a levéltárban jártak kezére Karácsonyinak.

Utolsó szentmiséjét 1929. január elsején végezte. Amikor kilenc óra körül nővére, Teréz, aki, gondos és takarékos kézzel, háztartását vezette, hozzá benyitott, őt íróasztala mellett találta, amint feje erőtlenül könyveire hanyatlott. Az orvosi tudomány már nem segíthetett, úgyhogy délután négy órakor befejezte munkás életét. Holttestét szülőföldjére, Békésgyulára szállították.

Amikor éleadatainak gyűjtésével foglalkoztam, Karácsonyi azt kívánta, hogy hozzon ez nekem tisztességet. Jutalmamat elvettem azzal, hogy róla a nagynevű Akadémiában szólhattam.

Szabó Károly mint történetíró. Születésének századik évfordulójára

„A szellemi tusában edzett bajnokok mély vonásokkal jelölnek meg egyes korszakokat s ha jönnek is utánuk küzdők magasb eszmékkal, hatalmasabb elvekkel s diadalt biztosító erősebb fegyverzettel, csak mint újabb daliák jelennek ők meg az emberiség szellemvilágában anélkül, hogy régi nagyságot homályba borítva a feledésnek adnának át, mert valódi nagyság az marad minden időkön”.

Vass József kiváló történetírónak e szavai jutnak eszünkbe, amikor Szabó Károlynak, a székelység jeles történetírójának emlékezetét felújítjuk.

Az igazi nagyság elsősorban kortársaival való összehasonlítás révén tűnik szembe, nagysága saját kora eseményeiben nyilatkozik meg. A világító fáklya azonban, amelyet az ilyen nagy elme gyújt, nemcsak önmagát világítja meg, nemcsak visszafelé vet fényt, hanem előre is mutatja az utat. Ilyen elme volt Szabó Károly is, aki önmagának nevet szerezve, a múlt eseményei tisztázása közben egyben a jövő számára tűzött ki feladatot.

Abból az írógárdából került ki, amelynek fő erőssége az alapos tudásban rejlett. Történetírót, aki a magyar nemzet régi történetéhez biztos latin nyelvismeret nélkül fog, aki porlepte régi írások olvasásában ingadozik, elképzelni sem lehet. Szabó Károly akkor dolgozott, amikor a magyar történetírás az anyaggyűjtés és első rendszeres magyar nyelvű feldolgozás korát élte. Akkor, amikor régi papírdarabok értékét állapították meg, vagy mint értéktelent dobták azokat félre. Akkor, amikor tudatára ébredtek annak, hogy az idő romlásától meg kell menteni mindent, ami a múlt tanulmányozására értéket rejt magában. Akkor, amikor lelkes vezető emberek utánajárása, áldozatkészsége intézményeket teremtett, hogy a nemzet múltjának, műveltsége emlékeinek maradandó emléket biztosítsanak.

Szabó Károly akkor tűnt fel, amikor Erdély az Erdélyi Nemzeti Múzeum megalakulásának lelkes korát élte. Akkor, amikor Mikó Imre gróf és Kemény

József gróf maguk köré gyűjtötték mindazokat, akikben a nemzeti szellem ápolására írói készség, tetterő lakozott. A piarista Vass József, Kriza János, Régeni István működésének kora ez. Az 1848 után következő elnyomás visszhangjaként „a kebel nyugalmanak szelíd angyala az irodalom csendes pályájának körébe” intette az írókat, „hol a lélek szellemi üdülést és megnyugvást talál”. (Vass József).

E kor szelleme fogta el Szabó Károlyt. A magyarországi részekről lelke Erdély felé sóvárgott s Erdély történelmével kezdett foglalkozni. Mikó Imre végül is Erdélybe csalta, hogy őt teljesen az erdélyi történetírás szolgálatába állítsa, Szabó Károly akkor már jó nevet s nagy belső tartalmat hozott magával Erdélybe.

Műveltsége latin és görög biztos tudáson épült fel, ezek mellett németül, olaszul, franciául is jól tudott. Fordított Thuküdidészből, Hérodotoszból, továbbá Szophoklészből, Euripidészből Teleki Józsefnek a *Hunyadiak kora* sajtó alá rendezésében segédkezett. A magyar őstörténelem tanulmányozásába mélyedve, lefordította Priszkosz szónok feljegyzéseit, Bölcs Leó és Konstantin művét, Béla király névtelen jegyzőjének munkáját. E fordításait később aztán Rogerius, Spalatói Tamás, Kézai – lefordítása követte. Több kisebb-nagyobb értekezést írt (*Etel-laka, Bolgár-magyar háború, A hét magyar nemzetség, Erdély a vezérek korában, Az 1533-iki székely krónika* stb.).

Nagykőrösről 1860-ban jött Erdélybe, ahol Arany Jánossal, Szilágyi Sándorral együtt tanárkodva nemes elhatározásokat értelt meg lelkében, amelyek végigkísérték egész életében. Azzal a kitűzött céllal indult Erdélybe, hogy életét a székelyek történetének megírására szenteli. Mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárosa, utóbb egyetemi tanár is e célt mindig szeme előtt tartotta s csak halála akadályozta meg abban, hogy terve egészen sikerüljön.

Munkájában az késleltette, hogy csakhamar észrevette, hogy a kérdés megoldásához nincs együtt a megkívánt történelmi anyag. A magyar történetírás ez időkben tért át a kritikai alapra, amikor sok kedves hagyománnyal szakítva, biztos ismeretekre akart építeni. A nemzet lelkéhez nőtt mondák varázsa azonban nagynevű történetírókat is lenyűgözött, s azok hatása alól nem tudták magukat kivonni. Ezek közé tartozott Szabó Károly is. Az oknyomozó, biztos forrásokra támaszkodó irányzat lelkes úttörője volt, sőt egyes kérdésekben emiatt az irodalmi harcok középpontjába is került. S mégis rajongva csüngött a néphiten,

amelyet utóbb a történetírás elvetett, vagy igazságát legalábbis kétségbe vonta. De e tévedések az ő történetírói munkásságában nem nagy hiányok, inkább nemzeti lelkesülségből s hiányos ismeretekből megérthető botlások. Éppen a biztos látás után való vágy vezette, amikor a székelyek történetének megírása előtt előbb az ide vonatkozó adatok birtokába akart jutni.

Ez pedig nem volt könnyű feladat. Az eszmék, amelyeket kiváló elmék közé bedobnak, nem mindig találnak gyors megértésre. Erdélyben is az történt, hogy egyesek hiába lelkesültek a Múzeum létesítésén, ha a lelkesülségnél tovább nem mentek. A családok régi írásaik közrebocsátásától idegenkedtek. Évek kellettek, amíg sokan a régi írásokban rejlő történelmi értékek tudatára ébredtek.

Ilyen körülmények között Szabó Károlynak nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. A székelyek történelmének megírásához elsősorban a rájuk vonatkozó régi írásokhoz való hozzáférésre volt szükség.

Szabó Károly ez írások felkutatását tűzte ki első céljául. A történelmi anyaggyűjtésen a Történelmi Társulat céltudatosan dolgozott, s a székelyekre vonatkozó írások kiadásával Szabó Károlyt bízta meg. Erre aztán elkezdett kutatni. Előbb kicsiny körben tudott csak anyaghoz jutni. Utóbb a közönség közönye is engedett, a családok zárkózottsága megszűnt. Maga meg bejárta Erdélynek majdnem minden nevezetesebb helyét, ahol valamit találhatott, s így lassan-lassan vállalkozása sikerült.

Így született meg a *Székely Oklevéltár*, amelyből az első három kötetet Szabó Károly adta ki, a negyediknek anyagát is ő gyűjtötte össze.

A *Székely Oklevéltár* jelentősége abban áll, hogy a székelyek történetére vonatkozó főbb írások együtt vannak. Éspedig megbízható szöveggel, úgyhogy azokat bárki használhatja. Az ilyen megbízható szövegek után való dolgozás mindig megnyugtatóbb, mintha valaki – kellő hozzáértés híján – nehezen olvasható írásokból kiolvas valamit, s munkája írásakor azt bocsátja közre. Ebben rejlik a forráskiadások fontossága.

Az anyaggyűjtés azonban lassan ment. Az évek teltek, Szabó Károly meg megöregedett. Másrészt a gyűjtés hosszú ideje alatt egyéb irányú nagyszabású műveken is dolgozott, ami kitűzött céljától elvonta. Így húszévi kutatás után a Régi Magyar Könyvtárban az 1711-ig megjelent magyarországi nyomtatványok címeit gyűjtötte össze; ősmagyar történelmi kutatásait meg a *Vezérek kora c.*

nagyobb szabású művében értékesítette. Ekkora elfoglaltság s hivatalos teendői lelkiismeretes teljesítése a székelyek történelmének rovására ment. Egyelőre kisebb értekezések írásánál maradt.

Így értekezett *A székely nemzeti névről; Királyi telepések voltak-e a székelyek? A székelyek régi törvényei és szokásairól*. Mindezek mintegy előmunkálatok voltak a székelyek történelme megírásához.

De ezzel aztán adós is maradt. Az állandó elfoglaltság között gyorsan futnak az évek, és Szabó Károly is azon vette magát észre, hogy kifogyott az időből. Várta az időt, amikorra egyéb munkáival készen lesz, hogy aztán majd csak székelyeinek él, akik sokszor ottjártában szívéhez nőttek. A kis ország rész bájá rabul ejtette, s a vele való foglalkozás közben maga is elszékelyesedett.

A székelyek hun származása mellett foglalt állást, amit sokan kifogásoltak. S most éppen napjainkban Hóman Bálint nagy felkészültséget eláruló tanulmányában a székelyekben török fajú s hun hagyományokat őrző néptöredéket lát. A történelemben vitás kérdések alkalmával egyes nézetek egy ideig divatban vannak, aztán újabb elméletek előtt meghátrálnak, hogy utóbb újra életre keljenek. A székelyek származásának kérdése ma is vita tárgya, annyi azonban elfogadott, hogy vagy magyarok, vagy testvérnépből származnak, idegen fajú népektől való származás elmélete nem talál helyeslésre.

A székelyek történetének megírása Szabó Károly halála után erkölcsi kötelesség gyanánt olyan íróra várt, akit az ő lelkesültsége ihletett. Ilyen lett a szintén elszékelyesedett Szádeczky Lajos, aki mestere s az egyetemen elődje után a *Székely Oklevéltárt* folytatta, s a kötetek számát nagy utánjárással hétre szaporította. Ez a buzgóság tette lehetővé, hogy összegyűlt bő ismeretei alapján a székelyek történetét is megírhatta, amely ma már kiadásra készen áll.

Szabó Károly életrajzát kiváló történetírók írták meg. Schilling Lajos (A kolozsvári egyetem 1891. december 14-én tartott emlékünnepeén tartott beszédében. *Erdélyi Múzeum*, 1892.), Szádeczky Lajos (*Székely Oklevéltár*. IV. k., *Századok*, 1894.), Szilágyi Sándor (M. T. Akadémia *Emlékbeszédék*. VIII. k.). Születése mostani évfordulóján a romániai magyar sajtóban Márki Sándor (*Ellenzék*, 45 év. 284. sz.), Dézsi Lajos (*Páosztortűz*, 1924. dec. 7.) Gyalui Farkas (*Keleti Újság*, karácsonyi száma), Bitay Árpád (*Magyar Nép*, 1925. január 17.) emlékeztek meg róla elismerő szavakkal.

Ez írók Szabó Károly történetírói értékét, helyét megjelölték. Elmondották, hogy lelkiismeretes és a legapróbb részletekre kiterjedő forrástanulmány alapján dolgozott; hogy világos okoskodás, higgadt ítélet, a tárgy iránt való lelkesülés, egyszerű és nemes előadás jellemzik, nyelvén meglátszik a klasszikus iskola. Elmondották, hogy tudása mellett szerény volt, hogy lelkesültsége magával ragadott, hogy egyénisége mindenkit lebilincsel. Elmondották, hogy történetírói munkásságának legnagyobb érdeme, hogy a székelyeredet-kérdést újból napirendre vette, a székelyek iránt az érdeklődést felkeltette, hogy az ősmagyar történeti kutatásnak egészséges irányt adott, azt úgyszólván új alapokra fektette.

Nemzeti múlton lelkesülő történetíró volt a legjavából, aki örömkönnyeket tudott sírni, ha nemzete múltjának felemelő mozzanatain eltűnődhetett. Rájött arra, hogy egy nemzet közérzése múltjából meríti erejét, miként az egyes családok is szívrepesve járnak végig kastélyuknak érdemes őseikkel díszített termeit. Tudás és lélek volt benne, s ezzel talán legjobban megmondtunk róla mindent.

Márki Sándor

Említésekor rövidre vágott, erősen őszülő szakáll, elgondolkozó, szelíd arc, jó-ságosan néző szemek tűnnek elénk. Zajtalan lépteivel mintha most is itt járna, hisz írásaival szépirodalmi lapjainkban lépten-nyomon találkozunk. A *Pásztor-tűz* munkatársai közé számítja most is. E lap sorsát kezdettől fogva figyelemmel kísérte és törekvéseit előmozdította.

Márki Sándor ez év március 27-én hetven esztendő. Hetven év hosszú idő annak, aki a munkával idő előtt felhagyva, korai öregkort kezd, de rövid idő annak, akiből az állandó elfoglaltság és szorgalom következtében felgyülemlett tudás kikívánczik. Rövid idő annak, aki úgy érzi, hogy ismeretei birtokában, leginkább most van itt az alkotás ideje. Márki Sándor fiatalos munkakedvvel íróasztala mellett ül, éppen úgy, mint negyven-ötven évvel ezelőtt. Lelkében tervek főnek, hogy nemzete történetének ismeretlen szépségeit feltárja és az ifjúságot az egyetemes történelemből vett tanulságokkal gazdagítsa.

Ha csendes óráiban alkotásain, könyvein azzal az örömmel, amelyet szellemi gyermekeinek felnövekedésén minden író érez, végigtekint, akkor feltűnnek előtte a múlt napjai. S maga előtt látja e nagy emberek megörökítőjét, az író, aki már tizennégy éves korában vármegye-történelmet írt. Budapesten a piaristák gimnáziumában érettségét tett, tanár, majd egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja lett. E határok között: a tizennégy éves, kis diák és a hetvenéves tudós életkora között megjelent értékes művei (*Arad vármegye története, Kemény János fejedelem, Mária királyné, Dózsa György, II. Rákóczi Ferenc, Egyetemes történelem, I. Ferencz József magyar király, Horváth Mihály* stb.), sok kisebb-nagyobb értekezése, földrajzi és történelmi tankönyvei az elismerés újabb és újabb babérrájával övezték fejét.

Akik Márki Sándort írásai után ismerik, azokban az a benyomás támad, hogy szerzőjük széles látókörű, igazságszerető kutató. Az alaposágot tőle senki el nem vitathatta. A műveiben mutatkozó mély erkölcsi érzés mindig felemelő

hatást gyakorolt. A különösen alkalmi írásaiban, beszédeiben megnyilvánuló emelkedettség az olvasót, a hallgatót magával viszi, emeli, miként a felhők közé szálló sas emelkedése közben tekintetünket a magasba vonja. Nyelvezetében megkap bennünket a költőiség. A magyar költők műveiből nem hagy helyet felhasználatlanul, ha azokkal találóan jellemezhet, emellett nyelve magában is költőien emelkedett, idegenből vett versek fordításától sem riad vissza.

Aki őt nemcsak írásai alapján ismeri, hanem az iskolából, annak tisztelete még inkább fokozódik. Előttünk áll a régi egyetemi történelmi kor a maga teljességében. Reggel hétkor elsőnek jelent meg Vajda Gyula. Szókimondó, igazi magyar úr. Keresetlen kifejezései sok derűtséget okoztak, fiatakorára, piarista tanárságára, amely rendnek tagja volt, visszanyúló emlékezései sokszor szórazottatták a hallgatóságot. Kilenc órakor megjött az ókori történelem tanára, Schilling Lajos. Még alakja is tárgyához idomult. Periklészre, vagy a gall betöréskor a római fórumon mozdulatlanul ülő patríciusok méltóságára emlékeztetett. Lassú víz folyásához hasonló, nyugodt előadása közben az érdekesebb részleteknél csillant csak fel szemében egy kis fény, amely arcának megragadó kedvességet kölcsönzött. Tíz órakor fürge járásával, katonás tartásával a magyar történelem tanára, Szádeczky Lajos tűnt fel a folyosón. Előadásai a világlátott ember, a jó megfigyelő ezernyi tapasztalatával gazdagították a hallgatóságot. Lengyelország, az orosz síkság, Konstantinápoly, a nyugati országok, Magyarország történetének megvilágítására lépten-nyomon tanulságokkal szolgáltak. Tizenkét órakor következett Márki Sándor. A hallgatóság kimerültsége miatt reá a legnehezebb feladat várt. De tárgyában, az egyetemes történelemben való elmélyedése, lelkesültsége mindig a megérdemelt érdeklődéshez juttatták. Nagy tudása, lekötelező modora miatt olyan nagy tisztelethez jutott, hogy előadásáról senki sem hiányzott. Tárgyát pedig mindenki szorgalommal tanulta, nehogy visszaéljen azzal a jószívúséggel, amelyet részéről mindenki tapasztalt. Így jutott Márki Sándor abba a helyzetbe, hogy hosszú egyetemi tanári pályája alatt senki tőle elégtelen osztályzatot nem kapott.

A jó tanár közvetlenségével, különösen a történelmi szemináriumi gyakorlatokban nyilatkozott meg. Az itt eltöltött időt a gyakorlati és az irodalmi tanárképzés előmozdítására szentelte. S ebben semmi fáradságot sem kímélt, Akiben arravalóságot látott, azt buzdította, munkájában támogatta. Mindenkitől várt,

azért senki sem maradt az ő szemináriumában tétlen. Akik szakdolgozatukat, vagy doktori értekezésüket készítették, azokra különös gondja volt, munkájukat figyelte, olvasta, javítgatta. Kikerült hallgatóitól tehetségükhöz mért irodalmi munkásságot remélt. A remény megvalósulásának, a tehetség kibontakozásának azonban az élet nem mindig kedvezett. S nem egy tanítványát hozta zavarba a professzornak kérdő, néma tekintete, amellyel összejövetelkor találkozott. Nem volt e tekintetben szemrehányás, s mégis a szelíd figyelmeztetés erejével hatott.

Nem volt szobatudós, a társadalmi életből is mindig kivette a részét. Délutánonkint ugyanazon időben egy órát előbb a New York, utóbb az Európa Kávéházban töltött, ahol elolvasta az összes újság legújabb számát. A törzsasztalnál a közélet és a tudomány ismert nagyságai vették körül. Híresek voltak névnapjai, a Sándor-napok, ahol tisztelői között az egyetemi hallgatók küldöttsége és régi tanítványai is ott voltak. Nem volt nekik újság az ottlétel, mert Márki Sándor hallgatóit ebédre rendszeresen meghívta. Ha az egyetemről kikerült tanítványa a városba vetődött, nem távozott anélkül, hogy őt fel ne kereste volna. Márki ott volt mindenütt, ahol művészetről, tudományról volt szó. Felolvasásokról, előadásokról el nem maradhatott. A város közgyűlési termében ünnepélyes alkalmakkor nem egyszer beszédet tartott; ő volt az állandóan felkért ünnepi szónok. Mint a középiskolai tanárok helyi körének elnöke, az évet mindig formás bevezetővel nyitotta meg. Szinte bámulatos, hogy elfoglaltsága mellett hogyan tudott olyan sokat írni. Ezt csak következetesen folytatott munkával érte el. Napi hat-hét órát íróasztalánál töltött.

Annyi nemes fáradozás nem maradhatott elismerés nélkül. Tizennégy éves korától számított negyven éves irodalmi pályájakor tanítványai, a társadalom szeretete munkájában őt megállította és melegen ünnepelte. Amikor meg egyetemes történelmi ismereteit vaskos kötetekben közzétette, akkor a jó barátok, tisztelők szűkebb körben, családias ünneplésben részesítették. A szerény tudós nem talált mentséget, szelíd megadással meghajlott a megtisztelés előtt.

Az őt környező tisztelet dacára azonban legboldogabb óráit családi körben élte. Mindenki tudja, hogy Márki Sándor unokáinak mennyire örvendett. A három kis fiú mindig körülötte volt, nekik meg volt engedve, hogy munkájában zavarják. Ilyenkor a nagyapa mesésen szép történeteket beszélt nekik. Iskolai életük apró-cseprő bajait velük együtt élte át.

Így ment ez távozása napjáig. Most másutt dolgozik, de amikor üt az óra, éppen úgy helyén van és hirdeti a tudományt. A család az öregekre olvadt, a fiatalok: leánya, veje és az unokák saját házukban Gödöllőn laknak. Szünet idején az öreg professzor itt keres nyugalmat, írogat és kertészkedik. Cikkíró a nyár folyamán abban a szerencsében részesült, hogy körükben időzhetett. Gödöllő legszebb utcájában, a Király utcában, nagy gyümölcsöskertben kastélyszerűen épült Küller Alfréd százados háza. Első tekintetre látszik, hogy a ház eredetileg festőművész házának készült. Tágas, világos szobák, nagy, nyitott verenda tesz barátságossá a lakást. Most a százados fegyverei, vadászemlékei ékesítik a falakat. A legvilágosabb Márki Sándor dolgozószobája.

Amikor a cikkíró belépett, a professzor íróasztala fölé hajolva dolgozott. A véletlen okozta, hogy éppen Erdély mostani magyar irodalmáról jegyezgetett. Lehetetlen volt meghatódás nélkül szemlélni, hogy gondolatai éppen itt jártak. Feljegyzéseit elkezdte olvasni, de azután megjelent a család, s ki tudja, lett-e belőlük értekezés? Előkerültek az unokák: Sanyi, Laci, István, tőlünk távozott kedves tanítványok. A visszaemlékezések során évekre visszamenőleg előkerült sok iskolai tréfa, nehéz feladatok, feleletek, a tanulók régi „fontos” esetei. A jó nagyapa szelíd megértéssel mosolygott, ezek neki is kedves emlékek, unokáival együtt érezte át ő is azokat.

Születése hetvenéves fordulója alkalmával a család jókívánásaihoz csatoljuk mi is a magunkét. Köszönjük, hogy írásaival örömet okoz nekünk. Szeretnők, ha ez örömünk még nagyon sokáig tartana.

Szádeczky Kardoss Lajos

Harminckét esztendő volt mindössze, amikor Erdély fővárosában egyetemi katedráját elfoglalta. Fialat, mozgékony, telve nemes törekvésekkel és hozzáfűzött legszebb reményekkel.

E remények akkor már nem csupán a kivételes tehetségeknek kijáró várakozásban zsugorodtak össze, hanem hatalmas lendülettel megindult tudományos működésnek és figyelmet keltő elismerésnek adataira támaszkodtak. Ugyanis már kiváló történettudósok tisztelték meg őt bizalmukkal és indították útnak számottevő sikerek elérésére, vérbeli szakembert kívánó feladatok megoldására.

55. Szádeczky-Kardoss Lajos

Egészen fiatalon feltűnt már Szilágyi Sándornak, aki a budapesti egyetemi könyvtárban támogatta őt.

Irodalmi segítségnyújtása, nevelése, célkitűzése irányították az ifjút, aki készségesen követte a nagyhírű mester utasításait. Károlyi Árpád, akivel Szádeczky rokonságban állott, összeismertette őt Thallóczy Lajossal. Bécsi tanulmányai közben ezek mindketten mellette állottak s ismeretei gyarapításában közreműködtek.

A magyar történetírás abban az időben a csodás fejlődés évtizedeit élte. A kritikai történetírás előretörése, a források tisztázása, bőséges feltárása és közlése, nagyszabású művek, korrajzok megjelenése méltán hozták forrásba a feltörő fiatalság lelki készségeit. E fiatalok közé tartozott Szádeczky is. Tanult, tartalmasodott, majd íráshoz fogott. Nem mozdult a források közeléből, könyvtárban maradt. Lengyel és román levéltárakban kutatott, tizenkilenc-húsz éves korában már mint a Magyar Tudományos Akadémia által kiküldött bizottság tagja, a Teleki-könyvtárban másolgotott. Itt jutott közelebbi ismeretségbe Szabó Károllyal, az egyetemi tanszéken elődjével s könyvtárigazgatóval.

Ez ismeretség nagy hatással volt Szádeczky fejlődésére s gondolkozásmódja kialakítására. Szabó kritikai módszere, csodálatos jártassága az oklevelek olvasásában, megnyerő emberi tulajdonságai, humora és emberszeretete lekötötték az ifjú figyelmét. A város környékén, a Telekiek birtokaira tett kirándulások közelebb hozták őt Erdély földjéhez. S 1879. és 1880. év nyarára eső eme hat-hat heti itt tartózkodása egyre szorosabb szálakat fűzött köréje, aminek betetőzése 1884-ben végbement házassága lett. Farkaslaki Hints Mariskát vette nőül, akinek műveltsége, mindenki iránt megnyilvánuló jóindulata, kedvessége, háztartásban jártassága s gyermekeivel törődése kétségkívül sok gondot vettek le ura vállairól és sohasem lettek kerékkötői tudományos elfoglaltságának.

E tudományos törekvés elismeréseképpen 1888-ban a budapesti egyetemen magántanári címet nyert, 1888-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett. Közben már a Történelmi Társulatban másodtitkár volt, majd a *Századok* segédszerkesztője, 1891-ben meg a magyar nemzet történelmének előadására egyetemi rendes tanárrá nevezték ki.

Ennyi méltánylás után valóban mindenki szép reményekkel tekinthetett jövő fejlődése elé. Jogosan várhatták tőle, hogy Szabó Károlynak méltó s al-

kalmas utóda lesz. Szabó Károly ugyanis Erdély történelmével foglalkozott behatóan, főleg a székelyek történetét kutatta. Életcélul tűzte ki, hogy megírja rendszeres történetüket. Gyűjtötte a székely vonatkozású okleveleket. Gyűjtésének eredményét a *Székely Oklevéltárban* tette közzé. Három kötetet kiadott, a negyedik kötetre valót meg kiadásra készen hagyta hátra. Azt várták tehát az új tanártól, hogy Erdély történetével foglalkozzék, a székelyek történetét írja meg.

A várakozásnak ő aztán meg is felelt. Belemerült Erdély történelmének kutatásába, aminek következménye számos mű megírása lett.

A székely történeti pályadíjalap intézőbizottsága azonnal rábízta, hogy a székelyek történetét írja meg, ő tehát ez úton kezdte meg működését. Rögtön rájött arra, hogy a Szabó Károlytól megkezdett irányban kell járnia, vagyis anyaggyűjtéssel kell kezdenie. Sorra járta tehát a helyeket, ahol okleveleket sejtett, intézményeket, magánosokat keresett fel. Vállalkozása annyira népszerű volt, hogy mindenfelől segítségére siettek. Önálló kutatások eredménye a *Székely Oklevéltár V–VII. kötete*. Élete végéig a történelemmel is elkészült s azt *A székelyek története és alkotmánya* címen jelentette meg. Ez alapon beszélnek róla, mint a székelyek történetírójáról.

Jövés-menése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyt annyira megszerette. A három évtized, amit katedráján eltöltött, őt erdélyi gondolkodásúvá tette. Megértette, hogy Erdélyt helyzete különleges feladatok elé állította, amelyek számára hivatást jelöltek ki. Megtanulta Erdélyt erdélyi szemmel nézni és megítélni. Ebből magyarázható, hogy működésével annyira közel férközött az erdélyiek szívéhez s megbecsüléséhez.

Művei (*Izabella és János Zsigmond Lengyelországban; Kovacsóczy Farkas; Báthory Zsigmondné; Bethlen Kata élete; Halmágyi István naplói; Székely határörvidékség szervezése; Mihály vajda* stb.) nagyobb részét Erdélyben íródtak és erdélyi tárgyakat tartalmaznak. Különösen kedves előadási tárgya volt mindig Erdély történeti hivatásának méltatása. Szerencsés kezű kutató volt, aminek eredményeképp vitatott kérdésekre tehetett rá a pontot. Legnevezetesebb a csíki székely krónika keletkezésének leleplezése, adatai tarthatatlanságának kimutatása, amivel e koholmányt kivetette a történeti források sorából, ő lelte meg Apafi fejedelemnek és feleségének sírját, hozta nyilvánosságra Apor Péter verses műveit. Kisebb dolgozatai, értekezései száma igen nagy.

Munkásságának jelentősége abban áll, hogy műveivel Erdély történelme iránt érdeklődést támasztott s annak múltjába mélyen bevilágított. Ezért beszélnek róla mint Erdély történetírójáról.

A történetírás irányítására is hatással volt, amennyiben huzamosabb ideig szerkesztette az *Erdélyi Múzeumot* s abba erdélyi tárgyakat előszeretettel vett fel. Magában az Egyletben is nagy tevékenységet fejtett ki, mint annak titkára. Mozgékony természete nagyban elősegítette a történelem népszerűsítésében. Szívesen vállalkozott szereplésekre, akár társaságokban (Erdélyi Múzeum Egylet felolvasó estéi, Erdélyi Irodalmi Társaság stb.), akár alkalmilag. Sokszor humorral élénkített előadásai népszerűek lettek. Nem jelentéktelen körülmény, hogy nem húzódott el a társaságtól, sőt, kedvelte azokat, ahol aztán történelmi koresemények, intimitások elbeszélésére bőven adódott alkalma. Az előkelő körökkel sűrű érintkezést tartott fenn, ami sok rejtve maradt történelmi vonatkozás birtokába juttatta. Apor Péter és Cserei feljegyzései alapján *Erdélyi lakodalom* címen darabot állított össze, amelyet egyik EMKE jubileumkor főnemes szereplők adtak elő.

Élénk érdeklődő természete jelentős megbízásokhoz juttatta, amelyeknek színtere messze eltolódott. Így tagja volt Zichy Jenő első expedíciójának, amely a magyarok őshelyét Ázsiában kutatta. Az 1900. évi párizsi világkiállítás alkalmával a magyar pavilon anyagának egyik rendezője volt. Ekkor nevezetesebb erdélyi helyeket, úri házakat, templomokat keresett fel, hogy alkalmas kiállítási anyagot gyűjtsön. Főleg a szőnyegek ismeretének volt szaktudósa. 1903-ban Rákóczi-zarándoklatot vezetett Törökországba, 1906-ban meg a Rákóczi-hamvak hazahozásakor volt az egyik vezető.

Ugyancsak mozgékonyága segítette őt hadászati érdeklődése kielégítésében. Katonás szellemét őseitől, közelebbről apjától, Szádeczky Sámuelről örökölte, aki az 1848-as időkben, mint tiszt, csatákban vett részt. Szádeczky Lajos is nagy hozzáértéssel rajzolta fel előadásai közben a Hunyadi korbelti ütközetek csapatelhelyezéseit, Teleki Mihály erdélyi kancellár elesésének színhely megállapításában részt vett, a világháborúkor meg különböző harctereken fordult meg, mint haditudósító. A lengyelek, közöttük való megjelenéseikért, a lengyel-magyar történelmi vonatkozások kutatásáért érdemrenddel tüntették ki, a Krakkói Akadémia őt levelező tagjává választotta, a vilnai egyetem meg díszdoktorai közé iktatta.

A tanár életében legközvetlenebb a hatás, amelyet tanítványaira gyakorol. A holt betűnél felmérhetetlenül erősebb az élőszó, amely óráról órára a tanár ajkairól árad.

Szádeczky egyetemi előadásai nem voltak kicsiszoltak, aprólékosságig rendezettek. Benyomásai a főtárgytól el-eltávolították őt, hallgatói figyelmét igénybe vették. De érdekes tudott maradni, főleg Erdély történelmében nyújtott sok újat, s világított meg sok részletkérdést. Négy év alatt, ameddig az egyetemi tanulás tartott, igyekezett a magyar nemzet történelmén teljes egészében átmenni. A beosztás nagyon célszerű volt a hallgatók szempontjából, de az előadót súlyos feladat elé állította. E szűk mezsgyére szorulás, bő tudása miatt, a tárgytól való eltérésre csábította, máskor meg sietésre, összefoglalásokra kényszerítette. Tanítványaira gyakorolt hatását mutatja, hogy számosan emelkedtek az átlag szakember fölé, sőt közülök neves történet-búvárok, tudósok is nevelődtek. Mások, mint népszerűsítésre hivatott előadók, közéleti emberek vonták magukra a figyelmet.

Így tanítványai között szerepelnek: Kelemen Lajos, Lukinich Imre, Gombos Albin, Dékányi Kálmán, Kovács István, Buday Árpád, Pethő Sándor, Roska Márton, Csutak Vilmos, Krenner Miklós, Veress Endre, Pap (Gyallay) Domokos, Görög Ferenc, Herepei János, Szentmártoni Kálmán, Patay József, Jászai Rezső, Banner János, Boga Alajos, Dobos Ferenc, Schilling Gábor, Rác Miklós, Ferenczy Miklós, Tárczy Károly, Kovács Kálmán, Makkai Ernő, Szakáll Zsigmond, Rajka Géza, Arday Pál, Baló István, Banczik Samu, Petres Kálmán és még számosan.

Tanítványait lebilincselte a jó bánásmód, megbecsülés, amelyet részéről mindig tapasztaltak. Felismerte az értékeket és biztatta, segítette őket. Egyet-egyét maga mellé vett és közelebről is bevezette a források tanulmányozásába, vagy munkái kiadásakor vonta be őket. Tanítványaira éppen a források közelebb hozásával, az azokba való betekintéssel, oklevéltani jártasságuk előmozdításával tett legnagyobb hatást. Diákokat asztalához is hívott, velük történelmi kirándulásokra ment. Mint a Kárpát-Egyesület alelnöke, maga is szerette a természetet.

A tanítványai megsegítésére s arravalóságuk felismerésére többször találunk kedves példát. Így Kelemen Lajos esete élénken szemlélteti a felismert tehetség

felkarolását. Szádeczky mint érettségi biztos vette észre a fiút, aki ügybuzgóságából Oklevéltárához már előzőleg küldött néhány oklevelet. Meglepően alapos történelmi felelete után oklevélolvasását próbálta ki s abban előrehaladottnak látta. Biztatta tehát, hogy tanári pályára lépjen, majd nevelőnek helyezte őt el, hogy megélhetése és tanulása biztosítva legyen. Ettől fogva figyelte, tanította az ifiút. Kelemen első történetírói megnyilatkozása, 39 évvel ezelőtt (1897), mestere munkájának, a *Székely Oklevéltár* V. kötetének ismertetése volt s azóta vele állandóan írói összeköttetésben maradt. Bámulatos levéltári ismeretének a megalapozása eszerint Szádeczkytól el nem választható.

Tanítványaival szemben mutatott szeretető, emberszerető érzésének csak egyik megnyilatkozása. Élénk, beszédes, jókedvű, vidám kedélyű embernek mutatkozott, aki jól érezte magát a társaságokban. Baráti körben szerette a tréfát, az éneket. Felköszöntői, amelyeket ilyenkor mondott, kedvre hangoltak s szórakoztattak. A tudós, az emberbarát mellett így nyilatkozott meg benne a társaságbeli úriember. Gyors beszéde, fürge járása, élénk mozdulatai ideges embert jeleztek, katonás tartása viszont méltóságot adott neki. Írásmódja is nyugodt, élvezetes, fordulatos.

Díszes villát épített magának, majd művészi családi kriptát, hogy ott megpihenjen. A hatalom változása után azonban Szegedre ment, és működését ott folytatta. Hetven éves korában nyugalomba vonult s 1935. december hó 29-én Budapesten fejezte be munkás életét.

A budapesti Kerepesi úti temetőben talált örök pihenő helyet. 1935. december 31-én végbement temetésén számos gyászbeszéd hangzott el. Tanítványai nevében Gombos Albin mondott búcsúbeszédet, miközben a tanítványok, köztük e sorok írója, mély megilletődéssel állották körül szeretett mesterük koporsóját. A szertartást Ravasz László püspök végezte, megindult hangon méltatva a távozó érdemeit.

Mint a tiszta emlékezés jelképe, hólepel takarta be az új sírhanatot.

Dr. Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család történetírója

Erdély történelmének kutatása nem pihen, bár a kutatás Erdélyben nagy nehézségekkel jár. Legnagyobb nehézség a hivatottabb történetírók nagy elfoglaltsága, kicsiny száma, a tudományos művek kinyomtatására vállalkozó könyvkiadók hiánya. A kis fizetésű felekezeti középiskolai tanárok, hogy megélhessenek, mellékfoglalkozásokra adják magukat; elmélyedő bűvárkodásra, a levéltárakba való utazgatásokra sem pénzzel, sem idővel nem rendelkeznek. A jövőben előreláthatólag a teológiai tanárok lesznek a hivatásos történetírók, akik külföldön tanulhatnak és onnét nyelvismerettel, szélesebb látókörrrel jönnek haza.

A nehéz viszonyok dacára újabb időben egyre növekszik az Erdélyről szóló önálló történeti művek száma. Az impériumváltozás óta *Erdély követői a portán*, *Erdély középkori püspökei*, *Az erdélyi ferencrendiek*, *Az erdélyi katolicizmus története*, *Márki-album*, *Erdélyi alchimisták* című művek, egyes iskolák öregdiák találkozójaára készült emlékkönyvek (Nagyenyedi ref. főgimnázium, Kolozsvári róm. kat. főgimnázium), jelentek meg. A nemes adakozók (gróf Bánffy Miklós, báró Bánffy Ferenc) pályatételei nagymértékben fokozták a könyvírás, kiadás lehetőségeit: Apor István életrajza, a kolozsvári református egyház története, az erdélyi magyarság története munkában is vannak. A temesi kat. egyházmegye története is készül.

A magyarországi történetírók szerencsésebb lehetőségek között foglalkoznak Erdély múltjával. A közelmúltban is két történeti mű jelent meg erdélyi tárggyal. Előző évben dr. Szádeczky K. Lajos: *A székelők története és alkotmánya* című műve látott napvilágot, napjainkban meg dr. Lukinich Imre nagy munkája: *A bethleni gróf Bethlen család története* jelent meg.

Lukinich Imre nevét ma sokan emlegetik, mivel olyan nagyszabású munkával ajándékozta meg a magyarságot, amely méltán a legszebb történelmi dísz-

művek között foglal helyet. A könyv pazar kiállítása, finom nyomása pénzesebb idők könyvtermékeit juttatják eszünkbe. A szép keret csak fokozza a gazdag tartalom hatását, amely a könyvből lépten-nyomon elénk tárul. Megjelenése irodalmi esemény, ajándék, amelyet mi erdélyiek vágyó szemmel nézegetünk, anélkül, hogy hasonló kiadásra gondolni is mernénk.

A szerzőnek neve nem hirtelen felbukkanó név Erdéllyel foglalkozó történetirodalmunkban. Lukinich Imre háta mögött érdemes történetírói munkásság áll. Vérbeli erdélyi történetíró, maga is annak tekinti magát, de művei is azok sorába helyezik. Köztünk nőtt fel, köztünk tanult, fejlődött, és innét indult ki folytonosan emelkedést mutató tudományos pályájára, ahol elismeréssel, tekintéllyel övezetten az elsők között foglal helyet.

Történetíróvá céltudatosan nevelődött. Egyetemi hallgató korából tanulóársai tesznek bizonyosságot afelől, hogy a nap nagyobb részét a könyvtárban kutatgatva töltötte. Utóbb, mint dési tanár, szabad idejében a megyei levéltárban és a ref. elemi fiúiskola könyvtárában olvasott. Egyre-másra jelentek meg értekezései, önálló művei, amelyek tartalmasságukkal a szakemberek figyelmét egyre jobban szerzőjükre irányították. A kolozsvári egyetem, tudományát méltányolva, 1909-ben magántanárai közé fogadta, ahonnét 1913-ban a budapesti egyetem írta át magántanárai közé. 1918-ban a pozsonyi egyetemen az egyetemes történelem tanárává lett, 1920–21-ben ő volt az egyetem rektora. Hogy teljesen a kutató munkában való elmélyülésnek élhessen, az egyetemi tanszéket 1923-ban az Országos Levéltár igazgatói állásával cserélte föl, 1924 óta meg a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának igazgatója. A MTA 1919-ben 1. tagjává választotta, 1923-ban a Szent István Akadémia tagja lett, 1919 óta a Magyar Történelmi Társaság főtitkára.

E keretben folyik munkás élete, amelynek alkotó ereje külföldre is kihat. A kelet-európai történelmi társulatok szövetségének kongresszusán (Varsó, 1927. június 26–29.) részt vett, mint a Magyar Történelmi Társaság és a MTA képviselője. Itt *Die Polnische Krone und die Fürsten von Siebenbürgen* címmel előadást is tartott. Ez megjelent a *Conference des historiens des états de l'Europe orientale et du Monde slave* kiadványában (Varsovie, 1928). Ezen a kongresszuson nagy kitüntetés érte: két évre megválasztották a szövetség folyóiratának szerkesztőbizottsági elnökévé.

A folyóirat Varsóban jelenik meg e cím alatt: *Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale*.

Mint kitűnő szervező a Magyar Történelmi Társulatban és a Magyar Nemzeti Múzeumban fejt ki napi tevékenységét. Nagy erővel végzi a Múzeum könyvtárának újra való felállítását. Negyvennyolc éves csak, így joggal lehet remélni, hogy maga elé tűzött terveit meg is valósíthatja.

Pontosan dolgozik, mint amilyen volt tanárnak is. Tárgyaiban való elgondolkozása miatt egyesek előtt zárkózottnak látszik, azonban tudományos beszélgetésben legott fölmelegszik, és jó szívvvel segít mindenkinek. Ritka önzetlenség jellemzi, amellyel a fiatalabb történetírókat a munkától nem riasztja el, ellenben arra biztatja. Aki történelmi kérdésekben hozzáfordul, sohasem jön el tőle üres kézzel. Nagyon szorgalmas, szinte mindig íróasztala mellett ül és másokban is megbecsüli a komoly igyekezetét.

Történetírói munkássága elsősorban Erdély történelmének felkutatására irányul. Monumentális művein kívül (*Erdély területi változásai a török hódoltság korában 1541–1711-ig*, *A gróf Bethlen-család története*) sok más hosszabb-rövidebb értekezése, műve foglalkozik Erdéllyel. Az *erdélyi fejedelmi cím kialakulása*, *Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ban*, *Az erdélyi hódoltság és végvárai*. *Dés város közléte a XVIII. század elején*, *I. Rákóczi György és a lengyel királyság*, *Br. Bethlen Ferenc 1601–53-ig*, *Bethlen István támadása 1636-ban*, *Az udvarhelyi vár története*, *Bethlen István és Péter külföldi iskoláztatása*, *Bethlen Gábor és Pozsony városa*.

Egyéb irányú művei s értekezései (*A szatmári béke története és okirattára*, *Auer János naplója*, *II. Rákóczi Ferencné*, *A Magyar Történelmi Társaság története*, *A M. T. A. és a történettudomány*, *Menander Protector*, *Avar–görög háború*, *gróf Klebelsberg emlékkönyv*, *Mohácsi emlékkönyv*) is nagy számmal vannak.

Jelenleg Bethlen Gábor halálának 300 éves fordulójára nagyszabású emlékkönyv létrehozásában fárad, hogy kegyeletes visszaemlékezésekben a nagynevű fejedelem alkotó tetteit az utókor szeméi előtt felvonultassa. Kifogyhatatlan a tervezettségben, nemes elhatározásokban és erős lelkű, kitartó azok megvalósításában. Ha e lelkes törekvésében érdeklődésünkkel, együttérzésünkkel támogatjuk, hisszük, hogy munkakedve csak növekedni fog.

A négyszáz éves jezsuita rend

Négyszáz évvel ezelőtt, 1534. augusztus 15-én, Loyolai sz. Ignác és hét társa Párizsban a vértanúk hegyén épült Szűz Mária-kápolnában fogadalmat tettek Istennek. Megesküdtek, hogy a világ javairól lemondanak, Jeruzsálemben szegényeket ápolnak, pogányokat térítenek meg. Ha pedig nem tudnak oda eljutni, akkor alávetik magukat teljesen a Szentatya akaratának: oda mennek, ahova őket rendeli.

Határozott, szent ihlettel megáldott férfiak erős szövetezése volt ez egy egész életre. Lelküket, tehetségüket szentelték Istennek, hogy a katolikus hit szolgálatában életüket teljes odaadással értékesítsék.

Szent hevületek, tette kész fellángolások, lelki odafordulás magasztos óráiban fogannak. Loyolai sz. Ignác cselekvésre termettsége, ritka egyénisége lett az a fény sugar, amely a célkeresés habozásaiban társainak biztos utat mutatott.

Ő maga feltűnő akaraterővel rendelkezett. Amikor, mint hős katonának, rosszul kezelt törött lábszárát újból eltörték, hang nélkül csak öklét szorította össze. Amikor, térde alatt egy csont kiállva maradt, hideg nyugalommal lefűrészeltette. Amikor kórházi ápolása közben unalma elűzésére Jézus életét adták kezébe, ezek szépségeitől megittasulva, felkiáltott: Nem tudnám megtenni, amit sz. Ferenc, sz. Domokos megtettek? Kicsérélte tehát fényes ruháját, a Miaszszonyunk oltára előtt fegyveresen őrt állott, majd küzdelmeket vívott, kemény önsanyargatással vezekelt, csodás belső küzdelmeket átélve. Megtisztult lelki érzését jeruzsálemi útja még jobban erősítette. Azután páratlan szorgalommal, férfikorban, tanuláshoz látott és egészen különleges lelki és szellemi fejlettség birtokába jutott.

A határtalan szorgalom, meggyőződés, arcának és hangjának: egész lényének megbűvölő ereje, lelki nagysága mágnes erejével kötötték le azokat, akik köréje csoportosultak.

E felbuzdult, a tenni vágyásban egymásra talált nemes lelkű férfiaknak ez összefogása a jezsuita rend kezdete. Isten dicsőségének keresése, amire a rend

vállalkozott, benső megszentülés és külső cselekedetek útján: a rend főcélja. E rend (Macaulay szerint) egyszerre elfoglalta a sajtót, a gyóntatószékeket, az akadémiaiakat. Bárhol prédikált egy jezsuita, ott a tempom kicsinynek bizonyult a hallgatók befogadására. Egy jezsuita neve a címlapon, biztosította a könyv sikerét. A jezsuiták lábainál nevelték az ifjúságot a gyermekkortól a retorikai és bölcsészeti tanfolyamokig. Az ellenreformáció legerősebb harcosai és legnagyobb sikerekkel dicsekedhető támaszai.

Csodálatra méltó az az önfeláldozás, a bátorság, amellyel pogány népek megtérítésére vállalkoztak. Xavéri sz. Ferenc Indiában, Japánban, Ricci, Schall János stb. Kínában, mások Amerikában életük veszélyeztetésével nyitottak utat a katolicizmusnak. Az amerikai redukció az őskeresztények életmódjára emlékeztető népközösség, az erkölcs és vallás jegyében közmunkára való szervezkedés.

A jezsuita munka nagyszerűsége, hatása, veszélyek és nélkülözések között való kitartása Erdélyben különösképpen megnyilatkozott.

A reformáció itt majdnem tönkretette a katolicizmust. A székely megyék közül csak Csík megye maradt meg katolikusnak, a többi megye vallásilag kevert volt. Egyéb helyeken észrevehető számban csak itt-ott maradt katolikus. A szerzetek, a ferencrendiek kivételével megszűntek, püspökség, papnevelő nem lehetett az országban. Báthory István fejedelem a jezsuiták behívásával próbált a helyzeten javítani. Így kerültek Erdélybe. Iskolákat nyitottak, plébániákat vezettek, missziókat tartottak. Működésük jelentősége abban állott, hogy a katolikusokat nagyobb öntudatra ébresztették, szervezték, az ifjúságot meg vallásában nevelték és kiművelték.

Bátorságuk és cselekvésre készségük abban nyilatkozott meg, hogy az országból való ismételt kiutasításuk dacára vissza-visszatértek és közben egészen szerény keretek között is tovább tevékenykedtek. Nélkülük a szigetek, amelyek Erdély vallási térképén katolikusokat mutattak, bizonyosan egyre jobban tűnédeztek volna. A jezsuiták az erdélyi katolicizmus életében vér a testben, erő az izmokban, velő az agyban. Úgyszólván egyedüli papok az elszórt szigeteken, ahová a katolikusság tanulni, felfrissülni, gyönyörűséggel megtelni eljárt.

A fejedelmi kor megszűnése után, a Habsburg-királyok támogatása következtében, munkaalkalmuk hatalmasan megnövekedett. Főiskolájuk, nevelőin-

tézeteik kapósak lettek, a néppel való foglalkozásuk mintaszerű. Az 1700-as évektől 1773-ig eltelt idő itt való tartózkodásuk virágzási kora, amikor erejük a maga teljességében kibontakozhatott.

Rendjük visszaállítása után most is áldásos működést fejtenek ki Erdélyben.

A történetükben fontos négyszáz éves forduló tehát Erdély kultúrtörténetében is emlékezetes időpont. A négyszáz éve történt fogadalomtétel tette lehetővé, hogy a jezsuita rend megalakult és terjedése közben hozzánk is eljutott.

Itt való működésüket mindenfelé emlékek őrzik. Iskolák, nevelőintézetek, templomok, szobrok, képek, érmek, könyvek hirdetik nevüket. Amikor tehát a négyszáz éves fordulókor a figyelem mindenfelé rájuk irányul, a tiszteletadásból mi is kivesszük a részünket.

Márton Áron püspökké szentelése

Nagy örömmünnepe volt a székelységnek, nagy fiának Kolozsváron, 1939. február 12-én tartott felszentelése alkalmából. Nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy székely származású püspök eddigelé mindössze hat állt az egyházmegye élén. Az első székely püspök Illyés András volt (1697–1712), aki visszaszerezte a gyulafehérvári püspöki palotát és az alvinci birtokokat. A második székely püspök báró Mártonffy György volt, (1717–1722), aki Csíkkarcfalván született. Ő szerezte vissza a kolozsvári főtéri templomot, ahol most a püspökszentelés volt. Báró Antalffy János (1724–1728) Csíkszentmártonban született s III. Károly nevezte ki püspökké. Mártonffy József (1799–1815) Székelyszentkirályon (Udvarhely megyében) született s jezsuitából lett Erdély püspökévé. Kovács Miklós (1828–1852) csíktusnádi származású és alapítványai tették országosan ismertté nevét, Fogarassy Mihály gyergyószentmiklósi származású; az ő nevéhez fűződik a budapesti Szent István Társulat megalapítása.

A püspöki címer – amelyet egyébként Köpeczi Sebestyén József, a nagy hírnevű címertani szakértő tervezett – épp olyan jellemző Márton Áron püspöki egyéniségére, mint sokatmondó jelmondata.

A püspöki címer pajzs alakú, felette a püspöki jelvényekkel. A pajzs mezőjét két részre osztja egy Mária-kék szalag. A felső mező jobb sarkában a betlehemi csillag látható, annak jeléül, hogy karácsony havában kapta meg püspöki kinevezését. A kék szalagban a székely nemzet ősi címerére emlékeztető nap és hold s közöttük levő Krisztus-monogram, az örök vigíliát (virrasztást) jelenti. Az alsó mezőnyben levő zöld mező és hegyek s az ezek körül a pajzs felső széléig, felszökő fenyőszál a havasok és a csíki tájak szimbólumai. A címer alatti szalagon van a jelmondat: *Non recuso laborem*. Ebben a címerben benne van Márton Áron: csíki eredetével, a hazai föld és népe iránti szeretetével, Krisztus szolgálatával s az ég felé sudár fenyő módján való felemelkedésével.

Akiben ilyen nagy lélek és erő van, az nemcsak mondja, de valóban vállalja is a munkát.

Kolozsvár és a piaristák

Az 1942. évben a piarista rend Magyarországra való költözésének 300 éves fordulóját ünnepelte. Egyházi és világi hivatalos körök, a társadalom, a rendi iskolák volt növendékei, a nevelő intézetek volt tagjai és a jelenlegi diákok sorakoztak fel, hogy elismerésüket vagy hálájukat kifejezzék. Mivel a rendi vezetés alatt álló iskolák – szám szerint 14 – szinte az egész országban elszórtan működnek, a megemlékezés úgyszólván az egész ország területére kiterjedt. Az ünneplés kilépett tehát a helyi érdeklődés korlátaiból, hogy a megbecsült rendnek örömnapokat szerezzen.

A rend maga is felkészült, hogy a több százados fordulóját illő lelki hozzásimulásban, rendi ősei nemes cselekedeteinek igazságos megítélésében, a jelen jó barátai és tisztelői méltó látásában érje. Zimányi Gyula rendfőnök az ügy fontosságához mért lelkesedéssel és szorgalommal, találó ötletek gazdag feltárásával a többszázados múlt emlékezetét olyan színessé tette, amely valóban méltó a rend kultúrmunkájának jelentőségéhez. Ha meggondoljuk, hogy a rend olyan időben lépett fel Magyarországon, amikor a közoktatás egészen a vallás kezében volt, és hogy a jezsuita rend 1773. évbéli megbénulása után annak pótlása jórészt a piaristákra maradt, akkor a rend országos jelentősége adva van. Sok régi, ma már részben megszűnt rendházban, vagy iskolában folyt a tanítás. Az iskolák közül 24 idővel állandósult, úgyhogy az első világháború a rendet virágzásának magaslatán érte. A háborút követő országfeldarabolás a rendet is szétszedte. Az elszakított Felvidék házaiból szlovák rendtartomány alakult, az erdélyrészi házak (Nagykároly, Máramarossziget, Kolozsvár, Temesvár) szintén önálló rendtartománnyá szervezkedtek, a nagybecskereki ház meg szerb uralom alá kerülvén, feloszlott. A bécsi döntéssel a kolozsvári, nagykárolyi, máramarosszigeti házak visszakérültek a magyar rendtartomány kebelébe és most abban ünnepelték meg a háromszáz éves fordulót.

E forduló alkalmával a rendfőnök gondoskodásából a rendtagok lakásai, a rendházak, az iskolák és nevelőintézetek a rendi szentek művészi utánzat képe-

ivel, vagy a magyar rend életéből merített festményekkel gazdagodtak. *Magyar piaristák a XIX. és XX. században* címen arcképpel gazdagon ellátott, 465 oldalt kitevő díszes életrajzgyűjtemény jelent meg a rendtagok tollából. Rövidesen meg fog jelenni a magyar kegyes tanító rend összefoglaló rövidebb története, benne a nevezett erdélyrészi házak története a román uralom éveiből. Megírás alatt van az erdélyi róm. kat. egyházmegyei, részben már meg is szűnt házak története. A rendfőnök buzdítására ugyanis számos rendi kiadvány látott vagy lát napvilágot a jubileum alkalmából.

Ugyanő a szent Rendalapító képével ellátott igen művészi emléklakettet készíttetett, amelyet tiszteletből több vezető egyéniségnek – köztük Kolozsvár város vezetőségének – vagy a rend életébe szervezesebben bekapcsolódó volt tanítványoknak megküldött.

A háromszáz esztendőből ugyanis, amely szép idő immár eltelt, Kolozsvárra is 167 év esik. A jezsuita rendnek megszűnése után itt is a piarista rend lépett annak helyébe. A jezsuita rend távozása után három évre, 1776-ban Mária Terézia elhatározásából került a rend Kolozsvárra, hogy a katolikus egyetem bölcsészeti karát tanárokkal ellássa, a közép- és elemi iskolát, a főiskolai és középiskolai tanulókat magába fogadó nevelőintézeteket vezesse, és a templomi istentiszteletről gondoskodják. A kegyes királynő eszerint a rend elé a teendők akkora tömegét sorakoztatta, hogy azoknak csak nagy felkészültséggel és megfelelő létszámmal felelhetett meg.

A királynő intézkedéséből a rend feladata lett tehát: az egyetem bölcsészeti karán a tanszékeknek (most négy, utóbb öt) betöltése, a főiskolások valláséletének irányítása a katolikus egyetemmel összeépített templomban. A diákokon: a Báthory–Apor Szeminárium, más néven Szent József Szeminárium vezetése is a rend feladata lett. A templomi hitszónoklást a bölcsészeti kar tanárai, vagy külön egyházi szónok látták el, a szemináriumban igazgató és aligazgató nevelték az ifjúságot.

A középiskolai tanulók hat osztályban (négy nyelvtani, továbbá költészeti és szónoklattani) nyertek oktatást. A bentlakók a nemesek konviktusában (convictus nobilium) helyezkedtek el. A konviktust a királynő a saját nevére nevezte el, így származott a Mária Terézia Finevelő elnevezés. Az elemi iskola, mint a középiskolára előkészítő intézmény, szintén rendi igazgató vezetése alatt

állott. E szerint a képzés szerves egészet alkotott, az elemin és a középiskolán keresztül az egyetemmel folytatódott. Így a rend munkavállalásának, egyben a városra gyakorolt hatásának jelentősége kézenfekvő.

Ez áttekintés megadja a keretet, amelyben a rend működése megindult. További élete nagyjában e menetben haladt. Jelentékeny változás, hogy II. József az egyetemi tagozatot rangjáról leszállította és abból akadémiai líceum néven főiskolát formált. E főiskolának megmaradtak a karai, a bölcsészeti kart továbbra is a rend látta el. Az akadémiai líceum jelentőségét mutatja, hogy a tanulók száma átlag 190 körül volt. 1776-tól 1850-ig, amikor az akadémiai tagozat megszűnt, a bölcsészek száma 7355-öt ért el.

1850-ben a változott idők hatásában a jogakadémia Szebenbe költözött, a bölcsészeti tárgyak tanítása megszűnt, csak az orvosi előadások folytatódtak az intézet helyiségeiben. A piaristák működési teréből ettől fogva a főiskolai elfoglaltság kiesett, egyéb teendők azonban megmaradtak. A helyek, ahol mindezen tevékenységek elvégződtek, azok az épületek voltak, amelyek a jezsuitáktól hátramaradtak. Ők építették ugyanis a Báthory–Apor Szemináriumot, a templomot, a nemesek konviktusát (a mai piarista rendházat), a gimnáziumépületet (a mai gimnáziumépület helyén), továbbá a mai egyetem helyén állott nagy épülettömböt, ahol sokáig a főiskolai hallgatókat tanították. Ezekben a helyeken a főiskolai, középiskolai, valamint elemi iskolai tanulók többször helyet cseréltek az idők kívánalmai szerint. A mai egyetem helyén álló épülettömböt az erdélyi Főkormányzék (Gubernium) az erdélyi róm kat. tanulmányalaptól pénzen megvásárolta és abba beleköltözött. E helyen épült utóbb a mai egyetem épülete.

Ez intézmények kiegészítői voltak a líceumi könyvtár nyilvános jelleggel, továbbá a Líceumi Nyomda és a csillagvizsgáló. A rend munkája ezekben is érvényesült.

Kolozsvár városának és a rendnek kapcsolata az említett keretben jórészt kifejezést nyer. Főiskola, középiskola, két nevelőintézet, könyvtár, nyomda, csillagvizsgáló az ismeretközlésnek, nevelésnek, személyes érintkezésnek, szellemi és gazdasági összeköttetésnek ugyanis olyan tömegét sorakoztatják fel, amelyek a várost is mélyen érintették. A várost annak hatósága és polgárai teszik, amelyekhez a rend egyaránt utat kapott. A hatást, amelyet a rend első fellépésével

a városra gyakorolt, Kolozsvár történetírója, a protestáns Jakab Elek örökítette meg jeles munkájában. A rendet, mint a vallási türelemnek, emberszeretetnek és hivatásteljesítésnek példáit állította az olvasó elé. Megfigyelése a rend munkáján és közéleti szereplésén alapult.

A rend alapfoglalkozása a tanítás lévén, a város és a rend között a kapocs legszorosabban e körül fonódott. A magyar kegyes-tanítórend Névtára évről évre tartalmazza az egyes rendi iskolák tanulóinak létszámát. 1837-től figyelve a létszámot, azt látjuk, hogy ez évben Kolozsvárt a bölcsészeti karon a tanulók száma 164 volt, a gimnazistáké 248. Az 1847-es tanévben a bölcsészek száma 161, a gimnazistáké 252, az elemi iskolai tanulóké 346. Ugyanez évben a rendtagok száma 17.

E számok nagy tömeget jeleznek, mint amely az intézet kebelébe tartozott. Ha a tanulók jó része nem is volt helybéli, de az év nagyobb részében itt laktak, és így a város gazdasági életében számottevőknek mondhatók. A város forgalmát növelték, ezzel fejlődését előmozdították. Az 1848–49-es idők a tanulók számát apasztották, ami a magyarság erősebb leszorításával kapcsolatos. Így az 1855–56-os tanévben a gimnazisták száma 196, akik közül 91 román nemzetiségű.

Az abszolutizmus korszakában ugyanis a románság politikai megerősödése nagy lendületet vett, ami a román tanulók számbeli emelkedésén jó ideig meglátszott. 1859–60-ban az intézetben 182 román tanuló volt, 1869–70-ben meg 203. Túlnyomó részben görögkatolikusok voltak, volt olyan osztály, ahol a tanulók nagyobb része a román nemzetiségűek közül került ki. A románság a Deák Ferenc- és Tisza Kálmán-féle politikai fúzió után a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkedett, aminek következtében fiaik a saját intézeteiket nagyobb tömegben keresték fel. Ennek következtében a kolozsvári gimnázium román tanulóinak száma fokozatosan apadt. Utóbb is azonban 60–70 román tanuló állandóan látogatta az intézetet.

A magyar tanulók száma fokozatos gyarapodást mutat. 1855–56-ban 104, 1859–60-ban 210, 1889–90-ben 286, 1910–11-ben 355, 1915–16-ban 426 volt a magyar tanulók száma. A román uralom idejében, amikor már csak magyar tanuló járhatott az intézetbe, 1930–31-ben a létszám 309, 1935–36-ban 399. A polgári iskolák és számos vidéki iskola megszűnése miatt ugyanis ez iskola létszáma kielégítő maradt. Feltűnő előretörést mutat a zsidó tanulók számának

növekedése. Így 1859–60-ban 1 zsidó tanuló volt az intézetben, 1869–70-ben 3, 1905–1906-ban 20, 1912–13-ban 82, 1915–16-ban 113, 1918–19-ben 182, 1919–20-ban 145. A román állam őket állami intézetbe vagy saját iskoláikba utalta, így létszámuk rohamosan csökkent, 1928–29-től már nem volt zsidó diák az intézetben.

A közölt néhány adat a magyarság megerősödését szemlélteti. A velük való foglalkozás a tanári kar munkájának jelentőségét már magában véve is megállapítja. Így a város magyar jellegének erősítésében a rend munkája észrevehető. Annál inkább, mivel a tanulók nagyobb része idővel magából a városból telt ki, kisebb részben Kolozs megyéből vagy Erdély más megyéiből. A helyzetet számadatok szemléltetik. 1882–83-ban 296 tanuló közül csak 73 volt helybeli, 1885–86-ban 342 közül 91, 1887–88-ban 354-ből 99, 1895–96-ban 369-ből már 172, 1901–1902-ben 402-ből 243, 1910–11-ben 489 közül 309, 1914–15-ben 544 közül 401. Ez az állapot a román uralom éveiben is megmaradt. Pl. 1922–23-ban 472-ből 346, 1928–29-ben 330-ből 213, 1934–35-ben 390-ből 273 helybeli. Pedig ez időben, egy-két kivételes esettől eltekintve csak magyarok jártak az iskolába.

A helybeli tanulók létszámának növekedése a város nagyobbodásával áll összefüggésben. Az 1867-es kiegyezés után beállott fejlődés, a sok létesült intézmény, a sok hivatal ideköltözése, az egyetem stb. a város szellemi és anyagi képét kedvezően módosították. A népesebb városból inkább kerültek ki helybeli tanulók.

A magyarság mellett a rend egyéb nemzetiségekkel is mindig megértéssel foglalkozott és őket hű állampolgárokká nevelni igyekezett. Ennek elismerésére kiváló román tanítványok sorakoztak fel az intézet öregdiákjainak 1926. évi nagy találkozója alkalmával.

Ily módon annyi éven keresztül sok ezer tanuló, köztük annyi kolozsvári nyerte az intézetben vallás-erkölcsi, hazafias, tudományos nevelését. A diákok itt töltött éveik alatt olyan életszemléletet szereztek, amely őket előnyösen kísérte végig egész életük folyamán. A rend kolozsvári működése értékelésében ez az egyik jelentős szempont.

A rend munkálkodásának második jelentős helye a templom, amelynek révén a város vallási életébe is bekapcsolódott. Mária Terézia intézkedésé-

ből a rend a templomban kezdettől fogva hitszónokokat foglalkoztatott. Ezek nemcsak az ifjúságnak, hanem egyben a felnőtteknek is beszéltek. Amikor a katolikus főiskola (Akadémia) megszűnt, a főiskolás ifjúság részére a szentbeszédek elmaradtak. Mailáth püspök azonban részükre a szentbeszédtartást visszaállította.

A hitszónokok sorát Márton Áron, a mostani püspök nyitotta meg. Kiváló szónoki tehetségét a közönség elsősorban e templomban tartott beszédeiből ismerte meg. A főiskolás tanulók számára a szentbeszédeket ma már maga az egyetemi tanács szorgalmazza az egyes vallásoknál. A szónokoknak anyagi támogatást is nyújt. A főiskolás ifjúság énekkara vasárnap és ünnepnapokon régi időktől fogva énekelt a rend kezelése alatt álló templomban, és énekel ma is. Feljegyzést találunk arról, hogy 1731-ben annyi ember gyűlt össze a templomban, hogy az ifjak számára a padsorokban nem maradt fenn hely. És bár az időben a Báthory–Apor Szemináriumban a tanulók részére külön kápolnát állítottak be, az egyetemi ifjakat a templomból nem vonták el, nehogy elmaradásuk miatt a nép méltatlankodjék. Ennyire megkedvelték az ifjúság énekét.

A középiskolások külön miséjén az ő énekkaruk szerepelt és szerepel hasonló kedveltségben. Rietly Károly igazgató és énektanár teljesítményei ma is élnek az emberek emlékezetében. Az alkalmi tömegmegjelenéseken (triduum, papszentelés, első mise stb.) kívül a templomban erős Sz. Mária-kultusz vonz oda sok embert. Az ő kegyképének 200 éves jubileuma amellet, hogy a katolikusoknak ritka élményt nyújtott, az egész város figyelmét felkeltette. Az ekkor tartott istentiszteleteken és körmeneteken ugyanis (1899. október) Mailáth püspökön kívül megjelentek Steiner Fülöp székesfehérvári, Meszlényi Gyula szatmári, Bubics Zsigmond kassai, Schlauch Lőrinc nagyváradi püspökök, az utóbbi mint bíboros. Részt vett az ünnepségekben az erdélyi katolikus arisztokrácia, igen sok helybeli és vidéki. A városi tanács is képviseltette magát. Az augusztus 15-i búcsúnap évenként sok vidékit hoz a városba. Sok fényes esküvő zajlott le e templomban. A sírbolt meg, mely a templom alatt húzódik, számos kolozsvári embernek nyugvóhelye.

Az iskola és templom falain kívül, amelyekhez a rendet hivatása elsősorban kötelezte, számos mód nyílt még arra, hogy a város közönsége és a rend érintkezést kapjon. Az iskolai ünnepélyek, értekezletek, ismeretterjesztő előadá-

sok, kiállítások, hangversenyek stb. alkalmán kívül ugyanis a rendtagok egyes egyesületekben (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Irodalmi Társaság, Erdélyi Pázmány Társaság, Erdélyi Kárpát Egyesület, Szabad Egyetem stb.) előadtak, vagy felolvastak. A helyi lapokban cikkeket írtak, a városban megjelenő tudományos, irodalmi, művészeti folyóiratokba dolgoztak. Sok helyi kérdés is felvetődött ilyen módon írásaik nyomán. Pl. Vass József jeles irodalomtörténet-író és történész az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásának volt egyik vezető embere, gr. Mikó Imre és gr. Kemény József bizalmasa. A társadalmi érintkezések szálai meg oly szorosra fűződtek, hogy a rendtagok az őket érintő összejövetelekből, magánkörökből nem hiányoztak. A város társadalmában és köztudatában mindig benne voltak.

Ennek megnyilvánulásai többször mutatkoztak, és magának a hivatalos városnak, a városi tanácsnak viselkedésén is meglátszottak. A város polgármestere és egyes tanácstagok nemcsak az ünnepi összejövetelek (augusztus 15.) alkalmából tisztelték meg a rendházat, hanem adandó helyzetekben a rend iránt táplált érzületüknek hivatalosan is kifejezést adtak. Hogy csak néhány példát említsünk: 1876-ban, a rend Kolozsvárra költözésének 100 éves fordulójakor a város tanácsa is szerencsekívánatait fejezte ki, élén Simon Elek polgármesterrel. A díszében a városi tanács is megjelent az egyházak, a vármegye, a katonaság, a hivatalok, egyletek, az egyetem, a napi sajtó részéről meghívott vendégek között. A felköszöntések során gr. Esterházy Kálmán főispán, úgyszintén a polgármester is felszóltak. Megemlékezésre méltó, hogy az ünnep előestéjén, október 14-én este 7 órakor a városi polgárság és ifjúság fáklýásmenetet rendezett a rend tiszteletére. Az 1894–95-ös tanévben Salzbauer János c. egyetemi rk. tanár, kiváló rendtag mellé gr. Béldi Ákos főispán tűzte fel a Ferenc József-rend lovagkeresztjét. A főispánok mellett br. Jósika Samu, gr. Béldi Ákos, gr. Esterházy Kálmán, Inczedy Joksman Ödön, általában a polgármesterek is megtisztelték a rendet ünnepélyek alkalmával. Így Minovich Károly, Albach Géza, Szvacsina Géza polgármesterek nevével többször találkozunk a vendégek sorában. 1897-ben a rend fennállásának 300 éves fordulóját ünnepelte, amikor a városi hatóságok jelenlétével megint találkozunk. Az 1912–13-as tanévben a gimnáziumi önképzőkör fennállásának 50 évét tette emlékezetessé. Ez alkalommal Szvacsina Géza polgármester, az iskola volt tanítványa személyesen is megjelent, és e

tanulságos szavakat írta az emlékkönyvbe: „Ne higgyetek az árnyak, fénynek, ne a kényelem csábító szavainak. Csak egy útja van a boldogságnak, tanuljatok, dolgozzatok.”

A román uralom éveire két jelentős évforduló esett: a templom fennállásának 200., és a rend Kolozsvárra költözésének 150. éve. Az első 1924. évi október 15–17. napjain, a másik 1926. évi június 13-án. A templom fennállásának 200 éves évfordulóját a templom belsejének restaurációja előzte meg. A templom újrameszelésén, kitisztításon, lényeges javításokon esett keresztül. Ezek költségei a katolikus társadalmat erősen igénybe vették. És most tűnt ki igazán, hogy a katolikus társadalom mennyire összeforrt a templommal. Minden dicséretet megérdemelt az a buzgóság, amellyel az úrinők, a volt tanítványok pénzgyűjtésre és az ünnepély méltó megrendezésére vállalkoztak. Készségesen kezére jártak dr. Patay József házfőnök-igazgatónak, aki a restauráció keresztülvételére vállalkozott és azt meg is valósította. Ez ünnepségen a hivatalos város, az akkori időnek megfelelően már nem képviseltette magát. De a rend városba költözésének 150 éves fordulóján rendezett öregdiák-találkozó ünnepségen, mint szintén intézeti öregdiák, megjelent dr. Mihali Tivadar román polgármester, és emelkedett szavakban tett bizonyosságot az iskola türelmes szelleme mellett. Többek között ezeket mondta: „Tanúbizonyosságot teszek, hogy ennek az intézetnek a tanárai nemzetiségi és valláskülönbség nélkül, mindent átfogó szeretettel hintették a kultúra áldásait. Erről a munkáról legelső sorban nekünk nem szabad megfélelkezünk.”

És most, amikor a kolozsvári rendház és a gimnázium 1942. november 22-én a rend Magyarországra költözésének 300 éves fordulóját ünnepelte, az iskolaünnepélyén és az azt követő teán megjelentek az intézeti öregdiák városi tanácsosok: Grucza Lipót, Múth Mihály és Folyovich János főjegyző. Az iskola ünnepségén a róm. kat. egyházmegye üdvözlétét Sándor Imre püspöki helytartó, az egyetemét dr. Kovrig Béla rektor, az öregdiákokét dr. Farsang Endre ítéltőláblai tanácselnök tolmácsolta meleg szavakkal.

A főispánon, polgármesteren, városi tanácson kívül voltak mindig olyan városi főhivatalnokok, akik a rend vezetése alatt álló intézmények életében jelentős szerepet vittek, és akiknek tevékenykedése így az intézet részére hasznot jelentett. Együttérzésükkel, a mindenkori jelen diákok anyagi támogatásával,

a rendnek tett szolgálataikkal fizettek vissza a jókért, amelyekhez az iskolában jutottak. Az ilyen jóakarók többször, mint hátvéd jelentkeztek szükséges alkalmakkor. Nélkülök nem egyszer nehéz lett volna megoldani súlyos feladatokat és anyagi kérdéseket. Ezekhez csatlakoztak mások, akiknek az iskola, a templom, vallási, vagy magyar ügyükké vált, és megtették azt, amit tehettek. Így a diákok segélyezésére pénzintézetek, magánosok adakoztak, mások a szegény diákoknak ebédet, reggelit, vagy vacsorát adtak. Lapokat lehetne megtölteni azoknak a városbelieknek neveivel, akik a diáksegélyezésben, a templomi adakozásokban, az iskolafejlesztésben akár szóval, tanáccsal, vagy tettel segédkeztek. Mindezek a rendi és a városi közönség között szoros kapcsolatot létesítettek és tele vannak felemelő mozzanatokkal. Jelenleg a számos városi tisztviselő közül csak dr. Scheitz Vilmos volt városi főorvos nevét emeljük ki. Mint egészségtanár és intézeti orvos az ifjúsági önképzőkörben hosszú éveken át jutalomdíjat tűzött ki egy-egy egészségügyi kérdés megfejtésére. Az intézetben megjelenő ifjúsági lapban: A *Jóbarát*ban számos zenetörténelmi és egészségügyi cikket írt. Egészségügyi tankönyvet adott az ifjúság kezébe. Az ifjúságnak ingyenes rendelőórát nyitott és róluk egészségügyi törzslapot vezetett. Több évtizedes működésével olyan szorosan kapcsolódott a kolozsvári ifjúság életébe, hogy személye az iskola történetétől el nem választható. Egészségügyi főtanácsossá történt emelése így a rendet is mélyen érinti.

Megállapítható, hogy egyes rendtagokat a város azzal is megtisztelt, hogy őket a városi iskolaszékbe, vagy a képviselőtestületbe beültette. Így az 1881–82. tanévben Várady Móric igazgató a városi iskolaszéknek lett választmányi tagja, a következő évben utóda dr. Vajda Gyula igazgató lépett a helyébe hasonló minőségben. Ugyanő a városi képviselőtestületnek is választmányi tagja volt. Továbbá a városi polgári iskola felügyelőbizottságának elnöki tisztjét is betöltötte. Utána dr. Erdélyi Károly, majd Nemes Endre igazgatók szerepelnek, mint a városi iskolaszék választmányi tagjai, Rietly Károly igazgató meg a fiatalkorúak kolozsvári felügyelő-bizottságának volt a tagja.

A piaristák közül számosan, ha nem is itt születtek, annyira kolozsváriakká lettek, hogy szinte egész életüket itt éltek le, egyesek nyugvóhelyet is itt nyertek. Olyanokat, akik 10–20 évet töltöttek itt és belegyökereztek a város társadalmába, igen sokat lehetne megemlíteni. Az ilyenek feltűntek, élénken tevékenyked-

tek és azután magasabb állásokba, vagy más munkahelyekre távozva, tovatűntek. Csak alkotásaik, vagy tanítványaik hálája őrizte meg emléküket. Így csak az újabbak közül említünk meg néhányat, akik hosszas itt időzésükkel a városhoz való szakadásukkal és a közügyek iránt mutatott érdeklődésükkel Kolozsvárt maradandó nevet szereztek.

A házsongárdi temetőben pihen Juszti Károly jeles matematikus, Kolozsvár szülötte. Ugyanott lelt nyugóhelyet dr. Osviák Alajos kiváló matematikus, csillagász. Ott nyugszik dr. Salzbauer János, a szemináriumnak évtizedekig volt igazgatója. A diáksegélyezésekben nagy érdemeket szerzett. Mint jogi szakértőt, a város is foglalkoztatta őt. Ott vannak még Réti Márton tanár, a róm. kat. elemi iskola utolsó piarista igazgatója, továbbá dr. Erdélyi Károly gimnáziumi igazgató, nagynevű irodalomtörténet-író, Vajda Gyula egyetemi nyilvános rendes tanár, sokáig gimnáziumi igazgató, Rietly Károly kiváló zenész, gimnáziumi igazgató, Récsei Ede szemináriumi igazgató, ifjúsági író.

Különleges figyelmet érdemel Raffay János, aki 22 évig működött Kolozsvárt. A nemes lelkülettel és szociális érzéssel megáldott férfiú, emberszerető cselekedeteivel, a szegénység és iparosság felkarolásával olyan nevet és tiszteletet szerzett a városban, amilyen csak vezető egyéniségeknek jut ki. 1872-ben mondott aranymiséjekor az ünnepi szónok: Lönhart Ferenc kolozsvári apát-plébános, utóbb püspök, összegezte ilyennemű érdemeit. Felhozta, hogy még pesti tanárkodása korából mi fűződik az ő nevéhez. Hány tudatlant, csüggedőt élesztett fel intelmeivel; hány árva vagy szegény tanuló részesült pártfogásában; hány szerencsétlen iparosnak szerzett foglalkozást. Az 1838-i pesti árvízkor százakat helyezett el az elemi iskola épületében, azokat saját költségén is tartotta, részükre élelmet, ruhát gyűjtött, az iparosoknak szerszámot szerzett. 1845–46-ban a nyomor elől Pestre költözött szepesieknek foglalkozást, élelmet keresett. 1849-ben mint kalocsai házfőnök, az odaszállított beteg katonákat vette gondozásba. Kolozsvárt, mint a főelemi iskola és az Auguszteum aggház igazgatója, mint több intézetben hitoktató, árvákat, szegényeket vett gondozásába.

Erről Fogarasy Mihály püspök, Raffaynak nagy értékelője beszélt folytatólag, amikor ugyanez alkalommal az agg szerzetesnek mellére, akit a király már előzőleg koronás arany érdemkereszttel tüntetett ki, most a Ferenc József-rend lovagkeresztjét feltűzte. „Társadalmi téren – mondotta a püspök – jótevő mun-

kásságával főképp a szűkölködő és gyámoltalan ifúság, iparos növendékek, ügyefogyott szolgák, napszámosok, árvák, szegények s nyomorultak ügyvivőjének, szószólójának, tanácsadójának lenni s minden jogos cselekedetre vállalkozni, amivel a szenvedő emberiségnek szolgálatot tehetett, legszebb, legjutalmazóbb, nem untató, sőt édes kötelességének tartotta.”

Ilyen viszonyok között érthető, hogy Raffay csakhamar bekövetkezett halálakor, temetésén megjelentek a megyei, városi főtisztok, a katonai főtisztok élükön Graef Ede vezérlő tábornokkal, minden vallásbeli iskolák ifúsága, elláthatatlan népsokaság, a katonai zenekar. Így kísérték őt a temetőbe, ahol Schütz János polgárnak sírboltjába tették. Ez a Schütz János volt az, aki a sétatéri telkeket, ahol ma hatalmas bérpaloták emelkednek, a katolikus egyházközségnek ajándékozta. Így a két jó barát, akik az életben a jótékonykodásban egyetértettek, haláluk után együtt részesülnek közmegebecsülésben.

Raffay, mint a róm. kat. elemi iskola igazgatója szerezte az egyházközségnek az úgynevezett líceumi kertet. Szeretettel vitte oda kirándulásra a gyermekeket. E vidám kiránduló gyermekektől nyerte nevét a Majális utca. A líceumi kertbe ugyanis az időben a Majális utcáról (ahol a Botanikus-kert igazgatója lakik) volt a bejáró. Raffay valóban megérdemelné, hogy bár a líceumi kert környékén utcát nevezzenek el róla.

A templom kriptájában is nagynevű rendi halottak nyugosznak. Így Koros Imre (†1831) bölcséleti tanár, tudós, köztisztviselőben állott férfiú, Buzna Lázár (†1834) kiváló mennyiségtanár, Bonda Benedek (†1841) szemináriumi igazgató, Kótér József (†1843) szemináriumi igazgató, Lezó Ferenc (†1846) líceumi nyomda igazgató, Szoltsányi Ferenc (†1844) elemi iskolai igazgató, tanár, az aranyérem tulajdonosa, Hornyay Ambrus (†1852) házfőnök, kiváló csillagász.

A meghaltakon kívül kolozsváriaknak számítanak azok az élők, akik itt éltek le hosszú tanárkodásuk összes évét, három évtizeden túlmenően. Ezek: Visegrádi Lajos, dr. Patay József volt rendfőnökök, dr. Ocskó Lajos, a Báthory–Apor Szeminárium igazgatója, író. Ide tartozik jelen összeállítás szerzője is hasonló helyzet alapján.

A vázolt kép teljességéhez tartozik annak a felsorolása, hogy mi marandót alkottak Kolozsvárt a piaristák. Az nyilvánvaló, hogy iskolai, templomi, nevelői hatásukat felmérni nem lehet. Másfél évszázadon át annyi ezer ember

lelkében mit építettek, arról számokban beszámolni nem tudhatunk. Az iskola, a nevelőintézetek keresettsége, a templom látogatottsága mindenesetre arra vallanak, hogy a rend munkáját kellőképpen értékelték. A tanárok irodalmi munkássága sok értéket mutat, sok tanár, sok nevelő lett közismertté a múlt és a jelen megállapításaiból. Ilyenemű eredmények felsorolása nem férhet meg ilyen összefoglalás keretében.

Vannak azonban olyan alkotások is, amelyek jobban szemeink előtt állanak, így tehát jobban számba vehetők. Sok dolgot vesznek észre azok, akik az egyes intézményekben történő változásokat figyelemmel kísérték. Az ilyeneknek feltűnik, hogy egy-egy igazgató, házfőnök mi mindent újíttott, tett korszerűvé, alkalmasabbá. Új falakat nem mindig lehet építeni, nem lehet új tetőket emelni, sokszor csak a meglévőt lehet jobban hasznosítani. De egy-egy igazgató, házfőnök szorgalma, gyűjtése, az egyházi fenntartó hatóságoknál való szorgalmazása és saját hozzáértése révén sokban hozott létre újszerűt, tökéletesített régít. Az ilyen alkotások olyan tömegben lépnek fel, hogy azokat összefogó kép keretébe állítani nem lehet. Azért csak egyesek megemlézésére szorítkozzunk.

Az egyes épületek sorrendjében haladva, természetsszerűleg a templomon kezdjük. Amikor a rend ennek gondozását átvette, abba két új oltárt állított. Az egyiket a rend Alapítójának képe díszíti. Magyar ruhás nemes és polgárruhás nem nemes diákok veszik őt körül annak jelzésére, hogy a rend bármely társadalmi álláshoz tartozót egyaránt szívére ölel. A rend a szószéket is a rend hatbétűs jelvényével látta el. A templom belső restaurációja, fűtőkészülékkel történt ellátása is rendi utánjárás (Patay József, Visegrádi Lajos) eredménye. A rend ittléte alatt került be a templomba a mostani orgona. Jelenleg a fafaragványos bútorok átdolgozása van munkában, ebben dr. Boga Alajos prelátus-kanonok, az egyházmegyei tanács előadója is nagy közreműködést fejt ki.

A rend idejében épült a mostani nagy gimnáziumi épület (1818–21), amelyet az egykorúak az akkori környezethez mérten, áradozó magasztalással illeltek. A kivitelben a rend szava mindenesetre érvényesült. Igazgatók nagy utánjárására, pénzgyűjtésére készült el a mostani pompás díszterem. A munkálatokat Uitz Mátyás igazgató fejezte be. Jelenleg igen sok történik a belső berendezés célszerűsítésére. Ez, valamint két emléktáblának: a hősi halált halt tanítványok és Pállya István első piarista igazgató emléktáblájának beállítása dr. Karl János

igazgató buzgóságának eredménye. Az első emléktábla Szervátiusz Jenő, az utóbbi Fülöp István szobrászművész alkotása.

A rendház barokk stílusú szép ebédlője két falfestménnyel lett gazdagabb, a házi kápolnában levő oltár figyelmet keltő alkotás. A rendház könyvtára, házi felszerelése, az épülethez tartozó Mária Terézia Finevelő, valamint a rend vezetése alatt álló Báthory–Apor Szeminárium berendezése több igazgató gondoskodását dicséri. A várossal való kapcsolatra utal a Farkas utcában (jelenleg 4. szám alatt) levő épület, közvetlen a katolikus gimnázium mellett. Ma városi hivatalok helye, előzőleg azonban a rend hittudományi intézetéül szolgált. Vagy ötven évvel ezelőtt a rend e házat megvette (eredetileg két házat), és azt az egyetemre járó rendi növendékek otthonává tette. A világháború idején az intézmény Budapestre került, a házat meg a város vette meg. Az udvari szárnyon még látható a tornyocska, az akkori kápolna felett. A román uralom éveiben is volt a városban az akkor önálló rendtartománynak hittudományi intézete a rendházban elhelyezve. A bécsi döntés után ez intézet megszűnt.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a rend ittléte, másfél évszázados múltja nem múlt el nyomtalanul. A rendet sok kapcsolat fűzte mindig a városhoz, a várost viszont a rendhez. Ami megvolt azelőtt, az jelenleg is megvan. A rend itt van, és készséggel fáradozik a város vallási és kulturális életének előmozdításában.

A KÖZÖLT TANULMÁNYOK LELŐHELYEI

TANULMÁNYOK AZ ERDÉLYI FEJEDelemségről

Báthory István fejedelem. Cluj, Gloria, 1935.

Báthory István és Erdély. Születésének négyszázéves fordulója alkalmával. *Katolikus Szemle*, 1933. X. füzet. 261–280.

Tűzpróba (1603–1613). Bevezetés. In: *Erdélyi emlékirók Erdélyről III.* Szerk. Makkai László. Bp., Franklin Társulat, 1941. (Erdély öröksége)

Az erdélyi és a román fejedelmek. *Magyar Kisebbség*, 1923. 21. sz. 832–839.

Impériumváltozás. *Pásztortűz*, 1933. 4. sz. 68–69.

Erdély és a porta. *Századok*, 1923. 1–6. sz. 76–93.

Külföldi követek fogadása az erdélyi fejedelmek udvarában. *Erdélyi Helikon*, 1928. 3. sz. 217–225.

Az erdélyi alkancellária megalakulása Bécsben. *Erdélyi Helikon*, 1928. 1. sz. 48–54.

Béldi Pál összeesküvése. *Pásztortűz*, 1921. II. kötet. 27. sz. 219–222.

Az erdélyi fejedelmek temetkezése. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1929. 1–2. sz. 74–91.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szent István, a keresztény országépítő. *Pásztortűz*, 1938. 8. sz. 390–391.

Az Aranybulla. *Pásztortűz*, 1922. II. kötet. 49. sz. 716–718.

Erdélyi László: A székely eredetkérdés megoldásának sarkpontjai. *Pásztortűz*, 1923. I. kötet. 23. sz. 728–729.

Erdélyi hűség mindhalálíg. Kathonay Mihály kolozsvári főbíró esete. *Pásztortűz*, 1926. 25–26. sz. 584–586.

Világnézetek harca – kétszázötven évvel ezelőtt. *Pásztortűz*, 1936. 23–24. sz. 500.

Vass József (1813–1873). In: *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére. 1859–1909.* Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1909–1942. 170–173.

Erdélyi közvélemény alakulása a Magyarországgal való egyesítések idején. *Erdélyi Tudósító*, 1941. 3. sz. 35.

Vay Kata. Teleki Pálné, mint nevelő (1864–1868). *Erdélyi Múzeum*, 1939. 4. füzet. 329–342.

„Erdély történelme” kérdéséhez. *Magyar Kisebbség*, 1925. 5. sz. 180–182.

Az erdélyi magyar történetírás feladatai. *Pásztortűz*, 1935. 5–7. sz. 122–124.

Erdély történelmének jövője. *Pásztortűz*, 1922. I. kötet. 26. sz. 685–687.

A mai közszellem erdélyi történelmünk ítélőszéke előtt. Cluj–Kolozsvár, Minerva Rt., 1928. (Minerva Könyvtár 10.)

GAZDASÁGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve 1944.* Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1945.

Erdélyre gyakorolt közművelődési hatások a XVII. század második felében az ingóság-összeírások tükrében. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1947.

Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 630–650. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok 1.)

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Ősi magyar emlék Kolozsmonostoron. *Pásztortűz*, 1929. 23. sz. 534–536.

Kolozsvár 200 évvel és 100 évvel ezelőtt. *Pásztortűz*, 1934. 7. sz. 144–146.

Kegyrtárgyak a régi erdélyiek lakásaiban. *Az Oltár*, 1930. 11–12. sz. 352–356.

Gazdálkodó főnemes asszonyok és kézműves fejedelmek. *Pásztortűz*, 1937. 10. sz. 213–215.

Az erdélyiek vásárlásai Konstantinápolyban. *Pásztortűz*, 1925. 9. sz. 190–192.

Solymászat a régi Erdélyben. *Pásztortűz*, 1926. 5. sz. 105–107.

- Posta a régi Erdélyben. *Pásztortűz*, 1926. 8. sz. 176–177.
- Tilos a dohányzás! *Pásztortűz*, 1938. 5. sz. 296–301.
- Szalmasüveg a nyelveskedő fején. In: *Az Erdélyi Tudósító almanachja. I. évfolyam.* 1933. Szerk. Veress Ernő. Cluj–Kolozsvár, Erdélyi Tudósító, 1933. 124–126.
- Bethlen Gábor halála. *Pásztortűz*, 1929. 25–26. sz. 558–560.
- Báthory Kristóf temetése. *Pásztortűz*, 1937. 5–6. sz. 121–123.
- Kézműves uralkodók. *Jóbarát*, 1937. 9. sz. 195–196.

MEGEMLÉKEZÉSEK

- Báthory István-szobor Kolozsvárt. *Pásztortűz*, 1933. 22. sz. 415.
- Gróf Apor István. *Pásztortűz*, 1927. 23. sz. 534–535.
- Gróf Batthyány Ignác (1741–1798). Emlékezés születésének kétszáz éves évfordulóján. *Erdélyi Múzeum*, 1941. 7–19. és Kolozsvár, Minerva, 1941. (Erdélyi Tudományos Füzetek 127. sz.)
- Karácsonyi János tiszteleti tag (1858–1929) emlékezete.* Bp., Stephaneum ny., 1943. (A Szent István Akadémiai emlékbeszédei III. kötet 10. sz.)
- Szabó Károly, mint történetíró. Születésének századik évfordulójára. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1925. 1–2. sz. 17–21.
- Márki Sándor. *Pásztortűz*, 1923. I. kötet. 12. sz. 365–368.
- Szádeczky Kardoss Lajos. *Pásztortűz*, 1936. 4. sz. 71–72.
- Dr. Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család történetírója. *Erdélyi Helikon*, 1928. 2. sz. 153–155.
- A négyszázéves jezsuita rend. *Erdélyi Tudósító*, 1935. 3. sz. 84–85.
- Márton Áron püspökké szentelése. *Székelység*, 1939. 3–4. sz. 20.
- Kolozsvár és a piaristák. *Kolozsvári Szemle*, 1943. 1. sz. 27–37.

KÉPJEGYZÉK

Az első borítón a kolozsvári róm. kat. főgimnázium. Hankó János rajza
A hátsó borítón Biró Vencel piarista történész. Joanovics felvétele, Kolozsvár

1. A piarista rend címere
2. A kolozsvári piarista épületegyüttes a Farkas utcában: rendház, róm. kat. főgimnázium és a rendi főiskola, a Kalazantinum. Veress Ferenc felvétele
3. A kolozsvári róm. kat. főgimnázium tanári kara
4. Biró Vencel, a pályakezdő piarista tanár. Dunky Fivérek felvétele
5. Pállya István, az első piarista igazgató emléktáblája, 1942. Fülöp István alkotása
6. Altorjai gróf Apor István sírja a piarista templom kriptájában. Fotofilm felvétele
7. Báthory István szobra a Báthory–Apor Szeminárium udvarán. Vágó Gábor alkotása. A szobor alatti diákok gyűrűjében Biró Vencel
8. A Báthory–Apor Szeminárium kapuja piarista diákokkal
9. Biró Vencel főgimnáziumi tanár és Márton Áron egyetemi lelkész piarista diákok között
10. Piarista diákok háborús emlékműve, 1942. Szervátiusz Jenő alkotása
- 11a, 11b Kalazanti Szent József ereklyetartója és igazoló okirata (Róma, 1772. április 22.) Sas Péter felvételei
12. A kolozsvári piarista templom Könnyező Szűz Mária kegyképe. Fotofilm felvétele
13. A kolozsvári piarista tanárok sírkertje. Sas Péter felvétele
14. A kolozsmonostori apátsági templom szentélye
15. A szilágysomlyói Báthory-vár romjai
16. A Báthory-vár kapubejárata
17. A Báthory-vár két bástyája

18. A jezsuita templom és kollégium a kolozsvári Farkas utcában
19. A szilágysomlyói Báthory-templom szentélye
20. A szilágysomlyói Báthory-templom
21. A gyulafehérvári Báthory-templom
22. A gyulafehérvári róm. kat. főgimnázium fennmaradt része a Báthory-korból
23. Báthory István
24. Báthory István szobra Páduában
25. Báthory István síremléke Krakkóban
26. Vass József
27. Major (bal oldalon) a hozzátartozó szántófölddel, kerttel és malommal a XVII. században. Részlet Georg Hoefnagel Nagyváradról készített rézmet-szetéről
28. Kemény János udvarháza Magyarbükksön
29. Az erdőfülei Boda-kúria a XVII. századból. Zakariás Attila felvétele
30. Széki gróf Teleki Mihály Erdély főgenerálisa, I. Apafi Mihály fejedelem főtanácsosa
31. A kolozsmonostori templom képe Kolozs megye címerében. Az eredeti címerkép után rajzolta Tóth István
32. A kolozsmonostori templom a plébánia régi pecsétjében. Az eredeti pecsét után rajzolta Tóth István
33. A kolozsmonostori apátsági templom utolsó képe
34. A kolozsmonostori templom korabeli formájának feltételezett képe
35. Kolozsvár 200 évvel ezelőtt. Eredetije a bécsi hadimúzeumban
36. Kolozsvár 100 év előtt. Festmény br. Jósika János tulajdonában. Az eredeti után rajzolta Tóth István
37. A *Lelki fegyverház* címlapja
38. Xavéri Szent Ferenc jobb kezének missurája
39. Bornemisza Anna, I. Apafi Mihály felesége
40. Farkas Zsuzsanna levele férjéhez, gróf Apor Istvánhoz
41. Fiatal szász kereskedő a XVII. század végéről
42. Szekeres román kereskedő a XVII. század végéről
43. Örmény kereskedő a XVII. század végéről

44. Török kereskedő a XVII. század végéről
45. Solymászat a sárosi vár alatt. Georg Hoefnagel metszete 1617. A *Theatri praecipuorum totius mundi urbium* VI. kötetének 36. lapjáról rajzolta Tóth István
46. Marosvásárhelyi Kovács Péter címerében rajzolt portai posta 1630. április 25-én kelt nemesi leveléből. Eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Kodrián Kornél rajza
47. Ullmerkopf-pipa (Matskási Pál tulajdona)
48. Pipatartó (Matskási Pál tulajdona)
49. A homoródszentmártoni Biró család címere
50. Bethlen Gábor
51. Báthory Kristóf
52. Az egykori Báthory-templom a róm. kat. püspöki székhelyen
53. Gróf Apor István
54. Gróf Batthyány Ignác erdélyi r. kat. püspök arcképe. A kép eredetije gr. Kemény József gerendi kastélyából került az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába
55. Szádeczky-Kardoss Lajos

NÉVMUTATÓ

A

Abelli Lajos 298
 Agárdi László 30
 Aichpichl, Karl von 126
 Albach Géza 483
 Albertini Ferenc 298
 Albert István 375
 Áldásy Antal 453
 Alvinczy Péter 159, 161
 Anghelescu, Constantin 19
 Antalffy János 476
 Apáczai Cseri János 293
 Apafi Mihály 97, 122, 131, 133, 134,
 136, 144, 147, 149, 153, 154, 156,
 166, 167, 170, 172, 173, 254, 255,
 276, 286, 288, 289, 292, 294, 296,
 299, 300, 310, 311, 313, 314, 315,
 317, 318, 319, 321, 326, 328, 355,
 366, 383, 391, 404, 406, 409, 414,
 466
 Apor István 22, 23, 24, 25, 124, 125,
 126, 169, 238, 249, 256, 257, 258,
 260, 265, 266, 269, 277, 289, 293,
 295, 297, 298, 299, 303, 304, 305,
 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313,
 314, 315, 316, 317, 319, 349, 358,
 414, 415, 416, 417, 470, 495, 497

Apor Istvánné Farkas Zsuzsanna 259
 Apor Péter 86, 125, 204, 206, 238, 245,
 248, 251, 269, 294, 305, 307, 312,
 318, 358, 387, 416, 417, 466, 467
 Apor Péterné 359, 409
 Apor Péterné Kálnoky Borbála 259
 Áprily Lajos 25
 Arany János 456
 Arday Pál 468
 Avancini Miklós 298

B

Bakó Kristóf 168
 Balanyi György 7, 24, 26, 35, 37, 38,
 41, 44, 45
 Balassi Ferenc 114
 Balázs András 19, 34
 Bălcescu, Nicolae 105
 Balcu Mihály 161
 Baló István 468
 Banczik Samu 468
 Bánffy Dénes 166
 Bánffy Dénesné Bornemisza Kata 356
 Bánffy Ferenc 222, 229, 470
 Bánffy György 124, 125, 295
 Bánffy Miklós 22, 470
 Bánffy Miklós 414

- Banner János 468
Barabás Samu 138, 301
Baráth Béla 42, 43, 430
Barcsay Ákos 134, 153, 172, 323, 325, 404
Basarab, Matei 120
Basarab, Matei 131
Basta, Giorgio 104, 105, 106, 107, 108, 109, 114, 115, 203, 332
Báthory András 171, 173
Báthory Boldizsár 360, 407, 409
Báthory Endre 62, 100, 104, 191, 360, 405, 409
Báthory Gábor 111, 114, 118, 172, 288, 404
Báthory István 8, 22, 23, 27, 28, 50, 51, 52, 54, 58, 60, 61, 63, 64, 67, 69, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 118, 145, 148, 149, 153, 154, 171, 190, 299, 339, 365, 402, 403, 404, 407, 412, 413, 474 495, 496
Báthory Kristóf 54, 56, 62, 64, 66, 73, 83, 88, 97, 153, 171, 190, 374, 406 497
Báthory Zsigmond 54, 62, 64, 66, 70, 74, 78, 83, 93, 100, 106, 108, 109, 112, 113, 118, 119, 131, 154, 172, 186, 187, 188, 189, 191, 203, 288, 299, 302, 360, 374, 383, 402, 404, 405, 409
Batthyány Ignác 37, 418, 419, 422, 425, 426, 430 493, 497
Becanus Márton 298
Bede József 432
Beke Antal 301
Békefi Remig 45
Békés Gáspár 52, 83, 87, 96
Béldi Ákos 483
Béldi Pál 16, 17, 133, 137, 166, 167, 168, 169, 170, 391, 416
Belopotoczky Kálmán 436, 440
Benedek Fidél 45
Bercsényi Imre 396
Bercsényi Miklós 202
Berzeviczy Márton 156
Bethlen Farkas 416
Bethlen Ferenc 149
Bethlen Gábor 26, 76, 93, 96, 97, 102, 114, 118, 122, 132, 133, 134, 136, 145, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 168, 171, 173, 203, 213, 245, 250, 252, 253, 285, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 299, 300, 302, 311, 315, 321, 325, 327, 329, 332, 349, 355, 356, 360, 365, 367, 374, 394, 395, 396, 399, 400, 402, 409, 472 493, 497
Bethlen Gáspár 325
Bethlen Gergely 392
Bethlen Györgyné Jósika Paula 345
Bethlen István 149, 153
Bethlen János 156, 166, 251
Bethlen Karolina 343
Bethlen Kata 172, 359
Bethlen Miklós 23, 157, 166, 277, 282,

- 373, 414, 415
 Bethlen Pál 343, 344
 Beuvelet Máté 423
 Bialobrzeski Márton 73, 97, 404
 Biandrata, Giorgio 244
 Biró Bálint 392
 Biró Imre 7, 9, 11, 17
 Biró Mózes 161
 Biró Sándor 228
 Biró Vencel 22, 311
 Bitay Árpád 22, 23, 62, 458
 Blandrata György 64, 89
 Bocskai István 109, 111, 113, 115, 134,
 153, 156, 171, 186, 203, 286
 Bocskay Erzsébet 402
 Bodoki József 219
 Bodor András 43 492
 Boér András 374
 Boér Sámuel 238
 Boér Zsigmond 311
 Boga Alajos 43, 468, 488
 Bölcs Leó 456
 Bonda Benedek 487
 Borbély István 96
 Bornemisza Anna 123, 144, 167, 172,
 254, 264, 299, 301, 308, 312, 313,
 321, 355, 356, 367, 406, 409 496
 Bornemisza Kata 317
 Bornemisza Pál 383
 Boros Fortunát 37
 Borsos Tamás 102, 106, 108, 109, 110,
 111, 114, 131, 289
 Brâncoveanu, Constantin 122
 Brancovici György 296
 Brancovici Száva 296, 297
 Brandenburgi György 438
 Brandenburgi Katalin 147, 149, 151,
 153, 399
 Branderburgi Katalin 329
 Breann János 344
 Bruckenthal Sámuel 428
 Bubics Zsigmond 482
 Bucsaki Süveges István 302, 314
 Buczy Antal 428
 Buday Árpád 20, 23, 468
 Buday Kálmán 17, 23, 344
 Bukuresti Apostol 325
 Bukuresti György 325
 Bukur Izsák 325
 Bunyitay Vince 453
 Buzna Lázár 487
- C**
 Cantacuzino, Dimitrie 122
 Cantacuzino, Șerban 122
 Cholnoky Jenő 17
 Ciobanul, Mircea 117
 Collatus Lajos 298
 Csáki Mária 256, 296, 307, 316
 Csáky István 153
 Csáky László 168
 Csáky Mária 296, 307
 Csáky Mihály 156
 Csáky Rozália 360
 Csánki Dezső 17
 Csánky Dezső 453

- Csaplár Benedek 7
Cseh Benjamin 219
Cseh László 209
Cselényi Béla 37 492
Csengery János 13
Cséplő Péter 436
Cserei Mihály 204, 248, 294, 318, 467
Cserepovits Péter 117
Cserey Farkas 421, 422, 423, 425, 426
Cserey Ilona 425
Cservény Albin 34, 41
Csörgör Lajos 38
Csutak Vilmos 468
Czakó Zsigmond 161
Czibulka Ferdinánd 436
- D**
Dabija, Eustache 116, 122
Dalmata Fabius György 404
Dániel Imre 427
Daniel István 206, 359
Daniel Zsófia 313, 359
Dávid Ferenc 65
Deák Ferenc 480
Dékáni Kálmán 468
Denderle József 20, 41
Dézsi Lajos 458
Dinelli Simon 350, 351
Diocletianus 409
Divald Kornél 28
Dobos Ferenc 468
Domanovszky Sándor 35
Dombrava István 374
- Dósa Elek 21, 267
Dósa József 423
Duca, Gheorghe 122
- E**
Eckhardt Sándor 35
Enghi György 375
Enghi János 375
Entz Géza 43
Erdélyi István 353
Erdélyi Károly 485, 486
Erdélyi László 21, 184
Erdélyi Pál 492
Erős Ágost 207, 410
Esterházy Kálmán 483
Esterházy Károly 420
Eszterházy János 339
Evlia, Cselebi 136, 137, 138, 311
- F**
Fábius György 97
Fábján István 375
Fälcoianu, Andreiana 123
Farkas Máté 271
Farkas Zsuzsanna 313, 358 496
Farsang Endre 484
Faur, Ioan 279
Fejérpataky László 440, 453
Fekete Endre 10
Ferenc Ferdinánd 410
Ferenc József 483, 486
Ferenczy Miklós 468
Ferrati Mihályné Kálnoky Ágnes 358

- Fest Aladár 35
 Fiáth János 164
 Finály Henrik 201
 Fogarassy Mihály 476
 Fogarasy Mihály 428, 486
 Folyovich János 484
 Forgách Ferenc 156
 Forró György 297, 350, 351, 353
 Fraknói Vilmos 436, 437, 438, 453
 Fráter György 101, 102, 203, 287, 318,
 418, 429
 Frecskay János 306
 Fülöp István 16, 489 495
- G**
- Gálfi János 402
 Garay János 13
 Gávai Péter 146
 Gelei István 398
 Gellényi Imre 191
 Gerendi Márton 252
 Gergely Sámuel 259, 296
 Ghibu, Onisifor 26, 32
 Ghibu, Onisifor 21
 Ghica, Grigore 122
 Glattfelder Gyula 439
 Gombócz Zoltán 450
 Gombos Albin 468, 469
 Göndöcs Benedek 437
 Görög Ferenc 468
 Graef Ede 487
 Grafiani Gáspár 119
 Grócz Géza 435
- Groza, Vazul 37
 Gyalui Farkas 35, 426, 458
 György Lajos 23, 25, 26, 34, 38, 47
 Gyulafi Lestár 105, 106, 108
 Gyulai Ferenc 214, 218
 Gyulay Ferenc 210
 Gyulay Tamás 312
- H**
- Habsburg Ferdinánd 383
 Habsburg Lipót 156, 157, 162, 194,
 310
 Habsburg Mária Krisztina 189, 190
 Habsburg Mihály 410
 Habsburg Rudolf 100, 135, 186, 383,
 409, 410
 Hajnal István 35
 Haller István 310, 311, 316
 Haller János 168, 359
 Haller László 359
 Hám Antal 10, 11, 12
 Hanauer István 439
 Hankó János 495
 Haraszti Emil 299
 Haynald Lajos 197, 201, 432
 Heinrich Gusztáv 17
 Hell Miksa 430
 Henter Benedek 161
 Heraclides Basilicus Jakab 133
 Herepei János 22, 468
 Hermányi Dienes József 388
 Hints Mária 465
 Hochmeister Márton 425

- Hoefnagel, Georg 263 496, 497 365, 375, 391, 404, 406, 416
- Hóman Bálint 24, 34, 458 II. Szulejmán 130, 135, 296
- Homonnai Bálint 153 II. Vilmos 410
- Hornyay Ambrus 487 I. Jakab 382
- Horváth Mihály 111 I. Konstantinus 456
- Horváth Zsuzsanna 220 I. Lipót 484
- Hossmann János 164 Illyés András 476
- Huber Imre 18 Ilosvay Bálint 214
- Hunyadi Mátyás 130, 202 Ilyés András 375
- Huszár István 188 Ilyés János 375
- Huszi András 15, 205 Ilyés Lőrinc 375
- Ilyés Miklós 375
- I Imre Lajos 44
- I. Apafi Mihály 172, 173, 406 496 Imrik Z. Sándor 453
- I. Apafi Mihály 404 Inczedy Joksmán Ödön 483
- I. Béla 180, 200, 336 Iorga, Nicolae 105, 132, 134, 138, 346
- I. Ferdinánd 18, 51, 117, 142, 182, 318, 376 Ipolyi Arnold 453
- I. Ferenc 410 I. Rákóczi Ferenc 149
- I. Frigyes Vilmos 207 I. Rákóczi György 21, 84, 93, 118, 120,
- II. Apafi Mihály 404 121, 131, 138, 141, 145, 146, 148,
- II. Borisz 410 149, 150, 171, 173, 203, 244, 250,
- II. Endre 180, 181, 182, 183 278, 286, 301, 315, 316, 325, 327,
- III. Károly 208, 476 329, 330, 355, 356, 360, 365, 366,
- II. József 410, 418, 425, 426, 479 367, 402, 409, 472
- II. Károly 410 I. Rákóczi Györgyné 245
- II. Lajos 438 I. Rákóczy György 155
- II. Lipót 63 István János 374
- II. Rákóczi Ferenc 183, 272, 361, 409, 417 I. Ulászló 129
- II. Rákóczi György 93, 121, 122, 131, 133, 139, 150, 155, 167, 172, 276, 299, 300, 311, 317, 319, 330, 332, Iványi Fekete Erzsébet 205
- IV. Béla 200, 418, 429
- IV. Károly 439
- Izabella királyné 60

- J**
 436, 437, 438, 439, 440, 442, 444, 449
 Jakab Elek 190, 201, 289, 342, 343, 480
 Jakabffy Elemér 21 Karácsonyi Teréz 454
 Jakó Zsigmond 44, 258, 267, 273, 278, Kardos Samu 426
 285, 295, 304, 309, 316, 317 492 Karl János 488
 Jancsó Elemér 39 492 Károlyi Árpád 465
 János Zsigmond 52, 55, 60, 77, 82, 85, Károlyi Mihály 395
 86, 90, 96, 102, 117, 135, 142, 156, Károlyi Zsuzsanna 245, 355, 394, 406,
 171, 173, 288, 296, 299, 383, 400, 409
 402, 405, 406, 466 Kassai István 252
 Jasi Nikota 325 Kasztrióta György 129
 Jászai Rezső 468 Káthay Mihály 156
 Jókai Mór 202 Kathonay Mihály 186, 187, 188, 189,
 Jósa István 149 191, 192
 Jósika Farkas 136 Kelemen Lajos 15, 16, 17, 23, 25, 39,
 Jósika János 345, 346, 360 496 43, 206, 207, 208, 230, 313, 345,
 Jósika Samu 483 468 492
 Jotzmeister Kálmán Kristóf 169 Kemény János 34, 149, 172, 280, 313,
 Juhász István 44 317, 394, 398, 399, 404, 460 496
 Justinianus 334 Kemény József 201, 419, 428, 456, 483
 Juszti Károly 486 497
 Kemény Simon 360
- K**
 Kakas István 135, 383 Kemény Zsigmond 383
 Káldi György 297, 350, 353 Kendeffy Ádám 390
 Kálnoky Borbála 312, 358 Kende János 345
 Kálnoky Sámuel 159, 161, 164, 165, Kéry János 396
 307, 358 Kézai Simon 456
 Kamuthi Balázs 320 Kinsky, Franz Ulrich 161
 Kapi György 169 Király Pál 229
 Karácson Imre 138, 300 Kirilla István 374
 Karácsonyi 443 Kleinburg, Aport Martinicz von 126
 Karácsonyi János 229, 433, 434, 435, Kleinburg, Paul Karl von 126
 Kodrián Kornél 377 497

- Kolosvári Sándor 384
Koltai András 44
Komáromy Dénes 12
Komáromy Dezső 11
Könyves Kálmán 376
Köpeczi Sebestyén József 476
Korda György 220
Kornis Gáspár 169, 257, 296, 316
Kornis Gáspárné 256, 296
Kornis Gáspárné Csáky Mária 256
Kornis Gyula 35
Kornis Zsigmond 359
Koros Imre 487
Kosciusko Tádé 78, 80
Kós Károly 34
Kótér József 487
Kovács Ábrahám 375
Kovács János 375
Kovács Kálmán 468
Kovács Miklós 476
Kovacsóczy Farkas 64
Kovacsóczy István 156
Kováts István 468
Kováts Miklós 428
Kovrig Béla 484
Kozma Kelemen 161
Krauss György 108, 115
Kreitzen Károly 298
Krenner Miklós 468
Kristóf György 34, 44
Kriza János 456
Küller Alfréd 463
- L**
Ládó Bálint 70
Lantos Zoltán 37
Lăpuşneanu, Alexandru 117
László Péter 375
Lázár István 168
Lázár János 394
Lechner Károly 20
Leleszi János 70, 402, 406
Lezó Ferenc 487
Lipovniczky István 436
Lönhart Ferenc 486
Lónyay Elemér 438
Lorántffy Zsuzsanna 355
Lukács János 375
Lukcsics József 445
Lukinich Imre 17, 468, 470, 471
Lupaş, Ion 105, 296, 305, 307, 308,
309, 310, 314, 315, 316, 317
Lupul Vazul 120
- M**
Macaulay, Thomas 474
Macchiavelli, Niccoló 298
Macsédy Benedek 189
Macskási Boldizsár 169
Macskási Ferenc 398
Macsói Lepadat 325
Madzsar Imre 35
Magyar Gábor 10, 47
Maholányi József 161
Mailáth Gusztáv Károly 17, 18, 22, 25,
30, 37, 482

- Makkai Ernő 468
 Makkai László 491
 Maksay Albert 44
 Mályusz Elemér 35
 Mária Terézia 15, 41, 210, 339, 421,
 423, 478, 481, 489
 Márki Sándor 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
 24, 25, 32, 448, 453, 458, 460, 461,
 462, 463
 Marosvásárhelyi Kovács Péter 377,
 380 497
 Márton Áron 32, 33, 38, 43, 44, 476,
 482 495
 Mártonffy György 476
 Mártonffy József 476
 Mártonffy Károly 34
 Mártonfi Antal 429, 430, 431, 432
 Mártonfi József 428
 Matskási Pál 497
 Melegh Boldizsár 69
 Meszlényi Gyula 482
 Meteş, Ştefan 298
 Meteş, Ştefan 292, 315
 Mickiewicz Ádám 80
 Migazzi Kristóf 427
 Mihai Viteazul 100, 101, 103, 104, 105,
 107, 108, 115, 173, 191, 405, 406
 Mihai Vizeazul 118
 Mihali Tivadar 484
 Mihályfi Nándor 42
 Mikes Kelemen 169, 361, 416
 Mikó Ferenc 101, 102, 106, 108, 110,
 111, 113
 Mikó Gábor 41
 Mikó Imre 113, 128, 129, 137, 142,
 143, 201, 231, 360, 455, 456, 483
 Minovich Károly 483
 Miskolczy István 7
 Molnár János 421
 Motogna, Victor 20
 Múth Mihály 484
N
 Náczi József 11
 Nagy Demeter 279
 Nagy Gyula 453
 Nagy István 147
 Nagy Lajos 181
 Nagy Lőrinc 351
 Nagy Pál 398
 Nagy Péter 410
 Nagy Sándor 211
 Nagy Szabó Ferenc 109, 111, 112, 114
 Naláczy István 167
 Napoleon, Bonaparte 202
 Náprágyi Demeter 100, 186, 190, 405
 Nemes Endre 13, 485
 Nemes János 169, 170
 Neumann József 436
 N. Kovács István 17
 Nogáll János 437
 Nogell István 212
 Nyirő József 34
O
 Ocskó Lajos 487

Orbán Elek 206

Orbán István 375

Osviák Alajos 486

Óvári Kelemen 384

P

Pálfi Ferenc 161, 164

Pállya István 16, 488 495

Palotay László 437

Pápai Páriz Ferenc 264

Pap Domokos 468

Papp Terézia 435

Páskó Kristóf 169, 374, 380

Pasquich János 437

Pataki József 44

Patay József 19, 22, 468, 484, 487, 488

Páter János 326

Pathi György 279

Pătrașcu, cel Bun 117

Pauler Gyula 442

Pávai Marti György 375

Pázmány Péter 394

Péchy Simon 156, 206

Pekri Anna 284

Pekri Polixéna 359

Perényi József 7

Periklész 461

Pethő Sándor 468

Petki István 416

Petki János 271, 282, 283

Petőfi Sándor 180, 200, 202

Petres Kálmán 468

Petrichevich-Horváth Dániel 345

Pilsudski, József 98

Plank Alajos 435

Plantinus Kristóf 298

Plautus 406

Pokoly József 95

Poniatowsky Szaniszló 51, 98

Poór Antal 453

Posnaniensis Péter 298

Possevino, Antonio 51, 53, 56, 61, 62,
63, 67, 81, 85, 92, 93

Priszkosz rétor 456

Prohászka Ottokár 439

Prónai Antal 7

R

Rácz Miklós 468

Radul, Mihnea 119

Radul, Șerban 119

Radu, Serban 107

Radvánszky Béla 299, 308

Raffay János 486, 487

Rajka Géza 468

Rákóczi György 28, 338, 380

Rákóczi Zsigmond 111, 112, 153, 172

Rapaics Raymund 437

Rareș, Petru 117, 132, 133

Rareș, Petru 133

Ravasz István 375

Ravasz László 469

Récsei Ede 486

Régeni István 456

Reischel Artúr 44, 45

Reithofer Jenő 30

- Réthy István 301, 366
 Réti Márton 486
 Rettegi György 204, 248, 294, 318
 Révhelyi Elemér 11
 Rhédei Ferenc 172
 Rhédei Mária 360
 Rietly Károly 16, 482, 485, 486
 Rogerius 456
 Roska Márton 468
 Rothneromer János 326
 Rózsa József 24
 Rozsnyai Dávid 136, 138
 Ruset, Antonie 122
 Russel Károly 10, 11, 12
 Rye, Aegidius van der 343
- S**
- Salzbauer János 483, 486
 Sándor Imre 31, 32, 484
 Schall János 474
 Scheitz Vilmos 485
 Schilling Gábor 468
 Schilling Lajos 13, 20, 458, 461
 Schlauch Lőrinc 438, 482
 Schütz János 487
 Sebes Ferenc 30
 Seni, Valeriu 19
 Sennyey István 149
 Sepsi Laczkó Máté 111, 113
 Simándi Ferenc 350
 Simon Elek 483
 Simon István 41
 Simon Mihály 164
 Simon Tamás 9, 17, 41
 Sobieski János 78, 80, 194
 Sonnenstein Károly 345
 Spalatói Tamás 456
 Splényi Ignác 210
 Steiner Fülöp 482
 Sükei Márton 375
 Sylvester András 375
 Szabó Károly 22, 455, 456, 457, 458, 459, 465, 466
 Szabó T. Attila 35, 39, 44, 278, 450 492
 Szádeczky-Kardoss Lajos 497
 Szádeczky Lajos 13, 21, 172, 251, 312, 458, 461, 465, 467
 Szakáll Zsigmond 468
 Szalánczy István 140, 148, 300
 Szalay László 200
 Szamosi János 13
 Szamosközy István 189
 Szántó István 63, 68, 70, 86, 89, 94, 98, 251
 Szapolyai János 132, 135
 Szarvasi Margit 428
 Szasza Ábrahám 300
 Szebelébi Bertalan 31
 Székely László 167
 Székely Mózes 107, 108, 134
 Székely Ottokár 20
 Szekfű Gyula 17
 Szennai Sándor 41
 Szentábrahámi Mihály 388
 Szentkeresztii András 161, 164
 Szentkláray Jenő 453

- Szentmártoni Kálmán 468
Szepesy Ignác 428, 429, 432
Szervátiusz Jenő 36, 489 495
Szilágyi Sándor 136, 453, 456, 458, 465
Szilvásy Bálint 309
Szily Kálmán 450
Szoltsányi Ferenc 487
Szopos Sándor 34
Szvacsina Géza 483
- T**
- Tagányi Károly 445, 453
Takáts Sándor 7, 315
Tamási Áron 34
Tárczy Károly 468
Tatár János 380
Tavaszy Sándor 35
Telegdi Katalin 51
Teleki Ádám 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
Teleki Anna 360
Teleki Éva 207
Teleki Jánosné Bornemisza Anna 260
Teleki József 207, 456
Teleki Kata 218
Teleki László 426
Teleki Mihály 147, 156, 167, 170, 204, 254, 256, 258, 259, 264, 271, 282, 283, 284, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 305, 307, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 319, 356, 467 496
Teleki Mihályné 305, 311
Teleki Pál 205, 207
Teleki Pálné 205
Teleki Pálné Vay Kata 359
Teleki Sámuel 428
Teleki Zsuzsanna 218, 220
Tergovistei Nyáguly 325
Ternovai Koszta 325
Thallóczy Lajos 453, 465
Thódor Gáspár 374
Thököly Imre 159, 272
Thököly István 259, 305
Tholdalagi Mihály 289
Thományi Mátyás 70
Thúry József 135
Thurzó György 394
Tinódi Sebestyén 423
Tisza Kálmán 480
Tököly Imre 167
Toldalagi Mihály 139
Toledus Ferenc 298
Tomek Vince 7
Tomşa, Ştefan 119
Tordai Sámuel 205, 219, 220
Tordai Sámuel, 205
Torma Károly 201, 206
Toroczkay Klára 209, 217
Török István 15
Tőrös György 70
Tóth István 335, 345, 372 496, 497
Trattner János Tamás 422

U

Uhár József 41, 42
 Uitz Mátyás 24, 41, 488
 Ujfalvi Sándor 390
 Undó Márton 70

V

Vaday Sára 188
 Vágó Gábor 27, 412 495
 Vajda Gyula 7, 11, 12, 37, 128, 461, 485, 486
 Vajda László 169, 314
 Várady Móríc 485
 Várdai Pál 51
 Varga Béla 34
 Varjú Elemér 421, 428
 Várszély Ármin 436
 Vásárhelyi Dániel 297, 350, 351
 Vass György 310
 Vass János 297, 349, 350, 351, 353
 Vass József 7, 15, 37, 196, 198, 200, 201, 455, 456, 483 492, 496
 Vass Pál 390
 Vay Ádám 205
 Vay Kata 205, 206, 207, 208, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
 Veér Judit 258, 259, 264, 283, 300, 313, 356
 Vékey Károly 44
 Veress Endre 15, 17, 251, 468
 Veress Ernő 34 493
 Veress Ferenc 495
 Veress Mátyás 43
 Vergilius 298

Vesselényi Zsuzsanna 208, 209, 217
 Veszely Károly 419, 421, 427, 430
 V. György 410
 Vigyázó Sándor 17
 VIII. Edvard 410
 Visegrádi Lajos 41, 487, 488
 V. Károly 406, 409
 Voinovich Géza 35

W

Weissenberg, Ármind 162
 Wesselényi Ferenc 209
 Wesselényi Miklós 390, 426
 Wesselényi Pál 167
 Wesselényi Zsuzsanna 217
 Wolafka Nándor 436

X

Xerxes 406
 XIII. Gergely pápa 61, 92
 XIII. Leó 438
 XII. Ince 382
 XI. Ince 194
 XIV. Lajos 194
 XV. Károly 408

Z

Zakariás Attila 496
 Zichy Jenő 467
 Zimányi Gyula 34, 477
 Zólyomi Dávid 153
 Zrínyi Péter 159
 Zsámboki János 298
 Zubriczky Flóris 436

A kötetet a Magyarorsággkutató Intézet (MKI) adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Űri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, az MKI főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

„ERDÉLYT JOBBAN MEGSZERETJÜK, HA AZT MÚLTJÁVAL EGYÜTT ISMERJÜK”

Bíró Vencel piarista történész levéltári forrásokon alapuló rend- és egyháztörténeti írásai Katolikus kincsek címen már korábban olvashatóvá váltak. A mostani kiadvány gazdasági és művelődéstörténeti témájú; főként az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos, alapvető fontosságú írásainak gyűjteményes kötete.

Szemléletmódja ma is követésre méltó: „Az erdélyi magyar történetírásnak elsősorban saját múltunkból kell merítenie. Természetesen ez nem annyit jelent, hogy a magunk történetét a többi nemzet történetéből kiszakítva képzeljük, hanem az együtt élő nemzetek történelmi kutatásaival kapcsolatban.” Gondolkodásmódjában az események tényeken alapuló, logikusan felépített bemutatása, a múlt felidézésének lényegre törő ereje és az erdélyiekre jellemző mindenre kiterjedő szemléletmód érvényesült. Egyaránt otthonosan mozgott a székely gondolkodásmód néha csalafinta útvesztőiben, mint Kolozsvár utcái, házai között, mintha ott született volna. Erről így vallott: „kolozsváriaknak számítanak azok, akik itt élték le hosszú tanárkodásuk összes éveit, három évtizeden túlmenően. Ide tartozik jelen összeállítás szerzője is hasonló helyzet alapján.”

Becses életműve miatt dicséret illeti rendfőnöke, Magyar Gábor döntését, hogy a szerzetesi életút elején álló ifjú piaristát Kolozsvárra irányította. Beteljesedett életútja és a két gyűjteményes kötetben olvasható írásai alapján kijelenthető, hogy az erdélyi lelkületű Biró Vencel kolozsvári papként, tanárként, tudományos munkásként valóban kiérdemelte a Házsongárdi temető nyújtotta földi halhatatlanságát.

